

femme
harmone

A női dimenzió

Femme Harmone

A Kortárs Női Reflexiók Fórumának folyóirata
V. évfolyam 2. szám
2025/Nyár

IMPRESSZUM

A női dimenzió – Femme Harmonie

V. évfolyam 2. szám, 2025/Nyár

ISSN 2786-3905

Főszerkesztő és felelős kiadó:

Dr. Major Gyöngyi

A Szerkesztőbizottság elnöke:

Dr. J. Újváry Zsuzsanna

Olvasószerkesztő: *Dr. Braun László*

Korrektor: *Varga Virág*

Szerkesztőbizottság:

Dr. Antalfai Márta, klinikai szakpszichológus, művészet-pszichoterapeuta

Birinyi József, UNESCO FIAMP-díjas filmrendező, népzenekutató

Dr. Domokos Tamás, szociológus

Dr. Garaczi Imre, filozófus

Dr. Lázárné Balog Edit, Ferenczy Noémi-díjas kárpitművész

Dr. Major Gyöngyi, közgazdász

Dr. Márfa Molnár László, művészetfilozófus, kritikus

Gróf Nádasdy Borbála, író, korábban balettmester, színésznő

Dr. Prokopp Mária, Széchenyi-díjas művészettörténész

Dr. Rácz Ildikó Mária, irodalomtörténész, ruszista

Dr. Szabó Géza, régész

Dr. J. Újváry Zsuzsanna, történész

Címlapon:

Madarassy István: Szent István. 130 cm, 1986, Vatikán,

Madarassy István: Gizella. 130 cm, 1999, Vatikán

Web design: *Juhász Márton*

Webszerkesztő: *Ale Gábor*

Szakmai partnerek

MKT Kultúragazdasági Szakosztály

Kiadó

Kortárs Női Reflexiók Fóruma

1138 Budapest, Váci út 165/56.

info@femmeharmonie.com

Tartalom

Szerkesztői köszöntő

<i>Major Gyöngyi: Gizella királyné történelmi szerepének 21. századi értelmezhetősége egy egyensúlyalapú nemzetmítoszban.....</i>	<i>4</i>
---	----------

Nyár

<i>Madarassy István: Gizella paláستtal.....</i>	<i>7</i>
---	----------

Irodalom

<i>Diószegi Szabó Pál: A palást királynéja (Regina pallii) – disztichon.....</i>	<i>8</i>
--	----------

Képzőművészet

<i>Verebes Ernő: Regina Gisela</i>	<i>9</i>
<i>Sütő Zoltán: Regina Gisela kiállítás</i>	<i>11</i>

Zeneművészet

<i>Mészáros Zsolt Máté: Gizella-mise (részlet).....</i>	<i>19</i>
---	-----------

Tudomány

<i>Veszprémy László: A keresztény Nyugat új királysága: Magyarország</i>	<i>20</i>
<i>Diószegi Szabó Pál: „Pax Byzantina” – Szent István király bizánci politikája és előzményei.....</i>	<i>31</i>
<i>Braun László: A Magyar Királyság dinasztikus kapcsolatai a szomszédos európai államokkal Szent István korában.....</i>	<i>41</i>
<i>Ivancsó István: Gizella uralkodói alakja a keleti és nyugati egyház ideáljai között – a liturgikus szövegek alapján</i>	<i>58</i>
<i>Halmágyi Miklós: Új adalékok Boldog Gizella királyné emlékezetéhez.....</i>	<i>69</i>
<i>Puskás Bernadett: Boldog Gizella ábrázolásai Puskás László művészetében.....</i>	<i>90</i>
<i>Vukov Konstantin: Esztergom első bazilikája, Szent István alapítása</i>	<i>109</i>
<i>Kertész Róbert: Egy „királycsináló” a 11. század 40-es éveiben Magyarországon – A város- és megyealapító Szolnok ispán</i>	<i>159</i>
<i>J. Újváry Zsuzsanna: Királynéi és püspöki székhelyből végvár</i>	<i>193</i>

Szemle

<i>Braun László: Regina Gisela – Boldog Gizella nyomában című tanulmánykötet ismertetése.....</i>	<i>215</i>
---	------------

Ismeret-Szerző

<i>J. Újváry Zsuzsanna: A „magyar szent család”</i>	<i>225</i>
<i>Gizella Királynéra emlékezünk 2025. május 7-én</i>	<i>232</i>

In Memoriam

<i>Kránitz Mihály: Emlékezzünk Ferenc pápára (1936–2025)</i>	<i>234</i>
<i>Ferenc pápa levele a Regina Gisela kutatócsoportnak</i>	<i>237</i>

Szerkesztői köszöntő

[DOI: 10.55344/andfh.2502004](https://doi.org/10.55344/andfh.2502004)

MAJOR Gyöngyi

Gizella királyné történelmi szerepének 21. századi értelmezhetősége egy egyensúlyalapú nemzetmítoszban

Ha felvetődik a kérdés, hogy miért foglalkozik a Kortárs Női Reflexiók Fóruma ma, ebben a saját maga által kitermelt, súlyos problémákkal küzdő korban Gizella királynéval – 1000 év távlatából – nagyon is konkrét válasszal szolgálhatunk.

Gizella bajor hercegnőt, Szent István király hitvesét jelenünkben rendkívül korszerűnek gondoljuk. Ennek oka nemcsak a kivételes életpálya, a személyiség, a hivatástudat, a kiemelkedő felelősségvállalás, hanem saját kora gondjainak a mai kor problematikájával összevethető rendkívüli hasonlóság. A mostani, korszakváltás előtti társadalmi és szellemi káosz jól megfeleltethető az 1000 évvel ezelőttinek, csak akkor nem egy technológiai és geopolitikai földindulás, hanem a keresztény Európába integrálódás jelentette az egész társadalom számára a paradigmaváltó kényszerhelyzetet. Szent István király és Gizella királyné felelősséggel meghozott akkori döntéseinek köszönhetjük, hogy Magyarország még ma is létezik a Kárpát-medencében.

Ma a tudásunkkal megközelíthetően sem felmérhető jövő előtt állunk. A létezési körülmények gyorsuló változása, az emberi funkciók, és ezek vonzatában az értékrendek nehezen kontrollálható átalakulása mellett egyre átláthatatlanabb és fogalmilag feldolgozhatatlanabb maga az emberfogalom. Talán sohasem volt fontosabb, mint manapság, a mesterséges intelligencia korában értelmezni azt, hogy az emberfogalom nem egy homogenitást fed, hanem két külön entitás harmonikus együttesét. Nem túlzás azt állítani, hogy korunknak – a fenntarthatóságnak – egyik legmarkánsabb kihívása az egyensúly kérdése: a létezés szerveződésének, a szervezőelv kettőségének az ismerete.

A KNRF kutatásainak kiindulópontja az a felvetés, hogy a fenntarthatatlanság elementárisan függ össze azzal, hogy a női attitűd kiszorult a kultúrából. A rendezőelv homogenizálásának eredményeképpen egyneműsödött a létezés, és ez az, ami fenntarthatatlan. Következésképpen a jövő legnagyobb megpróbáltatása az egyensúlyhoz való visszatalálás: a férfi és a nő, a természet és a technológia, múlt és jövő között.

Alapfeltevésünk az, hogy Gizella királyné tanulmányozása egy új, egyensúlyközpontú történelemszemléletet motiválhat. Első királynénk életének megértéséhez elengedhetetlen olyan szempontok beemelése, amelyek a női létezés sajátosságait is respektálják, ennél fogva pedig nem csupán a női életpályák válnak egy sokkal összetettebb működésmechanizmusban értelmezhetővé, hanem maga a történelem koncepciója is, amely lemodellezi az adott kor reprezentatívnak tekintett elemeit.

Par excellence a legfontosabb kérdés a szempontok szelekciója. Minek alapján ítélünk és értelmezünk dolgokat, eseményeket, személyeket? A Kortárs Női Reflexiók Fórumának meghatározó szempontja az egyensúly.

Ki volt tehát igazából Gizella bajor hercegnő?

Gizella királyné, az államalapító Szent István király felesége volt. Társuralkodó. Mindannak aktív részese, amit Szent István király létrehozott. Máig ható örökségük kettőjük hagyatéka.

A magyar történelmi emlékezet hajlamos az államalapítást homogén, maszkulin teljesítményként láttatni. Amennyiben azonban közelebbről vizsgáljuk a forrásokat, nyilvánvalóvá válik, hogy mindaz, amit Szent István királyban tisztelünk – a nyugati keresztény kultúrkörbe való integráció, az intézményrendszer kiépítése, a kulturális virágzás –, az egy mélyen összehangolt, közös munka eredménye.

Ebből a szempontrendszerből kiindulva és végiggondolva történelmünket, egy teljesen új panoráma nyílik meg előttünk új önképpel és új jövőképpel. A történelemnek ez az átértelmezése gyökeresen megváltoztatja azt, ahogyan önmagunkra tekintünk.

Következésképpen:

- Nem áldozatok vagyunk, hanem túlélők és teremtők. A magyar nemzet túlélési képessége nemcsak a katonai ellenállásban rejlett, hanem a mindenkori „gizellai” háttérországban – a nőkben, akik megtartották a nyelvet, a kultúrát, a hitet és a családot, miközben a férfiak a csatatereken véreztek.
- A jövőt mint ökoszisztémát értelmezzük. A jövőnk nem újabb ideológiai háborúk megnyerésére kell alapoznunk, hanem egy olyan belső ökoszisztéma kiépítésére, ahol a racionális-technológiai fejlődés és a humán-spirituális értékek egyensúlya valósul meg.

Olyan korszak – úgymond szingularitás előtt – állunk, ami a mai tudásunkkal megközelíthetetlen, értelmezhetetlen, prognosztizálhatatlan. A Kortárs Női Reflexiók Fórumában egyre nagyobb jelentőségűnek látjuk a hasonló korfordulókat, a hasonló korszakok felelős személyiségeinek megértését, helyzetük, életük elfogulatlan tanulmányozását, és a tanulmányok eredményeinek közzétételét.

Gizella szerepének megítélése a mai napig vegyes, ennek ellenére fontos, hogy ne legyen tabutéma a személye. Kérdés ugyanis, hogy ő nőként tehetett-e volna többet, képviselhetett-e volna jobban a magyar érdekeket?

Szívesen veszünk minden olyan közreműködést, amelyik megfelelő gonddal, elmélyült minőségben vállalkozik olyan – jövőbe hatolni képes – személyiségekre fókuszálni, mint Gizella királyné, hogy őket mintaként a most felnövő generációk számára felmutathassuk.

Ha Gizella jelentőségét a 21–22. századba vetítjük, rádöbbenünk, hogy élete nem csupán a múlt egy porosodó lapja, hanem egy időtlen szoftver a jövőhöz. Hiszen akkor, amikor a világ a legtechnokratábbá válik, a „gizellai minőség” – a kulturális hídépítés, a válságálló méltóság és a megtartó hitvallás – lesz a legértékesebb és legritkább erőforrás.

Gizella királyné nem csupán a múlt egyik szereplője, hanem a 21. századi magyar reneszánsz katalizátora lehet. Az ő személyén keresztül megértett egyensúly-paradigma képessé teheti a nemzetet arra, hogy kilépjen a történelmi traumák körforgásából, és egy olyan jövőt alapozzon meg, amelyben a férfi és a nő saját belső méltóságában, egymást

kiegészítve létrehozhatja a holnap Magyarországot. Gizella királyné 21. századi jelentősége abban áll, hogy alakja hidat képez a sokrétű – éppen ezért dicső múlt – és a fenntartható jövő között.

Amennyiben a magyar nemzet képes átértelmezni államalapításának történetét – meglátva benne a férfi és női elv harmonikus együttműködését –, akkor egy olyan új jövő-paradigmát alapozhat meg, amely mintaként szolgálhat Európa és az egész világ számára is.

Gizella öröksége emlékeztethet minket arra, hogy a haza nemcsak ott van, ahol a határokat fegyverrel védik, hanem ott is, ahol a kultúrát, a hitet és a közösséget megértéssel, megbocsátással és méltósággal tartják egyben. Számunkra jelentőségteljes, hogy Gizella, Szent István királyunk hitvese hasson ránk, s képviselje azt a vonulatot gondolatainkban, ami a nőiségre, a fenntartható jövőre vonatkozik.

Abban a reményben, hogy rendezett munkakapcsolatokkal, lelkesen és szorgosan tudjunk dolgozni a közös célért, kérek mindenkit, hogy kiemelt figyelemmel forduljunk egymás munkája felé, egy formálódó paradigma hangjainak összhangzattá formálódásában bízva.

Az akkori uralkodói döntést a történelem visszaigazolta, hisz Magyarország még mindig létezik. Tehát, a nem feltétlenül azonos előjelű párhuzamokat felmérve – tanuljunk, okuljunk – vigyázó szemünket Gizellára vessük!

Nyár

Madarassy István: Gizella paláستtal

130 cm, 2015, Veszprém (Gizella Múzeum)

Diószegi Szabó Pál

A palást királynéja (Regina pallii)
disztichon

Hímez a „szent ujj”, míg a palást nő csendes imák közt,
benne az új ország, s hitvesi szíve remeg.
Könnye kicsordul bár, de le nem hull, mert az a könnycsepp
fénylő gyöngyként lett: néma öröm meg a gyász.
Ország sorsa, királyi utód, fejedelmi szülöttjük,
hercegi kard, diadal... és kora veszte, halál.

Ám e palást nőtt, rajta az Isten, a Szent Jeruzsálem,
szentek, az új Hiszekegy róttá aranyfonalát.
Asszonyi ujj által ragyogóbb lett Szent Anya képe,
Krisztus, a pápa, de ott... férje, királya, Urunk:
Szent István, aki elbírván a keresztet, először
Rēgia Alba után, „rendelet” templomokat!

Nőtt a palást: a királyok vállát óvta, vezette.
Vészben szála erős; oszlop, erőd: ereje!
Hittel, mindezeket hímezte Gizella misére,
fel sose fejt a kéz, pénelopeja-i sem!
Könnyeiből született, koronázásokra, palástunk,
„pajzsa” királyainak, női örök hatalom.

Képzőművészet

Verebes Ernő: Regina Gisela

Kiállítás-megnyitó beszéd

Páty, Szent II. János Pál pápa-templom

2024. június 9.

Nagyon szépen köszönöm, nagyon örülök ennek a helynek, a hely szakralitásának. Jó néhány dolog eszembe jutott, ahogy hallgattam Gizella királyné történetét. Ezek közül hármat kiemelve szeretném megnyitni ezt a kiállítást. Az egyik, szerénytelenül az idő fogalma. Az idő, amely pillanatnyilag úgy szolgál bennünket, hogy nem múlik. Mert vannak olyan periódusok, amikor az idő visszafelé folyik. Egy ilyen időszak például, a gyógyulás folyamata. Amikor az idő haladtával „javulunk”, egészségesebbé válunk, kiteljesedünk. A másik példa – a férfiak ezt jól tudják – a katonaság időszaka, amikor szintén megfordul az idő, és visszafelé telik, hisz mi úgy éljük meg múlását, hogy közben az eredeti (civil) állapotunkat várjuk vissza. Előrehaladunk, de egy már megélt állapotban reménykedünk.

Kérdés tehát, hogy amikor itt az ezres évekről beszélünk, akkor mi történik velünk a jelenben? Vajon hogy éljük mi meg itt és most ezt az elmúlt egyezer évet? Minek alapján beszélhetünk Gizelláról vagy Istvánról? Ismertük őket? A hírüket, történelmi jelentőségüket bizonyosan. A magunkban hordozott jövőjüket valamiképpen szintén, hisz most is róluk van szó, itt vannak velünk. Őket, személy szerint, nyilván nem ismerhetjük. Számukra azok a szent személyek lettek – és itt a szent szót nem pusztán szakrális vonatkozásban értem, hanem saját túlélésünk zálogaként is – akik alakítják tudatunkat, ha felidézük alakjukat. Ugyanakkor, ez az alakfelidézés számukra egyfajta visszateremtést is jelent.

Vajon képesek vagyunk újrateremtteni a múltat, ami ma úgy a miénk, hogy a miénk volt?

Többször esett itt szó a 21. századról mint kronológiai időszakról. Most éppen ezt éljük. A lényeg azonban az a folyamatos átadás, az a transzfer-mivolt, amivel őseinknek tartozunk, így Gizella királynénak is, lévén magyar királyné, királynő, aki szent István felesége volt. Hogy valójában hogy nézett ki ő, törékeny volt-e, vagy természetes (egykes képillusztrációk szerint inkább az utóbbi), pontosan nem tudhatjuk. Azt viszont igen, hogy „templomöltöztetőnek” minősítették, mert az akkor alapított templomokat, a magyarországi kereszténység gyermekkorában felöltöztetett szakrális helyeket csinosította, tette lakhatóvá (Veszprém, Esztergom, Fehérvár). De egy templom-öltöztető vajon csak hölgy lehet? És itt következik az a másik fogalom, amire szerettem volna kitérni. Ez pedig pontosan a női mivolt, az a női princípium, amiről már Major Gyöngyivel is sokat beszélgettünk. És ez talán még némi polémia is adhat okot. Miért mondom ezt? Mert a nő, *horribile dictu*, lehet remekmű. Igen, léteznek női remekművek. Ezt tessék úgy érteni, hogy nem a nő alkot remekművet, hanem ő maga az. Úgy az, hogy képes egy templomot *felfedeztetni*. A férfi alkotóereje egy önmagán kívüli világ megalkotására vonatkozik. Ilyen újrateremtés talán a történetírás – saját történelmünk megörökítése is, melynek része az a Gizella királyné, akit ugyan nem ismerünk, viszont magunkat ismerjük fel benne. És pontosan ez a perspektíva adja az ő jelentőségét

azon kívül, hogy ennek az ismeretnek egy erős hitesség az alappoztulátuma. Tehát a köztünk és a Gizella királyné közötti ismerkedés egyfajta női princípiumot feltételez, ugyanakkor szinte halljuk azt a maskulin, kissé cinikus felkiáltást, miszerint kétségben az egység. Szóval, ezért az a bizonyos *komplementaritás*, mely rajtunk kívül hoz létre valamit, ami az egységet képviseli – talán a „feleség” szó is innen ered.

A harmadik dolog, amit meg szerettem volna említeni, maga a művészet. (Ebbe a szóba mindig belepirulok.) Mindenesetre azért vagyunk most itt, hogy ez a fajta viszonylagosság, ez a fajta „királynőség”, amit Gizella, Szent István felesége képvisel, miként manifesztálódik festők keze és szíve által. Mit láthatunk ezeken a képeken valójában? Kiben hogyan éled újra, vagy alakul át a Gizella-mivolt, a női mivolt, ami őt királynővé tette?

Talán saját magunkat ismerjük fel, a saját manifesztumunk képviseltetik ezeken a képeken, a saját kiáltványunk hangzik el, miközben e festmények által újraképzjük őt. Ez pedig gyakorlatilag nem jelent mást, mint hogy valamilyen szinten materializálunk valamit, olyan síkot tudunk teremteni és újrateremteni, hogy elevenné teszünk rég meghalt figurákat – királyokat, királynékat, számunkra fontos személyiségeket. És talán az én dolgom is – főleg dramaturgként, hiszen a színházban is ez történik – az örökös vita felszítása a valós és a fiktív összevetésében, hogy mikor dőlnek le majd a színház falai és lesz a fikcióból reália, ha ez egyáltalán megtörténhet, vagy pedig maradunk a *falak között*, és mindig lesz egy álomvilág, amit mi modellezünk valamiféleképpen.

E kiállítás egy hitvilágnak a modellezése. Ugyanakkor láthatjuk, mekkora bizalom és remény lakozik mindabban, ami ekkora erőt ad egy festőnek, hogy így képezzen le olyan hitbéli dolgokat, amilyenek ránk csak e képek megtekintésével hathatnak.

Ezért ajánlom szeretettel figyelmükbe e kiállítást, egy olyan látásmódot kívánva az alkotásokkal való ismerkedéshez, ami egy régmúlt világot a jelenbe rántva, egy még jobb jövőbelit remél.

Ezzel, köszönve figyelmüket, megnyitom a kiállítást.

Sütő Zoltán

Regina Gisela kiállítás

Regina Gisela kiállítás
Zikkurat Galéria
2024. május 7.

A Kortárs Női Reflexiók Fórumának hosszú távú koncepciója a magyar múlt női mintáinak a feltárása, amelyek a jelenkor burjánzó válságjelenségei között a nők számára segítséget jelentenek saját nőiségük értelmezéséhez, identitásuk, valamint tudatos életvezetésük kialakításához. A tudományos kutatási projekteken belül ennek céljából olyan kiemelkedő személyiségek életének vizsgálata folyik, akik a férficentrikus világszemlélet miatt, a jelenkor kulturális reprezentációjában távolról sem kaptak érdemeiknek megfelelő figyelmet.

Egy ilyen tudományos irányvonal a Gizella királynéről – I. István királyunk hitveséről – fennmaradt nyomok felkutatása. Bár nyilvánvalóan jelentős történelmi szereplőről van szó, hiszen múltunkat meghatározó házasság révén került a magyar uralkodóházba, még hozzá a kor legbefolyásosabb bajor dinasztiájából, mégis meglehetősen kevés emlék maradt fenn róla, akár a krónikák szűkszavúságát, akár a szájhagyományt, vagy akár a tárgyi emlékek hagyatékát vizsgáljuk.

Mindazonáltal tudjuk, hogy mely templomok és kolostorok alapításában vett aktívan részt, ismerjük lakhelyeit, és tudunk valamennyit arról a jelentős tevékenységről, amelyet férje mellett végzett a kereszténység magyarországi megszilárdításáért. Tudjuk továbbá azt is, hogy legalább annyira veszélyes és sok vonatkozásban kiszámíthatatlan korfordulón élt, mint amelyben mi is élünk, és az osztályrészüül jutott uralkodói pozícióban csakis magas szintű felkészültséggel, műveltséggel, kitartással, hűséggel lehetett helytállni. Ezért alapvető szándékunk Gizella személyiségének minél teljesebb feltárása.

A tervek szerint megkezdett kutatómunka első eredménye a *Regina Gisela* című tanulmánykötet lett, amely széles perspektívát nyit több tudományterületet is érintve, és megfelelő alapot nyújt a további, koncepcionális Gizella-kutatásokhoz. Mivel pedig a tudományon kívül Gizellával a múltban legtöbbször a képzőművészetek foglalkoztak, logikusan adódott a kezdeményezés egy olyan képzőművészeti pályázat kiírására, melyben a művészeknek módjuk nyílik megfogalmazni a Gizella királyné számukra értelmezhető, mának szóló üzenetét.

A pályázati felhívásra csaknem 100 pályamű érkezett be, igényes, átgondolt megoldásokkal, ami azt mutatja, hogy a mai, átlagéletkorát tekintve a 30-hoz közelebb eső képzőművész társadalom számára Gizella királyné aktuális témát jelent, és van véleménye a magyar történelemben elfoglalt helyéről és szerepéről.

Néhány alkotás megjelenítésével szeretnénk a kiállítás anyagának keresztmetszetét bemutatni.

Gedeon Irén: Homage Gizella (akril, vászon)

Gedeon Irén az alakok ködbe vesző elmosásával tereli a figyelmet a szintén elmosódó, mégis jól értelmezhető kontúrokra. A forma körbefoglalása kiemeli és emblematikussá teszi Gizellát, aki a jobb karján tartott templommakettel jelenik meg, mint ahogy ábrázolásai a legkorábbi időktől a templomalapítást mint legjellemzőbb attribútumát társítják hozzá. A keret, és különösen az alakot uraló, aranyat idéző sárga a királyi minőséget teszi jelenvalóvá. Összességében a látvány bizonytalansága az ismeretek konkrétságának folyamatos elveszésére utalnak a növekvő történelmi távlatban. Mindemellett az, ami megmaradt Gizellából az utókor számára, mégis jelentős, egy korfordulón meghatározó abban, amivé váltunk Európa közepén.

Csapó Ida: Gizella királyné (vegyes technika)

Csapó Ida formailag hasonló motívumokból indul ki, mint Gedeon Irén, de határozottabb kontúrokkal dolgozik, s egyértelműen törekszik a királyi méltóságot kifejezni nem csupán a korona konkrét megrajzolásával, hanem a szépséget és nemességet sejtető arccal, a nyugalmat és határozottságot sugárzó testtartással. Színek is megjelennek, főként a háttért uralva, egy királykékre utalással. Csapó Ida sem tudhat teljes határozottsággal állást foglalni a történelmi személy mellett, esetében mégis egy elevenebbé váló vízió bomlik ki előttünk.

Ducsai István: Gizella (olaj, vászon)

Ducsai István gyökeresen más megoldást választ. Ő a korhoz illő stílust parafrezálja, s épp annyira konkrét, mint amennyire az adott korban a megjelenített konkrétumok elsősorban szimbolikus értéküknek alárendelve váltak ábrázolás tárgyává, és sokadlagos szempontot jelentett a látványhűség. Ilyen módon meglehetősen gazdagsággal vonulnak fel a Gizella személyéhez kapcsolható, szimbolikus jelentésű tárgyak – a kereszt, a nyitott és csukott könyv, egy alma, egy elsuhanó angyal, a templommakett, és a háttérben, az oromzaton elhelyezett, megvalósult templom. Gizella királynőhöz illő gazdag öltözetben, feje koronával ékesítve, egyenesen a középkorból lép elénk. Arca bár a korhűnek tekinthető sémáknak megfelelő, ugyanakkor főként a szelídséget, alázatot, szolgálatra készséget mintázza.

Molnár János: Angyali segítség

Molnár János sok vonatkozásban egy ikonszerű megjelenítést követ. A királyi palást – melyről tudható, hogy hímzésében Gizella is részt vett – készítését helyezi szakrális térbe, lévén az angyali segítség egyben égi hozzájárulást vagy akár égi ihletést is jelent. Itt is a megjelenő szimbólumok a lényegesek, és kevésbé a profán esztétika. A királynő arca szépnek nem mondható, de elmélyült, mint aki pontosan beleéli magát feladata fontosságába, s óvó kezét tartja a mandorlával díszített paláston.

Xantus Géza: Boldog Gizella

Xantus Géza is felvonultatja Gizella attribútumait, azonban jelenkori kompozíciós elképzelést és jelenkori esztétikát alkalmaz. Kissé más öltözékben, Gizellával akár szembe is találkozhatnánk az utcán sétálva. Xantus Gézának azonban elsőrendűen nem az e világi tevékenysége a fontos, hanem az e világi tevékenysége révén elért szakrális jelentése, amit a festmény címében is hangsúlyoz. A nőalak kettős megjelenítése a profán és az időtlen transzcendens létezési síkokra utal. A szakrális sík ragyogásának káprázatában elmosódva, a felfoghatatlanul örök minőség mintegy magába ágyazza a konkrét földi megjelenést.

Lenkes Ildikó: Hímzés

Lenkes Ildikó a palást már említett hímzésének aktusát teljesen átértelmezi a jelenkorra. Az időutazást kiváltó motívum a hímző kezeken lévő tetoválás. Ezek a minták nagyon is XXI. századiak, ugyanakkor hordozzák a megidézett kor keresztény nyomatát a tövises indával, utalva Jézus töviskoronájára.

A palásthoz kapcsolódó méltóság, illetve a palást hímzéséhez kapcsolódó kifinomultság között érdekes és hangsúlyos feszültség teremődik a tetovált kezekkel. A tetoválás, mint az utókor egyfajta közönségességének határozott felvállalása, mintegy tisztelettel adózik a nemes kifinomultság előtt, mely nem lételeme, nem törekvésének tárgya, de tud róla, és igényt tart vele egy nem csupán szemlélődő, hanem tevékenységbe oldódó kapcsolatra.

Dorka Noémi: A trónörökös elvesztése

Ez a rendkívüli finomsággal megformált, lágy vonalvezetésű, absztrakt alkotás a formákat csak jelzésértékben használja, mégis tökéletesen érthető. Az erőt, bizonyosságot, megingathatatlanyságot kifejező tömböt féltőn, szeretőn öleli át az anya. A művész a trónörökös – Imre herceg – elvesztésének fájdalmát nem a halál jelenlétével ábrázolja, hanem a szeretet intenzitásának megidézésével, szemben a tragédiával, amire csak a cím utal. Ennek az alkotásnak nem a dinasztikus veszteség, nem az Árpád-ház vérvonalának megszakadása, hanem anya és fia mély szeretetkapcsolata, a szeretetkapcsolat szakrális intimitása, és a szeretetkapcsolat megszakadásának fájdalma a tárgya.

Ezen a néhány példán keresztül remélhetőleg érzékelhetővé vált a kiállítás célja és értelme, s az a tény, hogy a középkorig visszanyúlva máig eleven és ható felmenőink öröksége.

Zeneművészet

Mészáros Zsolt Máté: Gizella-mise (részlet)

A Veszprémi Főegyházmegye a Veszprém–Balaton 2023 Európa kulturális fővárosa (EKF) program támogatásával és a Filharmónia Magyarország közreműködésével hirdette meg a Gizella-fanfár és Giella-mise pályázatot. A misepályázaton a 3. helyezett Mészáros Zsolt Máté, Junior Prima-díjas orgonaművész alkotása lett.

Gizella-napi ünnepségeinken a Budapest-Belvárosi Nagyboldogasszony Főplébánia templomban többször is hallhattunk részleteket a darabból, a szerző előadásában.

Mészáros Zsolt Máté: Gizella-mise – Uram, irgalmazz

Mészáros Zsolt Máté: Gizella-mise – Dicsőség

Mészáros Zsolt Máté: Gizella-mise – Szent vagy

Mészáros Zsolt Máté: Gizella-mise – Isten Báránya

[Mészáros Zsolt Máté: Gizella-mise \(link\)](#)

VESZPRÉMY László

A keresztény Nyugat új királysága: Magyarország

Absztrakt

Kelet-Közép-Európában a 9–10. században a politikai centralizáció együtt járt a kereszténység megerősödésével: az egyik folyamat felgyorsította a másikat. Mindezek egyrészt a helyi elitek, másrészt a Frank/Német és Bizánci Birodalom között zajlottak. Míg a cseh, a lengyel és a magyar területek a nyugati geopolitikai szférába kerültek és uralkodók döntése révén később a latin kereszténység részévé váltak, addig a Rusz a bizánci kereszténységet vette át Bizánctól. A Magyar Királyság nyugati kapcsolatait III. Ottó (980/994–1002) és II. Henrik (1002–1024) német császárok tevékenysége tükrében követjük nyomon. Lengyel földön a térítés korábban vette kezdetét, mivel I. Mieszko fejedelem (uralk. 960–992) 966-ban felvette a kereszténységet, majd Poznańban megalapította a fejedelemség első püspökségét, amely azonban még nem volt önálló. A helyi dinasztiák megszilárdultak, amiben kulcsfontosságú szerepet játszottak a házassági szövetségek. Istvánnak a házassága Henrik bajor herceg testvérével, Gizellával, meghatározó volt, hiszen 1002-től II. Henrik néven német császár lett. Ennek köszönhetően gyorsult fel a krisztianizáció, az Árpádok dinasztiájának stabilizációja és a koronázás, kulturálisan a latin kereszténységhez való felzárkózás. Az 1000 körüli évek egy kivételes, kegyelmi időszaknak tekinthetők, hiszen a magyar és lengyel események összekapcsolódtak a Római Birodalom megújításával. Összegzőképpen Tóth Endre gondolatait idézzük, amely szerint I. István felkenésével és koronázásával országunk nemcsak Európa vezető országai közé emelkedett, hanem a dinasztia egy szűk uralkodói elit tagja is lett.

1000 körül a két évszázaddal korábban, Nagy Károly uralkodása (768/800–814) idején még kaotikus képet nyújtó Kelet-Közép-Európa teljesen megváltozott.¹ Ekkora már a régió több királyságra, illetve hercegségre tagolódott, amelyeknek keresztény uralkodók voltak, saját egyháztartományokkal vagy egy kialakuló egyházi szervezet elemeivel. Az egész régióban a politikai centralizáció kéz a kézben járt a kereszténységgel, az egyik folyamat felgyorsította a másikat. Mindkét folyamat azonban intenzív és változatos kölcsönhatásokon alapult, amelyek a 9. és 10. században egyrészt a helyi elitek, másrészt a Frank/Német és Bizánci Birodalom között zajlottak. Míg a cseh, a lengyel és a magyar területek a nyugati geopolitikai szférába kerültek és uralkodók döntése révén később a latin kereszténység részévé váltak, addig a Rusz a bizánci kereszténységet vette át Bizánctól. A Magyar Királyság nyugati

¹ David KALHOUS: *State formation in the 10th century*. In Florin CURTA (ed.): *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1300*. Taylor and Francis, New York, 2021, 121–138.; Nora BEREND, Przemysław URBAŃCZYK, Przemysław WISZEWSKI: *Central Europe in the High Middle Ages, Bohemia, Hungary and Poland, c.900–1300*. Cambridge University Press, Cambridge, 2013, 110–164.

kapcsolatait III. Ottó (980/994–1002) és II. Henrik (1002–1024) német császárok tevékenysége tükrében követjük nyomon.

A nyilvánvaló vallási következmények mellett a kereszténységnek politikai, társadalmi és gazdasági hatásai is voltak. A kereszténység átvételét nem feltétlenül kívülről kényszerítették az új államalakulatokra. A helyi dinasztiák nyilvánvalóan felismerték, hogy a keresztiséget elfogadva megbecsült politikai partnerekké válhatnak. Házassági szövetségeket köthettek és részt vehettek a birodalmi hatalmi rituálékban, ami hazájukban és regionális szinten is növelte presztízsüket. Az egyházi szervezet révén az új keresztény társadalmak olyan társadalmi hálózatok részévé váltak, amelyek átlépték a politikai és etnikai határokat. Ilyen módon a késő római kultúra átalakult öröksége eljutott Európának ebbe a szegletébe is. A keresztény világnézet elfogadása fokozatosan létrehozta a középkori Európát. Igaz, Peter Brown szerint a kereszténység egyetemes jellege ellenére Európa egyes régiói sajátos mikrokereszténységeket hozott létre, amelyek mindegyike saját szakrális központtal, sajátos liturgiával és népi szentkultusszal rendelkezett. Az egységesülés a 12. század elején következett be a pápai hatalom újbóli megerősödésével.²

Az 1000. esztendő nemcsak a magyarok számára emlékezetes. Az első ezredfordulón váratlan események történtek Európában, annak is a latin kereszténység által épphogy megérintett peremén, lengyel és magyar földön, ott ahol a térítés ekkora már évtizedek óta folyt. Lengyel földön a térítés korábban vette kezdetét, miután I. Mieszko fejedelem (uralk. 960–992) 966-ban felvette a kereszténységet, majd Poznańban megalapította a fejedelemség első püspökségét. A püspökség ugyan a magdeburgi érsekség érdekszférájába tartozott, mégis a római pápa különös védelmét élvezte, miután országát Mieszko a Szentszék védelmébe helyezte.³

A helyi dinasztiák megszilárdulásához hozzájáruló másik kulcsfontosságú tényező a házassági szövetségek voltak.⁴ Emma királyné, II. Boleszláv cseh király (uralk. 967/972–999) felesége előkelő nyugati hercegnő lehetett. I. Mieszko Piaszt herceg egy přemyslida hercegnőt vette feleségül, majd annak halála után Oda szász hercegnőt. Fia, I. Bolesław, azaz ismertebb nevén Bátor Boleszló (uralk. 992–1025) meissenai őrgróf Rigdag leányát, majd Emnildét, egy szorb herceg lányát, végül pedig ismét egy meissenai hercegnőt, Odát vett feleségül. A legsikeresebb frigyek közvetlenül a német uralkodókkal kapcsolták össze a helyi uralkodókat. Bátor Boleszló fia és örököse, II. Mieszko (uralk. 1025–1031) Richezát, II. Ottó császár és Theophanu leányának gyermekét, azaz a császár unokahúgát vette nőül. Néhány év késéssel a magyar fejedelemségben is valami hasonló történt, ahol 973 után bizonyosan megjelentek az első hittérítők. Míg a kereszténység záloga a lengyeleknél Mieszkónak az akkor már keresztény cseh fejedelem, Kegyetlen I. Boleszláv leányával, Dobravával kötött

² Ivo ŠTEFAN: *Conversion and Christianization: Bohemia, Poland, Hungary and Rus' (9th to 12th centuries)*. In Florin CURTA (ed.): *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe*, Abingdon, Egyesült Királyság, Routledge of Taylor and Francis Group (2022), 101–120, különösen 112.

³ Krystyna ŁUKASIEWICZ: „Dagome iudex” and the First Conflict over Succession in Poland. = *The Polish Review* 54 (2009) 4. sz., 407–429.; Daniel ZIEMANN: *From Avars and Slavs to the First Medieval Kingdoms in Central Europe: Population and Settlement, 700–1100*. In Nada ZEČEVIĆ, Daniel ZIEMANN (ed.): *Oxford Handbook of Medieval Central Europe*. Oxford University Press. Oxford, 2022. 39–75, 56–58.

⁴ Anna A. DRYBLAK – Benjamin HUSVIK: *Queens and Duchesses in the High Middle Ages. The Role of Elite Women in Shaping Dynastic Legitimation during Periods of Political Change*. In Wojtek JEZERSKI, Hans Jacob ORNING, Grzegorz PAC (ed.): *Legitimation of the Elites in High Medieval Poland and Norway: Comparative Studies*. Brepols, Turnhout, 2025, 417–449.

házassága volt, addig az a magyaroknál Géza fejedelem (972–997) fiának, Istvánnak a házassága a bajor herceg Henrik testvérével, Gizellával. A házasság jelentőségét az adta, hogy Henrikből 1002-től német császár lett, II. Henrik néven. A Gizellával kötött házasságnak köszönhetően gyorsult fel a krisztianizáció, az Árpádok dinasztiájának stabilizációja és a koronázás, kulturálisan a latin kereszténységhez való felzárkózás.⁵ Mindennek persze ára is volt, a politikában a támogatás sosem önzetlen, s az országot bekapcsolta a német birodalmi külkapcsolatok rendszerébe. István uralkodásának jelentősége Mieszkóéhoz, majd annak utódjához Bátor Boleszlóéhoz mérhető volt, s nem véletlenül tekintik őket az állam és egyházszervezet megalapítójának.

Az „Új Európa” gyors felemelkedését a latin kereszténységen belül Vojtěch-Adalbert (955 kb.–997) kivételes személyisége testesíti meg, aki Prága második püspöke volt. Kiváló műveltséget szerzett a magdeburgi császári központban, ahol a gorze-i reform képviselője lett. Miután 983-ban átvette a püspöki tisztséget, több felé missziós tevékenységet folytatott, így Magyarországon is, noha ennek részletei homályban maradtak, illetve a későbbi hagyomány azt eltorzítva örökítette meg. Adalbert magasztos idealizmusa azonban hamarosan összeütközésbe került a kegyetlen otthoni valósággal. Kétszer elűzték egyházmegyéjéből, miközben folyamatos kapcsolatban maradt a pápával. Rómában belépett az Aventinuson lévő Szt. Bonifác és Alexius kolostorba, III. Ottó császár, valamint Bátor Boleszló lengyel herceg barátja és tanácsadója lett. 997-ben a pogány poroszok kezétől mártírként halt meg, és a lengyelországi Gnieznóban temették el. Két évvel később III. Ottó kezdeményezésére szentté avatták, és hamarosan mindhárom kelet-közép-európai monarchia védőszentjévé vált.⁶

Mind lengyel, mind magyar földön a keresztény térítés német támogatással folyt, és értelemszerűen a német egyházszervezetbe tagolódtak be. A politikai és egyházi kapcsolatokban azonban III. Ottó császár uralkodása alatt váratlan fordulat következett be. A császár egyházi és politikai függetlenséget biztosított mind a lengyel, mind a magyar területnek, amit a kortárs német krónikások egyébként rendkívül rosszállóan vettek tudomásul. Ennek annál nagyobb a súlya, ha Prágára tekintünk. A 970-es évekig Csehország alig volt több mint a regensburgi püspökség missziós területe. A kiváló cseh államférfi, Kegyetlen I. Boleszláv herceg (uralk. 935–972) egyesítette az országot, megszerezte Észak-Morvaországot, s egészen a dél-lengyelországi Krakkóig terjeszkedett, valamint kezdeményezte egy helyi püspökség létrehozását. Törekvéseinek részleteiről kevés forrás maradt fenn, az azonban világos, hogy Boleszláv 968 körül megszerezte XIII. János pápa beleegyezését az önálló egyházmegye megalapításához legfiatalabb és igen művelt lánya, Mlada, szerzetes néven Mária diplomáciai képességeinek köszönhetően. Ugyan a regensburgi püspök ellenállása miatt a cseh püspökség megalapítása 973-ig késett, ám még így is Lengyelországgal és Magyarországgal ellentétben, Csehországnak az ezredfordulón nem volt önálló érseki egyháza. A prágai püspökség és az 1063-ban visszaállított olmützi morva püspökség a távoli mainzi érsek joghatósága alatt maradt, s a prágai érsekséget –

⁵ VESZPRÉMY László: *Gizella, a német királynéi hagyományok örököse*. In PROKOPP Mária (szerk.): *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 19–30.

⁶ VESZPRÉMY László: *Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekintés*. = *Ars Hungarica* 26 (1998), 321–338.; Grzegorz PAC – Steffen HOPE: *Saints and Legitimization of Bishoprics in Poland and Norway until c. 1200*. In *Legitimation of the elites*, 205–249.

amint az jól ismert – majd csak 1344-ben, IV. Károly⁷ alatt hozzák létre, annak ellenére, hogy 1158-tól a cseh hercegeket I. (Barbarossa) Frigyes császár (1152–1190) királlyá emelte.⁸

Magyar vonatkozásban egyháztörténeti fordulópont Géza megkeresztelkedése, politikailag pedig a 973. évi quedinburgi követjárás hozott fordulatot.⁹ Igaz, Quedlinburgban ott voltak a bizánci császár követei is, de a többi résztvevő már mind valamiféle alárendelt kapcsolattal kötődött a birodalomhoz, így a dánok, csehek, lengyelek vagy a beneventóiak. Azt, hogy ez a függés a gyakorlatban mit jelentett, nem tudjuk. Talán a kortársak, így maga Civakodó Henrik, a későbbi II. Henrik császár (1014–1024) apja sem értette teljesen az Ottók univerzális térítő politikáját, ami a keresztény hit terjesztésén alapult.

A magyar területeket érintő térítést kutatva legutóbb Györffy György magisztrális monográfiájában az István névadást a 720 körül alapított passauai Szent István székesegyházhoz kapcsolta. Elméletét joggal kritizálták, utalva arra, hogy a szent tiszteletét sokkal szélesebb nemzetközi kontextusba lehet állítani, még ha az minden bizonnyal túlzás a névadásban kizárólagosan bizánci hagyományt látni. A protomártír tiszteletének rendkívül erős, korántsem csak Passaura korlátozódó nyugat-európai nyomai vannak, mint azt korábban gondolták. Tisztelete már az 5. századi Galliában roppant elterjedt volt, 21 székesegyház patrocíniumaként tisztelték. Tekintélyét növelte, hogy Metz 451. évi hun ostromát épségben egyedüli épületként a neki szentelt katedrális vészelte át. Tárgyalt időszakunkhoz szorosan kapcsolódik a protomártír szent metz-beli tisztelete, amelynek püspökétől, I. Dietrichtől kap ereklyét a mainzi érsek, Willigis. Ő pedig kulcsfigurája időszakunknak, hiszen 36 hivatalban töltött évével 975 és 1011 között a leghosszabb ideig működő mainzi érseknek számít. Székvárosában 992-ben alapított egy Szent Istvánnak szentelt káptalant, amelyet még ugyanebben az évben III. Ottó is megajándékoz elődei, a két Ottó császár emlékezetére és lelkük üdvére, továbbá anyja, Theophanu és a saját, valamint a királyság üdvére. Amennyiben Willigis érseknek kedvenc alapítása éppen egy Szent István-egyház volt, könnyen elképzelhető, hogy az esztergomi érsekség alapításáig egyházjogilag is hozzá tartozó magyar területen támogatta a protomártír kultuszát, a hozzá akkoriban eljutott ereklyéből is juttathatott oda, s tevékenyen közreműködhetett a fejedelmi István névadásban.¹⁰

III. Ottó uralkodása rendkívüli volt. Apja, II. Ottó császár váratlan halálakor, 983-ban még csak hároméves volt, s egészen 994-ig anyja, Theophanu bizánci hercegnő, majd nagyanyja, az 1097-ben kanonizált Adelhaid gyámsága alatt élt. A legjobb egyházi és világi nevelést elnyerő ifjú ugyan csak hét évet töltött a birodalom trónján 996-tól 1002-ig, uralkodása mégis

⁷ IV. (Luxemburgi) Károly (1333-tól 1346-ig morva őrgróf, 1346–47-ben német ellenkirály, 1346-tól cseh király, majd német király, 1355-től német-római császár haláláig, 1378-ig.

⁸ ZIEMANN, 2022. 55–56., Petr SOMMER, Dušan TŘEŠTÍK, Josef ŽEMLIČKA, Eva DOLEŽALOVÁ: *Bohemia and Moravia*. In Nora BEREND (ed.): *Christianization and the Rise of Christian Monarchy*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 214–262.

⁹ GYÖRFFY György: *István király és műve*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977, 86–87. (4. jav. kiad. Balassi, Budapest, 2013.) Összefoglalóan Andreas RANFT (hrg.): *Der Hoftag in Quedlingburg 973. Von den historischen. Wurzeln zum Neuen Europa*. Akademie Verlag, Berlin, 2006.

¹⁰ Josef HEINZELMANN: *Mainz zwischen Rom und Aachen. Erzbischof Willigis und der Bau des Mainzer Doms*. = *Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte*. 30 (2004), 7–32.; Ernst-Dieter HEHL: *Ein Dom für König, Reich und Kirche: Der Dombau des Willigis und die Mainzer Bautätigkeit im 10. Jahrhundert*. In Felicitas JANSON, Barbara NICHTWEIR: *Basilica nova Moguntina. 1000 Jahre Willigis-Dom St. Martin in Mainz*. Bischöfliches Ordinariat Mainz, Mainz, 2010, 45–78.

mélyebb hatást gyakorolt kortársaira és több forrást hagyott az utókor emlékezetében, mint más, hosszabb életű német uralkodók.¹¹

Ottó szüntelenül úton volt, s életének fő célja a Római Birodalom újjászületése volt, latinul a „*renovatio imperii Romanorum*”. Ennek érdekében Rómában megszilárdította a pápa tekintélyét azzal, hogy a maga jelöltjeit segítette a pápai trónra, köztük korábbi tanácsadóját az 1000. évben is a trónt birtokló II. Szilvesztert. Ő maga 998-tól szinte folyamatosan Rómában tartózkodott. A várost tette meg az univerzalisztikus keresztény birodalma központjává, palotáját a Palatinuson ókori római mintára építette meg.¹² A lengyel és magyar területre vonatkozó nagyszabású terveiről már itteni, 999. évi tartózkodása alatt döntés született, amit a pápa jelenlétében tartott 1001. évi ravennai zsinat csak megerősített.¹³

Itteni tartózkodását zárandokútjai szakították meg, amelyek közül kiemelkedik 1000-ben a néhány éve, 997-ben mártírhalált szenvedett Szent Adalbert gnieznói sírjához tett nagybőjti útja, hogy aztán a Húsvétot Quedliburgban, a Pünkösödöt pedig székhelyén, Aachenben ünnepelje. A már említett Bátor Boleszló nagy örömmel fogadta az uralkodót, aki őt páratlan megtiszteltetésben részesítette: a találkozón ugyanis a császár a gnieznói püspökséget érseki rangra emelte. Nem véletlen, hogy a német és lengyel uralkodó találkozására a mai történészek mint gnieznói „csúcstalálkozóra” utalnak.¹⁴ Igaz, a történészek máig vitatkoznak azon, hogy a Gall Névtelen 12. század elejei, a lengyel történelmet tárgyaló krónikában a császár szavait hogyan is kell értelmezni – már ha azok tényleg elhangzottak, s nem a krónikás találta ki: „*Nem méltó, hogy egy ilyen és ily nagy férfiút mint a főemberek egyikét fejedelemnek vagy comesnek nevezzük, hanem diadémmal övezve, a királyi hatalomba kell őt emelnünk.*”¹⁵ Majd III. Ottó levéve fejről a birodalmi koronáját, azt barátságuk és szövetségük jeleként Boleszló fejére helyezte. Tényleg koronázásnak tekinthető-e az itt leírt aktus? Annyi azonban bizonyos, hogy III. Ottó új alapokra akarta helyezni a német–lengyel kapcsolatokat is. A tisztázatlan gnieznói egyházi viszonyok miatt azonban tanácsosabbnak tűnt, hogyha az egyházi szertartásról, a király felkenéséről és a koronázásáról lemondjanak, semmint ha úgy végezték volna el, hogy kétségek támadjanak annak érvényessége körül.

Az esztergomi érsekség megalapításáról, majd a magyar királykoronázásról még ennél is kevesebbet tudunk, pontos időpontja és helyszíne is bizonytalan. A magyar krónikások hallgatással mellőzik az eseményeket, nem vesznek tudomást a német Szent lándzsa másolatának átadásáról a magyar királynak. István király 1100 körül írott legendája a koronaküldéssel kapcsolatban csak a pápa szerepét említi meg.¹⁶ A legendában leírtak

¹¹ Gerd ALTHOFF: *Otto III.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1996.

¹² Johannes FRIED: *Otto III. und Boleslaw Chrobry. Das Widmungsbild des Aachener Evangeliars, der "Akt von Gnesen" und das frühe polnische und ungarische Königtum. Eine Bildanalyse und ihre historischen Folgen.* F. Steiner, Stuttgart–Wiesbaden, 1989.

¹³ GYÖRFFY 1977, 142.

¹⁴ Anthony F. CZAJKOWSKI: *The Congress of Gniezno in the Year 1000.* = *Speculum.* 24 (1949) No. 3., 339–356.; Roman MICHAŁOWSKI: *The Gniezno Summit: the Religious Premises of the Founding of the Archbishopric of Gniezno.* Brill, Leiden, 2016.

¹⁵ *Gesta principum Polonorum: The Deeds of the Princes of the Poles.* Transl. by Paul W. KNOLL – Frank SCHAER. CEU Press, New York, Budapest, 2003. 37.; GALL NÉVTELEN: *A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei.* Ford. BAGI Dániel. Argumentum, Budapest, 2007, 103.

¹⁶ *Life of King St. Stephen written by Bishop Hartvic.* Transl. Nora BEREND – Cristian GAȘPAR. In Gábor KLANICZAY, Ildikó CSEPREGI, Bence PÉTERFI (eds.): *The Sanctity of the Leaders. Holy Kings, Princes, Bishops and Abbots from Central Europe (11th to 13th Centuries).* Budapest, New York, 2023, pp. 127–131.; Szent István király nagy legendája. In ÉRSZEGI Géza

egyébként valóban hihető, hiszen a császár és a pápa az ezredfordulón Itáliában tartózkodott, s a magyar államszervezést érintő kiváltságok elnyerésére nyilvánvalóan főpap vezette követség utazott hozzájuk. III. Ottó és II. Szilveszter nagy egyetértésben dönthettek, mivel személyükben a világi és egyházi szféra közötti együttműködés feltételei adottak voltak. Az már a magyar történetíró tendenciózus döntése volt, hogy a császár nevét kihagyja a magyar krónikás elbeszélésből.¹⁷

De miért pont az 1000. évben került minderre sor? A Teremtés könyve szerint az Úr hatnapi munka után megpihent a hetediken, s a hívők a 90. zsoltárt követve mindegyik naphoz egy ezredévet rendeltek. Eszerint a világ ekkora az utolsó korszakába lépett, 1000-ben már maga mögött hagyta a hatodik ezredévet. Az 1000. év körüli apokaliptikus várakozások megítélése egyébként a nemzetközi kutatást mindmáig megosztja. Azt, hogy a kortársakat foglalkoztatta a világ végének várható bekövetkezése, nehezen lehetne tagadni. Erre őket a Biblia figyelmes olvasása éppúgy emlékeztette, mind a középkori történetírás és az egyházi irodalom klasszikusai. Az uralkodásra felkészítő kézikönyveknek köszönhetően nyilvánvaló volt, hogy az uralkodó felelős alattvalói lelki üdvéért, s így az Utolsó ítéletre való készülés rájuk is különleges feladatokat ró. Az uralkodóknak volt érzékük a keresztény történelem és egyúttal az üdvtörténet fordulópontjainak emlékeztetésére, s nem cselekedett másként III. Ottó sem. A császárra vonatkozó írott források és tárgyi emlékek alapján jogos a feltételezés, hogy a közép-európai egyházszerzés folyamata mögött a császár tudatos törekvését lássuk. Ennek hátterében kitapintható a világot az új évezredre felkészítő keresztény uralkodó alakja, még ha magáról világvége várásról ekkor talán nem is beszélhetünk. Mindenesetre maga Ottó a 996. évi császári koronázásán nem véletlenül egy olyan palástot viselt, amelyet az Apokalipszis képei díszítettek. A világnak az évfordulóra való felkészítése része volt az egyház befolyásának kiterjesztése, amit a keresztény szerzők a császárok legnagyobb érdemének tekintettek. Ugyanerre utalhatnak III. Ottó császárnak a rómaiakhoz intézett szavai: „*Elvezettelek benneteket birodalmam legtávolibb részeibe, ahová atyáitok, amikor a világot uralták, soha nem tették be a lábukat, hogy nevetek és dicsőségtek a világ végére is eljusson.*”¹⁸

A ma Közép-Európának nevezett terület megújítására irányuló pápai-birodalmi együttműködés ennek az eszmének egyedülálló megvalósulása, ami során a magyar és lengyel események összekapcsolódtak a Római Birodalom megújításával. Az 1000 körüli évek egy kivételes, kegyelmi időszaknak tekinthetők, aminek elmúltával a német–lengyel, majd német–magyar háborúk időszaka következett. Ha a császár terveit komolyan vesszük, nagyon valószínű, hogy a gnieznói aktussal egy évben, már 1000-ben a magyar uralkodónak is adtak át uralkodói jelvényeket, legalább a Szent lándzsa másolatát, amit még ugyanazon évben,

(szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból 1.* (Millenniumi magyar történelem – Források, 2001). Osiris, Budapest, 2001, 17–26.; *Szent István legendája Hartvik püspöktől.* uo., 27–46.

¹⁷ TÓTH Endre: *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények.* Országgház Könyvkiadó, Budapest, 2018. 31–45. (2. bőv. jav. 2022.)

¹⁸ Benjamin ARNOLD: *Eschatological Imagination and the Program of Roman Imperial and Ecclesiastical Renewal at the End of the Tenth Century.* In Richard LANDES, Andrew GOW, David C. Van METER (eds.): *The Apocalyptic Year 1000: Religious Expectation and Social Change, 950–1050.* Oxford University Press, New York, 2003, 279.

vagy egy évvel később – amint ma a legtöbben gondolják – egészíthetett ki a felkenés és koronázás aktusa.¹⁹

Ottó utóda, II. Henrik alatt folytatódtak a baráti kapcsolatok a Nyugattal. Kevés hasonló példát találhatunk a középkori történelemben, amikor két szomszédos királyság uralkodója néhány évtized különbséggel a szentkirályok sorába emelkedik, s akik ráadásul azonos időszakban éltek, sőt még közeli rokonai is voltak egymásnak.²⁰ Két uralkodó, akik életükben minden bizonnyal nem is találkoztak személyesen, noha II. Henrik császár a német „vándorló” uralkodókhoz hasonlóan kilométerek ezreit tette meg lóháton Utrechttől a dél-itáliai Montecassinóig. I. (Szent) István is sokat utazhatott birodalmi méretű országában, de tudomásunk szerint az országhatárokat nem lépte át, talán még a bizánci szövetségben lebonyolított bolgár hadjárata során sem. Igaz, az esztergomi királyi székhelyhez fogható „főváros”, „*civitas capitalis*” nem volt a németeknél, II. Henrik Aachenben, Nagy Károly legendás székhelyén is csak néhány alkalommal fordult meg.

István uralkodását illetően így annál biztosabban fordulhatunk a kortárs német uralkodó, II. (Szent) Henrik (uralk. 1002–1024) alakjához, aki a magyar király számára megtestesíthette az „ideális” keresztény uralkodó képét, számára követendő mintaként szolgálhatott, már a rokoni kötelek folytán is. Ez olyan minta lehetett, amely már akár a trónörökös Imre nevelésére is hathatott, de ez az örökség sógora és külföldi főpapi tanácsadói hatására biztosan rányomhatta bélyegét páratlanul hosszú uralkodására.²¹

A Karoling, majd a német uralkodók közül nem is egy személyesen vett részt a liturgia reformjában, az egyház napi életének, elsősorban a szerzetesrendek megreformálásban. Az már a constantinusi fordulattól megszokott jelenségnek tekinthető, hogy az uralkodók személyükben is felelősnek érezték magukat az egyház rendjének, fegyelmének és doktrinális tisztaságának a biztosításáért. A korai szoros egyházi kapcsolatra utalhat az a tény is, hogy a magyarok érseke, Anasztáz kétszer is személyesen ment el Bambergbe, II. Henrik legfontosabb és legkedvesebb egyházalapításának a helyszínére. Először a püspökség alapításakor 1007-ben, majd felszentelésekor 1012-ben. Az 1012-ben lezajlott oltárszentelésekről, s magának a katedrálisnak a liturgikus teréről egy kortárs feljegyzésből pontos képet nyerünk. Ebből kiderül, hogy a székesegyházban a térség új mártírjai, Adalbert és Vencel is oltárt kaptak.²² Bambergben a birodalom püspökei szinte teljes létszámban megjelentek, és a 45 püspök mellett Róma is képviseltette magát. Az esztergomi érsek jelenléte csak azzal magyarázható, hogy Henrik a magyar főpapot is a birodalmi püspökök gyülekezete, a *Reichsepiskopat* tiszteletbeli tagjának tekintette, amit magyar részről minden további nélkül tudomásul is vettek.

Nemcsak a magyarok utaztak nyugatra, az ország pacifikálását követően megindult az országon áthaladó szent földi zarándoklatok szünni nem akaró sorozata.²³ A Fehérvárt is érintő zarándokút során a szerencsések a királlyal is kapcsolatba kerülhettek. A királyi udvar

¹⁹ Wolfgang HUSCHNER: *Transalpine Kommunikation im Mittelalter. Diplomatische, kulturelle und politische Wechselwirkungen zwischen Italien und dem nordalpinen Reich (9.–11. Jahrhundert)*. Vol. 1., Hahn, Hannover, 2003, 404–418.

²⁰ HALMÁGYI Miklós: *Kortárs szentek: István király és Henrik császár hagiográfiai párhuzamai*. =*Vigilia* 89 (2024) 8. sz., 684–692.

²¹ Stefan WEINFURTER: *Heinrich II. (1002–1024) Herrscher am Ende der Zeiten*. Pustet, Regensburg, 1999, 261–268.

²² GYÖRFFY 1977, 141.

²³ VESZPRÉMY László: *Zarándokok és zarándoklatok a 11. századi Magyarországon*. In: BÁRÁNY Attila – PÓSÁN László (szerk.): *Európa és Magyarország Szent László korában*. DTA, Debrecen, 2017, 57–70.

tudatában lehetett annak, hogy az „egyszerű” zarándokok is neves apátok és püspökök ajánlólevelével, esetleg közvetlenül a királynak írt levelekkel érkeznek, s ily módon a zarándoklat a kor diplomáciai kapcsolatrendszerének fontos csatornáját képezte. Ezt igazolják Reichenau tudós apátjának, Bernónak a szavai, miszerint „István magyar király a gallokat, németeket és másokat, akik országán keresztül vándorolnak Jeruzsálembe és a szentek más helyeihez, bőkezűen segítette”.²⁴ Sőt, a nálunk megfordult zarándokok között számos olyan főpapot találunk, akiket később szentként tiszteltek.

Záró gondolatként a magyar koronázási jelvények kutatásában páratlan életművet létrehozó tudós, Tóth Endre összegzésére idézném, miszerint „I. István felkenésével és a koronázással Magyarország nemcsak Európa vezető országai közé emelkedett, hanem úgyszólván egy szűk uralkodói elit tagja lett, akik közé sem a lengyel fejedelem, sem a cseh herceg, sem a dán és svéd király nem tartozott”.²⁵

Szakirodalom

ALTHOFF, Gerd: *Otto III.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1996.

ARNOLD, Benjamin: *Eschatological Imagination and the Program of Roman Imperial and Ecclesiastical Renewal at the End of the Tenth Century.* In LANDES, Richard – GOW, Andrew – METER David C. Van (eds.): *The Apocalyptic Year 1000: Religious Expectation and Social Change, 950–1050.* Oxford University Press, New York, 2003.

BEREND, Nora – URBAŃCZYK, Przemysław – WISZEWSKI, Przemysław: *Central Europe in the High Middle Ages, Bohemia, Hungary and Poland, c.900–1300.* Cambridge University Press, Cambridge, 2013.

CZAJKOWSKI, Anthony F.: *The Congress of Gniezno in the Year 1000.* = *Speculum.* 24 (1949) No. 3., 339–356.

DRYBLAK, Anna A. – HUSVIK, Benjamin: *Queens and Duchesses in the High Middle Ages. The Role of Elite Women in Shaping Dynastic Legitimation during Periods of Political Change.* In JEZIEŃSKI, Wojtek – ORNING, Hans Jacob – PAC, Grzegorz (ed.): *Legitimation of the Elites in High Medieval Poland and Norway: Comparative Studies.* Brepols, Turnhout, 2025, 417–449.

FRIED, Johannes: *Otto III. Das Widmungsbild des Aachener Evangeliars, der „Akt von Gnesen” und das frühe polnische und ungarische Königtum. Eine Bildanalyse und ihre historischen Folgen.* F. Steiner, Stuttgart–Wiesbaden, 1989.

²⁴ KRISTÓ Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai.* Ford.: THOROCZKAY Gábor. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999. 146–147.

²⁵ TÓTH Endre: Szent István és a koronázási jelvények. <https://koronazas.hu/index.php/tudastar/24-toth-endre-szent-istvan-es-a-koronazasi-jelvenyek> (Letöltés: 2025. 08. 01.)

- GALL NÉVTELEN: *A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei*. Ford.: BAGI Dániel. Argumentum, Budapest, 2007.
- Gesta principum Polonorum: The Deeds of the Princes of the Poles*. Transl. by Paul W. KNOLL – Frank SCHAER. CEU Press, New York, Budapest, 2003.
- GYÖRFFY György: *István király és műve*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977. (4. jav. kiad. Balassi, Budapest, 2013.)
- HALMÁGYI Miklós: *Kortárs szentek: István király és Henrik császár hagiográfiai párhuzamai*. = *Vigilia* 89 (2024) 8. sz., 684–692.
- HEHL, Ernst-Dieter: *Ein Dom für König, Reich und Kirche: Der Dombau des Willigis und die Mainzer Bautätigkeit im 10. Jahrhundert*. In JANSON, Felicitas – NICHTWEIß Barbara (hrsg.): *Basilica nova Moguntina. 1000 Jahre Willigis-Dom St. Martin in Mainz*. Bischöfliches Ordinariat Mainz, Mainz, 2010, 45–78.
- HEINZELMANN, Josef: *Mainz zwischen Rom und Aachen. Erzbischof Willigis und der Bau des Mainzer Doms*. = *Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte*. 30 (2004), 7–32.
- HUSCHNER, Wolfgang: *Transalpine Kommunikation im Mittelalter. Diplomatische, kulturelle und politische Wechselwirkungen zwischen Italien und dem nordalpinen Reich (9.–11. Jahrhundert)*. Vol. 1., Hahn, Hannover, 2003.
- KALHOUS, DAVID: *State formation in the 10th century*. In CURTA, Florin (ed.): *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1300*. Taylor and Francis, New York, 2021, 121–138.
- KRISTÓ Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Ford.: THOROCZKAY Gábor. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999.
- Life of King St. Stephen written by Bishop Hartvic*. Transl. Nora BEREND – Cristian GAȘPAR. In KLANICZAY, Gábor CSEPREGI, Ildikó, PÉTERFI Bence (eds.): *The Sanctity of the Leaders. Holy Kings, Princes, Bishops and Abbots from Central Europe (11th to 13th Centuries)*. Budapest, New York, 2023, pp. 127–131.
- ŁUKASIEWICZ, Krystyna: *„Dagome Iudex” and the First Conflict over Succession in Poland*. = *The Polish Review* 54 (2009) 4. sz., 407–429.
- MICHAŁOWSKI, Roman: *The Gniezno Summit: the Religious Premises of the Founding of the Archbishopric of Gniezno*. Brill, Leiden, 2016.
- PAC, Grzegorz – HOPE, Steffen: *Saints and Legitimization of Bishoprics in Poland and Norway until c. 1200*. In JEZERSKI, Wojtek, ORNING Hans Jacob, PAC, Grzegorz (ed.): *Legitimation of the Elites*

- in High Medieval Poland and Norway: Comparative Studies*. Brepols, Turnhout, 2025, 205–249.
- RANFT, Andreas (hrg.): *Der Hoftag in Quedlingburg 973. Von den historischen. Wurzeln zum Neuen Europa*. Akademie Verlag, Berlin, 2006.
- SOMMER, Petr – TŘEŠTÍK, Dušan – ŽEMLIČKA, Josef – DOLEŽALOVÁ, Eva: *Bohemia and Moravia*. In BEREND, Nora (ed.): *Christianization and the Rise of Christian Monarchy*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 214–262.
- ŠTEFAN, Ivo: *Conversion and Christianization: Bohemia, Poland, Hungary and Rus' (9th to 12th centuries)*. In Florin CURTA (ed.): *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe*, Abingdon, Egyesült Királyság, Routledge of Taylor and Francis Group (2022), 101–120.
- Szent István király nagy legendája*. In ÉRSZEGI Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból 1.* (Millenniumi magyar történelem – Források, 2001). Osiris, Budapest, 2001, 17–26.
- Szent István legendája Hartvik püspöktől*. In ÉRSZEGI Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból 1.* (Millenniumi magyar történelem – Források, 2001). Osiris, Budapest, 2001, 27–46.
- TÓTH Endre: *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények*. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2018. (2. bőv. jav. 2022.)
- Tóth Endre: *Szent István és a koronázási jelvények*.
<https://koronazas.hu/index.php/tudastar/24-toth-endre-szent-istvan-es-a-koronazasi-jelvenyek> (Letöltés: 2025. 08. 01.)
- VESZPRÉMY László: *Gizella, a német királynéi hagyományok örököse*. In PROKOPP Mária (szerk.): *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 19–30.
- VESZPRÉMY László: *Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekintés*. = *Ars Hungarica* 26 (1998), 321–338.
- VESZPRÉMY László: *Zarándokok és zarándoklatok a 11. századi Magyarországon*. In BÁRÁNY Attila – PÓSÁN László (szerk.): *Európa és Magyarország Szent László korában*. DTA, Debrecen, 2017, 57–70.
- WEINFURTER, Stefan: *Heinrich II. (1002–1024) Herrscher am Ende der Zeiten*. Pustet, Regensburg, 1999.

ZIEMANN, Daniel: *From Avars and Slavs to the First Medieval Kingdoms in Central Europe: Population and Settlement, 700–1100*. In ZEČEVIĆ, Nada – ZIEMANN, Daniel (ed.): *Oxford Handbook of Medieval Central Europe*. Oxford University Press, Oxford, 2022. 39–75.

Gizella királyné keresztje.

Leltári száma: „ResMüSch. 8.”, a Bajor Kastélyigazgatóság Kincstára, München engedélyével.

DI003025 Kreuz der Königin Gisela, Detail der Figuren an den Füßen des Gekreuzigten, wohl Regensburg, nach 1006, Inv.-Nr. ResMüSch.8. Residenz München, Schatzkammer.

© Bayerische Schlösserverwaltung, Maria Scherf / Rainer Herrmann, München

DIÓSZEGI SZABÓ Pál*

„Pax Byzantina” – Szent István király bizánci politikája és előzményei

Absztrakt

A magyar–bizánci kapcsolatokat nem csupán a Róma és a pápaság felé való tájékozódás határozta meg, hanem a bolgár–bizánci háborúban való magyar állásfoglalás is. Míg Géza nagyfejedelem (972–997) a bolgárokat támogatta és dinasztikus kapcsolatot épített ki, addig fia, István (997/1000–1038) – külpolitikai irányváltással – II. Baszileiosz bizánci császárral (976–1025) lépett szövetségre, támogatva a bolgárok elleni hadjáratát. Ez kölcsönös érdek lehetett, mert a magyar király, a területi hatalomért való küzdelmében, ekkoriban szembekerült görögkeresztény érdekeltségű, de bolgárbarát magyarországi törzsi államokkal. István, miközben felszámolta az erdélyi Gyula, Keán és Ajtony államait, a magyar–bizánci kapcsolatokat szorosabbra fűzte, amelyben dinasztikus házasság is helyett kapott. Udvarában görög nyelvű írásbeliség is létezett. Bár a Magyar Királyság nem lett a Bizánci Nemzetközösség része, az egyházszervezetben körvonalazódott egy Turkiai Metropolitanátus, amely a konstantinápolyi pátriárka égisze alatt jött (volna) létre. Mindez azt mutatta, hogy a római irány dominanciájával a két keresztény rítusú egyház békésen létezett egymás mellett, a „suum cuique tribuere” római jogi alapelvnek megfelelően.

1. Nyugati politika, keleti rítusú feleség: Géza nagyfejedelem kora

Szent István apja, Géza, Taksony nagyfejedelem fia, tanult elődje külpolitikai kudarcaiból. A nyugat-európai, külsországi „kalandozó” hadjáratokat leállította, a korábban rendszeresen tájékoztató nyugati források híradásai megszűnnek. Az 955. évi augsburgi csatavesztés híre Bizáncig is eljutott.¹ A bizánci krónikaíró, Joannész Szküllitzész *Történeti összefoglalás* (Σύνοψις Ἱστοριῶν) című munkájában megemlékezett erről és e krónika Madridban őrzött, 12. századi, illusztrált példányában (*Codex Græcus Matritensis Ioannis Skylitzes*) egy miniatúrát is kapott a magyar Bulcsú vezér speciális kivégzése (135r).²

* A szerző történész, jogtörténész (PhD), az SZTE-MGK adjunktusa, a KNRF tudományos munkatársa.

¹ BÁCSATYAI Dániel: *Bulcsú*. Corvina Kiadó, Budapest, 2024, 139., 142.

² Lásd: DIÓSZEGI SZABÓ Pál: „fogságba került, és ... ágasra húzatta” – A bizánci források jogi szóhasználata és az akasztás végrehajtásának bizánci gyakorlata Bulcsú kivégzése kapcsán. In SÁRY Pál (szerk.): *Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Juridica et Politica* 30/1–2. Miskolci Egyetem, Miskolc, 2012, 161–185.; DIÓSZEGI SZABÓ Pál: *Karó vagy bitófa? A bizánci források jogi szóhasználatáról Bulcsú kivégzése kapcsán*. In KISS Attila – PITI Ferenc – SZABADOS György (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok* 7. VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely (2012), 545–566.

1. kép. Bulcsú kivégzése (Codex Græcus Matritensis Ioannis Skylitzes)

Keleten, még Taksony nagyfejedelem idején, a Bizánc elleni hadjáratok lezárását a 971. évi arkadiupoliszi (ma: Lüleburgaz) vereség hozta el. A hely Isztambultól (Konstantinápoly) kb. 80 km-re nyugatra fekszik. Ezt a csatát általában csak magyar vereségnek szokta a szakirodalom emlegetni, holott nem csupán magyar sereget érintett. Ebben – a bizánci és a Rusz állam közötti összecsapásban – az utóbbi oldalán vettek részt magyar csapatok. I. Joannész (Tzimiszkész) császár (969–976) és a bizánci sereg győzelmet aratott a Rusz és szövetségesei (bolgár, besenyő és magyar) fölött!³ Erről a már idézett madridi képes krónika szintén egy miniatúrát tett közzé (167r).⁴

2. kép. Az arkadiupoliszi csata (Codex Græcus Matritensis Ioannis Skylitzes)

³ Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai (=ÁKMTBF) XVI/5. 87.; DIÓSZEGI SZABÓ 2022, 87.

⁴ https://www.loc.gov/resource/gdcwdl.wdl_10625/?sp=278&st=image&r=0.268,0.647,0.75,0.316,0

Géza tehát tanult elődje kudarcából és leállt a déli irányú hadjáratokkal Bizánc ellen. Közvetlenül nem is avatkozott bele a szomszédok háborúiba. Helyette a diplomáciai kapcsolatokat kezdte építeni, amelyben a kereszténységhez való közeledése lett a fő út.

A két nagyhatalom, a Német-római Császárság és Bizánc közül, igen bátor és első lépésként, a németek felé közeledett. I. (Nagy) Ottó császár (962–973) ezt szívesen elfogadta és 972-ben térítő püspököt is küldött Brúnó Sankt Gallen-i szerzetes személyében. Ő keresztelte meg Gézát, aki az István, Géza öccse pedig a Mihály nevet kapta.⁵

Bizánc ekkoriban a virágkorát élte, a birodalom történelmének ez a közép-bizánci időszaka, az ún. makedón reneszánsz keretében, amely a kulturális felvirágzást is magával hozta. A Makedón-dinasztia új törvényes uralkodója, II. (Bolgárölő) Baszileiosz (976–1025) uralkodása kezdetén a Magyarország keleti irányában feljövő új hatalom, az oroszok keleti keresztény hitre térítését indította meg. Ez azonban már a bolgár kérdéshez is kapcsolódott. Ebben a konfliktusban fontos kérdés volt, hogy Géza nagyfejedelem merre tájékozódik?⁶

A Magyar Nagyfejedelemségnek a görög kereszténység felé történő elmozdulásával a Kijevi Rusz és a Balkán népeinek vallási központjai egységesen Konstantinápoly irányába mutattak volna. A fiatal magyar állam keresztény orientációja kapcsán azonban nemcsak Közép-Európában, hanem a Balkánon és Kelet-Európában is verseny volt a kereszténység két rítusa között, különösen a bolgár függetlenség kapcsán.

Az új bizánci császár balkáni fő célja az Első Bolgár Cárság végleges megsemmisítése volt. (Nagy) Sámuel (997–1014) felvette a bolgár cári címet, szembefordult a bizánci császárral. A politikai váltás együtt járt volna a vallási váltással is. Felillant az ohridi központú bolgár egyház nyugati rítusú irányultsága, ahogyan már Borisz fejedelem idején is volt már erre példa a bolgár történelemben.⁷ Sámuel cár is elhagyta volna a keleti rítust is. Kevésbé ismert tény, hogy 982-ben VII. Benedek pápa koronát is küldött. Baszileiosz császár felismerte ennek a veszélyét és a jól bevált szövetséges taktikához fordult, katonai segítséget kért a Kijevi Rusz államtól. 989-ben a lázadó bolgárokat rusz segítséggel Abüdosznál legyőzte. Vlagyimir kijevi nagyfejedelem (978/980–1015), pedig „cserébe” megkapta a bizánci császár hűgának, Annának a kezét. (Nagy) Szent Vlagyimir a kijevi megkeresztelkedését követően vehette feleségül Annát.⁸ Első alkalommal fordult elő, hogy idegen dinasztiába házasodott be bizánci hercegnő. Vlagyimir pedig felvette a bizánci kereszténységet.

A bolgár ügy a magyar külpolitikai viszonyokat is polarizálta, sőt Géza fiának, I. Szent István királynak az uralkodását is végigkísérte.

Géza nagyfejedelemnek Bizánccal való viszonya három fő pontban összegezhető. 1) A német orientáció választása. 2) A Róma felé való fordulása. 3) A bolgár függetlenség és elszakadás támogatása. Géza a bizánci–bolgár küzdelemben bolgárbarát politikát folytatott.

A Német-római Birodalom (Szent Római Birodalom) és a Bizánci nagyhatalom egymás elleni küzdelmében ettől kezdve, egészen a 12. század végéig, ott volt a magyar állam fölötti hegemoniáért folyó vetélkedés is.

⁵ SZOVÁK Kornél: *Szent István. Sorsfordítók a magyar történelemben*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2018, 13.; DIÓSZEGI SZABÓ 2022, 88.

⁶ DIÓSZEGI SZABÓ 2022, 88.

⁷ I. Borisz fejedelem (852-889) a konstantinápolyi pátriárkával való viszálya miatt a római pápához fordult, a bolgár egyház kiépítésében. I. Miklós pápa terjedelmes levelet is írt a nemrég megkeresztelkedett uralkodónak a kereszténység nyugati tételeiről, megválaszolva Borisz 106 kérdését.

⁸ Georg OSTROGORSKY: *A bizánci állam története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 255.

A nyugati térítés mellett, Géza idejében a bizánci kereszténység is elérte az országot. Nem elhanyagolható tény a bizánci Hierotheosz missziója sem, amelynek során magyar földön bizánci püspök térítő tevékenységet végzett 950 körül. Szkülitész munkája szerint őt maga a konstantinápolyi pátriárka, Theophülaktosz szentelte fel Turkia püspökévé, és őt Gyula vezér, aki Bulcsú után az udvarban járt, „hazavitte”, vagyis magával vitte.⁹ Ez az ún. Turkiai Metropolitanátus a konstantinápolyi pátriárka égisze alatt jött (volna) létre. Baán István szerint a Turkiai Metropolitanátusnak joghatósága volt a keleti ortodox egyházi rendszer felett a Magyar Királyság egész területén.¹⁰

Géza uralmának igen érdekes és ambivalens tényezője a Sarolttal való házassága is. Ha ennyire Bizánc ellenesnek mondjuk a nagyfejedelem külpolitikáját, akkor a legközvetlenebb kapcsolata, a házassága hogyan születhetett meg a keleti rítust követő Sarolttal? Ő nem külszorból származott, hanem az édesapja az az erdélyi Gyula volt, aki Bulcsú vezért követve személyesen járt Konstantinápolyban, és a vezért VII. Bíborbanszületett Konstantin császár (905–959) keresztelt meg!¹¹

Bulcsú vezér császári keresztelését a már említett madridi Szkülitész krónika is ábrázolta (134v).¹²

3. kép. Bulcsú vezér megkeresztelése (Codex Græcus Matritensis Ioannis Skylitzes)

Mindezeket a Géza udvarában tartózkodó nyugati keresztény missziós egyházi személyek nem jó szemmel nézték. Például Querfurti Bruno sem, aki a térítő útján a besenyők felé, a

⁹ ÁKMTBF XVI/5. 85.; DIÓSZEGI SZABÓ 2022, 87.

¹⁰ BAÁN István: „Turkia metropolíája”. Kísérlet a Szent István-kori magyarországi orthodox egyházzervezet rekonstrukciójára. In.: H. TÓTH Imre (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. JATE, Szeged, 1995, 19–26.

¹¹ DIÓSZEGI SZABÓ 2022, 85.; BÁCSATYAI 2024, 103., 110.

¹² *Codex Græcus Matritensis Ioannis Skylitzes*, fol. 134v.

https://www.loc.gov/resource/gdcwdl.wdl_10625/?sp=278&st=image&r=0.268,0.647,0.75,0.316,0

magyar udvarban is időzött. Azt írta 1008 körül: „Az egész királyságot a kezében tartotta.” (Totum regnum manu tenuit.) „Férjét, és ami férjé volt, maga kormányozta.” Magyarországon Sarolt, aki „az egész országot egy férfi kezével tartotta hatalmában”, vezetése alatt a keresztény hit „pogánysággal vegyült”, és „rosszabb kezdett lenni a barbárságnál ez a tétlen bágyadt kereszténység” (Thoroczkay Gábor fordítása).¹³

Fontos megjegyeznünk, hogy Querfurti Brúnó megjegyzése szerint ugyan a görög keresztény Sarolt fejedelemszony irányította ekkoriban Géza fejedelmet és az ország külkapcsolatait is, ugyanakkor ez mégsem járt a Bizánc felé való közeledéssel. Ugyanis végleges maradt a választott nyugati orientáció és az onnan való keresztény térítés megkezdése. Más szóval, Géza a magánéletet és közéletet szépen elválasztotta.

Annak fényében kell értékelnünk Géza nyugat felé, Róma felé való fordulásának nagyságát is, hogy közben görögkeleti rítust követő felesége volt! A kettő nem zárta ki egymást, sőt, tulajdonképpen a kettős hatás egyformán érvényesült a korai Magyar államban.

Mivel Géza Saroltnak adta Veszprém területét – amely később mindig is királynéi birtok maradt –, itt Sarolt körkápolt és egy görög rendházat alapított az Istenanya, Örökké Szűz Mária (Nagyboldogasszony bazilika) tiszteletére. Ide hozhatott görög papokat is magával. Mindenesetre görög rítusú apácakolostor létesült Veszprémvölgyben, amelyet az ismert – és későbbi latin átiratban is fennmaradt – görög nyelvű alapítólevél szerint maga „a keresztény Sztephanosz, aki egész Ungriának a királya” alapította (Στέφανος χριστιανός ὁ καὶ κράλης πάσης Οὐγγρίας).¹⁴

Máig eldöntetlen kérdés az, hogy e név Gézát vagy inkább fiát, a keresztény István királyt jelölte-e? Az alapítólevélben ugyanakkor olyan szabadságot is kap a monostor, hogy „azokat, akik nem akarnak a szent monostor fönnhatósága alatt lakni, a fejedelemszony és a nővérek rendelete nélkül üzzék ki...” (Moravcsik Gyula fordítása).¹⁵ Ez a „fejedelemszony” (ἡγουμένη) titulus – véleményem szerint – inkább utal Géza feleségére, mintsem Istvánéra, Gizellára. Az alapítólevél léte azt is mutatja, hogy kísérlet történt a görög nyelvű írásbeliség meghonosítására is, kevés sikerrel.¹⁶

Nagyon fontos lehetett Sarolt külpolitikai irányító tevékenysége, ebben minden bizonnyal Gézát is befolyásolta. Ennek bevált korabeli módja – a háborúskodás mellett – a házassági politika. A gyermekeik „jó irányokba való” kiházásítása. Itt Géza bolgárbarát irányja egyértelműen Bizánc-ellenes irányú volt.

Ugyanis Géza és Sarolt második leányát a bolgár Sámuel cár fiához, a trónörökshöz, Gavril Radomirhez adták feleségül. A bolgár források Magyar Margitnak nevezik.¹⁷ Azonban ez a bolgár–magyar dinasztikus kapcsolat megszakadt. A feleséget még várandósan hazaküldték a bolgár udvarból. Talán házasságtörés gyanúja is szóba került, mindenesetre Margit itthon szülte meg gyermekét, Delján II. Pétert. Ez a bolgár sérelem már átvezet bennünket Géza nagyfejedelem utódjának, Vajk-István uralkodásának időszakára (1000–1038).

¹³ ÁKÍF 1999, 83.

¹⁴ ÁKMTBF XV., 80.; ÁKÍF 1999, 116.

¹⁵ ÁKMTBF XV., 80.; ÁKÍF 1999, 119.

¹⁶ SZOVÁK 2018, 47.

¹⁷ DIÓSZEGI SZABÓ 2022, 89.

2. István király bizánci külpolitikai fordulata: a Pax Byzantina

A Szent István királyra vonatkozó bizánci forrásaink szűkösek. A latin nyelvű forrásokban, ha a legendáit olvassuk, a szent életrajzban bizánci rítusú hatás nem szerepel. Ebből szempontból csak az apát, Gézát említették meg, Sarolt, az anya szóba sem került! Sarolt szerepére mégis ki kell térni István nevelésében. Talán egy momentumban ragadható meg a hatása: a Bizánc felé való közeledésében. Mert a király teljes fordulatot hajtott végre a bizánci külpolitikájában: kibékült II. Baszileiosszal. 1002-ben keleti irányváltással, szövetségre lépett a császárral. Saját megnevezésemmel élve, a bizánci béke, a „Pax Byzantina” évtizedei kezdődnek a magyar–bizánci kapcsolatokban.

Ez a kölcsönös külkapcsolat két fontos tényezőtől áll.

1) A bizánci császárnak, II. Baszileiosznak jól jött ez a friss magyar szövetség a bolgárok hátában. Hiszen a császár már évről évre hadjáratokat indított a bolgár állam megtörésére. 1014-ben Kleidionban megsemmisítő győzelmet aratott felettük. Sámuel cár megmenekült, de a hadserege fogságba került. A hagyomány szerint itt érdemelte ki a császár a Bolgárölő (ὁ Βουλγαροκτόνος) nevet.¹⁸ 1015-ben pedig István király csapatai részt vettek a hadjáratban és a bolgár főváros, Ohrid ostromában is.¹⁹

2) A magyar–bizánci szövetség másik oldala pedig jól jött István király kezdődő háborújához is a bolgár szövetségben lévő törzsi államokkal szemben. A magyar király, a területi hatalomért való küzdelmében, szembekerült a görög keresztény érdekeltségű, de bolgárbarát magyarországi törzsi államokkal. Azt tudjuk, hogy az erdélyi Gyula, illetve Keán – bolgár érdekeltségű, dél-erdélyi területe élén – a Bizánc ellen harcoló Sámuel bolgár cár szövetségesei voltak.²⁰

Az egyik legnagyobb államot az erdélyi Gyula vezette, aki az egész Erdőntúli országot kormányozta. A Képes Krónika szerint 1002-ben István elfogta Gyula vezért feleségével és két fiával és Magyarországra küldte őket.²¹

Ezután indult a másik állam, a „bolgárok és szlávok fejedelme”, Keán ellen. István győzelme során nagymennyiségű bizánci eredetű kincset szerzett: a Képes Krónika szerint aranyoltárok, kereszték, kelyhek és a legtisztább arannyal átszőtt főpapi ruhák, amelyekből a székesfehérvári bazilikát látta el.²² Az aranyfonállal való hímzés a bizánci művészet egyik mintapéldája volt Európában.

A harmadik erős törzsi állam Ajtonyó volt, amelyet a Körös folyó, az erdélyi részek egészen le Szörényig, Viddinig határoltak. Ajtony vezért Viddinben keresztelték meg, a Maros folyón uralma alatt tartotta a sószállítást. A tartományban egyetlen, Keresztelő Szent János görög monostor is volt, Marosvárbán, amelyet Ajtony alapított. Csanád vezér 1028 körüli győzelme a nagyobb Gellért-legendában olvasható, illetve az is, hogy nem üldözte el a görög

¹⁸ OSTROGORSKY 2003, 258.; ÁKMTBF XVI/8, 92.

¹⁹ DIÓSZEGI SZABÓ 2022, 90.

²⁰ DIÓSZEGI SZABÓ 2022, 90.

²¹ *Az államalapítás korának írott forrásai.* (=ÁKÍF) Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerk.: KRISTÓ Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.), Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999, 371.

²² ÁKÍF 1999, 372–373.

szertetéseket, hanem Oroszlánosra áttelepítette.²³ Ez is jól mutatta a két rítus egymás mellett élését.

I. István király bizánci külpolitikáját tehát nem szabad csupán az (atyai!) német orientáció felől szemlélnünk. Ugyanis a királyt a bizánci–bolgár háború folytatása ismételt (anyai!) állásfoglalásra készítette. Csanád vezér és István győzelmei megakadályozták Gyula és Keán területeinek bolgár kézre kerülését is.

A koronázással és a királyi címmel – ebből a szempontból is – új korszak kezdődött. István nagyfejedelmi hatalmának megszilárdulását jelezte. 1000-ben a Magyar Királyság egyházjogilag a Róma központú kereszténységhez csatlakozott, nem pedig a bizáncihoz. A híres bizantinológus, Dimitri Obolensky fogalmával élve, ezzel az ország nem a „Bizánci Nemzetközösség” része lett, mint például a Kijevi Rusz.²⁴

A király felesége, Gizella is ezt a nyugati irányt mélyítette el. Csak röviden utalok arra, hogy a nagyobb István legenda külön megemlítette, hogy a királyné a kereszténység iránt milyen buzgó és jótevő volt: „arról a mai napig tanúskodnak számos egyházi keresztjei, edényei és csodálatos mesterséggel készített vagy szőtt oltári ékességei”.²⁵

4. kép. A koronázási palást

Ebben a kontextusban érdekes az is, hogy a koronázási palást aranyszálas hímzésének anyaga bizánci bíborselyem. A paláston olvasható, hexameterben írott felirat szerint 1031-ben Szent István király és Gizella királyné rendelte meg a székesfehérvári Szűz Mária egyház számára. Hímzési technikája bizánci, még Györffy György megállapítása szerint is valószínű, hogy a veszprémvölgyi görög apácakolostorban készült, ez magyarázhatná meg azt a hagyományt, hogy maga Gizella királyné is dolgozott rajta. Talán ez is jól mutatja a nyugati

²³ ÉRSZEGI 1983, 82.; DIÓSZEGI SZABÓ 2022, 90.

²⁴ DIÓSZEGI SZABÓ 2022, 89.

²⁵ ÉRSZEGI 1983, 27.

irány választása mellett a két egyház békés egymás mellett élését is. Erre több példát találunk Szent István cselekedeteiben.

1018-ban a király megnyitotta a Jeruzsálembé vezető szárazföldi zarándokutat és négy szállóházat is alapított, az egyiket Konstantinápolyban! Szent István király nagyobb legendáját olvasva, az a nyugati és keleti egyházzal való kiegyenlített és támogató kapcsolatot mutatja. Azonban nemcsak Jeruzsálemben alapított szerzeteskolostort, hanem Rómában is, István első vértanú nevére gyülekezetet állított, viszont Konstantinápolyban *„épült templomot adományozván minden hozzávalóval”*.²⁶

A magyar–bizánci politikájának fontos eleme lett volna a dinasztikus kapcsolat létesítése a bizánci uralkodóházzal. Bizánci forrás híján, Szent Imre herceg legendája ad némi támpontot, amely megemléltette, hogy Imre herceg számára atyai rendelkezésből *„királyi nemzetségből származó szüzet jegyezték el”*.²⁷ Azt viszont a Szent Margit legendából tudjuk meg, hogy Imre jegyese/felesége a bizánci császár leánya volt. De *„kinek mikoron volna nemességes jegyese, görög császárnak leánya [...] az ő jegyesével szeplőtelen megtarták a tisztaságnak szüzességét ő életüknek mindennapiban”*.²⁸ A jegyes/feleség személye máig rejtély.

1025 decemberében István király szövetségese, II. Baszileiosz császár meghalt. Mivel ő nőtlen volt, öccse és társuralkodója, VIII. Konstantin császár (1025–1028) lett az utóda. Imre herceggel kapcsolatban Eudokia, Zoé és Theodóra nevű leányai jöhetnek ebben a tekintetben szóba. A kört tovább szűkíthetjük, mivel tudjuk, hogy Zoé – három házasságával – 22 évig volt császárné, Theodóra pedig ezt követően 18 hónapig uralkodott, mint a makedón dinasztia utolsó uralkodója, 1056-ig.²⁹

Egyedül a legidősebb lány, Eudokia lehet esélyes, akiről viszont azt tudjuk, hogy egy himlőfertőzés után, eltorzult kinézetű volt és végül apáca lett. A krónikás és filozófus államférfi, Mikhaél Pszellosz szerint a gyermekkorában betegsége következtében hegekkel borított arcú leány természeténél és szelleménél fogva is szelídebb volt. Már fiatalon elhatározta, hogy kolostorba vonul.³⁰ A Bizánc kutató Georg Ostrogorsky is megjegyezte, hogy *„Eudokia, akinek az arcát himlő csúfította el, apácafátyolt öltött”*.³¹ Konkrétabb (bizánci) forrás hiányában, nem valószínű, hogy ő lett volna az a görög jegyes vagy feleség – bár egy ilyen emberi tragédia hátterében – közvetlenül megmagyarázható volna Imre hercegnek a legendájában hangsúlyozott és jól ismert szüzességi fogadalma, amelyben *„felesége szüzességét romlatlanul megőrizte”*,³² és Eudokia pedig akár a veszprémvölgyi apácakolostorban is otthonra talált volna.

VIII Konstantin császár rövid egyeduralkodása alatt nem folytatott jelentős vagy különálló *„magyar politikát”*. Utódja, III. Rómanosz császár (1028–1034) VIII. Konstantin veje, Zoé császárné első férje volt. Imre herceg szempontjából fontos tény volt, hogy III. Rómanosz császár házassága gyermektelen maradt, így tőle sem származhatott görög feleség. 1031-ben pedig Imre herceg halt meg. III. Rómanosz halála után Zoé második férje, a fiatal IV. Mikhaél

²⁶ ÉRSZEGI 1983, 29.

²⁷ ÉRSZEGI 1983, 64.

²⁸ ÉRSZEGI 1983, 125.

²⁹ OSTROGORSKY 2003, 287., 291., 298.

³⁰ <https://www.degruyterbrill.com/database/pmbz/entry/PMBZ23914/html>

³¹ OSTROGORSKY 2003, 287.

³² ÉRSZEGI 1983, 64.

császár (1034–1041) lépett trónra, akinek uralma pedig már István király uralkodási időszakát zárta le.³³

Jól látjuk azt is, hogy az egymást követő bizánci császárok időszakában István király sosem lépett újra a bolgár szövetség felé, de még a bolgár függetlenség támogatásának útjára sem. Megmaradt mindvégig a jó bizánci kapcsolat a két ország között.

A Pax Byzantina korszakának bemutatását egy olyan jól ismert forrásrészlettel zárom, amely megmutatja, hogy Szent István keresztény államában a két rítus szépen megfért egymással. „Hiszen melyik görög kormányozhatná a latinokat görög szokás szerint vagy melyik latin kormányozná a görögöket latin szokás szerint? Semelyik.” (Bollók János fordítása.³⁴) Azaz, mindenkinek a maga jogát kell alkalmaznia. Nézetem szerint Szent István király az *Intelmekben* (8. fejezet) a római jogi „*suum cuique tribuere*” alapelvét hangsúlyozta itt kánonjogi-közigazgatási jogi értelemben.³⁵

Források

Az államalapítás korának írott forrásai. (=ÁKÍF) Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerk.: KRISTÓ Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999.

Árpád-kori legendák és intelmek. Kiad.: ÉRSZEGI Géza, ford.: CSÓKA J. Gáspár, ÉRSZEGI Géza, KURCZ Ágnes, SZABÓ Flóris. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1983.

Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. (=ÁKMTBF) Összegejtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: MORAVCSIK Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Szakirodalom

BÁCSATYAI Dániel: *Bulcsú.* Corvina Kiadó, Budapest, 2024.

BAÁN István: „*Turkia metropóliája*”. *Kísérlet a Szent István-kori magyarországi orthodox egyházszerkezet rekonstrukciójára.* In.: H. TÓTH Imre (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig.* JATE, Szeged, 1995. 19–26.

DIÓSZEGI SZABÓ Pál: A magyar-bizánci kapcsolatok az Árpád-korban. In.: *Királyok és Szentek. Az Árpádok kora.* Magyarságkutató Intézet, Budapest–Székesfehérvár, 2022, 83–107.

DIÓSZEGI SZABÓ Pál: „*fogságba került, és ... ágasra húzatta*” – A bizánci források jogi szóhasználata és az akasztás végrehajtásának bizánci gyakorlata *Bulcsú kivégzése kapcsán.* In SÁRY Pál (szerk.): *Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Juridica et Politica* 30/1–2. Miskolci Egyetem, Miskolc, 2012, 161–185.

³³ OSTROGORSKY 2003, 287., 288., 289.

³⁴ ÁKÍF 1999, 138.

³⁵ Ulpianus ókori római jogtudós három jogi alapelveinek egyike: „*Mindenkinek megadni a magáét.*”

DIÓSZEGI SZABÓ Pál: *Karó vagy bitófa? A bizánci források jogi szóhasználatáról Bulcsú kivégzése kapcsán.* In KISS Attila – PITI Ferenc – SZABADOS György (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok* 7. VII. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2012, 545–566.

Georg OSTROGORSKY: *A bizánci állam története.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

SZOVÁK Kornél: *Szent István. Sorsfordítók a magyar történelemben.* Kossuth Kiadó, Budapest, 2018.

Internetes forrás

<https://www.degruyterbrill.com/database/pmbz/entry/PMBZ23914/html> (Letöltés: 2025. XII. 23.)

A képek forrása

Codex Græcus Matritensis Ioannis Skylitzes (Biblioteca Nacional de España, MSS Graecus Vitr. 26-2)

https://www.loc.gov/resource/gdcwdl.wdl_10625/?sp=278&st=image&r=0.268,0.647,0.75,0.316,0 (Letöltés: 2024. II. 3.)

A koronázási palást:

https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_koron%C3%A1z%C3%A1si_pal%C3%A1st
(Letöltés: 2024. III. 5.)

BRAUN László

A Magyar Királyság dinasztikus kapcsolatai a szomszédos európai államokkal Szent István korában

(Lengyel Királyság, Kijevi Rusz, Első Bolgár Cárság, Velencei Köztársaság)

Absztrakt

Történelmi korszakoktól függetlenül, az államok befolyásának, jelentőségének, tekintélyének egyik fontos meghatározója a külkapcsolatokban betöltött szerepük. Az uralkodó dinasztiák házasságkötései mindig fontos alappillérei voltak az országok együttműködésének, a szövetséges viszonyok kialakulásának és fenntartásának.

Szent István uralkodásának kezdeti időszakában a házasságokkal összekötött nemzetközi kapcsolatokat még a Géza fejedelem által lefektetett irányvonal, gyermekei frigyre lépése határozta meg. A nagyfejedelem leányai a Felvidék vezéréhez, a lengyel fejedelemhez, a bolgár trónörökshöz, és a velencei dózséhoz mentek feleségül. A lengyel, bolgár és velencei kapcsolatok alakulása, a politikai viszonyok változásai jelennek meg a tanulmányban, ehhez kapcsolódnak a keleti szláv államhoz fűződő dinasztikus összeköttetések.

István leánytestvéreinek házassága a bolgár és a lengyel trónörökösökkel rövid ideig tartott, hamarosan hazatértek, s fiaik a magyar udvarban nevelkedtek, ahol hercegekhez méltó neveltetést kaptak. A magyar–bolgár viszony fokozatosan ellenségessé vált, míg a lengyelekkel kialakult konfliktus rendeződött. Valószínűleg ezért kereste Veszprém (Bezprym) herceg II. Konrád császár támogatását a lengyel trón megszerzéséhez, melyet csak rövid ideig birtokolt. Vazul fiai is egy időre Lengyelországban találtak menedékre.

Delján Péter szintén megpróbálkozott atyái örökségének, a bolgár trónnak a megszerzésével, ami akkor már egyben a bizánciak elleni függetlenségi háborúvá is vált. A kezdeti sikereket követően árulás révén elfogták és kivégezték. Az István király halála után történt eseményekben magyar részvételről nem áll rendelkezésre adat.

A Magyarország és a Kijevi Rusz közötti dinasztikus kapcsolatok Szent István korában a békés egymás mellett élésben fejeződtek ki. A diplomácia és a társadalmi élet több ponton érintkezett. Az Imre herceg halála után bekövetkezett események, András és Levente kijevi tartózkodása következtében váltak fontossá a korábbi kapcsolatok.

A X–XI. század fordulóján megerősödő Velencei Köztársaságnak érdekében állt a jó viszony megteremtése Magyarországgal, és egyben lehetőség nyílt számukra – István és Gizella házassága révén – az előnyös kapcsolatok biztosítására a Német-római Császársággal. Orseolo Otto velencei dózse feleségül vette István király leánytestvérét, házasságukból született Orseolo Péter. II. Henrik német uralkodó halálával megváltozott a politikai helyzet, Magyarország és Velence is szembekerült II. Konrád császárral. Orseolo Ottót lemondatták és száműzték, néhány év múlva

Konstantinápolyban meghalt. A magyar királyi udvarba érkező Orseolo Pétert – mivel Imre herceg már korábban elhunyt – István király hosszas megfontolás után trónörökösnek jelölte. Péter király uralkodása nem váltott ki pozitív visszhangot a krónikásainkból.

Magyarország Szent István korában egyre inkább megszilárdult, és egy időben a két nagyhatalom, Bizánc és a Német-római Birodalom szövetségesként tekintett rá. A politikailag meghatározó államokkal ápolt jó viszony folytatása elsődleges fontosságú volt, de a környező országokkal fenntartott sokoldalú, jó kapcsolatok is nagy jelentőséggel bírtak.

A királyi házasságkötések a dinasztikus diplomácia alappillérei voltak. Államszövetségek jöttek létre, amelyeket az oltárnál kötöttek egybe. Az uralkodói dinasztiákhoz tartozó személyek nászát nem a szerelem, hanem a politika határozta meg. Megkötésük szövetséget és békét, felbomlásuk ellenségeskedést vagy akár háborút jelentett. A dinasztikus házasságok és a politikai viszonyok összefüggésben álltak egymással.

Magyarország külpolitikáját elsősorban a két nagyhatalomhoz, a Német-római Császársághoz és a Bizánci Birodalomhoz fűződő viszony határozta meg. Mindenképpen figyelni kellett arra, hogy legalább az egyik meghatározó állammal jó kapcsolatban álljanak. Ez egyrészt a közvetlen házasságkötésben jelent meg, másrészt abban, hogy Magyarország minimum nem támogatta a szövetséges nagyhatalommal szemben álló országokat.

Szent István (997/1000–1038) szomszédjaival igyekezett békében élni. A kiegyensúlyozott kapcsolatok fenntartása alapvető érdeke volt. A belső problémák megoldására nem lett volna elég ereje, ha külpolitikájában fegyveres konfliktusokba keveredik.

A dinasztikus kapcsolatok keresése az európai uralkodókkal és az ország egyes vidékeinek főuraival még Géza (972–997) idején megkezdődött. A nagyfejedelem négy leányának a házassága fűzte szorosra az államközi vagy éppen a belső viszonyokat, és teremtette meg a békés egymás mellett élés alapjait. A Felvidék vezére vette feleségül Géza egyik leányát.¹ Egy másik leány a lengyel fejedelem, Vitéz Boleszló (Bolszláv) (992–1025) felesége lett. A bolgár trónörökös, Gavril Radomir (cárként uralkodott: 1014–1015) vette nőül a következőt, majd a legfiatalabb Orseolo Otto, velencei dózse felesége lett.² A Kijevi Russzal királyi házasság csak a Szent István utáni időszakhoz, I. András királyhoz (1046–1060) kapcsolódik, de az Árpád-ház és a Rurik-dinasztia közötti családi kapcsolatok már korábban is léteztek. Talán azok is szerepet játszottak abban, hogy a trónöröklés körüli viszályok miatt Vazul két fia, András és Levente lengyelországi tartózkodásukat követően hosszabb időszakot a Ruszban töltöttek.

A Lengyel és a Magyar Királyság viszonya a XI. század elején

A lengyel–magyar dinasztikus kapcsolatokat említve, Jan Długosz krakkói kanonok XV. században írott krónikájában a 984. évnél említi Géza fejedelem lányának, Juditnak a

¹ Makk Ferenc a Felvidék urát kabarnak, míg Obrusánszky Borbála hun származásúnak tartja. Makk Ferenc: *A királyság első százada*. ADAMS Kiadó, Ungvár, 1992, 34. OBRUSÁNSZKY Borbála előadása: *Hunok a világtörténelemben*. (Az előadás elhangzott a Két Hollós Könyvesboltban 2026. január 16-án.)

² Makk 1992, 34.

házasságát a lengyel fejedelem fiával, Boleszlávval.³ Makk Ferenc kicsit későbbre, 987–988-ra helyezi az esküvő időpontját. A lengyel krónika szerint gyermekük 990-ben született meg. A házasság rövid ideig tartott, mert Boleszláv eltaszította feleségét, aki kisfiával, Veszprémmel visszatért Magyarországra. Abban az időben bontakozott ki egy cseh–lengyel ellentét, amelyben Géza semleges maradt. Távolmaradása a konfliktustól válthatta ki a családi kapcsolat felbomlását. A lengyel herceg talán emiatt keresett más szövetségest és feleséget magának.⁴

A korona adományozása körüli legendában jelenik meg ismét egy lengyel–magyar kapcsolat. Igaz, a legenda nem a koronázás idejéből, hanem a XII. század elejéről származik, Hartvik győri püspöktől. A legenda forrásértéke kétségbevonható, de talán a kor viszonyait, szellemiségét annyiban megjeleníti, hogy a pápa részéről milyen elfogadottsága és elismertsége volt az alakuló keresztény magyar és lengyel államnak.

A legenda szerint Mieszko,⁵ a lengyelek fejedelme, aki akkoriban tért át alattvalóival a keresztény hitre, koronát kért a pápától. A koronát előkészítették, de az átadást megelőző éjszakán a pápának látomása volt. Megjelent előtte Isten küldötte, aki azt mondta neki, hogy másnap ismeretlen nép követei érkeznek hozzá, és királyi koronát kérnek majd tőle, melyet dicső királyuknak meg kell kapnia. A következő nap, amikor megjelent előtte Asrik püspök, akkor a lengyeleknek előkészített koronát a pápa átadta a magyaroknak.⁶

A történet Jan Długosz krónikájában is szerepel a 997. év alatt. Az angyali kinyilatkoztatást szintén említi, bár a krónikás hozzáteszi, hogy a pápa a koronát inkább a lengyel fejedelem származása miatt adta át Asriknak és nem Lambertnek, Krakkó püspökének.⁷

³ „Rok Pański 984. Bolesław, syn Mieczysława, pojmuje za żonę Judytę, córkę Gejzy ksiązęcia Węgierskiego.”
„Az Úr 984. éve. Boleszláv, Mieczysław fia feleségül veszi Juditot, Géza magyar fejedelem lányát.”

MECHERZYŃSKI, Karol (perekład): *Jana Długosza Kanonika Krakowskiego: Dziejów Polskich*. Księg dwanaście, tom I, w Krakowie, w drukarni „Czasu” W. Kirchmayera, 1867, 117.

https://www.google.hu/books/edition/_/QQAyR0biRWwC?hl=hu&gbpv=1 (Letöltés: 2024. 03. 15.)

Norman Davies nagy összefoglaló művében kiemeli, hogy a királyi házasságok a Piast-vérvonaltól kitűnőségét bizonyították. Megemlíti, hogy Bátor Boleszló négy felesége közül az egyik Szent István magyar király nővére volt.

DAVIES, Norman: *Lengyelország története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 75–76.

⁴ MAKK 1992, 28.

⁵ Valójában akkor már nem Mieszko fejedelem (960–992), hanem I. Bátor Boleszláv király (992–1025) uralkodott.

⁶ „Épp ez időben fogadta el Mieszko, a lengyelek fejedelme övével a keresztény hitet, s a római szék elöljárójához követeket küldve kérte, hogy apostoli áldással támogassák, és királyi diadémával koszorúzzák. Kérésére a pápa rábólintott, s már egy jeles mivű koronát csináltatott, melyet neki áldásával s a királyi dicső ranggal elküldeni szándékozott. [...] Tehát a kijelölt napon, melyen a már elkészített koronát a lengyelek fejedelmének kellett volna küldeni, illetve a megelőző éjszakán, a pápának látomásában megjelent Isten küldöttje, és ezt mondta: »Tudd meg, hogy a holnapi napon, a nap első órájában hozzád ismeretlen nemzet követei jönnek, akik tőled fejedelmüknek az apostoli áldás ajándékával egyetemben királyi koronát követelnek. A koronát hát, melyet csináltattál, fejedelmüknek, miként kéri, eljuttatni ne habozzál. Mert tudd meg, hogy ez néki a dicső királyi ranggal együtt élete érdemeiért jár.«

E látomás rendje szerint a következő nap megszabott órájában Asrik püspök a pápához ért, a rárótt feladatot bölcsen ellátva, a szent fejedelem viselt dolgait rendben előadva kérte az apostoli széktől az említett kitüntetések; [...] Ezek hallatára nagyon megörült a római főpap, mindent megadott jóságosan, ahogy kérték. Azonfelül keresztet küldetett a királynak, mintegy az apostolság jeleként. [...] Elnyervén hát mindent, amit kért, Asrik püspök vígan tért vissza hazájába, magával vitt mindent, amiért a vállalt utat végigjárta.”

Szent István legendája Hartvik püspöktől. <https://mek.oszk.hu/21100/21193/html/eloadas/134/szcm/eg04.htm> (Letöltés: 2024. 03. 15.)

⁷ MECHERZYŃSKI 1867, 134–136.

Asrik (Aserik-Ascherik)⁸ neve a Hartvik-legenda hibás másolatai következtében Asztrik néven maradt meg a történelmi köztudatban, aki az egyházban Anasztáz ókeresztény mártír nevét vette fel. Magyarországra jövele előtt a mesiritzi apátság vezetője volt. Az első lengyel apátság irányításának a lehetőségét Anasztáz-Asrik Bátor Boleszlótól kapta meg. Az apát később elhagyta Boleszlót, és Istvánhoz ment, amit a lengyel történészek egy része a fejedelem iránti hűtlenségnek tekint. Minden bizonnyal az is közrejátszhatott Anasztáz távozásában, hogy Lengyelországban érsekség létesült négy püspökséggel, és ezek betöltésénél őt mellőzték.⁹ Asrik nem közvetlenül Lengyelországból, hanem Itáliából, pápai legátusként érkezett az országba, és hozta el a magyar egyház szervezésének az engedélyét és a koronát.

A Szent István korabeli lengyel–magyar kapcsolatok leírásában nagy különbség van a XI. századi forrásokra támaszkodó magyar és a XIII. századi összeállításokat alapul vevő külföldi történészek között. Az utóbbiak azt állítják, hogy Bátor Boleszló elfoglalta egész Felső-Magyarországot Esztergomig, Egerrel és a sárosi Sóvárral együtt.¹⁰

A német–lengyel háborúk több hullámban 1002-től 1018-ig tartottak. A háborúk utolsó szakaszában Boleszló betört a bajor Ostarrichi örgrófságba, és elfoglalta a Morva-völgyi magyar határvárait: Sasvárt, Sárvárt (Holics-Újvár mellett) és Boronát (Uherské Hradište), és talán Trencsént is, amiben szerepe lehetett az átállt Prokuj-Gyulának. Nincs adat Boleszló 1013 előtti támadásáról Magyarország ellen. Györffy György az ő támadását 1014-re teszi. A lengyel uralkodó az elfoglalt Morva-menti várakból kiindulva később megszerezte a Dunáig terjedő vidéket, István király azonban 1017-ben visszafoglalta a várat.¹¹

A magyarországi hódításokat leíró hamisításokat Györffy III. Boleszló krónikásának, Gallus Anonymusnak tulajdonítja, aki uralkodójától 1110-ben azt a feladatot kapta, hogy írjon magasztaló önéletrajzt Bátor Boleszló királyról. Heinrich Zeissberger osztrák történész a krónikáról a következőket írta: „A legesztelenebb keveréke a meséknek, amelyben a Hartvik-féle István-életrajzból átvett részekon kívül még a nevek sem igen felelnek meg a tényleg élt személyeknek”.¹²

Az 1018-ban a Bátor Boleszló és II. Henrik által megkötött bautzeni béke a magyar–lengyel kapcsolatokat is rendezte. Abban az évben a lengyel uralkodó veje Volodimir (Vlagyimir) kijevi nagyfejedelem beharcaiit segítve hadjáratot indított a Ruszba, 500 magyar lovas kísérte el.

A két fiatal keresztény állam kapcsolatát újból kiélezte Bátor Boleszló elűzött fia, Veszprém (Bezprym) herceg visszatérése Lengyelországba 1031-ben, aki letaszította trónjáról féltestvérét, II. Mieszkót. A lengyel történelemben ez az esemény úgy maradt fenn, hogy Veszprém a ruszok, azaz Bölcs Jaroszlav kijevi nagyfejedelem (1019–1054) segítségével szerezte meg a trónt. II. Mieszko a száműzetésben kénytelen volt elfogadni a császár súlyos feltételeit, és lemondott a királyi címről. A koronázási jelvényeket II. Konrád császár

⁸ Szent Asrik, Asztrik: 955 (Bajorország) – 1036 (Kalocsa). A negyedikként számontartott esztergomi érsek, majd az első kalocsai érsek.

⁹ GYÖRFFY György: *István király és műve*. Gondolat, Budapest, 1977, 140–144.

Jerzy Topolsky három püspökséget (Krakkó, Wroclaw és Kolobrzeg) és egy érsekséget (Gniezno) említ. TOPOLSKY, Jerzy: *Lengyelország története*. Budapest, Gondolat, 1989.

¹⁰ GYÖRFFY 1977, 276.

¹¹ GYÖRFFY 1977, 281.

¹² GYÖRFFY 1977, 283.

(1024/1027–1039) már korábban megkapta Veszprémtől, aki szintén az ő támogatását kérte.¹³ Veszprém uralkodása azonban rövid ideig tartott, 1032-ben meggyilkolták, és újra II. Mieszko lépett a trónra.

Az Imre herceg halála után kialakult helyzet miatt Vazul fiai Csehországba menekültek, majd onnan Lengyelországba mentek tovább. Jan Długosz krónikája az 1032. esztendő alatt számol be arról, hogy azok II. Mieszko lengyel uralkodó mellett harcoltak a pomeránok ellen, s kitűntek hősiességükkel, valamint Béla feleségül kapta az uralkodó leányát,¹⁴ akitől a két fia, Géza és László született.¹⁵

A Vitéz Boleszló halálát követő százhusz évet a lengyel történelemben úgy határozzák meg, mint a határok és a lengyel állam önállóságának megőrzéséért vívott harcok időszaka, ami elsősorban a lengyelek és a német császárság küzdelmét jelenti. Jerzy Topolsky lengyel történész megfogalmazása szerint azokban a harcokban: „*Magyarország volt Lengyelország legállandóbb szövetségese*”.¹⁶

Kapcsolatok a Kijevi Russzal

A Kijevi Russzal kötött dinasztikus kapcsolatok Géza fejedelemsége idején kezdődtek. Makk Ferenc úgy tartja, hogy a fejedelem öccsének, Mihálynak a házassága valamikor a 980-as években történt, amelyből Vászoly és Szár László született.¹⁷ A Kijevi Rusz nagyfejedelme akkor Volodimir [Vlagyimir (980–1015)] volt, egyes feltételezések szerint családjából származott Mihály felesége.

A keleti szlávok évkönyve, a *Régmúlt idők elbeszélése* Volodimir (Vlagyimir) nagyfejedelem kapcsolatairól szólva a következőket említi: „*Vlagyimir [...] békeességben élt a szomszédos fejedelmekkel: a lengyel Boleszlavval (Boleslavom Ljad'skym), a magyar Istvánnal (Stefanom Ugr'skym) és a cseh Andrihhal (Andrichom Češ'skym). És béke és szeretet honolt közöttük.*”¹⁸

A *Képes Krónika* szerint Szár László „*Ruténiából kapott feleséget*”.¹⁹ Erre vonatkozólag az orosz évkönyvekben nem találunk utalást, sőt a *Képes Krónikán* kívül a magyar források sem árulnak el többet a házasságról, illetőleg a feleség személyéről. Pasuto Vlagyimir történész

¹³ TOPOLSKY 1989, 43.

¹⁴ Richeza hercegnő

¹⁵ *Jana Długosza kanonika krakowskiego Dzieła Wszystkie*. 224–225. <http://www.pbi.edu.pl> (Letöltés: 2011. 12. 10.)

¹⁶ TOPOLSKY 1989, 39.

¹⁷ МАКК 1992, 28. Ezzel ellentétben Györffy György azon a véleményen van, hogy Mihály felesége bolgár hercegnő volt. GYÖRFFY 1977, 91. (Lásd alább: A bolgár-magyar dinasztikus kapcsolatok).

¹⁸ FERINCZ István (kiad., ford.): *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Budapest, Balassi Kiadó, 2015, 100.

Az idézetben szereplő uralkodók: I. (Szent) István magyar király (997–1038); I. (Chrobry = Bátor) Bolesław lengyel fejedelem/király (992–1025); Udalrich/Oldřich cseh fejedelem (1012–1034).

„*Бѣ бо Володимерь [...] живя съ князи околними миром, съ Болеславомъ Лядьскимъ, и Стефаномъ Угрьскимъ, и съ Андрихомъ Чешскимъ. И бѣ миръ межю ими и любы.*”

Повесть временных лет по лаврентьевской летописи 1377 г. Часть первая. Текст и перевод. Издательство Академии Наук СССР, Москва – Ленинград, 1950, 86.

¹⁹ SZOVÁK Kornél – VESZPRÉMY László (szerk.): *Képes Krónika*. Ford.: BOLLÓK János. (Milleniumi Magyar Történelem – Források). Budapest, Osiris Kiadó, 2004, 58.

FONT Márta: *Az Árpádok országa és az „Orosz kapun” túli szomszédjaik*. = *Tiszatáj* 55(11/2001), 73.

feltételezése szerint a hitves Predszlava, Volodimir leánya lehetett.²⁰ A közvetlen kapcsolatokról és a gyermekek kilétéről azonban nem áll rendelkezésünkre adat.

A *Régmúlt idők krónikájában* az 1015. év alatt, Nagy Volodimir halála után elkezdődött belviszályokkal kapcsolatban találunk utalást Magyarországra vonatkozóan. „*Szvjatopolk meg, ez a megátalkodott és gonosz megölette Szvjatoszlavot, bérgyilkost küldve utána az Ugor-hegyhez [k gorě Ugor'stěj (= Kárpátokhoz)], amikor az a magyarokhoz menekült.*”²¹ Talán Szvjatoszlav menekülési útvonalának iránya éppen azért volt Magyarország, mert abban olyan rokoni kapcsolatok is szerepet játszottak, amelyek Szár László házassága révén épültek ki. Mindez azonban csak feltételezés. Lehet, hogy a fejedelemsfi akkor egyszerűen csupán Magyarországra számíthatott a szomszédos államok közül. Szvjatopolk Bátor Boleszló (992–1025) veje volt, aki később nyíltan hadba szállt mellette, Jaroszlav pedig Novgorod helytartója lévén a varjag²² csapatokra támaszkodott.

Az összecsapás 1018-ban következett be, amikor a lengyel uralkodó a veje mellett beavatkozott a Rusz trónvitájába. Vitéz Boleszlót 500 magyar lovas kísérte el a Jaroszlav elleni hadjáratára.²³ A magyar segédcsoport részvétele a konfliktusban egyben a magyar–lengyel kapcsolatok rendezettségére is utal.

Mivel a lengyel fejedelem veje, Szvjatopolk nem sokáig ült a kijevi trónon, nem romlottak meg a Magyar Királyság és a Kijevi Rusz kapcsolatai. 1019-ben a nagyfejedelmi hatalmat Bölcs Jaroszlav szerezte meg, akinek az uralma alatt semmiféle incidens nem zavarta meg a békés viszonyokat.

A Kijevi Rusz írásos forrásai említenek még magyarokat, akik bizonyára szintén a dinasztikus kapcsolatok révén kerültek az állam területére, mint a fegyveres kíséret vagy a szolgálószemélyzet tagjai. A *Régmúlt idők elbeszélése* a Ruszból származókon kívül csak a varjagokat és a szlovéneket (az ilmenyi szlávokat²⁴) említi, viszont szó esik egy Buda nevezetű hadvezérről is.²⁵ A Kijevi-Pecserszkij Patyerikon tudatja, hogy a Szvjatopolk által meggyilkolt Borisz szolgája egy magyarországi származású személy, György (Georgij) volt, valamint annak

²⁰ ШТЕРНБЕРГ Яков Исакович. *Анастасия Ярославна, королева Венгрии.* // Вопросы истории. 10(1984), 180–184, 180.

²¹ FERINCZ 2015, 108.

„*Святополк же съ оканьный и злый уби Святослава, пославъ ко горѣ Угорьстѣй, бѣжащю ему въ Угры.*”
Повесть временных лет 1950, 94.

²² Varjagok, másként varégok: északi, skandináv (viking) emberek, harcosok és kereskedők.

²³ KRISTÓ 1994, 124.

²⁴ Korai kelet-szláv törzs, tagjai a 9–11. században a nyugat-oroszországi Ilmen-tó környékén éltek, jelentős szerepet játszottak Novgorod államalakulatának kialakulásában.

²⁵ A Bug menti csata, amelyben Jaroszlav vereséget szenvedett 1018. július 22-én. Ezt követően Bátor Bolesław, aki Szvjatopolk apósa volt, Kijev felé vonult, amelyet augusztus 14-én foglalt el. Közben Jaroszlav Beresztje (a mai Brest-Litovszk) közelében támadta Bolesław területeit. Bolesław, aki 1018-ban nősült negyedszer, röviddel e házasság előtt elrabolta Predszlavát, Bölcs Jaroszlav hűgát, akit ágyasává tett.

BANASZKIEWICZ, Jacek: *Bolesław i Predsława.* https://rcin.org.pl/Content/5312/PDF/WA303_3846_KH97-r1990-R97-nr3-4_Kwartalnik-Historyczny_01_Banaszkiewicz.pdf (Letöltés: 2023. 12. 10.)

„*Boleszlav Szvjatopolkkal és lengyelekkel Jaroszlav ellen jött, Jaroszlav meg összeszedte a ruszokat, a varégokat és a szlávokat (slověne), és Boleszlav, valamint Szvjatopolk ellen vonult, és megérkezett Volinhez (Volynju), és a Bug folyó két partján helyezkedtek el. És Jaroszlavnak volt egy kegyeltje és hadvezére, név szerint Buda (Budy), és [...] ócsárolta Boleszlavot.*” In *Régmúlt idők elbeszélése* 2015, 110.

„*Приде Болеславъ съ Святополкомъ на Ярослава с ляхы. Ярославъ же, совокупивъ Русь, и варягы и словѣнѣ, поиде противу Болеславу и Святополку, и приде Волыню, и сташа оба поль рѣкы. И бѣ у Ярослава кормилецъ и воевода, именем Буды, нача укаряти Болеслава ...*”. In *Повесть временных лет* 1950, 97.

testvére, Mózes.²⁶ Nem ismerjük, hogyan kerülhettek a fejedelem szolgálatába, Györgyről azonban említést tesz a *Régmúlt idők elbeszélése* is.²⁷ Mózesnek sikerült elmenekülnie, majd Predszlavának, Jaroszlav nővérének a szolgálatába állt, később pedig a Kijevi Barlangkolostor első lakói között találjuk.²⁸ A közrendű személyek távozását az országból nem feltétlenül jegyezték fel a krónikák. Abban az esetben találunk adatokat róluk, ha egy-egy fontosabb esemény vagy személy kíséretében tűnnek fel.

Arról is tudunk, hogy Magyarországon tartózkodott István király idejében egy olyan Ruszból érkezett fegyveres csoport, akiknek az élére az uralkodó Imre herceget állította. Font Márta szerint védelmi célokból az ország nyugati szélén telepítették le őket, s innen származott Imrének a *Hildesheimi Évkönyvekben* szereplő „*dux Ruizorum*” címe.²⁹ Györffy György úgy gondolta, hogy Imre a húszas évek végén elfoglalta a trónörökösnek járó dukátust, és reá bízta a „királyi sereg” parancsnokságát is, amelynek egy része varjag-rusz testőrség volt.³⁰

Magyarország és a Kijevi Rusz közötti dinasztikus kapcsolatok Szent István korában a békés egymás mellett élésben fejeződtek ki. A két állam politikai céljai és törekvései távol estek egymástól. A diplomácia és a társadalmi élet ugyan több pontban érintkezett, de ezek egyik állam számára sem voltak meghatározóak. A trónöröklés körülményei, András és Levente kijevi tartózkodása következtében váltak fontossá a korábbi kapcsolatok, amelyek az 1040-es években szilárdultak meg néhány évtizedre.

A bolgár-magyar dinasztikus kapcsolatok

A bolgárokhoz fűződő szoros, dinasztikus kapcsolatok Géza fejedelem idején kezdődtek. Az arkadiopoliszi csata (970) után a magyar fejedelem politikája Bizánc ellen fordult. Szövetségkeresése a bolgárok felé irányult, akik a birodalommal folytatott háborúk során maguk is törekedtek az együttműködésre hátországuk biztosítása érdekében.

Györffy György a Géza családjában előforduló bolgár-keresztény névadásból következtetett családi kapcsolatokra. 972-ben a fejedelem öccse megkeresztelkedésekor a Mihály nevet kapta, fiait Vazul és László névre keresztelték. Vazul a görögkeleti egyházban elterjedt Vaszilij névből származik, ami Szent Vazul kultusza révén honosodott meg. A László név a Vladiszlávból ered, amely szintén előfordult Sámuel bolgár cár családjában, s ebből arra következtetett, hogy a gyermekek anyja bolgár hercegnő lehetett.³¹

²⁶ FONT Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2005, 25.

²⁷ *Повесть временных лет* 1950, 91.

²⁸ „Erről az áldott Ugrin (Magyar) Mózesről tudjuk, hogy Szent Borisz kedvence volt. Származása szerint magyar volt, György testvére, akinek Szent Borisz arany nyakéket adományozott, és akit Szent Borisszal együtt megöltek Altánál [folyó], és levágták a fejét [azért] az arany nyakéért. Ez a Mózes, aki megmenekült a keserű haláltól és elkerülte a keserű gyilkot, Predszlavához, Jaroszlav nővérehez ment, és ott maradt.”

„Відомо про цього блаженного Мойсея Угриня, що був [він] улюбленцем святого Бориса. Був бо за походженням угорець, брат Георгія, на якого святий Борис одягнув гривну золоту, і якого убили зі святим Борисом на Альті й голову його відрізували задля [тої] золотої гривни. Цей бо Мойсей, один будши вибавлений від гіркої смерті й гіркого заколення уникнувши, прийшов до Предслави, сестри Ярославової, і перебував тут.” In *Патерик Києво-Печерський*. <http://litopys.org.ua/paterikon/pat30.htm> (Letöltés: 2023. 12. 10.)

²⁹ FONT 2005, 129.

³⁰ GYÖRFFY 1977, 377.

³¹ GYÖRFFY 1977, 91.

Sámuel fiának, a trónörökös Gavril Radomir és István egyik leánytestvérének a házassága fontos szövetséget jelentett. A házastársi viszonyról Michael archimandrita számolt be.³² A frigy megkötését néhány kutató 995 tájára, míg felbomlását 997–998 tájára helyezi.³³ Léteznek azonban ettől eltérő nézetek, melyek a házasságkötést 999-re, illetve 1001 tájára teszik. A házasság felbomlását az 1000–1001. évekre, vagy 1001–1005 közé datálják. A történekről a forrás röviden ír: „*Radomir Magyarország királyának leányát bírta feleségül; nem tudom, mi okból kifolyólag, meggyűlölte őt, s miután már tőle teherbe esett, elűzte, és feleségül vette a Larissában foglyul ejtett csodaszép Eirénét.*”³⁴ Az eltaszítás után Géza lánya hazatért testvére, Szent István udvarába, és ott szülte meg gyermekét, Delján Pétert (Petárt).

Nehéz meghatározni, hogy Gavril Radomir kicsapongása vagy Magyarországnak Bizánchoz közeledő politikája okozta-e a házasság felbomlását. Mindenesetre a jó viszony megromlott, sőt ellenségessé vált. A magyar szövetség elvesztése Bulgária számára rövid időn belül súlyos következményekkel járt. István már 1002-ben kiegyezett a bizánci császárral, majd 1015-ben az akkori bolgár főváros, Ohrid elfoglalásában nyújtott katonai támogatást.³⁵

A II. Baszileiosszal 1002-ben megkötött szövetséget Ajtonyhoz kapcsolják, akinek történetét a Szent Gellért legenda őrizte meg: „*Akkoriban volt Marosvárt egy Ajtony nevű nagyon hatalmas fejedelem, aki Bodony városában a görögök szertartása szerint keresztelkedett meg.*”³⁶ A kereszténység felvételének a helye Bodony (Vidin) volt, amit 1002 augusztusában foglaltak el a görögök a bolgároktól.³⁷ Ajtony megkeresztelkedését a kutatók többsége Bizánchoz köti, de a bolgárokhoz kapcsolódó szemléletnek is vannak képviselői.

Szent István király nővérének a hazatéréséről Fehér Géza úgy vélte, hogy a veszprémvölgyi apácamonostor adott otthont számára. Véleménye szerint a király éppen részére alapította azt, és első fejedelemasszonyának is a szent uralkodónk leánytestvérét tartja. Az apácamonostor alapítólevele Könyves Kálmán 1109-ben kelt görög nyelvű

Makk Ferenc úgy véli, Mihály felesége a Ruszból származott. MAKK 1992, 28.

³² Michael diabolisi (dévoli) püspöknek 1118-ban az általa másolt Ioannes Skylitzes bizánci történetíró szövegeibe beleszúrt pótlásai, amelyek közül kettő is vonatkozik a magyar–bolgár kapcsolatokra. MORAVCSIK Gyula (kiad., ford.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 97.

³³ Makk Ferenc e kérdés kutatásában abból indult ki, hogy a házasság felbontását a bolgár–bizánci háború során a magyar katonai segítségnyújtás elmaradása válthatta ki. Mivel a bolgárok 997-ben súlyos vereséget szenvedtek a bizánciaktól a Spercheios-folyónál, ahol Sámuel bolgár cár is megsebesült, ekkor lett volna szüksége a bolgároknak hadi támogatásra. Ezután küldhette haza Sámuel a feleségét. Mivel neje akkor várandós volt, ebből kiindulva, a frigyet nem sokkal azelőtt kötötték meg. Mindezeket figyelembe véve a házasság létrejöttét 995–996 tájára, felbontását pedig a 997–998-as időszakra datálta. MAKK Ferenc: *Szent István és Bulgária*. chrome-extension://efaidnbmnnnibpajpcglclefindmkaj/https://acta.bibl.u-szeged.hu/3051/1/historica_kulon_003-008.pdf (Letöltés: 2025. 12. 17.)

³⁴ RÉVÉSZ Éva: *Delján Péter herceg, bán, cár az első ezredforduló táján*. In ALMÁSI Tibor – RÉVÉSZ Éva – SZABADOS György (szerk.): „*Fons, skepsis, lex*”. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, SZTA Történeti Segédtudományok Tanszék, Szegedi Középkorász Műhely, 2010, 361–372. MORAVCSIK 1988, 97.

³⁵ MAKK Ferenc: *Szent István és Bulgária*. chrome-extension://efaidnbmnnnibpajpcglclefindmkaj/https://acta.bibl.u-szeged.hu/3051/1/historica_kulon_003-008.pdf (Letöltés: 2026. 01. 26.)

³⁶ *Szent Gellért püspök nagy legendája*. <https://mek.oszk.hu/21100/21193/html/eloadas/134/szoveg/eg08.htm> (Letöltés: 2026. 01. 26.)

³⁷ THOROCZKAY Gábor: *Ellenszegülő ispán vagy független törzsfő. Megjegyzések Ajtony történetéhez*. In KÖRMENDY Tamás, THOROCZKAY Gábor (szerk.): *Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest, 2009, 356–357.

átiratában maradt fenn.³⁸ Jelenleg a leginkább elfogadott nézet az, hogy a monostor alapítása Szent Imre herceg jegyesével, egy ismeretlen nevű bizánci hercegnővel hozható kapcsolatba, akit a Margit-legenda említ: „*És meggondolja vala Szent Imre hercegnek is ő életét és ő szentséges szüzességét, kinek mikoron volna nemességes jegyese, görög császárnak leánya, Istentől neki megjelenteték, és az ő jegyesével szeplőtelen megtarták a tisztaságnak szüzességét ő életüknek mindennapiban.*”³⁹

Delján Péter, Gavril Radomir gyermeke, életének első néhány évét talán a monostorban töltötte. Idővel bizonyára a királyi udvarba került, és az államigazgatás különböző feladataiban vehetett részt. Magas rangú pozíciót töltött be, valószínűleg báni címmel rendelkezett, amire egy felirat utal.

A XI. századból származó szöveg a pliszikai Nagy Bazilika falán található. A falon egy ábrázolás látható, amely három bárból és egy egyenlő szárú, V alakban kiszélesedő keresztből áll, a kereszt szárán található az írás: „*ДЕЛАНЬ БАНЪ*”.⁴⁰ A feliratban szereplő Deljan névről szintén Michael archimandrita írt: „*Egy bizonyos bolgár, Petros, akinek mellé kneve Deleanos [...] azt híresztelte, hogy ő Romanosnak, Samuel fiának a fia*”.⁴¹ A Deljan név a győz (delaja) ige óbolgár dialektusbeli formája.⁴² A bán címre vonatkozóan Dimitrov kiemelte, hogy Bulgáriában és Bizáncban nem használták, Boszniában és Horvátországban csak magyar hatás révén honosodott meg. A címet Delján Péter még István udvarában szerezhette, ahol minden bizonnyal trónörökösnek nevezték.⁴³ A királyi rokonokat az uralkodó pozícióba helyezte, úgy tudták megszerezni irányítói, vezetői képességüket. Révész Éva úgy véli, hogy Szent István Delján Péter számára a Duna-menti határterületet jelölte ki. Ezzel magyarázható, hogy 1040-ben azonnal tudott reagálni a Bizáncban zajló eseményekre, és talán a helyszínen élő bolgár népességre is támaszkodva megindíhatta a felkelést.⁴⁴

1018-ban bolgárok elveszítették a függetlenségüket. A császár az arisztokráciával kiegyezett, de a lakossággal kegyetlenül bánt. Megnövekedtek az adóterhek a sokkal nagyobb államapparátus eltartása miatt, a betörő nomád népek (besenyők, úzok, kunok) állandóan nyugtalanították a lakosságot, akiktől a bizánciak nem tudták megvédeni a bolgár területeket.⁴⁵ 1040-ben felkeltek a szerbek, ami elindította a bolgárok szervezkedését. Az elégedetlenséget fokozta, hogy abban az évben tért át az állam a terményadóról a pénzadóra, az emberek viszont eladott terményeikből nem tudtak elég pénzt szerezni.

³⁸ MORAVCSIK 1988, 79–80.

A veszprémvölgyi monostor alapításáról számos kutatás jelent meg. Az 1109-ben kelt görög nyelvű alapítólevél másolatának szövegrészlete alapján – „*Én, István, keresztény és egész Hungria királya, miután létesítettem, felállítottam és berendeztem a szentséges Istenanya veszprémi érseki monostorát...*” – a legtöbben Szent István királyhoz kötik annak létrehozását, de néhány kutató Gézát tartja alapítónak. Annak idejét a 980 körüli évektől 1030-ig határolják be.

³⁹ *Szent Margit legendája*. In ÉRSZEGI Géza (szerk., kiad.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Ford.: Csóka J. Gáspár, Érszegi Géza, Kurcz Ágnes. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1983. <https://mek.oszk.hu/00200/00246/00246.pdf>. (Letöltés: 2026. 01. 24.)

⁴⁰ DIMITROV, Hristo: *Középkori bolgár–magyar kapcsolatok*. Akadémiai Kiadó, Marin Drinov, Szófia, 1998, 94.

⁴¹ MORAVCSIK 1988, 98.

⁴² RÉVÉSZ 2010, 363.

⁴³ DIMITROV 1998, 94.

⁴⁴ RÉVÉSZ 2010, 365.

⁴⁵ NIEDERHAUSER Emil: *Bulgária története*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1959, 43–44.

1040-ben kezdődött a felkelés Delján Péter vezetésével, aki Belgrádból indult el, és a bolgárok tömegesen csatlakoztak hozzá. Macedóniában a kezére került Nis és Szkopje.⁴⁶ Az ellene küldött bizánci sereg nagyobb részét bolgár katonák alkották, akik fellázdak és Delján oldalára álltak. Megostromolták Szalonikit, bár elfoglalni nem tudták. Ezután az Adria és a déli görög tartományok felé indultak.

A felkelés új fordulatot vett az 1018-ig uralkodó bolgár cár, Iván Vladiszláv fiának, Alusziannak a megjelenése után. Delján Péter megbízott benne, egy hadsereget is rábízott, holott korábban bizánci szolgálatban állt. Aluszián egy lakoma alkalmával megvakította Deljánt, majd Konstantinápolyba menekült, ahol címmel és ranggal jutalmazták. A bizánciak normann zsoldos csapatokat küldtek a bolgárok ellen, Delján Pétert már az első csatában elfogták, Konstantinápolyba vitték, és kivégezték. Ezzel a felkelést elfojtották.⁴⁷

A Delján Péter vezette felkelés már Szent István halála után zajlott le, de szorosán összefüggött azzal a neveltetéssel és pozícióval, amely során számára olyan képességek megszerzése vált lehetővé, hogy trónörökösként egy függetlenségi mozgalom élére állhasson. Nem rendelkezünk adatokkal arról, hogy Magyarország valamilyen formában támogatta volna az eseményeket.⁴⁸ A belpolitikai helyzet miatt arra valószínűleg nem került sor.

A Velencei Köztársaság és a Magyar Királyság a XI. század elején

991-ben lépett trónra a Velencei Köztársaság első igazán nagy dózsója, II. Pietro Orseolo (991–1009), akinek tiszteletét a lagúnák városában a mai napig Szent Istvánéhoz lehet hasonlítani. Kifinomult diplomáciai érzékével jelentősen javított állama nemzetközi helyzetén. A dózsának köszönhetően sikerült kiegyezni Európa akkori nagyhatalmaival: a Német-római Birodalommal, a Bizánci Birodalommal és a Pápai Állammal.

II. Baszileiosz császár (957/958–1025) 992. évi kiváltságlevelében (Crisobolo) erősítette meg a két állam szövetségét. Velence kereskedelmi kedvezményeket kapott, jelentősen csökkentették a hajóikra kivetett vámokat, néhány éven belül eltörölték a só behozatalára megállapított adókat. A dózse törekvései a gazdaság megszilárdítására igen jelentős bevételeket hoztak a kereskedőknek és a kincstárnak. Jövedelme egy részét flottája megerősítésére fordította, amelynek élén legyőzte az Adriai-tengeren pusztító kalózokat, elfoglalta Dalmácia több jelentős városát: Zárát, Traut, Spalatót, Vegliát, Arbét (ma: Zadar, Trogir, Split, Krk, Rab). 1000-ben felvette a „Dalmácia hercege” címet, melyet utódai is megtarthattak.

A Német-római Birodalom császára, III. Ottó (996–1002) 1000-ben II. Pietro Orseolo meghívására Velencébe utazott. A kereskedelmi szerződések megkötése mellett a dózse gyermekei keresztapjává fogadta. Az Ottó számára kialakított compadre cím egyben a velencei dózse gyermekei apját is jelentette.

II. Pietro Orseolo hírnevét jelentősen növelte II. Baszileiosz császárral kötött szövetsége, aki a velencei flotta segítségét kérte Bari és Taranto városának felmentésére a szaracénok

⁴⁶ KOSZEV, Dimitâr – HRISZTOV, Hriszto – ANGELOV, Dimitâr: *Bulgária története*. Gondolat, Budapest, 1971, 35.

⁴⁷ NIEDERHAUSER 1959, 45.

⁴⁸ DIMITROV 1998, 94.

ostroma alól, amely komoly fenyegetést jelentett a dél-itáliai bizánci birtokok számára. A dózse személyesen vezette a flottát, irányításával 1003-ban legyőzték az ostromló sereget.⁴⁹ Hajóhada akkor vont fel először Szent Márk gonfalonját, a szárnyas oroszlánt ábrázoló zászlót. A győzelem után Velence zászlaját megszentelte a gradói és az aquileiai pátriárka, sőt maga II. Szilveszter pápa is. A szentelt lobogó az egyház különleges elismerését jelentette, amely megerősítette Velence függetlenségét az európai államok sorában. A bizánci császár meghívta a dózse fiát, Giovanni Orseolót Konstantinápolyba – akit apja már korábban társuralkodóvá emelt –, ahol feleségül vette unokahúgát, Máriát.⁵⁰ Az esküvő eseményei arra utalnak, hogy a bizánci uralkodók biztosítani akarták Velence szövetségét, amelynek jelentősége a győztes háborúk után felértékelődött a birodalom számára.

Velence és Bizánc számára egyaránt előnyös volt ez a kötelék. Távol estek egymástól, de viszonyuk sűrű kapcsolathálózatban fejeződött ki. A Földközi-tenger két partja közötti együttműködés mindenekelőtt kereskedelmi szinten erősödött meg. A házassági kapcsolatok célja a vérrokonság biztosítása volt a bizánci udvar és a velencei arisztokrácia között. Politikailag a császárok azzal a céllal adományoztak a dózséknak és gyermekeiknek tiszteletbeli címeket, hogy beilleszék őket a birodalom nemesi hierarchiájába, ezáltal erősítették meg hűségüket és alárendeltségüket.⁵¹

1006-ban azonban egy pestisjárványban elhunyt Giovanni Orseolo és felesége. Haláluk után II. Pietro Orseolo új társuralkodót nevezett ki harmadik fia, Ottó személyében. Ezután visszavonult, s attól kezdve gyakorlatilag Ottó uralkodott. Pietro még kiadott egy végrendeletet, amelyben minden vagyonát az egyházra és a szegényekre hagyta. 1009 szeptemberében halt meg természetes halállal.⁵²

1009-ben Szent István király egyik húga és Orseolo Ottó házasságot kötött.⁵³ A házasságkötés nemcsak Velence irányába, hanem Bizánc felé is közeledés volt, ami Géza fejedelem korábbi politikájának a megváltoztatását jelentette. A magyar király a frigy következtében szövetségre lépett II. Baszileiosz császárral. A kapcsolatok rendezése és a szövetséges viszony megnyilvánult a bizánci császárnak nyújtott fegyveres segítségben az

⁴⁹ *Biografia dei 120 dogi di Venezia*.

chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.venessia.com/wp-content/uploads/2019/03/DOGI.pdf (Letöltés: 2026. 01. 15.)

⁵⁰ János diakónus Velencei krónikája (*Chronicum Venetum*) című írásában számol be az esküvőről. Giovanni Orseolo (II.) Bazileiosz és (VIII.) Konstantin császárok hívására érkezett Konstantinápolyba, egy Argyropoulosz nevű, császári származású patrícius lányát vette feleségül.

TÄPKOVA-ZAIMOVA, Vasilka: *Bulgarians by Birth. The Comitopuls, Emperor Samuel and Their Successors According to Historical Sources and the Historiographic Tradition*. Brill, Leiden – Boston, 2017, 155.

⁵¹ *Libertà di commercio e altri privilegi: le relazioni tra Venezia e Bisanzio*.

https://aulalettere.scuola.zanichelli.it/sezioni-lettere/come-te-lo-spiego/liberta-di-commercio-e-altri-privilegi-le-relazioni-tra-veneziam-e-bisanzio-dallo-sviluppo-alla-crisi/ (Letöltés: 2026. 01. 12.)

⁵² *Biografia dei 120 dogi di Venezia*.

A modern elemzések gyakran 1008-ra teszik II. Pietro Orseolo halálát Andrea Dandolo krónikájának (*Chronica per extensum descripta*) adatai alapján. Több kiadvány éppen Dandolo krónikájából vezeti le az 1009-es évet, mint az önálló uralkodás (Ottone Orseolo egyeduralmának) kezdetét, amely apja halálával esik egybe.

⁵³ Szent István király húgának a neve nem ismert, a forrásokban nem maradt fenn. A történeti irodalomban és különböző krónikákban több változatban hivatkoznak rá: Grimelda, Ilona, Gizella, Mária. A Grimelda elnevezés elsősorban itáliai/velencei krónikákban bukkan fel. A név valószínűleg a házasságkötés után vagy külföldi környezetben ragadt rá. Az Ilona, Gizella, Mária nevek a magyar történeti hagyományban jelennek meg, de ezek sem tekinthetők egyértelműen bizonyítottaknak.

akkori bolgár főváros, Ohrid elfoglalásakor 1015-ben, valamint Imre herceg házasságában, aki bizánci hercegnőt vett feleségül 1023 körül.⁵⁴

A kapcsolat Velence számára is több szempontból előnyös volt. A Magyar Királyság Szent István korában egy stabil állam képét mutatta Közép-Európában, amely egyre inkább megszilárdult, és a két nagyhatalom, Bizánc és a Német-római Birodalom szövetségesként tekintett rá. II. Henrik német uralkodó (1002/1014–1024) a magyar királyné, Gizella bátyja volt. Velencének érdekében állt a jó viszony megteremtése Magyarországgal, amikor egy új és erős szövetséges mellett lehetőség nyílt a korábbi jó kapcsolatokat biztosítására a Német-római Császársággal.

Orseolo Ottó tovább növelte a Velencei Köztársaság birtokait és hatalmát, egyben saját pozícióját szilárdítva. 1017-ben fegyveres erővel kényszerítette Pietro adriai püspököt (1016–1030), hogy mondjon le Loreo és Fossone feletti jogairól Velence javára.⁵⁵ A dózse célja a velencei lagúna déli kijáratának és a folyami kereskedelmi utaknak a biztosítása volt, s ezért volt fontos számára a területek közvetlen ellenőrzése.

Ottó testvéreit vezető egyházi tisztségekbe juttatta. Orso Orseolo 1007-től Torcello püspöke volt, de miután 1017-ben meghalt Vitale Candiano, a gradói pátriárka, Orseolo Ottó közbenjárására Orsót pátriárkává emelték. Ezzel egy időben a megüresedett torcellói püspöki székbe fiatalabb testvérét, Vitalét iktatták be.

Grado Velence, míg a közeli Aquileia a Német-római Birodalom fennhatósága alatt állt. Az aquileiai és a gradói pátriárkák rivalizáltak egymással, ami különösen felerősödött Peppo Aquileia püspökévé történt kinevezése után (1019), aki rokoni kapcsolatban állt II. Henrik császárral.

A Velencei Köztársaságban a helyi patrícius családok egy csoportja félt az Orseolók egyre erősödő pozíciójától, tartottak hatalmuk örökletessé tételétől, amire Ottó valóban törekedett. Az aquileiai pátriárka támogatta az ellenzékot, s bátorítására, illetve intrikái hatására szembeszálltak a dózséval. Először 1024-ben lázadt fel a nép, s elűldözte Ottót, valamint bátyját, Orso pátriárkát. A testvérek Isztriába menekültek. Ezt kihasználva az aquileiai pátriárka megtámadta és kifosztotta Gradót, azt állítva, hogy a várost a császár nevében védi. A velenceiek azonban jobban féltek Aquileia és a Német-római Birodalom közvetlen befolyásától, mint az Orseolóktól, ezért visszahívták Ottót és Orsót. 1026-ban II. Konrád itáliai hadjárata idején a köztársaságban Domenico Flabanico vezetésével tört ki felkelés, lemondásra kényszerítették a dózsét, majd száműzték. Ottó elűzése után Velencében törvényt hoztak, amely megtiltotta, hogy a dózse a fivérét vagy a fiát társuralkodóvá emelje, ezzel elejét vették a monarchikus törekvéseknek. Orseolo Ottó Konstantinápolyba menekült, ahol a bizánci császár, VIII. Konstantin (Kónsztantínosz, uralk.: 1025–1028) védelme alatt állt. 1030-ban Velencében megbuktatták Ottó utódját, Pietro Centranicót, és Orso Orseolo vette át a hatalmat – egy ideig ő irányította a várost a Konstantinápolyban betegeskedő testvére nevében. Ottóért követet küldtek, hogy foglalja el újra a trónt. Ő azonban 1032-ben a bizánci fővárosban meghalt, mielőtt elhagyhatta volna azt.⁵⁶

⁵⁴ KRISTÓ Gyula: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2000, 15.

⁵⁵ DA MOSTO, Andrea: *I Dogi di Venezia. Con particolare riguardo alle loro tombe*. Ferdinando Ongania, Venezia 1939, 44.

⁵⁶ Alfredo Fest könyvében az 1030. vagy 1031. évre, Györffy György 1032-re teszi Orseolo Otto halálát.

Győrffy György véleménye szerint Orseolo Péter, Ottó egyetlen fia és örököse feltehetően vele volt, s 1032 után alakultak úgy a körülmények, hogy Magyarországra költözött.⁵⁷ Kristó Gyula viszont úgy vélte, hogy Ottó Bizáncba menekülése idején fia, Péter már Magyarországon talált menedékre.⁵⁸

István király Imre herceg halála után Pétert jelölte trónörökösnek. A krónika szerint: „... elsősorban azért, mert vérrokonai közül senki sem látszott alkalmasnak arra, hogy halála után az országot Krisztus hitében megőrizze.”⁵⁹ Az uralkodói pár Péterben látta azt az utódot, aki megőrzi a keresztény hitet, és kapcsolatai révén tovább erősítheti Magyarország nemzetközi tekintélyét Európában. Vazul – mellőzése következtében – összeesküvést szervezett a király ellen. A sikertelen merénylet után a bűnösöket elfogták, Vazult megvakították, fiait száműzték. Péter a trónöröklés kérdésében két unokatestvérét is maga mögé utasította: Delján Pétert, Gavril Radomir bolgár cár fiát és Aba Sámuel.⁶⁰ A Bolgár Cárság 1018-ban Bizánc fennhatósága alá került, s a birodalommal szemben ellenséges lépés lett volna az egykori bolgár uralkodó fiát magyar trónörökösnek jelölni. Aba az udvarban tartózkodó idegenekkel szemben magyar családtag volt, s ez népszerűségéhez is hozzájárult,⁶¹ de képzettségében és tapasztalataiban elmaradt Orseolo Pétertől.

Egészségének megromlása miatt dönthetett úgy Szent István, hogy Pétert még életében királlyá koronáztatja. Ez bizonyára aggodalommal tölthette el, arra utal az az eskü, amelyről az Altaichi Évkönyvek számolnak be. Péter megesküdött, hogy nagybátyja parancsainak engedelmeskedni fog, a királynét mindig tiszteletben tartja, az eltartására rendelt javakat megvédi. Ilyen esküt tettek az ország főurai is.

Orseolo Péter kétszeri uralkodása során a magyar történelem egyik legnegatívabb szereplőjévé vált. Kézai Simon művében rendkívül rossz színben tüntette fel: „Péter pedig, miután uralkodni kezdett, a királyi méltóság minden könnyűségét elvetette, és német dühvel kegyetlenkedett, az ország nemeseit semmibe vette, németjeivel és olaszaival együtt »nagyralátóan és kevély szívvvel habzsolta a föld javait«.”⁶²

Annak megítélése, hogy valóban ennyire kegyetlen volt-e Orseolo Péter uralkodása, vagy az utókor krónikásai szándékosan alakítottak ki róla gonosz képet, további kutatások témája lehet.

FEST, Alfredo: *Pietro Orseolo, secondo re d'Ungheria*. chrome-extension://efaidnbmninnipocajpcgicgldefindmkaj/https://epa.oszk.hu/02500/02510/00006/pdf/EPA02510_corvina_1923_02_019-059.pdf (Letöltés: 2026. 01. 14.)

⁵⁷ GYÖRFFY 1977, 379.

⁵⁸ KRISTÓ Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 112.

⁵⁹ SZOVÁK – VESZPRÉMY: *Képes Krónika*, 45.

⁶⁰ Bátor Boleszló fia, Veszprém (Bezprym) herceg 1031-ben megszerezte a lengyel trónt, de 1032-ben meggyilkolták. Aba Sámuel, mint trónörökös valószínűleg nem István sógora volt, aki a királyhoz hasonló korú lehetett, hanem az unokaöccse, aki Orseolóval és Delján Péterrel egy korosztályba tartozott.

⁶¹ GYÖRFFY 1977, 380.

⁶² KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. (Ford.: VESZPRÉMY László). In VESZPRÉMY László, BOLLÓK János (kiad., ford.): ANONYMUS: *A magyarok cselekedetei*. KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. (MILLENIUMI MAGYAR TÖRTÉNELEM). Budapest, Osiris Kiadó, 2004. 109.

Ezt hasonlóan jegyezte le a *Képes Krónika* is: „Péter pedig, miután király lett, a királyi felség kegyességét teljességgel levetkőzte, és német dühvel kegyetlenkedve semmibe vette Magyarország nemeseit, dőlyfösen és kielégíthetetlen szívvvel habzsolta a föld javait a vadállatok vadságával ordítózó németjeivel és a fecskék szószátyárságával csivitelő olaszaival együtt.” *Képes Krónika*, 2004, 47.

Szent István királyunknak több gyermeke született, de adatokkal igazán csak Imre hercegről rendelkezünk, aki egy bizánci hercegnőt vett feleségül. A trónörökös hirtelen halálával zárult házasságukból nem született gyermek. István korának uralkodói házasságokkal megszilárdított diplomáciájának vonatkozásai Géza időszakára vezethetők vissza. A fejedelem leányainak házasságai a politikai viszonyok alakulása miatt viszontagságosak lettek. Minden menyegző az ország megszilárdítását szolgálta, s inkább valószínűsíthető azok felbomlása politikai okokból, semmint házastársi problémákból kifolyólag. István a megváltozott körülményekhez jól alkalmazkodott, hiszen egyrészt gondoskodott leánytestvéreiről és azok gyermekeiről, illetve a családi konfliktusok nem váltak olyan államközi ellentétekké, amelyek kétoldalú, nyílt fegyveres összetűzésekbe torkollottak.

Imre herceg halála után, a trónutódlás kérdésének a fellángolásakor vált ismét fontossá a házasságkötések által megerősített nemzetközi kapcsolatrendszer. Szent István alapos mérlegelés után választhatta örökösévé unokaöccsét, Orseolo Pétert. A döntés belső ellentétek forrásává vált, amelyek hosszú évekre meghatározták az első királyunkat követő időszakot. A korabeli viszonyok rámutattak arra, hogy stabil uralkodás csak megbízható belső és elfogadható külső támogatás mellett lehetséges.

Szakirodalom

BANASZKIEWICZ BANASZKIEWICZ, Jacek: *Bolesław i Predsława*.

https://rcin.org.pl/Content/5312/PDF/WA303_3846_KH97-r1990-R97-nr3-4_Kwartalnik-Historyczny_01_Banaszkiewicz.pdf (Letöltés: 2023. 12. 10.)

Biografia dei 120 dogi di Venezia. chrome-

extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclclefindmkaj/https://www.venessia.com/wp-content/uploads/2019/03/DOGI.pdf (Letöltés: 2026. 01. 15.)

DA MOSTO 1939. DA MOSTO, Andrea: *I Dogi di Venezia. Con particolare riguardo alle loro tombe*. Venezia, Ferdinando Ongania, 1939.

DAVIS 2006. DAVIES, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.

DIMITROV 1998. DIMITROV, Hristo: *Középkori bolgár-magyar kapcsolatok*. Akadémiai Kiadó, Szófia, Marin Drinov, 1998.

ÉRSZEGI 1983. ÉRSZEGI Géza (kiad.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Ford.: CSÓKA J. Gáspár, ÉRSZEGI Géza, KURCZ Ágnes. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983, (2. kiadás: 1987).

FEST. FEST, Alfredo: *Pietro Orseolo, secondo re d'Ungheria*. chrome-

extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclclefindmkaj/https://epa.oszk.hu/02500/02510/00006/pdf/EPA02510_corvina_1923_02_019-059.pdf (Letöltés: 2026. 01. 14.)

FONT 2005. FONT Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek.* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2005.

FONT 2001. FONT Márta: *Az Árpádok országa és az „Orosz kapun” túli szomszédjaik.* = *Tiszatáj* 55(11/2001), 71–78.

GYÖRFFY 1977. GYÖRFFY György: *István király és műve.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1977.

Jana Dlugosza. *Jana Dlugosza kanonika krakowskiego Dzieła Wszystkie.* <http://www.pbi.edu.pl> (Letöltés: 2011. 12. 10.)

KÉZAI 2004. KÉZAI SIMON: *A magyarok cselekedetei.* In VESZPRÉMY László, BOLLÓK János (kiad., ford.): ANONYMUS: *A magyarok cselekedetei.* KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei.* (Milleniumi Magyar Történelem). Budapest, Osiris Kiadó, 2004.

KOSZEV 1971. KOSZEV, Dimitâr – HRISZTOV, Hriszto – ANGELOV, Dimitâr: *Bulgária története.* Budapest, Gondolat, 1971.

KRISTÓ 1998. KRISTÓ Gyula: *Magyarország története 895–1301.* Budapest, Osiris Kiadó, 1998.

KRISTÓ 2000. KRISTÓ Gyula: *Írások Szent Istvánról és koráról.* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2000.

KRISTÓ 2002. KRISTÓ Gyula: *Szent István király.* Budapest, Neumann Kht., 2002. <https://mek.oszk.hu/05000/05000/html/> (Letöltés: 2024. 03. 14.)

Libertà di commercio e altri privilegi: le relazioni tra Venezia e Bisanzio. <https://aulalettere.scuola.zanichelli.it/sezioni-lettere/come-te-lo-spiego/liberta-di-commercio-e-altri-privilegi-le-relazioni-tra-veneziam-e-bisanzio-dallo-sviluppo-alla-crisi/> (Letöltés: 2026. 01. 12.)

MAKK 1992. MAKK Ferenc: *A királyság első százada.* Ungvár, ADAMS Kiadó, 1992.

MAKK Szent István. MAKK Ferenc: *Szent István és Bulgária.* chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcglclefindmkaj/https://acta.bibl.u-szeged.hu/3051/1/historica_kulon_003-008.pdf (Letöltés: 2025. 12. 17.)

MECHERZYŃSKI 1867. MECHERZYŃSKI, Karol (perekład): *Jana Dlugosza Kanonika Krakowskiego: Dziejów Polskich.* Książ dwanaście, tom I, w Krakowie, w drukarni „Czasu” W. Kirchmayera, 1867.

MORAVCSIK 1988. MORAVCSIK Gyula (kiad., ford.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

NIEDERHAUSER 1959. NIEDERHAUSER Emil: *Bulgária története.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1959.

- RÉVÉSZ 2010.** RÉVÉSZ Éva: *Delján Péter herceg, bán, cár az első ezredforduló táján*. In ALMÁSI Tibor – RÉVÉSZ Éva – SZABADOS György (szerk.): „Fons, skepsis, lex”. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. SZTA Történeti Segédtudományok Tanszék, Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010. 361–372.
- Szent Gellért püspök 1983.** *Szent Gellért püspök nagy legendája*. Ford.: CSÓKA J. Gáspár. In ÉRSZEGI Géza (szerk., kiad.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Ford.: CSÓKA J. Gáspár, ÉRSZEGI Géza, KURCZ Ágnes. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983, 74–94. <https://mek.oszk.hu/21100/21193/html/eloadas/134/szoveg/eg08.htm> (Letöltés: 2026. 01. 26.)
- Szent István legendája 1983.** *Szent István legendája Hartvik püspöktől*. Ford.: KURCZ Ágnes. In ÉRSZEGI Géza (szerk., kiad.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Ford.: CSÓKA J. Gáspár, ÉRSZEGI Géza, KURCZ Ágnes. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983. <https://mek.oszk.hu/00200/00246/00246.pdf> <https://mek.oszk.hu/21100/21193/html/eloadas/134/szcm/eg04.htm> (Letöltés: 2024. 03. 15.)
- Szent Margit legendája 1983.** *Szent Margit legendája*. In ÉRSZEGI Géza (szerk., kiad.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Ford.: CSÓKA J. Gáspár, ÉRSZEGI Géza, KURCZ Ágnes. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983. <https://mek.oszk.hu/00200/00246/00246.pdf> (Letöltés: 2026. 01. 24.)
- SZOVÁK – VESZPRÉMY 2004.** SZOVÁK Kornél – VESZPRÉMY László (szerk.): *Képes Krónika*. Ford.: BOLLÓK János. (Milleniumi Magyar Történelem – Források). Budapest, Osiris Kiadó, 2004.
- TÄPKOVA-ZAIMOVA 2017.** TÄPKOVA-ZAIMOVA, Vasilka: *Bulgarians by Birth. The Comitopuls, Emperor Samuel and Their Successors According to Historical Sources and the Historiographic Tradition*. Leiden – Boston, Brill, 2017.
- THOROCZKAY 2009.** THOROCZKAY Gábor: *Ellenszegülő ispán vagy független törzsfő. Megjegyzések Ajtony történetéhez*. In KÖRMENDY Tamás – THOROCZKAY Gábor (szerk.): *Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 2009.
- TOPOLSKY 1989.** TOPOLSKY, Jerzy: *Lengyelország története*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1989.
- Патерик Києво-Печерський*. <http://litopys.org.ua/paterikon/pat30.htm> (Letöltés: 2023. 12. 10.)
- Повесть временных лет по лаврентьевской летописи 1377 г.* Часть первая. Текст и перевод. Издательство Академии Наук СССР, Москва – Ленинград, 1950.
- ШТЕРНБЕРГ 1984.** ШТЕРНБЕРГ Яков Исакович. *Анастасия Ярославна, королева Венгрии*. = *Вопросы истории*. 10(1984), 180–184.

VESZPRÉMY – BOLLÓK 2004. VESZPRÉMY László, BOLLÓK János (kiad., ford.): ANONYMUS: *A magyarok cselekedetei*. KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. (Milleniumi Magyar Történelem – Források). Budapest, Osiris Kiadó, 2004.

ZIMONYI 2015. ZIMONYI István (kiad.): *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ford.: FERINCZ István. (Magyar Őstörténeti Könyvtár), Balassi Kiadó, 2015.

IVANCSÓ István

Gizella uralkodói alakja a keleti és nyugati egyház ideáljai között – a liturgikus szövegek alapján

Absztrakt

Boldog Gizella uralkodói alakját és egyházi ideálját közvetlenül nem tudjuk bemutatni a bizánci egyház zsolozsmájából, mert neki nincsenek saját szövegei, azonban két forrásból mégis lehet meríteni: egyrészt a közös méneából, vagyis a szentek általános tiszteletének a szövegeiből, másrészt pedig párhuzamként felhasználva Szent Ilona császárné liturgikus szövegeit. A keleti és nyugati Egyház teljesen egységes abban a szemléletmódban, hogy a szentek (és boldogok) tisztelete hármass pilléren alapszik: 1.) eljutottak az üdvösségbe, 2.) példás földi életet éltek, 3.) közbenjárnak értünk. Az uralkodói ideált tehát ebben a hármass szempontban nyomon lehet követni Boldog Gizella esetében is, hiszen ezek őrá is érvényesek. Szent István király társapostol lett a bizánci egyházban, és felesége ugyan hivatalosan nem kapta meg ezt a kitüntető címet, ám tiszteletben megérdemli, hiszen férjével együtt munkálkodott ebben a tevékenységben. A korai ábrázolásokban is az általa építtetett templom mását kezében tartva szokták őt ábrázolni.

1. Bevezetés

Tanulmányomat azzal a mottóval egészítem ki, melyet eredetileg alcímnek is szántam: „a »megszentelt élet« nemcsak a szerzetesek privilégiuma”. Ugyanis az Egyházban szinte kezdettől fogva úgy szemlélték és szemlélik a szerzetes atyákat és nővéreket, hogy ők azok, akik Istennek szentelték és szentelik magukat, amit a hármass fogadalmuk igazol. A legújabb időkben (1997-ben) pedig külön világnapot is kaptak az azóta szentté avatott II. János Pál pápától.¹

Ámde ehhez hozzá kell tenni – szintén az Egyház tanítása alapján –, hogy mindenki, minden keresztény ember élhet megszentelt életet, még ha nem is tett szerzetesi fogadalmat. Sőt, minden keresztény ember élete ténylegesen megszentelt élet akkor, amikor a megszentelő kegyelem állapotában él, tehát részesedett a szentségi kegyelemben, aktuálisan pedig büntelen állapotban van.

Azért tartom fontosnak ezt hangsúlyozni, mert egyrészt a bizánci egyház lelki irodalma is kiemelkedően szól a szerzetesi állapotról,² és ezt a liturgikus szövegek bőségesen kifejezésre

¹ II. JÁNOS PÁL PÁPA: *Vita Consecrata* szinodus utáni apostoli buzdítása (1996. március 25.) fogalmazza meg azt a tanítást, amely „az Istennek szentelt életről és annak küldetéséről az Egyházban és a világban” szól. Azután ugyanez a pápa 1997. január 6-án kelt üzenetével február 2-át a „megszentelt élet napjává” tette. Lásd: *Vita Consecrata*. <https://katolikus.hu/dokumentumtar/vita-consecrata>. (Letöltés: 2025. okt. 11.)

² Itt elég csak *Filokáliára* utalni, a szerzetes atyák legszebb tanításait tartalmazza, némi *életrajzi* adatokkal, illetve bemutatással. Modern kiadásban négy kötete látott napvilágot: PALMER, G. E. H. et al. (transl. from the Greek and ed. by): *The Philokalia. The complete text compiled by St. Nikodimos of the Holy Mountain and St. Makarios of Corinth*.

juttatják. Másrészt viszont a szentek tiszteletében vannak külön a „szentasszonynak” szóló zsolozsmarészek is,³ megkülönböztetve a „szentéletű atyák” (és anyák) tiszteletétől,⁴ amelyekben kifejezetten a szerzetesekre és szerzetesnőkre vonatkozó részek kapnak helyet. Azt is meg kell viszont állapítani, hogy az előbbi kategóriába tartozó nők esetében is szűzi életformáról van szó a szövegekben. Olyan személyek tehát, akik Krisztust választották maguknak vőlegényül.

Gizella királynénk pedig tudvalevőleg nem volt szerzetesnő,⁵ hiszen Szent István királyunk feleségként élt, gyermekeket is hozott világra, ámde az Egyház boldoggá avatta,⁶ ami azt igazolja, hogy mégiscsak „megszentelt életet” élt, bár szerzetesi fogadalmak nélkül.

Hogy milyen volt az ő (címünkben jelzett) uralkodói alakja és ideálja, azt a liturgikus szövegeink alapján igyekszünk feltárni és bemutatni. Bár meg kell jegyezni, hogy a bizánci egyház zsolozsmájában Gizellának nincsenek saját szövegei, két forrásból mégis lehet meríteni: egyrészt a közös méneából,⁷ vagyis a szentek általános tiszteletének a szövegeiből, másrészt pedig párhuzamként felhasználva Szent Ilona császárné liturgikus szövegeit.⁸

Farrar, Straus and Giroux, London – Boston, 1979–1995. Magyar nyelven (németből fordítva) csupán válogatás jelent meg belőle: DIETZ, Mathias: *Kis Filokália. A szívbeli imádság könyve*. Filosz, Budapest, 2004.

³ A „szentasszonynak és szűznek” szóló rész; lásd *Dicsérjétek az Urat! Görögszertartású katolikus énekeskönyv vasár- és ünnepnapok szolgálatok és énekei*. Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1994, 886–888. (A továbbiakban: *Énekeskönyv*).

⁴ A „szentéletű atyának/anyának” szóló rész; lásd *Énekeskönyv*, 865–869.

⁵ Tény viszont, hogy a mélyen hívő Gizella kolostorba akart lépni, ám amikor Géza fejedelem 995-ben megkérte kezét fia számára, Szent Adalbert püspök biztatására beleegyezett a házasságba. A főpásztor megértette vele, hogy jobban tetszik Istennek, ha közreműködik egy nép megtérésében, mint ha kolostori elvonultságban él. – Megözvegyülve pedig visszatért Bajorországba, és szerzetes, később apátnő lett a passai bencés nővérek kolostorában. Itt hunyt el május 7-én, valószínűleg 1059-ben.

⁶ Gizella királynénk boldoggá avatása körül a források alapján sok a bizonytalanság. Az egyik helyen 1996-ban még azt írják róla, hogy nincs nyilvános liturgikus tisztelete, bár a bencések naptárában május 7-én boldogként szerepel. Vö. PÁSZTOR Edith: „*Gisella, beata*”. In *Enciclopedia dei Santi. Bibliotheca Sanctorum*, Città Nuova, Roma, 1996, vol. VI, col. 1149. Aztán még 2001-ben is az olvasható, hogy „*sajnos, a liturgia sajátos magyar részébe, a magyar propriumba ünnepe még nem került be*”. Lásd Diós István: *Szentek élete*. Szent István Társulat, Budapest, 2001 (ötödik, bővített, átdolgozott kiadás), 249–250. Ez megismétlődik azzal együtt, hogy „*Gizellát hivatalosan nem avatták boldoggá. A passai püspökség 1975 áprilisában beadott kérésére a Szentszék engedélyezte emléknapiján a saját könyörgés használatát. A Rítuskongregáció elnöke az engedélyt megadó okmányban »Sancta Gisela« néven említi királynénkat*”. Lásd Diós István: *Szentek élete*, Budapest 2009, I. köt., 800. – Egy újabb forrás arról számol be, hogy Gizella „*bár a bencés szerzetesek körében mindig is tiszteletnek örvendett, csak a 18. században kezdték meg a boldoggá avatási eljárását, ami azonban nem járt eredménnyel, így csak 1975-ben lett boldoggá avatva*”. Lásd CONSTANZO, Giuseppe, A.: *Santi e beati di casa Arpad d’Ungheria*. Lampi di Stampa, Milano, 2018, 22. Egy legújabb forrás viszont azt jelzi, hogy már 1911-ben boldoggá avatta Gizellát X. Piusz pápa. Ennek hivatkozott helye azonban nem dokumentált. https://hu.wikipedia.org/wiki/Gizella_magyar_királyn%C3%A1 (Letöltés: 2022. 06. 15.) – Ez a következőre hivatkozik: TARJÁN M. Tamás: *Gizella magyar királyné halála*. In *Rubicon online*, <https://rubicon.hu/kalendarium/1065-majus-7-gizella-magyar-kiralyne-halala> [letöltés: 2022. 06. 15.]. Így az csak valószínűsíthető. Lásd SCHÜTZ Antal (szerk.): *Szentek élete az év minden napjára*. Szent István Társulat, Budapest, 1932. II. köt., 145., ami a következőt tartalmazza, de szintén utalás nélkül: Gizella „*Hivatalos boldoggá avatása iránt csak 1911-ben indult meg a mozgalom*”. Legújabban Gizella liturgikus tiszteletének engedélyezéséről jelent meg tanulmány: SZUROMI Szabolcs Anzelm O. Praem.: „*Sancta Gisela*” – *Kanonjogi megjegyzések Boldog Gizella liturgikus tiszteletének engedélyezéséhez*. In PROKOPP Mária (kiad.): *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 61–67.

⁷ „*Énekek a közös méneából a szentek tiszteletére*”, in *Énekeskönyv* (3. láb.), 847–892.

⁸ A bizánci egyház május 21-én ünnepli Szent Ilonát a fiával, Konstantin császárral, az „első keresztény uralkodóval” együtt. Ezek a szövegek: OROSZ Atanáz (kiad.): *Ménea V. Május és június hónapokra*. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2008. (A továbbiakban: *Ménea V.*).

Már itt, előzetesen is meg kell jegyezni, hogy a szentéletű személyek liturgikus tiszteletében nem a másokon, hanem az önmagukon való uralkodás kap fontos szerepet.

1. kép: (Nagy/Szent) Konstantin császár és Szent Ilona császárné kezükkel együtt tartják a Szent Keresztet (ortodox ikon)

2. A szentek tiszteletének hármassága

A keleti és nyugati Egyház teljesen egységes abban a szemléletmódban, hogy a szentek (és boldogok) tiszteletét hármassá helyezi. Ez a hármasság megokolás Jézus Krisztus húsvéti misztériumán alapul,⁹ melynek legfontosabb lényege, hogy ő földi életet élt, szenvedett, meghalt, feltámadt és újra él; és ebbe az új életbe vezeti át a benne hívő, az ő misztériumában részesedő embereket.¹⁰ – Ezek alapján tehát a szentek azért részesednek tiszteletben az Egyház részéről, mert:

[1.] Eljutottak az üdvösségbe, amiről az Egyház hivatalosan nyilatkozott az oltárra emeléssel. Tehát ők már Jézus Krisztus húsvéti misztériumának teljes részesei. A megdicsőült Egyház tagjaiként már ott vannak, ahová mi még csak vágyakozunk és törekszünk a vándorló, illetve küzdő Egyház tagjaiként.

[2.] Példás földi életet éltek, amelynek alapján kiérdemelték az üdvösséget, vagyis azt, hogy részesedjenek Jézus Krisztus feltámadott, új, megdicsőült életében. Ámde ezt földi emberként tették, nem élet- és emberidegen személyekként. Közülünk valók voltak, és éppen ezzel adnak példát nekünk az ő követésükre.

[3.] Közbenjárnak értünk, és ezzel segítenek nekünk, hogy elérjük életünk örök célját, az üdvösséget, vagyis azt, hogy Jézus Krisztus húsvéti misztériumának mi is teljes részesei lehessünk. Ugyanis a *communio Sanctorum* révén ilyen segítő egységben vannak az Egyház három részének (a megdicsőült, a szenvedő és a zarándok) tagjai.

3. A hármasság ideál megvalósulása Gizella személyében

Az uralkodói ideált pedig ebben a hármasság szempontban nyomon lehet követni Boldog Gizella esetében is, amit a következőkben láthatunk. Tény azonban az is, hogy a liturgikus utalásokat „kölcson kell vennünk” hozzá.

1/ A célba érkezés

Gizella magyar királyné, Szent István felesége 1059. május 7-én fejezte be földi életét. Míg férjét, első királyunkat 1083-ban oltárra emelték, neki 1911-ig kellett várnia a boldoggá avatására, legalábbis annak elindítására, hogy 1975-ben aztán megvalósuljon.¹¹ A katolikus egyház – így természetesen a görögkatolikus is – a boldoggá avatással már elismeri és hivatalosan kinyilvánítja, hogy az illető szent életet élt, aminek alapján megkaphatja a nyilvános tiszteletet.¹² Ezzel pedig együtt jár az üdvözülés állapotának nyilvános – bár itt még ideiglenes – elismerése is.

⁹ Tömör szentírási összefoglalását lásd Róm 6,3-9.

¹⁰ Vö. IVANCSÓ István: *Görögkatolikus liturgia*. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2015, (harmadik, javított kiadás), 138–139.

¹¹ Vö. 6. l.áb.

¹² Az ortodox egyházban azonban ismeretlen a „boldog” kategória; ott a szentté avatást ez nem előzi meg. Lásd: EVDOKIMOV, Paul: *La santità nella tradizione della Chiesa ortodossa*. Esperienze, Fossano, 1972, 119–121.

Amint leszögeztük, Boldog Gizella uralkodói alakját és egyházi ideálját közvetlenül az ő liturgikus szövegeiből nem tudjuk bemutatni, de segítségünkre van Szent Ilona császárné liturgikus tisztelete a maga szövegeivel.¹³ Ezek pedig teljesen alkalmazhatók Gizellára is.

Az egyik liturgikus himnusz megállapítja: „*most a mennyországban lakozol*”,¹⁴ aminek indoka az, hogy „*a szeretetet és a tökéletes együttérzést bíborként öltötted magadra*”. Íme, a földi és mennyei uralkodás tökéletes összefüggése! Egy másik szöveg pedig így folytatja a gondolatot: „*a szentekkel együtt lakozol, szentséggel és világossággal telten*”,¹⁵ ugyanis „*szentül végezted be életedet*”. S ez nemcsak Ilonára, hanem a mi Gizellánkra is vonatkozik. Még tovább menve a gondolatok sorában, újabb liturgikus szöveg is rendelkezésünkre áll a célba jutást igazolandó: „*bekerültél a testnélküliek karába*”,¹⁶ aminek szintén nem marad el az indoklása, mert – szövegünk szerint – „*erényes cselekedeteiddel Istent szolgáltad*”. S ez egyben már a példaadásra is előremutat. A szentasszony tiszteletére írt himnuszok közül pedig kettő is az erényes élet végeredményeként mutatja fel azt, hogy „*Krisztussal együtt uralkodol*”.¹⁷

Természetesen az üdvösség eléréséhez kell az emberi erőfeszítés, az emberi akarat, a keresztény életforma megvalósítása, de végeredményben az üdvösség Isten ajándéka az ember számára. Íme, erről is szól egy himnusz, amelynek gondolata nemcsak Konstantinra és Ilonára, hanem Istvánra és Gizellára is tökéletesen érvényes: „*mennyei országodra méltattad őket*” Krisztus,¹⁸ „*kik a tévelygést meggyűlölték, és a te szépséged után vágyakoztak*”. Ehhez a gondolathoz kapcsolódik Ilonának a következő, Gizellára is alkalmazható énekszövege: „*a mennyországot örömdre elnyerted*”;¹⁹ valóban, mert a bálványimádást elutasította.

Végül újra kifejezésre jut az üdvösség állapotának, tehát a célba érkezésnek, illetve a Jézus Krisztus húsvéti misztériumában való teljes részesedésnek a gondolata: „*Isten Országában örvendezel, dicsőséges*”.²⁰ Jogosan tisztelhetjük tehát első királynénkat, ha még nem a szentek, de a boldogok sorában.

S hogy a bizánci egyház felfogása szerint mennyire az önlegyőzés szempontja jelenik meg az uralkodásban is, azt igazolja a következő szöveg, amely a „*kezdet nélküli, örök, halhatatlan Királyhoz*” szól: „*te a mennyországra méltattad azokat, akikről hajdan úgy rendelkezél, hogy jámborul uralkodjanak a földön*”.²¹ – Íme Gizella uralkodói alakjának a liturgikus háttere a keleti egyház szerint! Önlegyőzés – „jámbor uralkodás” nélkül nincs igazi győzelem!

2/ A példaadás

A szentek és boldogok életét példaadásként tárja az emberek elé az Egyház – azért, hogy kövessék őket, az életpéldájukat. Ámde az alapot itt is Jézus Krisztus szolgáltatja. Ő az, aki meghív, és ő az, aki az eredményt is megadja. Igaz, esetünkben Konstantinról és Ilonáról szól

¹³ Ünnepeét, illetve emléknapiját május 21-én tartja a bizánci egyház (a fiáéval, Nagy Konstantin császáréval együtt).

¹⁴ Kánon, V. óda, 2. vers, in *Ménea V.* (8. láb.), 146.

¹⁵ Kánon, IX. óda, 2. vers, in *Ménea V.* (8. láb.), 148.

¹⁶ Kánon, V. óda, 3. vers, in *Ménea V.* (8. láb.), 146.

¹⁷ Uram, tehozzád utáni sztihira, 1. hang, 1. és 2. vers, in *Énekeskönyv* (3. láb.), 886.

¹⁸ Dicséreti sztihira, 8. hang, 4. vers, in *Ménea V.* (8. láb.), 149.

¹⁹ Kánon, VI. óda, 2. vers, in *Ménea V.* (8. láb.), 147.

²⁰ Kánon, VIII. óda, 2. vers, in *Ménea V.* (8. láb.), 148.

²¹ Kánon, IX. óda, 3. vers, in *Ménea V.* (8. láb.), 148.

a liturgikus szöveg, de ugyanúgy érvényes István királyra és Gizella királynéira is.

Mindenekelőtt a keresztény hitben ad uralkodói példát szent királyunk és boldog királynénk. Az egyik ének így szól: „*csodálatosan fölkented, Krisztus [...], kik a tévelygést meggyűlölték és a te szépséged után vágyakoztak*”.²² Nem kérdéses, hogy a királyné is munkálkodott a férje oldalán a „sötét pogányság” legyőzésén. Ezért mondhatja egy másik liturgikus szöveg: „*Viselkedésed Istent kedvelő, Istennek tetsző cselekedeteid magasztalásra méltók*”.²³ A hitben további példát ad egy következő liturgikus szöveg alapján a mi Boldog Gizella királynénk, aki – mint Szent Ilona – „*mege erősítette az igaz hitet*”.²⁴

Ámde a hit önmagában nem elegendő, azt a keresztény életformával kifejezésre is kell juttatni. Ezt is megfogalmazzák a liturgikus szövegek. Az egyik ilyen formában szól: „*cselekedeteiddel Istent szolgáltd*”.²⁵ Aztán ennek egészen konkrét megnyilvánulásával is találkozunk Szent Ilona liturgikus szövegében, ami egyúttal Gizellára is vonatkozik: „*templomokkal ékesítetted*” a földet.²⁶ Valóban megtette ezt a mi boldog királynénk is. Éppen ezért érvényes őrá is a liturgikus szövegnek költői magasságokba emelkedő része: „*szívedet istenes cselekedetekkel Isten templomává építetted át [...], s neki szent templomokat építettél*”.²⁷ A templomok építése mellett pedig azok felékesítésére is gondot fordított, amire kiváló példa az 1031-ben készített, eredetileg miseruhának szánt koronázási palást.

A keresztény ember számára a hitet és a jó cselekedeteket a szeretet hitelesíti, amivel mások számára is példává válhat. Így volt ez Szent Ilona császárné és a mi boldog királynénk esetében is. És ez fontos uralkodói ideáljává válhatott. Jogosan mondhatja az egyik liturgikus szöveg: „*lángoló istenszereteteddel megmutattad, Isten legboldogabbja*”²⁸ a keresztények reménységét. Ez még csak tovább fokozódik egy másik himnuszban: „*ó, milyen csodálatos a te szereteted, Istennek tetsző az életmódod [...] asszonyok büszkesége*”.²⁹

Végül az egyik liturgikus szöveg konkrétan is megfogalmazza azt a példaadást, melyet a szentek és boldogok nyújtanak felénk. Szent Ilonáról így szól a szöveg, ami Boldog Gizellára is érvényes: „*életed utánzása táplálja elménket*”.³⁰ S ez azért érvényes, mert – még mindig ugyanezen szöveg szerint – „*az Úr tanításait befogadtad*” és az „*erényes cselekedetek bőséges termését sarjadztad*”.

Amint látható, liturgiánk tehát nem a tényleges uralkodói tevékenység bemutatására, hanem a példaadásra helyezi a hangsúlyt.

3/ A közbenjárás

A szenteket – és természetesen a boldogokat is – az Egyház közbenjáróknak tekinti, vagyis olyan személyeknek, akik már az üdvösségben vannak, tehát Jézus Krisztus húsvéti misztériumának teljes részesei, és éppen ezért segíteni tudnak az Isten előtt való

²² Dicséreti sztihira, 8. hang, 4. vers, in *Ménea V.* (8. l.áb.), 149.

²³ Kánon, IV. óda, 2. vers, in *Ménea V.* (8. l.áb.), 146.

²⁴ Fényének, in *Ménea V.* (8. l.áb.), 149.

²⁵ Kánon, V. óda, 3. vers, in *Ménea V.* (8. l.áb.), 146.

²⁶ Kánon, VIII. óda, 3. vers, in *Ménea V.* (8. l.áb.), 148.

²⁷ Kánon, VII. óda, 3. vers, in *Ménea V.* (8. l.áb.), 148.

²⁸ Kánon, III. óda, 3. vers, in *Ménea V.* (8. l.áb.), 145.

²⁹ Kánon, VIII. óda, 3. vers, in *Ménea V.* (8. l.áb.), 148.

³⁰ Dicséreti sztihira, 8. hang, 3. vers, in *Ménea V.* (8. l.áb.), 149.

közbenjárásukkal a földi zarándokúton járó, az üdvösség felé haladó embereknek. Ezt a meggyőződését az Egyház az imádságokban és liturgikus himnuszokban kifejezésre is juttatja. Általában kétféle formában jelenik ez meg a liturgikus szövegekben. Egyrészt ténymegállapításként: a szentek közbenjárnak értünk; másrészt pedig hozzájuk forduló kérések formájában. Mind a kettőre találunk példát Szent Ilona szövegeiben, amelyek ugyanúgy alkalmazhatók Boldog Gizellára is.

Íme, az egyik megállapítás, amelyben költői formában arról van szó, hogy az üdvözültek között segít nekünk Gizella: „*mindenkor gyógyulás áradatát fakasztod, a lelkeket belemeríted, s lelkünket megöntözöd*”.³¹ A szentasszony tiszteletére írt liturgikus szöveg ugyanígy vonatkoztatható őrá is: „*a mi üdvösségünkért imádkozol*”,³² illetve „*most is mindenkor könyörögsz a mi lelkünkért*”.³³

Ugyanakkor jelen van kérés formájában is a közbenjárás: „*esedezél az egyetlen Emberszeretőhöz*”.³⁴ A hitelesség érdekében itt utalni kell arra, hogy ez az esedezés az uralkodókért szól, ámde a szentek közössége alapján mégis szabad vonatkoztatni mindenkire. Ugyanilyen kérő forma érvényesül a több szentasszony tiszteletére írt liturgikus szövegben is: „*esedezetek az Alkotóhoz a ti tisztelőitekért*”.³⁵

Egy másik kérés egyetemessé terjeszti szét a szentek közbenjárását – s közöttük Boldog Gizelláét is –, amikor a liturgikus szöveg a mindenek Uralkodójához fordul: „*az ő közbenjárásukra könyörülj meg mindenkin*”.³⁶

4. Uralkodói eszmény

A teokrácia elve végigvonul Szent István király liturgikus szövegein. A görögkatolikus egyház vele egy napon, augusztus 20-án ünnepli Szent Hierotheosz püspöknek, Magyarország első térítőjének az emlékét is.³⁷ A kettő összefonódik, és így Gizella nem kap benne helyet. Viszont joggal lehet feltételezni, hogy mivel szívvel-lélekkel egy volt az uralkodó férjével, ebben is egyetértés volt közöttük. Így hatással lehettek rá is azok a gondolatok, amelyek Szent Istvánról szólnak a liturgikus szövegekben. Ugyanis, ha nem is végzett tényleges uralkodói tevékenységet férjével együtt, de mindenképpen segítette, támogatta őt, hiszen a koronázási szertartáskor a Szent Koronát vállaláshoz érintette a püspök.

Mindenekelőtt az isteni kiválasztás világos: „*felülről jövő gondviselés által kiválasztva teljesítetted az Úr szent akaratát, István király*” – szögezi le az egyik ének.³⁸ Ezt erősíti egy másik

³¹ Kánon, IX. óda, 2. vers, in *Ménea V.* (8. l.áb.), 148.

³² Uram, tehozzád utáni sztihira, 1. hang, 3. vers, in *Énekeskönyv* (3. l.áb.), 887.

³³ Előverses sztihira, Dicsőség, 4. hang, in *Énekeskönyv* (3. l.áb.), 888.

³⁴ Dicséreti sztihira, 8. hang, Metódiosz pátriárka költeménye, in *Ménea V.* (8. l.áb.), 149.

³⁵ Uram, tehozzád utáni sztihira, Dicsőség, 8. hang, in *Dicsérvételek az Úr nevéért! Görögszertartású katolikus ima- és énekeskönyv.* Miskolc, 1934, 887. (A továbbiakban: *Zsolozsmáskönyv.*)

³⁶ Kánon, IX. óda, 3. vers, in *Ménea V.* (8. l.áb.), 148.

³⁷ Az ortodox egyház 2000. augusztus 20-án „avatta szentté” mindkettőjüket Budapesten.

³⁸ A kis alkonyati zsolozsmán, Uram, tehozzád utáni sztihira, 1. hang, 2. vers, in OROSZ Atanáz (kiad.): *Ménea VI. Július és augusztus hónapokra. Rohály Ferenc kézirat fordításának átdolgozott kiadása.* Nyíregyháza, 2010, 480. (A továbbiakban: *Ménea VI.*)

himnusz: „*ma az Isten által megkoronázott igazhitű István királynak*” az emléket ünnepeljük.³⁹ Azét a királyét, aki „*midőn Istentől a jogart kezében kapta, vallásosan uralkodott ezen a földön, nem a harci szekerekben és lovakban bízva*”,⁴⁰ hanem a kereszt erejében.

A király uralkodói tevékenysége tehát ennek fényében folyt, amint üdvözlésként megfogalmazza egy következő ének: „*üdvözlégy, ki mulandó országod koronáját Istennek szentelted és a neked adott hatalmat szolgáltnak tekintetted*”.⁴¹ Hasonló ehhez egy másik, lényegre törő megfogalmazás is: „*királyságodat Istennek, az örök Királynak rendelted alá, bölcs István király*”.⁴² Mindebben – minden bizonnyal – segítséget jelentett számára Gizella, a felesége.

5. Gizella mint társapostol

A bizánci egyház a szentek csoportosításában ismer egy olyan kategóriát, hogy „társapostol”.⁴³ Azokra alkalmazza ezt, akik „apostolhoz méltó” vagy „apostoli” tevékenységet folytattak a hithirdetés és hittedjesztés terén. Ide került be Magyarország első, „apostoli” királya is, akinek a görögkatolikus zsolozsma megadta a „társapostol” címet.⁴⁴ Bár Boldog Gizella – mint már többször utaltunk rá – nem szerepel a görögkatolikus egyház zsolozsmájában, és így önálló liturgikus szövegei sincsenek, a férjével való szoros együttműködés révén – legalább tiszteletben – szintén megkaphatja ezt a címet.

Szent Istvánról először üdvözlésként fogalmazza meg a himnusz: „*üdvözlégy, ki a királyok között apostolokkal egyenrangú voltál*”.⁴⁵ Majd elmélyíti a gondolatot egy másik liturgikus szöveg: „*újabb társapostolként tűntél fel hazádban, István, akárcsak hajdan Konstantin*”.⁴⁶ Végül a folyamatos tevékenységét is felidézi egy következő ének: „*a társapostoli pályafutást Magyarországon helyesen végigjártad [...] az apostolok közé soroltak be*”.⁴⁷

István király tehát társapostol lett a bizánci egyházban. Azt csak sajnálni lehet, hogy a felesége, Boldog Gizella hivatalosan nem kapta meg ezt a kitüntető címet, de – mint említettük – a férjével együtt munkálkodott az apostoli tevékenységben. Elmélyült lelkiületének feltételezésére alapot szolgáltat az a tény, hogy templomokat alapított, felszerelésükben jótékonykodásával részt vállalt, magát a koronázó palástot is hímezte.

³⁹ A kis alkonyati zsolozsmán, Uram, tehozzád utáni sztihira, Dicsőség, 2. hang, in *Ménea VI.* (38. l.áb.), 480. Az „Isten által megkoronázott” cím újra visszatér: A nagy alkonyati zsolozsmán, Uram, tehozzád utáni sztihira, 4. hang, 3 vers, in *Ménea VI.* (38. l.áb.), 483.; lítai sztihira, 1. hang, in *Ménea VI.* (38. l.áb.), 485.; evangéliumcsokolási sztihira, 6 hang, in *Ménea VI.* (38. l.áb.), 490.

⁴⁰ Dicséreti sztihira, Dicsőség, 5. hang, in *Ménea VI.* (38. l.áb.), 497.

⁴¹ A nagy alkonyati zsolozsmán, Uram, tehozzád utáni sztihira, Dicsőség, 6. hang, in *Ménea VI.* (38. l.áb.), 483.

⁴² Kathizmálion, 5. hang, in *Ménea VI.* (38. l.áb.), 489.

⁴³ A liturgikus naptárban, a zsolozsmáskönyv ménologionjában rövid életrajzi bemutatással nyolc társapostol szerepel. Névsor szerint az ünneplésük napjának jelzésével ezek a következők: Aladár (júl. 15.), Averk (okt. 22.), Borisz (máj. 2.), Heléna [Ilona] (máj. 21.), István (aug. 20.), Konstantin (máj. 21.), Mária Magdolna (júl. 22.), Tekla (szept. 24.). Lásd *Zsolozsmáskönyv* (35. l.áb.). Ennek melléklete az a tíz füzet, amely a nap szentek naptárát, rövid életrajzát, valamint legfontosabb liturgikus szövegeit tartalmazza.

⁴⁴ Liturgikus szövegeit lásd *Énekeskönyv* (3. l.áb.), 827-836., illetve *Zsolozsmáskönyv* (35. l.áb.), *X. ménologion-füzet*, 43 – 54.

⁴⁵ A nagy alkonyati zsolozsmán, Uram, tehozzád utáni sztihira, Dicsőség, 6. hang, in *Ménea VI.* (38. l.áb.), 483.

⁴⁶ Dicséreti sztihira, 2. hang, 2. vers, in *Ménea VI.* (38. l.áb.), 496.

⁴⁷ Dicséreti sztihira, 2. hang, 6. vers, in *Ménea VI.* (38. l.áb.), 497.

Mindenekelőtt tény, hogy a veszprémvölgyi monostorban az apácákkal együtt munkálkodott rajta. Első királynénk a korai ábrázolásokban, minként az 1031-ben készült koronázó paláston is, és a Képes Krónikában is, kezében templomot tartva jelenik meg – ez az ő attribútuma.

2. kép: Szent István király és Gizella királyné megalapítja az óbudai prépostságot (Képes Krónika)

6. Összegzés

Boldog Gizella királynénk uralkodói alakját a bizánci egyház liturgikus szövegei alapján kíséreltük meg bemutatni. Láthattuk, hogy bár saját liturgikus szövegei nincsenek – és ez így van a római katolikus egyház gyakorlatában is –, párhuzamba tudjuk állítani a szentként tisztelt Ilona alakjával, aki Nagy Konstantin császárnak – az „első keresztény uralkodónak” – édesanyja volt. Fontos szempont, hogy nem volt szerzetesnő, mégis liturgikus tiszteletet kap az Egyháztól. Mivel Gizella is házasságban élt, a szentasszony „liturgikus kategóriába” állítható.

Uralkodói ideálját ez a lelkület adta: nem a külsőleg megnyilvánuló uralkodást tartotta elsődlegesen fontosnak, hanem az önlegyőzést. És ez a „kölcsonvett” liturgikus szövegekből

világosan kikövetkeztethető. Ugyanis a Jézus Krisztus húsvéti misztériumára alapozódó hármas megokolás (célbajutás, példaadás, közbenjárás) tökéletesen illik Boldog Gizellára. Ezeket a szempontokat a liturgikus szövegeket megszólaltatva próbáltuk meg bemutatni, hozzátéve azt is, hogy király férje mellett ő maga is „társapostolként” élhetett és működhetett.

Végezetül álljon itt egy szép imádság, amelyet a római katolikus egyház tár elénk, és amelyben a vázolt három szempont mindegyike megtalálható:

„Urunk, Istenünk, te megtanítottad Boldog Gizellát, hogy már itt a földön országodat keresse és az élet különféle útjain neked szolgáljon. Közbenjárására engedd, hogy hivatásunkban hűségesek maradjunk és egykor beléphessünk a megígért országba. A mi Urunk, Jézus Krisztus, a te Fiad által, aki veled él és uralkodik a Szentlélekkel egységben, Isten mindörökkön örökké. Ámen.”⁴⁸

Képjegyek

1. kép: (Nagy/Szent) Konstantin császár és Szent Ilona császárné kezükkel együtt tartják a Szent Keresztet (ortodox ikon). (Forrás: Wikimedia)
2. kép: Szent István király és Gizella királyné megalapítja az óbudai prépostságot (Képes Krónika). (Forrás: Wikimedia)

Források és szakirodalom

Boldog Gizella királyné = *Magyar Kurír*, 2025. május 7.

<https://www.magyarurir.hu/hirek/boldog-gizella>. (Letöltés: 2025. 06. 15.)

CONSTANZO, Giuseppe, A.: *Santi e beati di casa Arpad d'Ungheria*. Lampi di Stampa, Milano, 2018.

Dicsérjétek az Úr nevét! Görögszertartású katolikus ima- és énekeskönyv. Miskolc, 1934 (= *Zsolozsmáskönyv*.)

Dicsérjétek az Urat! Görögszertartású katolikus énekeskönyv vasár- és ünnepnapj szent szolgálatai és énekei. Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1994. (= *Énekeskönyv*.)

DIETZ, Mathias: *Kis Filokália. A szívbeli imádság könyve*. Filosz, Budapest, 2004.

DÍÓS István: *Szentek élete*. Szent István Társulat, Budapest, 2001 (ötödik, bővített, átdolgozott kiadás). Újabb kiadás: 2009.

⁴⁸ *Boldog Gizella királyné* = *Magyar Kurír*, 2025. május 7. <https://www.magyarurir.hu/hirek/boldog-gizella> [Letöltés: 2025. 06. 15.]

EVDOKIMOV, Paul: *La santità nella tradizione della Chiesa ortodossa*. Esperienze, Fossano, 1972.

II. JÁNOS PÁL pápa: *Vita Consecrata*.

<https://katolikus.hu/dokumentumtar/vita-consecrata>. Letöltés: 2025. okt. 11.

IVANCSÓ István: *Görögkatolikus liturgika*. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2015, (harmadik, javított kiadás).

OROSZ Atanáz (kiad.): *Ménea V. Május és június hónapokra*. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2008. (= *Ménea V.*).

OROSZ Atanáz (kiad.): *Ménea VI. Július és augusztus hónapokra. Rohály Ferenc kéziratos fordításának átdolgozott kiadása*. Szent Atanász Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2010. (= *Ménea VI.*)

PALMER, G. E. H. et al. (transl. from the Greek and ed. by): *The Philokalia. The complete text compiled by St. Nikodimos of the Holy Mountain and St. Makarios of Corinth*. Farrar, Straus and Giroux, London – Boston, 1979–1995.

PÁSZTOR Edith: „*Gisella, beata*”. In *Enciclopedia dei Santi. Bibliotheca Sanctorum*, Città Nuova, Roma, 1996, vol. VI.

SZUROMI Szabolcs Anzelm O. Praem.: „*Sancta Gisela*” – *Kánonjogi megjegyzések Boldog Gizella liturgikus tiszteletének engedélyezéséhez*. In PROKOPP Mária (kiad.): *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 61–67.

TARJÁN M. Tamás: *Gizella magyar királyné halála*. = *Rubicon online*,

<https://rubicon.hu/kalendarium/1065-majus-7-gizella-magyar-kiralyne-halala>. (Letöltés: 2022. 06. 15.).

HALMÁGYI Miklós

Új adalékok Boldog Gizella királyné emlékezetéhez*

Absztrakt

Szent István király feleségéről, Boldog Gizelláról viszonylag keveset mondanak az életével közel egykorú források. A 13–14. századi szöveghagyomány már bővebben szól róla, de ezekből a kései forrásokból igen ellentmondásos kép bontakozik ki az első magyar királynéről. Rokonszenvesnek és visszataszítónak egyaránt ábrázolták. Magyar történészek alapos tanulmányokban mutattak rá a Gizelláról szóló források keletkezési idejére, és kísérletet tettek arra, hogy megmagyarázzák kettős emlékének az okát.¹ Teljesen megnyugtató magyarázat azonban nem született erről a kérdésről. Jelen tanulmányomban újabb forráscsoportot vonok be a „kettős Gizella-kép” vizsgálatába, melyet a korábbi magyar történészek ebből a szempontból még nem elemeztek. Tanulmányom második felében Gizelláról szóló további, kevésbé ismert középkori szövegekre mutatok rá: vázolom a bakonybéli apátságról szóló adománylevelél értelmezési lehetőségét, valamint a Gizelláról szóló legkorábbi, 15. századi legenda jelentőségét.

A Kettős Gizella-kép és Szent Henrik legendája

A 14. századi magyar krónikáshagyomány előbb rokonszenvesnek mutatja Gizellát, Szent István feleségét: a királyasszony templomokat ajándékoz meg, melyeket férje alapított. A krónikát tovább olvasva azt tapasztaljuk, hogy a királyné negatív összefüggésbe kerül: Gizella a gonosz Budával tanácskozik, megvakíttatja István király trónjelöltjét, Vazult, hogy saját féltestvérét, Pétert királlyá tehesse.²

Mi igaz ebből? A 14. századi krónikáshagyományt hosszú idő választja el a 11. században élt emberektől. Fontos, hogy a szöveget kortárs forrásokkal vessük össze. Éppen feltételezhetjük, hogy Vazul megvakításában lehetett szerepe a királynénak,³ de az 1075 körül

* Jelen cikk Kertész Róbert születésnapjára készült, *A mezolit kunyhótól az oszmán palotáig* című tanulmánykötetbe írt munkám átdolgozott, helyenként bővített változata.

¹ CSÁKÓ Judit: *Kegyess királyné vagy rosszakarát mérgével teli vipera? = Századok* 152/3 (2018), 543–590.

² DOMANOVSKY, Alexander (ed.): *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In SZENTPÉTERY, Emericus (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. (= SRH), (reprint), Budapest, 1999, 217–505, 316–317., 320–323. (cap.66–67. 69–71.); CSÁKÓ 2018, 543–590.; KRISTÓ Gyula (ford., bev., jegyz.): *14. századi krónikakompozíció*. In KRISTÓ Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. (= ÁKIF) Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999, 361–401, 374–381.; Váczy Péter: *A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány*. = *Levéltári Közlemények*, 18–19 (1940–1941), 304–338.

³ Létezik olyan szakirodalmi álláspont, amely hitelt ad a krónikáshagyomány állításának. Horváth Mihály szerint Gizella – vallásossága mellett – hajlamos volt a cselszövése. (HORVÁTH Mihály: *Magyarország történelme*. Heckenast, Pest, 1871, 250–251.) Bőséges szakirodalmi áttekintést ad: UHRMAN Iván: *A régi, daltalan Vazul*. In KORDÉ Zoltán, TÓTH Hajnalka (szerk.): *Etelköztől Mezőkeresztesig. Ünnepi tanulmányok Tóth Sándor László 70. születésnapjára*. SZTE BTK, Közép- és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged, 2024, 279–291.

írt *Altaichi évkönyv* szerint a hűtlen rokont István király vakítottatta meg. Más forrásokkal összevetve azt mondhatjuk: a 14. századi krónikáshagyomány zavaros genealógiával állítja rokonságba egymással Gizellát és Pétert. A magyarországi krónikás szerint bizonyos Vilmos nevű burgundi herceg első házasságából született volna Gizella, második házasságából pedig Péter. Kortárs, 11. századi forrás szerint azonban Gizella apja Civakodó Henrik bajor herceg volt, anyja pedig Gizella, burgundi királylány.⁴ A 14. századi krónikáshagyomány összezavart családtörténete árnyékot vet a konspiráló Gizelláról szóló történet hitelére, azonban fontos hozzátennünk: Gizelláról mint Vazul megvakíttatójáról szóló történet korai változata nem biztos, hogy tartalmazta a Gizella és Péter rokonságáról szóló összekevert elbeszélést.⁵ További kérdés: Pártolhatta-e Gizella királyné a velencei Péter trónra jutását? A 11. századi, német *Altaichi évkönyv* szerint István király megeskette Pétert, hogy jól bánik majd Gizellával. Mindez lehetőséget ad olyan értelmezésre, hogy Péter és Gizella viszonya nem volt felhőtlen István életében sem. Ez ugyancsak kételyt ébreszt a magyar krónikáshagyomány állításával szemben, amely szerint Gizella Péter számára akarta volna átjátszani a magyar trónt.⁶

Miként már említettük, a 14. századi krónikáshagyományt hosszú idő választja el a 11. században élt Szent István feleségéről. Felmerül a kérdés: a korábban élt szerzők műveiben milyen kép élt Gizelláról.

Csákó Judit kutatásai alapján elmondhatjuk: István feleségéről, Gizelláról a legkorábbi források pozitív képet festenek, mint férjét megtérítő, jóttevő hölgyről. Ilyen Szent István 11. század végén készült nagyobbik legendája, valamint az *Epternachi rövid krónika*, és Wipo műve Konrád császárról.⁷ A negatív beállítás legkorábban a 13. században mutatható ki, a 13.

⁴ A hűtlen rokon megvakításáról: MAKK Ferenc (ford., bev., jegyz.): *Altaichi évkönyv*. In *ÁKÍF* 1999, 237–256, 240–241.; Gizella származásáról lásd REICHENAU Hermann: *Krónika a világ hat korszakáról*. Ford. bev. jegyz.: KRISTÓ Gyula. In *ÁKÍF* 1999, 220–225, 220. Továbbá WIPO: *II. Konrád császár tettei*. Ford., bev., jegyz. THOROCZKAY Gábor. In *ÁKÍF* 1999, 177–182, 180.; SZANTÓ Konrád: *Boldog Gizella, első magyar királyné élete*. Ecclesia, Budapest, 1988, 40–41.; A kritikai történetírás szerint Orseolo Péter Szent István lánytestvére és Orseolo Ottó házasságából született, lásd: GOMBOS F. Albin: *Szent István a középkori külföldi történetírásban*. In SERÉDI Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halának kilencszázadik évfordulójára III*. MTA, Budapest, 1938, 279–324. 295.; GYÖRFFY 2003, 286., 378. Az *Altaichi évkönyvről* lásd még CSAKÓ 2018, 573–577.; Péter származásáról lásd még alább.

⁵ Lásd CSAKÓ 2018, 557. Gizella a 1280-as években alkotó Kézai Simon művében is Vazul megvakítójaként tűnik fel, de Kézainál Péter Gizella nővérének fia. Ha abból indulunk ki, hogy Péter anyja Gizella sógornője, akkor helyesnek fogadhatjuk el Kézai híradását Gizella és Péter rokonságáról. Vö. CSAKÓ 2018, 556., DOMANOVSKY. Alexander (ed.): *Simonis de Keza: Gesta Hungarorum*. In *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. Budapest, 1937, I, 129–194. (Reprint: Budapest, 1999.), 173. Kézai járhatott Itáliában, ismerhette a velencei hagyományt. (Lásd SZÜCS Jenő: *Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában*. I. = *Századok*, 107/1 (1973), 569–643, 573–574., Veszprémy László utószava in, KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. Kiad.: BOLLÓK János, ford., utószó: VESZPRÉMY László. (Millenniumi Magyar Történelem – Források.), Osiris, 1999. 159.) Elképzelhető, hogy Kézai, amikor mellőzi a krónikáshagyomány zavaros előadását, és Pétert a velencei herceg fiának és Gizella nővére fiának nevezi, akkor itáliai forrás ismeretében dolgozott.

⁶ Váczy 1940–41, 315.; *Chronici Hungarici* 1999, 320–323.; 14. századi krónikakompozíció, *ÁKÍF* 1999, 374–381.; *Altaichi évkönyv*. Ford., bev., jegyz. MAKK Ferenc. In *ÁKÍF* 1999, 237–256, 240–241.

⁷ CSAKÓ 2018, 543–590. különösen 559–567, 588; UZSOKI András: *Az első magyar királyné, Gizella sírja*. = *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (1982), 125–168, 29.; BRADÁCS, Gábor: *Gisela von Bayern – Friedensstifterin und „Apostelin“ Ungarns*. In CZAJA, Roman – MÜHLE, Eduard – RADZIMIŃSKI Andrzej (hrsg.): *Konfliktbewältigung und Friedensstiftung im Mittelalter*. Torún, 2012, 315–330, 317.; *A Chronicon Epternacense Breve* keletkezési idejéről érdemes elmondani, hogy a szöveg nem maradt ránc eredeti kéziratban: a kiadás kora újkori kézirat alapján készült. HOLDER-EGGER, Oswald (ed.): *Chronicon Epternacense Breve*. In *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, Tom. XV./2., Hannover, 1888, 1305–1307. Uzsoki így idézi: „1035-tel befejezett krónika”. *A Chronicon Epternacense Breve* nem azonos a 12–13. századi *Chronicon Epternacense*-vel. (Előbbihez lásd <https://geschichtsquellen.de/werk/1059>,

századi *Magyar–lengyel krónikában*,⁸ valamint a francia Alberik, ciszterci szerzetes művében. Meglepő fordulatokban itt sincs hiány: Alberiknél Gizellát megölték a magyarok. Nem tudunk arról, hogy első királyunk felesége, Gizella gyilkosság áldozatává vált volna, II. András király (1205–1235) felesége, Gertrúd azonban 1213-ban valóban erőszakos halállal halt meg. Alberik nyilván összemosta a 13. századi Gertrúd és a 11. századi Gizella alakját.⁹

Létezik tehát olyan vélemény, amely szerint a negatív Gizella-felfogás már korábban, a 11. század második felében kialakult. 1046-tól ugyanis Vazul leszármazottjai ültek a magyar trónon. Hihető magyarozatként kínálkozik, hogy a Vazul-ág udvari krónikásai igyekeztek „mentesíteni” a család őseit, Vazult attól, hogy István király vakította meg, és inkább István feleségét tették felelőssé az ő megcsonkításáért.¹⁰

Csóka J. Lajos bencés történész szerint a 11. században pozitív véleményeket ismerünk Gizelláról, ezért ekkor még nem születhetett róla negatív vélemény. Csóka szerint a sötét Gizella-kép a 12. században készült, Álmos fia Béla herceg megvakításának hatására.¹¹

Kristó Gyula 13. század eleji, 1212., 1217. és 1222. évi királyi oklevelek alapján arra mutat rá, hogy Gizellát a 13. század elején a magyar királyi udvarban tisztelettel említették, így a 13. század legelején még nem írhattak róla negatív összefüggésben. Szerinte tehát Gertrúd rossz emléke hatására, azt visszavetítve alakult ki a negatív Gizella-kép a 13. század derekán.¹² Az elmélet észszerű, felmerült azonban a kétely is vele szemben: a 14. századi

az utóbbihoz <https://geschichtsquellen.de/werk/4473>) Köszönet Iliana Kandzha-nak a témában való egyeztetésért! Lásd még: VESZPRÉMY László: *Forrásközlemény Szent István korai tiszteletéhez Bambergben*. In HENDE Fanni, KISDI Klára, KORONDI Ágnes (szerk.): *„Mestereknek gyengyének.” Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*. OSZK, Budapest, 2020, 507–517.

⁸ CSÁKÓ 2018, 554.; TÓTH Péter: *A lengyel–magyar vegyes krónika*. In LENDVAI L. Ferenc et al. (szerk.): *Septuagesimo anno humanissime peracto: Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára*. Miskolci Egyetem, Miskolc, 2004, 223–242, 238–241.

⁹ Vö.: KRISTÓ Gyula: *Gizella királyné az Árpád-kori történetírásban*. In KOSZTA László, HOMONNAI Sarolta (szerk.): *Gizella királyné*. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Művészetek Háza, Veszprém, 2000, 93–97.; CSÁKÓ Judit: *Néhány megjegyzés Albericus Trium Fontium krónikájának magyar adataihoz*. In MIKÓ Gábor, PÉTERFI Bence, VADAS András (szerk.): *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 515–526.

¹⁰ Zsoldos Attila: *Gertrúd és a királynéi intézmény az Árpád-kori Magyar Királyságban*. In Majorossy Judit (szerk.): *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013*. (Ferenczy Múzeum Kiadványai, A sorozat: Monográfiák 2.), Szentendre, 2014. 17–28, 23.; 11. századnak tartja a sötét Gizella-képet Hóman Bálint, Váczy Péter és mások, lásd pl. KRISTÓ 2000, 94, 97.

A 14. századi krónikaszerkesztés szerint Vazul megvakítása után István menekülésre inti Endrét, Bélát és Leventét, akiket a krónikaszerkesztés Szár László fiainak nevez. A 14. századi krónikakompozíció kívül András herceget Szár Lászlótól származtatja Anonymus és Kézai Simon is. Szent Gellért nagy legendája, a Zágrábi és a Várad krónika, valamint Johannes Utino folytatása szerint azonban András, Béla és Levente Vazul fiai voltak. Mivel a 11. századi Altaichi évkönyv szerint István király a megvakított ember fiait küldi száműzetésbe, ezért a kritikai történetírás azon az állásponton van, hogy Endre, Béla és Levente Vazul fiai voltak. Vagyis a történetírás szerint a magyarországi krónikás nemcsak Gizella negatív beállítása, hanem a hercegek származásának elbeszélésében is hamisítást követett el. VÁCZY 1940–41, 304–338, Csákó 2018, 558. Kézenfekvő történészi vélemény, hogy a negatív Gizella-kép nem ugyanakkor készült, mint Endre, Béla és Levente Szár Lászlótól való származtatásának elbeszélése. Lásd erről CSÁKÓ 2018, 571–572, 584, 586–588.; ANONYMUS: *Gesta Hungarorum*. Ford.: PAIS Dezső.

<https://mek.oszk.hu/02200/02245/02245.htm>

¹¹ CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. MTA Irodalomtörténeti Intézete – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 416, 417.

¹² CSÁKÓ 2018, 533, 544, 554.; KRISTÓ 2000, 93–97.; CSÁKÓ 2012, 515–526.

krónikáshagyományt olvasva aligha lehet ráismerni Gertrúd alakjára. Zsoldos Attila így a 11. századi keletkezését tartja valószínűnek.¹³

Az utóbbi időben Csákó Judit nagy alaposággal összegezte Gizella pozitív és sötét beállításáról szóló forrásokat és a kútfőket elemző történelmi véleményeket. Arra az eredményre jutott, hogy a negatív beállítás a 13. században, Gertrúd meggyilkolása után keletkezhetett. Érvrendszerében szerepet kap az a tény, hogy a Magyar Királyság korai történetében nem lehetett jelen egy időben két különböző történetírói álláspont, mert az az uralkodói központhoz kapcsolódott.¹⁴

A középkori történetírók némelyikének feltűnt az ellentmondás a jó és a kegyetlen Gizella között. Azzal próbálták feloldani, hogy két feleséget feltételeztek. A 13. századi *Magyar–lengyel krónika* szerint István kétszer nősült: a szerző a második feleséget ábrázolja sötét színekkel, bár nem nevezi néven.¹⁵ Antonio Bonfini szerint is kétszer nősült a király: előbb egy szent életű Gizella, majd egy gonosz Gizella volt a felesége.¹⁶ Azonban ez a magyarázat kevésbé tűnik életszerűnek.

A magyar hagyomány kettős Gizella-képét, véleményem szerint, érdemes összevetni Gizella királyné fivérének, Szent István sógorának, Szent Henriknek hagyományával. Henrik 1002-ben lett német király, 1014-ben koronázta őt császárrá VIII. Benedek pápa Rómában. Emlékezetes tette volt a bambergi püspökség megalapítása. Az uralkodó 1024-ben gyermektelenül hunyt el. A hagyomány szerint szüzességben élt feleségével, Kunigundával. III. Jenő pápa 1146-ban avatta szentté. Henrikről bőszséggel állnak rendelkezésre kortárs, 11. századi források, és nyomon követhető, miként fejlődött a róla szóló legenda.¹⁷

A történészek tudomásom szerint nem figyeltek föl arra, hogy a Henrik-hagyományban is jelen van a kettős Gizella-kép bizonyos formája. Michelsbergi Frutolf (†1103) bambergi szerzetes történelmi művében elbeszéli, hogy Henrik nővére, Gizella feleségül ment a magyar Istvánhoz, aki előbb keresztény hitre tért. Ez az említés tehát pozitív képet ad Gizelláról. Néhány sorral lejjebb Frutolf rátér a Henrik császár halála utáni eseményekre. Henrik halála után II. Konrád (1024–1039) lett a német uralkodó. Henrik császár fivére, Brúnó augsburgi püspök, az elbeszélés szerint, már testvére életében irigy volt Henrik sikereire. Halála után a király által alapított bambergi püspökség feloszlására beszélte rá testvérét. Konrád Brúnó tanácsára a püspökség feloszlását tervezte, mert Brúnó megígérte Gizella királynénak, hogy azokat a birtokokat – melyek örökség jogán őt, Brúnót illetik – odaadja Gizella fiának,

¹³ Zsoldos Attila: *Gertrúd és a királynéi intézmény az Árpád-kori Magyar Királyságban*. In Majorossy Judit (szerk.): *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013*. (Ferenczy Múzeum Kiadványai, A sorozat: Monográfiák 2.), Szentendre, 2014, 17–28, 23.; Miként már említettem, 11. századnak tartja a sötét Gizella-képet Hóman Bálint, Váczy Péter és mások, lásd pl. KRISTÓ 2000, 94, 97.

¹⁴ KRISTÓ 2000, 93–97.; CSÁKÓ 2018, 551–552., 554., 588.; Lásd még BÁLING Péter: *Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021, 296–315.

¹⁵ TÓTH 2004, 238–241.

¹⁶ BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Ford. KULCSÁR Péter. Balassi, Budapest, 1995, 262. (2.1.350.); Bonfini munkamódszeréhez lásd VESZPRÉMY László: *Az augsburgi csata (955) historiográfiája: a történelmi kritika kezdetei*. In FEDELES Tamás – BAGI Dániel (szerk.): *„Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Kronosz, Pécs, 2012, 517–530, 521–522.

¹⁷ WEINFURTER, Stefan: *Heinrich II. (1002–1024.). Herrscher am Ende der Zeiten*. Regensburg, 1999.; KANDZHA, Iliana: *The Cult of the Chaste Imperial Couple: Henry II and Cunigunde in the Hagiographic Traditions, Art, and Memory of the Holy Roman Empire (c. 1350–1500)*. PhD-Dissertation, Central European University, Budapest, 2021.; HALMÁGYI Miklós: *Kortárs szentek. István király és Henrik császár hagiográfiai párhuzamai*. = *Vigilia* 89/8 (2024), 684–692, 684–692.

Heinricusnak. A megholt Henrik császár azonban megjelent Brúnónak álmában. Fél szakálla ki volt tépve. Megcsúfolt külsejével figyelmeztette fivérét, hogy ne rövidítse meg a bambergi püspökséget. Brúnó ezután elállt szándékától: a bambergi püspökség megmaradhatott.¹⁸ A Gizella nevű királyné az elbeszélés ezen részében tehát negatív összefüggésbe kerül.

Michelsbergi Frutolf elbeszélése később a 12. század derekán készült *Henrik-legendába* is bekerült. Ebben is olvashatunk Henrik nővéréről, Gizelláról, akinek férje keresztény hitre tér. Valamivel később a szöveg rátér a bambergi püspökség felosztatásának tervére, melynek során Brúnó püspök ígéretet tett Gizella királynénak. A 12. legenda említett része Brúnó és Gizella tárgyalásról szinte szó szerint megegyezik azzal, amit Frutolfnál olvashatunk.¹⁹

A Brúnó püspökkel konspiráló Gizella királynét a szakirodalom II. Konrád király feleségével azonosítja: az ő fiukat is Henriknek hívták, ő lesz III. Henrik király/császár (1039/1046–1056).²⁰ Frutolf műve a konspiráló történet elején is megemlíti Konrádot, mint Henrik császár utódját, és az elbeszélés végén is feltűnik Konrád, akinek fia, Henrik király lesz. A szövegösszefüggésből az következik, hogy Konrád azért akarja felosztatni a püspökséget, mert Brúnó birtokot ígér Gizella királyné fiának. Brúnó, Augsburg püspöke nevelője volt az ifjú Henriknek. Kézenfekvő, hogy a nevelő és az édesanya tanácskoznak egymással a gyerek jövőjéről. Brúnó temetésén Konrád felesége, Gizella, valamint Konrád fia, Henrik is részt vettek. Összességében tehát minden bizonnyal helyes az az értelmezés, amely a Brúnóval „konspiráló” Gizellát II. Konrád feleségével azonosítja.²¹

Könnyen akadhatott azonban olyan olvasója akár Frutolfnak, akár a 12. századi *Henrik-legendának*, aki a Brúnóval konspiráló Gizellát a magyar királynéval azonosította. Elvégre néhány sorral feljebb egyértelműen István feleségéről írt Frutolf, arról a Gizelláról pedig, akinek Brúnó ígéretet tett, nem mondta kifejezetten, hogy kinek a felesége. Brúnó testvére volt a magyar királynénak. Gizella és Szent István fiát, Imre herceget valóban Heinricus/Heinricus néven tartják számon a korai latin nyelvű források, a Hemericus/Emericus névváltozat későbbi kéziratokban bukkan fel.²² István és Gizella fia unokaöccse volt Henrik

¹⁸ „*Chuonradus [...] consilio Brunonis episcopi Augustensis, fratris Heinrici imperatoris, qui semper, ut supra dictum est, felicibus eius inuidebat actibus, Babenbergensem episcopatus meditatatur destruere, quia idem Bruno episcopus promisit reginae Giselaе, omnia predia hereditario iure ad se pertinentia filio eius Heinrico contradere.*” In *Ekkehardi Uraugiensis Chronica*. Ed. WAITZ, Georg. In PERTZ, Georg Heinrich (ed.): *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (in Folio)* 6. Hannover, 1844, 1–267, 192, 194, 195; Brúnó, augsburgi püspökről lásd még RÓZSA Márton: *Augsburgi Brúnó és Szent István. Esettanulmány a személyi helyváltoztatás hatalmi aspektusainak vizsgálatához.* = *Történelmi Szemle* 65/4 (2023), 615–637.

A bambergi püspökség felosztatásáról keringhettek pletykák: ezért tarthatta fontosnak II. Konrád uralma kezdetén a bambergi püspökség jogainak megerősítését. Lásd WOLFRAM, Herwig: *Conrad II, 990–1039. Emperor of Three Kingdoms*. Pennsylvania, 2006. 53, 374. 29. 30. jegyzet.; Lásd alább a bajor örökségről szóló részt.

¹⁹ „*quia idem Bruno episcopus promisit reginę Giselę omnia predia hereditario iure ad se pertinentia filio eius Heinrico*” in *Vita Sancti Heinrici*, 308–310.; Szent Henrik legendája Veszprémy László fordításában jelent meg, *Belvedere Meridionale*, 2024/4, 125–151.

²⁰ Marcus Stumpf jegyzete, STUMPF, Marcus (hrsg.): *Die Vita sancti Heinrici regis et confessoris und ihre Bearbeitung durch den Bamberger Diakon Adalbert*. In *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* 69. Hannover, 1999. 309.; KANDZHA 2021, 36.;

²¹ Wipo, a Konrád császárról írt könyvében okosnak nevezi Gizellát, Konrád feleségét. BRESSLAU, Harry (hrsg.): *Die Werke Wipos*. In *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* 61. Hannover–Leipzig, 1915, 24–25. Lásd még WOLFRAM 2006.

²² KRISTÓ Gyula: *Imre herceg (és király) nevééről.* = *Magyar Nyelv* 96/3 (2000), 355–357.; Nyelvészeti szempontból bizonyára helyes az az elmélet, mely az „Imre” (Emerich) nevet a Heimirich/Haimerich névalakból eredezteti, melyből a „Henrik” név is származik. A Henrik és Imre neveknek tehát közös az eredete. Kultúrtörténetileg azonban azt tartom

császárnak. Észszerű a gondolat, hogy Henrik császár halála után unokaöccse örökölje nagybátyja bizonyos németországi javait.

A fenti értelmezés nemcsak elvi lehetőség: valóban volt olyan középkori másoló (szerző), aki a Brúnóval egyeztető Gizellát a magyar királynéval azonosította. Szent Henrik 12. legendájának egyik változatát a Bajor Állami Könyvtár őrzi Münchenben. A müncheni legendaváltozat – Szent Henrik legendájának más kézírataihoz hasonló módon – előadja István és Gizella házasságát és István keresztény hitre térését. Majd néhány sorral lejjebb elbeszéli, hogy Brúnó püspök a nővérével, Gizellával, a magyar királynéval tanácskozott az bambergi püspökség felosztatásáról. *„Brúnó püspök megígérte nővérének, Gizellának, a magyarok királynéjának, hogy minden birtokot, mely örökség jogán neki (Brúnónak) jár, (Gizella) fiának, Henriknek adja át.”* A „nővér” és a „magyarok királynéja” szavak a Szent Henrik legenda más ismert kézírataiban nem szerepelnek ennél a mondatnál, ebben a müncheni kéziratban azonban igen. Ezek a szavak nem szövegközi vagy lapszélre írt jegyzetek, hanem a 12. századi kézirat részét képezik. Még ha félreértés folytán is tehát, de a 12. században született olyan szöveg, amely a magyar királynét előbb pozitív, majd negatív színben tüntette föl.²³

Szent Henrik legendáját Georg Waitz 1841-ben adta ki. A főszöveg a Bambergben őrzött kézirat alapján készült. Waitz még nem használta fel a fent hivatkozott müncheni kéziratot.²⁴ Markus Stumpf 1999-ben újra kiadta *Szent Henrik legendáját*. Az ő kiadásának főszövege a Klagenfurtban őrzött, 12. századi kézirat alapján készült. Lábjegyzetekben figyelmeztet az ettől eltérő szövegváltozatokra.²⁵ Stumpf a 309. oldalon, az i) lábjegyzetben szerepelteti a müncheni kézirat fent idézett szövegtöbbségét Gizelláról és Brúnóról. A Waitz kiadását alapul vevő, Gizella, magyar királynéval foglalkozó általam ismert régebbi magyar szakirodalom – érthető módon – nem hasznosította a müncheni kézirat szövegét, és nem említi a *Szent Henrik legendájában* meglevő kettős Gizella-képet.²⁶ Tudomásom szerint a Stumpf kiadását használó szakirodalom sem hasznosította a müncheni kiadás szövegtöbbségét Gizella királyné emlékezetével kapcsolatban.²⁷

Véleményem szerint felmerül annak a lehetősége, hogy a Henrik-hagyomány kettős Gizella-képe hatással volt a magyarországi szerzőre, és ez befolyásolta a magyar krónikáshagyomány kettős képének kialakulását. A krónikáshagyomány és a Henrik-hagyomány Gizella-képében közös elem a konspirálás egy rokon javára. A Buda és Brúnó

észszerűnek, hogy Szent István fiát anyai nagybátyjáról, Henrik királyról nevezték el. Mivel az „Imre” név török, perzsa szavakhoz való hasonlósága is felmerül, így valószínűnek tűnik, hogy Szent István fiának olyan nevet adtak, amely a keleti és a nyugati kultúra számára is értelmezhető volt. E nyelvészeti, névtani kérdésekről lásd: B. SZABÓ János, SUDÁR Balázs: *Az Árpád-ház nyomában. Források és Tanulmányok*. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021, 31–33.; Szent Imréről lásd BRADÁCS Gábor: *„Heinricus filius Stephani, qui tantis miraculis claruit”*. *Szent Imre herceg a középkori európai történetírásban*. = *Történeti Tanulmányok* 14 (A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének Évkönyve) (2007), 51–72.

²³ „Bruno episcopus promisit sorori suę Gisle reginę Ungarorum omnia predia hereditario iure ad se pertinentia filio suo Heinricho contradere” *Vita Sancti Heinrichi*, 309., i) jegyzet; München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 22248. 19. oldal. Köszönet Sebastian Brenningernek és kollégáinak a digitális másolatért! Stumpf a kiadványában M9-cel jelöli ezt müncheni kéziratot, lásd róla: STUMPF 1999, 96–98.

²⁴ WAITZ, Georg (ed.): *Vitae Heinrichi et Cunegundisimpp*. In PERTZ, Georg Heinrich (ed.): *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* (infolio) 4. Hannover, 1841, 788–828, 811.

²⁵ STUMPF 1999, 1, 3–12.

²⁶ *Chronici Hungarici* 1999, 320–323. (cap. 69–71.); GOMBOS 1938, 279–324.; Váczy 1940–41, 304–338.; UZSOKI 1982, 125–168.; CSÁKÓ 2018, 543–590.

²⁷ BRADÁCS 2012, 315–330.

nevek igaz, nem hasonlítanak egymásra különösebben, Gizella pedig a magyar krónikáshagyományban inkább kezdeményező, a Henrik-hagyományban pedig Brúnó tanácsának enged. A motívumok azonban hasonlóak. Amennyiben a torz Gizella kép még a 11. századi második felében keletkezett, a Henrik-hagyomány kettős Gizella képe elvileg hatással lehetett rá, hisz a 12. század elején meghalt Michelsbergi Frutolf már a 11. században létezett hagyomány alapján dolgozhatott. Madzsar Imre 1931-ben felvetette, hogy II. Henrik szüzességének legendája hatására alakult ki Szent Imre szüzességének legendája. Kérdés, hogy így történt-e, az mindenesetre figyelemreméltó, hogy a Henrik-hagyomány magyarországi hatását régóta lehetségesnek tarja a szakirodalom. Amennyiben a negatív Gizella-kép a 13. században készült, akkor több idő volt arra, hogy a Szent Henrik-legenda kettős Gizella-képe befolyásolhassa.²⁸

Amennyiben nincs kapcsolat a német és magyar szöveghagyomány kettős Gizella-képe között, akkor tudománytörténeti érdekességgel állunk szemben: a kettős Gizella-kép nemcsak a magyar hagyományban, hanem Szent Henrik legendájában is szerepel. Az utóbbiban a pozitív és a negatív Gizella eredetileg két külön személyre vonatkozhatott.²⁹

Imre herceg és a németországi örökség

A Szent Henrik-hagyományban Gizella és Brúnó Henrik herceg számára igyekeznek birtokokat szerezni, mely akár Imre herceg örökségeként is értelmezhető. A kérdés jobb megértéséhez érdemes figyelembe venni, hogy Imre herceg németországi örökségéről további forrást is felmutathatunk. Ez a kései adalék a 16. századi humanista szerző, Johannes Turmair, latin nevén Aventinus művében olvasható. Aventinus előadja, hogy II. Henrik császár felesége fivérét – akit szintén Henriknek hívtak – tette meg bajor herceggé. Henrik császár 1024-ben halt meg. Ekkor II. Konrád lett a német uralkodó. Nem sokkal később Henrik, bajor herceg is elhunyt, 1026-ban. Konrád ekkor saját fiát – szintén Henrik nevűt – állította Bajorország élére. Konrád gyűlést tartott Regensburgban. Aventinus szerint István király és Gizella királyné követői is megjelentek ott, és örökségként igényelték Bajorországot István és Gizella fia, *Hainricus* számára. Miután nem kapták meg, hadat üzentek. Aventinus ezután szól a német–magyar harcokról, megemlékezik a békekötésről és *Hainricus* herceg haláláról is, akit – mint írja – a magyarok romlott formában Emericusnak hívnak.³⁰

Szent Henrik legendája és Aventinus műve különbözik egymástól. A legendában a bambergi püspökség birtokát akarják Gizella fiának adni, Aventinus művében Bajorországot akarja megszerezni fia számára a magyar királyi pár. Mindkét szövegben szerepel azonban,

²⁸ MADZSAR Imre: *Szent Imre herceg legendája*. = *Századok* 65 (1931) 35–61, 35–61.; Szent Imre szüzességének történetiségét nem minden történész veti el. ZSOLDOS Attila: *Szent Imre herceg*. In KERNY Terézia (szerk.): *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából. Székesfehérvár 1007–2007. Székesfehérvár 1000–2007, Székesfehérvár, 2007, 20–23.*; Köszönet Csáky Juditnak a témában való egyeztetésért. Lásd még: UHRIN Dorottya: *A szűz uralkodó eszménye és a Szent Imre legenda*. = *Századok* 159/5 (2025), 1017–1042.

²⁹ HALMÁGYI 2024, 684–692.

³⁰ „*Adsunt legati Stephani regis Vgrorum, et Gisalae vxoris eius, Hainrico filio horum regnum Boiariae, quod maiores, atauus, proauus, auus et auunculus tenuissent, iure haereditario a Conrado repetunt.*” Ioannis AVENTINI, *Annallium Boiorvm Libri VII*. Lipsiae, 1710. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/aventinus1710/0533/image.info>. V. könyv, 488–491. Az idézet a 490. oldalon; SZÁNTÓ 1988, 103–104.

hogy egy Gizella nevű királyné birtokot akar szerezni fia számára német földön. Az, hogy püspökség birtokát kívánták volna világi embernek adni, az nehezen hihető gondolat. Életszerűnek tűnik azonban, hogy Henrik császár, majd az ő sógora, V. (Luxemburgi) Henrik bajor herceg halála után Gizella és István király bizonyos örökséget kívántak szerezni fiuk, Imre számára. Az már annál kevésbé látszik észszerűnek, hogy a magyar követek hadat üzenjenek a Német Birodalomnak. A szöveghagyományok közti különbség ismeretében kevésbé tűnik valószínűnek, hogy Aventinus akár Frutolf akár *Szent Henrik legendája* alapján írhatta elbeszélését Imre herceg bajorországi örökségéről. Inkább arra gondolhatunk, hogy létezett egy forrás Imre bajor örökségéről, melyet nemcsak Aventinus ismert, hanem talán a Henrik legenda egyik másolójára is hatással lehetett. II. Konrád felesége és Szent István felesége – mindkét hölgy Gizella – egyaránt próbálhattak fiuknak örökséget szerezni. Ez a tény is segíthette a két Gizella alakjának összekeverését.³¹

Két Gizella alakjának összemosódása?

Ahogy fentebb már említettük, Bonfini egy jó és egy rossz Gizella létét feltételezte. Az itáliai szerző szerint egymás után mindketten István feleségei voltak. Még sajátosabb az a forrás, amely Péter király anyját nevezi Gizellának.

1742-ben az ausztriai Lilienfeld ciszterci apátság szerzetese, Chrysosthomus Hanthaler kiadott egy szöveget. Állítása szerint egy Ortilio nevű lilienfeldi szerzetes kivonatát közölte, melyet Aloldus de Peklarn krónikája alapján készített. Aloldus de Peklarn pedig – amennyiben a 18. századi kiadványnak hihetünk – Adalbert osztrák örgróf káplánja volt 1034-től 1056-ig.³² Aloldus de Peklarn krónikáját a kritikai történetírás szerint Hanthaler hamisította, de elképzelhető, hogy Hanthaler felhasznált olyan szövegeket is, amelyek nem maradtak ránk.³³ Lássuk a Gizellára vonatkozó részeket:

³¹ Kis Iván: *Johannes Aventinus magyar vonatkozású információi – A bajor humanista történetíró szavahihetőségének problémája.* = *Fons* 25/1 (2018), 49–86.; Luxemburgi Henrik testvére volt Szent Henrik császár feleségének, Kunigundának. MARSCHALEK Ákos: *Vászoly és Imre herceg. A hatalom árnyékában.* Westprodukt Kft., Budapest, 2006, 129–134. Marschalek Ákos felvetette, hogy István király a császári hatalom örökösét látta fiában, Imrében. Ezt a feltételezést nem érzem bizonyíthatónak.

Henrik császár és V. (Luxemburgi) Henrik bajor herceg halála után Brúnó, augsburgi püspök szóba jöhetett volna a Bajor Hercegség örököséként, hisz Henrik császárnak fivére, Luxemburg Henriknek sógora volt. Brúnó azonban egyházi emberként nem örökölhette a hercegséget. II. Konrád a fiának, Henriknek adta Bajor Hercegséget. WOLFRAM 2006, 114.

Köszönet Csáková Juditnak a témában folytatott egyeztetésért!

³² *Notulæ anecdotæ e Chronica Illustris Stirpis Babenbergicæ in Osterrichia dominantis, Quam Vir Reverendus Aloldus de Peklarn, Serenissimi quondam Austriæ Marchionis Adalberti ab Anno MXXXIV. usque ad Annum MLVI. Capellanus conscripsit, a Fr. Ortilone Uno è primis Monachis Campililiensibus sub finem Seculi XII. excerptæ.* Praxel, Krems 1742.; CSÁKÓ 2018, 558.

³³ CSÁKÓ 2018, 558. Amire hivatkozik: TANGL, Michael: *Die Fälschungen Chrysostomus Hanthalers.* = *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 19. (1898), 1–54, 31–47., és SCHACHENMAYR, Volker: *Chrysostomus Hanthalers Briefe an die Brüder Pez.* Magisterarbeit. (Handschrift 2010). 19–19., 21–24.; lásd még: MARSCHALEK 2006, 138–139.

„MXXI. Adalbertus marchio nuptias fecit cum Alhaide, quae fuit filia Guilelmi comitis Pictaviensis, et Geiselae sororis Stephani primi regis Hungariae, et sancti, huius Alhaidis frater erat Petrus, qui post Stephanum in regno Hungariae successit.”³⁴

Magyarul:

„1021. Adalbert őrgróf házasságot kötött Alhaiddal, aki lánya volt Vilmosnak – Poitou grófjának – valamint Gizellának –, aki Istvánnak, Magyarország első és szent királyának nővére volt. Ennek az Alhaidnak fivére volt Péter, aki Istvánt követte Magyarország királyságában.”

További fejezetben is olvashatunk róla:

„MXXXIX. Petrus in Ungaria Stephanum succedit, eius ex sorore Gisela nepos. Sed plurimis vitiis scatens, subditis brevi invisus evasit.”³⁵

Magyarul:

„1039. Istvánt Magyarországon Péter követte, aki neki a nővérétől, Gizellától unokaöccse volt. De sok vétek terhelte, ezért, miután alattvalói hamar meggyűlöltek, elmenekült.”

Hanthaler kiadványának fent idézett sorai tartalmazzak olyan adatot, amely más forrásból is ellenőrizhető: Adalbert osztrák őrgróf felesége a kortárs Reichanai Hermann szerint valóban testvére volt a magyar Péter királynak.³⁶ Adalbert őrgróf feleségét bizonyos forrás Adehaid, mások Froizza néven említik.³⁷

István nővére, Gizella Hanthaler szerint Vilmos, Poitou grófjának felesége volt. Ez a Gizella szülte volna Pétert, István örökösét. Hanthaler műve alapján akár feltételezni lehetne, hogy István nővére volt az a Gizella, aki Vazult megvakíttatta, hogy Pétert a magyar trónra segítse. Hanthaler kiadványában azonban Gizella – Péter anyja – Vilmos gróf felesége. Andrea Dandolo, velencei szerző műve szerint pedig István nőtestvére Orseolo Ottó, velencei dózse felesége lett.³⁸ Andrea Dandolo 14. századi, viszonylag kései szerző, de mégis velencei, és ez bizalmat ébreszt állításával szemben. Mivel a magyar krónikáshagyomány is velencei származásúként említi Pétert, Kézai Simon pedig egyenesen a velencei fejedelem (*dux*) fiának

³⁴ Notulae, 106–107.

³⁵ Notulae, 108.

³⁶ „Ipsa anno Ungarii perfidi Ovone (= Aba) quem regem sibi constituentes, Petrum regem suum occidere moluntur. Qui vix fuga lapsus, primo ad marchio- nem nostrum Adalbertum, sororis suae martitum, profugus venit,” Reichenau Hermann, vagyis Hermannus Augiensis, 1041. MGH SS t. V. 123., hasonlóképpen a 12. századi Freisingi Ottó. „Ungaros ... Petrum regem eorum ab Ovone regno fraudulenter pulsum intercessione Alberti marchionis, cuius levir erat, exulem suscepit...” Otto FIRINGENSIS episcopus: *Chronica*. MGH, SS t. XX. Lib. VI, c. 32, 244. Idézi őket: VAJAY Szabolcs: *Géza nagyfejedelem családja*. In **KRALOVÁNSZKY Alán (szerk.): Székesfehérvár évszázadai. I. Az államalapítás kora**. Székesfehérvári István Múzeum, Székesfehérvár, 1967, 63–101, 97.

³⁷ Arnspecki Vid valóban Adelheid néven nevezi Péter nővérét, Adalbert őrgróf feleségét, lehetséges, hogy tévedésből. Vajay szerint Adalbert első feleségét hívták Adelheidnak, és második neje volt Péter testvére, Froizza. VAJAY 1967, 97.; BÁLING 2021, 336–339.

³⁸ BÁLING 2021, 336.; VÁCZY 1940–41, 316.; „Octo Ursoyolo dux... Erat quippe dux annorum ferre XVIII., quo tempore filiam Geuce regis Ungarorum et sororem Stephani successoris transduxit uxorem mulierem utique generositate serenam, facie facundam, et honestate preclaram.” MURATORI, Ludovicus Antonio: *Raccolta degli Storici Italiani*, XII. 1. Bologna, 1900, 203.

mondja, így kézenfekvő azt mondanunk, hogy Péter Orseolo Ottó dózse fia volt. Ezek után kétséges, amit az egyébként sem megbízható Hanthaler kiadványa állít Péter származásáról.³⁹

Elméletileg persze elképzelhető, hogy István nővérének két házassága is volt: a velencei dózsétól született Péter nevű fia, Vilmos gróftól pedig Alhaid nevű lánya. Gyanús azonban, hogy az osztrák Hanthaler a magyar krónikáshagyomány alapján dolgozott: onnan vehette Vilmos gróf nevét, valamint Péter származásának történetét. Hanthaler feltehetőleg a magyar krónikáshagyomány hatására, esetleg Bonfini két Gizellájának alakját felhasználva alkothatta meg azt a gondolatot, hogy István nővérét is Gizellának hívták.⁴⁰

Vilmos: egy zavaros genealógia költött alakja?

Szóljunk arról a személyről, aki a magyar krónikáshagyomány szerint apja volt Gizella királynénak és Péter királynak. Ő Vilmos, „Szent Zsigmond király fivére”. Így szól róla a 14. századi krónikáshagyomány:

„Vilmos, Péter apja Zsigmondnak, a burgundok királyának a testvére volt, de Szent Zsigmond halála után a császárhoz ment, s a császár Velencébe helyezte, és hozzáadta feleségül Gertrúd nevű testvérét, akivel Gizella királynét nemzette. Gertrúd elhunytát követően Vilmos elvette Szent István király testvérét, vele nemzette Péter királyt.”⁴¹

Szent Zsigmond Burgundia királya volt. 523/524-ben halt meg. I. Klodvig frank király fia, Chlodimir ölette meg őt. 535-ben az általa alapított Szent Móric-apátság templomában temették el. A Katolikus Egyház vértanúszenként tiszteli.⁴² Zsigmond élete időben ugyan távol esik Szent István és Gizella korától, de mivel Burgundia fölött uralkodott, az említése mégis őrizheti halvány emlékét annak, hogy Gizella királyné édesanyja a burgund király lánya volt.⁴³

A krónikáshagyomány Vilmosának burgundi, német és itáliai kapcsolatai is voltak. Váczy Péter felvetette, hogy Ottó-Vilmos burgundi herceg lehetett az a személy, akinek emléke belejárt a magyar krónikáshagyományban említett burgundi Vilmos alakjának megalkotásába, hisz Ottó-Vilmosnak is volt burgundi és itáliai kapcsolata. Apja, Adalbert itáliai király volt, anyját Gerbergának hívták, ő maga burgund gróf lett. Ottó-Vilmos kettős

³⁹ Létezik olyan történészi nézet, amely szerint a velencei Péter nem Orseolo Ottó dózse fia volt. MÁTYÁS Flórián: *Magyar történelmi problémák III. = Századok* 28 (1894), 296–297. Lásd még: MARSCHALEK 2006, 61–62. Kézai Simon mindenesetre a velencei dux fiának tartja Pétert. *Simonis de Keza*, 173.; VÁCZY 1940–41, 316.; KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford. BOLLÓK János. Utószó és jegyz. VESZPRÉMY László. Osiris, Budapest, 1999, 54. fejezet, 109. Az, hogy Kézai itt itáliai forrás ismeretében írhatott, arról lásd jelen cikk 5. jegyzetét.

Gizelláról való kettős vélemény a szépirodalomba is utat talált. Árpás Károly regénye is arra utal, hogy az emlékezet Péter király anyjával keverte volna össze Szent István feleségét. ÁRPÁS Károly: *Gisila abbatisa. Regény Boldog Bajor Gizelláról*. Agapé, Szeged, 2009, 458–460, 643.

⁴⁰ Bizonyára Hanthaler művére vezethetők vissza a részben ismeretterjesztő jellegű munkák híradásai, amelyek Péter anyját Gizellának nevezik (pl. <https://archiv.katolikus.hu/szentek/0507.html>). Magam is ilyen jellegű mű inspirálására találtam rá Hanthaler művére.

⁴¹ 14. századi krónikakompozíció, *ÁKÍF* 1999, 380–381.

⁴² KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Balassi, Budapest, 2000, 75.; SÁGHY Marianne: *Szent Móric, a birodalom védőszentje: az ereklyék története. Az ezeröttszáz éves Saint-Maurice d’Agaune-apátság kincstárának kiállítása a párizsi Louvre-ban. = Világtörténet*. (2014.) 2. sz., 337–346.

⁴³ SZÁNTÓ 1988, 41.; Kristó Gyula, 14. századi krónikakompozícióhoz írt jegyzete, in *ÁKÍF* 1999, 381. 1357. jegyzet.

neve alkalmat ad arra, hogy Orseolo Ottóval és a magyar krónikáshagyomány Vilmosával is összekeverjék. A burgundi Ottó-Vilmosnak azonban éppen Magyarországgal való kapcsolatáról nem tudunk...⁴⁴

A rejtélyek számát szaporítja, hogy Hanthaler kiadványában Vilmos miért tűnik fel Poitou grófjaként. Ez a térség a mai Franciaország nyugati részének középső területe, Poitiers környéke. Meglehetősen távol van a Magyar Királyságtól. A 10. század végén, 11. század elején Aquitánia hercegét és Poitou grófját egyaránt Vilmosnak hívták. IV. Vilmos herceg, egyúttal Poitou grófja 995-ben halt meg. Az ő fia volt V. Vilmost (†1030), akit felkértek, hogy ő vagy a fia Itália királya legyen, de nem fogadta el.⁴⁵ Amennyiben e két Vilmos valamelyikéről mintázták volna a magyar krónikáshagyomány Vilmosát, továbbra is kétséges, hogy Aquitánia hercegének és Poitou grófjának mi köze volt a magyarokhoz.

Vilmos rejtélyét nem sikerült megoldanunk, a krónika kettős Gizella-képéről azonban azt mondhatjuk: a 10–11. században a Gizella viszonylag gyakori név volt, a Gizella–Henrik névpárra, mint anya fiú kapcsolatra ugyancsak több példát ismerünk (Burgundi Gizella Szent Henrik császárnak, Boldog Gizella Imre/Henrik hercegnek, Sváb Gizella III. Henrik császárnak volt édesanya.) Így adódott lehetőség arra, hogy Szent István feleségét, Boldog Gizellát a kései krónikások összekeverjék egy másik Gizellával. Az, hogy István kétszer nősült volna, mind a kétszer Gizellát vett volna el, kevésbé valószínű. Hanthaler kiadványában szereplő gondolat István király Gizella nevű nővéréről nem tűnik hiteles forrásnak. Érdemes azonban fontolóra venni, hogy II. Konrád feleségével, Sváb Gizellával keverhették össze Szent István feleségét, Bajorországi Boldog Gizellát, és ez a tévedés is hozzájárulhatott a negatív Gizella-kép kialakulásához.

Bergamói Fülöp életrajza Gizella királynéről

Amíg Szent István királyról már a 11. század második felében, 1083. évi szentté avatása táján készült önálló legenda,⁴⁶ addig feleségéről, Boldog Gizelláról a legkorábbi önálló életrajz a 15. század végéről maradt ránk. Jacobus Philippus Bergomensis (Giacomo Filippo Foresti, 1434–1520) Ágoston-rendi szerzetes készítette, híres asszonyokról (*De plurimis claris selectisque mulieribus*) szóló könyvének egyik fejezeteként. A könyvet 1497-ben jelentette meg, és Beatrix királynénak, Mátyás király özvegyének ajánlotta.⁴⁷ Az alábbiakban az 1497. évi ősnymtatványban közölt életrajz szövegének néhány fontosabb gondolatát tárom az olvasó

⁴⁴ Váczy 1940–41, 318.; RICHARD J., *Otto-Wilhelm*. In *Lexikon des Mittelalters*, Vol. VI. München, Zürich, 1995, 1590.

⁴⁵ CURSENTE, B.: *Wilhelm IV*. In *Lexikon des Mittelalters*, IX. München, Zürich, 1998, 136–137.; CURSENTE, B.: *Wilhelm V. der Große*. In *Lexikon des Mittelalters*, IX. München, Zürich, 1998. 137–138.

⁴⁶ A legenda keletkezési idejének kérdéséről lásd Thoroczky Gábor bevezetőjét, *ÁKÍF* 1999, 268.

⁴⁷ KANDZHA 2021; SZÁNTÓ 1988, 166.; Köszönet Veszprémy Lászlónak a fordításom javításáért, lektorálásért, és a Bergamói Fülöpről közölt életrajzi adatokért!; A cím problémáját és egyéb fontos adatokat lásd SZILÁGYI Emőke Rita: *De plurimis claris selectisque /scelestisque mulieribus. Boccaccio nőgyűjteményének újraírása egy politikai propaganda szolgálatában*. In DOBOZY Nóra, SZILÁGYI Emőke Rita, LOVAS Borbála (szerk.): *Boccaccio etal.on. Fiatal kutatók konferenciája. Tanulmánykötet*. Budapest, 2009, 55–61. Szilágyi rámutat arra is, hogy a dedikáció 1493-ban készülhetett, de a nyomtatott könyv 1497-ben jelent meg.; KANDZHA_Iliana: *Gisela of Hungary as an Agent of Christianization in Selected Historiographic and Hagiographic Traditions*. In: IZDNÝ, Jakub et al. (ed.): *Saint Ludmila. Women in the Christianization of Central Europe. / Heilige Ludmila. Frauen in der Zeit der Christianisierung Mitteleuropas*. Prague, 2025, 303–323.

elé,⁴⁸ de figyelembe vettem az 1521. évi kiadás pontosított szövegét is.⁴⁹ Fülöp munkája a 11. századi eredeti forrásokkal összevetve tartalmaz pontatlanságokat és a 11. századtól idegen elemeket, mégis fontos forrás Boldog Gizella késő középkori tiszteletéről.

Bergamói Fülöp műve szerint Gizella Ottó Szászország hercegének lánya volt.⁵⁰ Gizellának ugyan Civakodó Henrik volt az apja, annak dédapját azonban Ottónak hívták, aki valóban szász herceg volt.⁵¹

Fülöp legendája szerint Gizella Szent Adalbert által keresztény hitre térítette a magyarokat.⁵² Gizellának a hittérítésben játszott szerepe valóban régi keletű. Az Epternachi rövid krónika szerint Henrik császár Gizella révén térítette keresztény hitre a magyarokat. (Ez a krónika a *Gilla* névváltozatot használja Gizellára.)⁵³

A Fülöp által írt legenda elmondja, hogy Gizella életrajza hibáktól hemzseg.⁵⁴ Valószínűleg azokra a krónikarészekre gondolhatott, amelyek Gizellát negatív színben tüntették fel.

Bergamói Fülöp szerint Gizella szelídítette a „királyi hatalom törvényét”.⁵⁵ Kortárs forrásokból tudunk olyan esetről, amely talán alapjául szolgált ennek az állításnak. 1003-ban lázadás tört ki Gizella fivére, Henrik német király ellen. A lázadók között volt Henrik fivére is, akit Brúnónak hívtak, aki tehát Gizellának is testvére volt. A lázadás kudarcra után Magyarországra menekült, nyilván azért, mert nővérénél remélt menedéket. Thietmar krónikája szerint magyar közvetítéssel kísérték vissza Henrik királyhoz, aki megbocsátott neki.⁵⁶

Olyan forrásról nem tudok, amely szerint Gizella a férjét mérsékelte volna az ítéletek meghozásában. Legendaszerű elbeszéléseken azonban visszatérő fordulat, hogy a királynék mérsékelni igyekeznek uralkodó férjük szigorát. Ez a motívum olvasható Szent Radegunda

⁴⁸ BERGOMENSIS, Jacobus Philippus: *De plurimis claris selectisque mulieribus*. Ferrara, 1497. Library of Congress. <https://www.loc.gov/item/2021667031/>

https://www.loc.gov/resource/gdcwdl.wdl_17173/?sp=348&st=image&r=-0.019,0.798,1.116,0.678,0 (Letöltés: 2024. június 13.); <https://archive.org/details/deplurimisclaris00jaco/page/n347/mode/2up> (Letöltés: 2025.09.23.)

⁴⁹ RAVISIUS, Johannes (ed.): *De memorabilibus et claris mulieribus: aliquot diversorum scriptorum opera*. Paris, 1521. <https://mateo.uni-mannheim.de/camenaref/muliers.html>

https://mateo.uni-mannheim.de/camena/muliers/books/mulieres_2.html (Letöltés: 2024. június 13.)

NIEHL, Rudiger (ed.): *Opvs Jacobi Philippi BERGOMENSIS, De claris mulieribus*. 2003. https://mateo.uni-mannheim.de/camena/muliers/books/mulieres_2.html

⁵⁰ „*Geisilla seu Galla illustrissima christianissimaque regina Otthonis Saxonie ducis filia...*” In BERGOMENSIS 1497.

⁵¹ WEINFURTER 1999, 15.; SZÁNTÓ 1988, 41.

⁵² „*Stephanum regem maritum suum inprimis cum universo regno auxilio cum Adalberti Pragensis episcopi optimi viri et concionatoris prestantissimi ad Christi fidem tandem convertit [...]. Quamobrem illa quodam modo demum suis elegantissimis documentis mirificisque exemplis et ipsum maritum regem ac universos Ungaros Christi institutus attaxit. Atque ita fidei chritiane per sacrum baptisma opere sancti Adalberti episcopi mira dexteritate agregavit.*” BERGOMENSIS 1497.

⁵³ BRADÁCS, Gábor: *Gisela von Bayern –Friedensstifterin und „Apostelin” Ungarns*. In CZAJA Roman, MÜHLE Eduard, RADZIMIŃSKI Andrzej (hrsg.): *Konfliktbewältigung und Friedensstiftung im Mittelalter*. Torún, 2012, 315–330, 317.; UZSOKI 1982, 129.; *Chronicon Epternacense Breve*, 1306.

⁵⁴ „*Cuiusque historia, licet multo versetur in errore...*”. In BERGOMENSIS 1497.

⁵⁵ „*...etiam persepe propter Christum fastum regie potestatis remitteret...*”. In BERGOMENSIS 1497.

⁵⁶ *Thietmari Merseburgensis episcopi, Chronicon*. In Thietmar von MERSEBURG, *Chronik*. Neu Übertragen und erläutert von TRILLMICH, Werner. Darmstadt, 2011, 244–247. (Lib. VI. cap. 2–3.); Lásd még VESZPRÉMY László: *Gizella, a német királynéi hagyományok örököse*. In PROKOPP Mária (kiad.): *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynék tiszteletére*. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, 2023, 19–28, 26–27.

legendájában,⁵⁷ Madarász Henrik király felesége, Matild királyné életrajzában,⁵⁸ valamint Boleszló fejedelem feleségének történetében is.⁵⁹ Érthető, ha Bergamói Fülöp Gizellára is alkalmazta ezt a toposzt.

Fülöp munkája szerint István a hadjáratok során szerzett zsákmányból templomokat épített Budán és Fehérvárott.⁶⁰ Ehhez hasonló adatot a 14. századi krónikahagyományban is olvasunk: ott Keántól és az erdélyi Gyulától szerzett zsákmányból gazdagít templomokat a király.⁶¹

Fülöp művében István a szerbeket, bosnyákokat is uralma alá hajtja és Lengyelorszáig tolja ki országának határát.⁶² A kortárs Merseburgi Thietmar krónikájából valóban kiderül, hogy a pannón király szembekerül nagybátyjával, akire Boleszláv egy várat bízott a lengyel-magyar határon.⁶³ Istvánnak olyan hadjáratáról is tudunk, melyet a Balkán irányába vezetett: II. Baszileiosz bizánci császárral szövetségben támadta a bulgáriai Ochridot.⁶⁴ Bergamói Fülöp azonban valószínűleg saját kora állapotát igyekezett Szent István korába visszavetíteni, amikor István királyságának határaitól írt.

Bergamói Fülöp furcsaságokban bővelkedő munkája szerint Gizellát férje mellé temették, Fehérvárra.⁶⁵ A kortárs Reichenauai Hermann szerint Gizella Magyarországon öregedett meg. Arról azonban már nem szól Hermann, hogy Gizella Magyarországon halt-e meg, vagy visszatért-e hazájába.⁶⁶ Viszonylag kései, 15. századi forrás – Schreitwein – szerint az özvegy királyné hazatért német földre és Passauban halt meg, az ottani apácakolostor apátnőjeként.⁶⁷ Passauban nyugvó *Gisila abatissa* egyszerű sírköve fölé a 15. században

⁵⁷ KRUSCH, Bruno (ed.): *De Vita Sanctae Radegundis Libri Duo*. In *MGH. Scriptorum Merovingicarum Tomus II*: (Hannover: Inpensis Bibliopolii Hahniani, 1888.), 358–395. Liber I., cap. 10., p. 368.;

⁵⁸ KOEPE, Rudolf (ed.): „*Vita Mathildis regina eantiquor*”, cap. 5. In PERTZ, Georg Heinrich (ed.): *MGH SS. X. 'Das Leben der Königin Mathilde' von Philipp JAFFÉ*, neubearbeitet von Wilhelm WATTENBACH, In GdV 2. Auflage, Band 31a (Leipzig: 1891)] in *Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte. Zweite Fortsetzung*. CD-ROM, (Berlin: Heptagon, 2007); Királynék szerepéről lásd HALMÁGYI Miklós: *Életmentő szentek. Fizikai erőszak és lelki erő*. In MARGITAI Linda, TOMKA, Béla (szerk.): *Történelem és erőszak: a Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület 2019. évi szegedi konferenciájának tanulmánykötete*. Szeged, 2021. 495–511, 501–502.

⁵⁹ BAGI Dániel (ford., bev., jegyz.): *Névtelen Gall. A lengyel fejedelmek, hercegek krónikája és tettei*. Argumentum, Budapest, 2007. I. Lib. 13. cap., 119–121.

⁶⁰ „*Ex quorum spoliis et ecclesias plurimas hinc inde et inter cetera insignia cenobia ac superbissima in honorem beati Petri apostoli in civitate Buda ac Albensi urbe edificari precepit.*” In BERGOMENSIS 1497.

⁶¹ *Hungarici compositio saeculi XIV.*, 315–317. (Cap. 66–67.); *ÁKÍF* 1999, 371–375.

⁶² „*Nam Transdanubium transgressi Sclavos et Bosnenses et Servios seu Rasianos qui Tribali seu Misii dudum dicebantur, nec non et Valachos quos partim Gethas partimque Transsilvanos apellant, usque ad Polonos suo adiecerunt imperio.*” In BERGOMENSIS 1497.

⁶³ MERSEBURGI Thietmar: *Krónika*. Ford., bev, jegyz.: THOROCZKAY Gábor. In *ÁKÍF* 1999, 107–114.; THIETMARI MERSEBURGENSIS episcopi, *Chronicon* = Thietmar von MERSEBURG, *Chronik*. Neu Übertragen und erläutert von Werner TRILLMICH. Darmstadt, 2011. 442/443.

⁶⁴ MAKK Ferenc (ford., bev., jegyz.): *A namuri-i Szent Albán egyház alapítása*. In *ÁKÍF* 1999, 226–228.; Ami egy déli irányú hadjárat emlékét mutathatja: Szent István legendájában olvashatunk arról, hogy Bonifác az ország alsó részeiben próbál térítő tevékenységet folytatni. A Bonifáccal azonosítható Querfurti Brúnó tud a fekete magyarok elleni fellépésről. In *Szent István király nagyobbik legendája*. Lásd: *Szent István király nagyobbik legendája*. KISDI Klára (ford.), In *ÁKÍF* 1999, 268–298.; *Querfurti Brúnó levele*. THOROCZKAY Gábor (ford., bev. jegyz.). In *ÁKÍF* 1999, 89–91.; *Querfurti Bruno levele II. Henrik német királyhoz*. In HALMÁGYI Miklós (szerk.): *Hittérítők és pogányok. Querfurti Brúnó – egy vértanú szent István korában*. = *Belvedere Meridionale* 24/4 (2012), 137–142.

⁶⁵ „*Atque ita ipsam cum viro suo rege Stephano eodem sepulchro in Albensi basilica, quam in honore beatissime Dei genitricis construxerant, condigno honore sepelliere...*” BERGOMENSIS 1497.; KANDZHA 2025, 316.

⁶⁶ REICHENAUAI Hermann, *ÁKIF* 1999, 220–225.

⁶⁷ UZSOKI 1982, 137.

díszesebb síremléket állítottak, amely szerint Szent Henrik nővére és István király felesége maradványai nyugszanak azon a helyen. Az újabb kutatás általában elfogadja, hogy Gizella királyné valóban hazatért német földre, és az ő maradványait rejti a passauai sír. A síron megmunkált kereszt alakja és a rajta látható sasok arra utalnak, hogy az uralkodócsalád egyik tagja nyugszik ott.⁶⁸ Felmerült azonban olyan nézet is, miszerint Gizella Magyarországon halt meg, és Veszprémben temették el.⁶⁹ Gizella fehérvári temetésének gondolata valószínűleg abból fakad, hogy Bergamói Fülöp pontos ismeretek hiányában próbálta rekonstruálni az eseményeket, de ez tévedéshez vezetett.

Gizella királyné szőlőbirtok-adománya

Eredeti oklevél sajnos nem maradt ránk Gizella királynétól. Kései másolat azonban ránk hagyományozott egy adományt, melyben *Kesla regina* Szent Móricnak adományozott szőlőbirtokokat.⁷⁰ Mivel Szent Móric a bakonybéli apátság védőszentje, így ez a birtokadomány gyakorlatilag a bakonybéli szerzetesközösségnek szolt. Hol feküdtek a szőlőbirtokok? A helynév a kéziratban nehezen olvasható. Wenzel Gusztáv még *Mana*, alakban írta át.⁷¹ A 20. század elején Sörös Pongrácz és Erdélyi László Mátraként értelmezték a helynevet.⁷² Györffy György a Matra alakot Macra alakra helyesbítette és Makra hegyként értelmezte. Szerinte az Arad közelében levő Makra hegynél feküdtek a Gizella királyné által adományozott szőlőbirtokok.⁷³ Magam is ezt az értelmezést tartom elfogadhatóbbnak.⁷⁴

⁶⁸ Uzsoki 1982, 125–168.

⁶⁹ GUTHEIL Jenő: *Gizella királyné veszprémi sírja*. In *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprémi Érsekség, Veszprém, 2008, 103–112. Gutheil szerint III. Henrik Gizella nevű lányát temethették Passauban, aki apáca lett. GUTHEIL 2008, 109.

⁷⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény (HU-MNL-OL-DF) 287859.; ERDÉLYI László: *A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei. Mutatvány „A pannonhalmi Szent Benedek-Rend története” cz. vállalatnak sajtó alatt lévő s a bakonybéli apátságról szóló VIII. kötetéből.* = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 10. (1903), 193–237, 198; SÖRÖS Pongrácz: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története VIII: A bakonybéli apátság története. I. Az önállóság kora 1023–1548*. Szent István Társulat, Budapest, 1903, 28. 8. j. 590; GYÖRFFY, Georgius et al. (ed.): *Diplomata Hungariae Antiquissima. I. 1000–1131*. Budapestini, 1992, (DHA) 120, Nr. 27.

⁷¹ WENZEL Gusztáv (kiad.): *Árpád-kori új okmánytár 890–1235. Codex Diplomaticus Arpadianus*. (Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek), Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, Pest, 1867. VI. 39.

⁷² SÖRÖS 1903, 28., 590. A térképet lásd a 32. és 33. oldalak között.; ERDÉLYI László: *A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei*. In SÖRÖS Pongrácz: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története VIII: A bakonybéli apátság története. I. Az önállóság kora 1023–1548*. Szent István Társulat, Budapest, 1903, 219–266., 223., 224.; ERDÉLYI 1903, 198.

⁷³ GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 163, 1. jegyzet, 163., 164. 166. – DHA 120. (Nr. 27.); MIHALCA, Alexandru – LAZEA, Emil: *Tradițiile și experiența culturii vitei de vie în zona Aradului*. București, 1990. 16.; CSÁVOSSY György: *Jó boroknak szép hazája, Erdély*. Mezőgazda, Budapest, 2002, 273, 279, 292, 352. (A kötetre Balla Géza pincészetének Zoltán nevű munkatársa hívta fel a figyelmemet, köszönet érte!); BAÁN Izsák: *Szent Günter és a bakonybéli alapítás – tények és eszmények*.

In DÉNESI Tamás (szerk.): *Vallis sanctorum. Fejezetek a bakonybéli monostor ezeréves történetéből*. Bakonybéli Szent Maurícius Monostor, Bakonybél–Pannonhalma, 2020, 20.; F. ROMHÁNYI Beatrix: *A bakonybéli apátság birtokai és gazdasági szerepe a tatárjárás előtt*. In *Vallis sanctorum*, 48., 55.; Marton Szabolcsnak Arad-Hegyaljáról szóló, ez idáig kéziratban levő munkája is Makra hegyhez lokalizálja Gizella adományát.

⁷⁴ HALMÁGYI Miklós: *Hol volt Gizella királyné Bakonybélnek juttatott szőlőadománya? Mátra vagy Makra? Egy paleográfiai probléma birtoktörténeti vonatkozásai*. = *Turul* (2023) 2. szám, 87–93.

Összegzés

Szent István király feleségéről, Boldog Gizelláról⁷⁵ viszonylag kevés kortárs forrás maradt ránk, a kései szerzők egy része pedig torzította az első magyar királyné emlékezetét. A kettős Gizella-kép eddig elemzett forrásai – Kézai Simon, a 14. századi krónikáshagyomány, magyar–lengyel krónika, Alberik – mellé érdemesnek tartom, hogy a Szent Henrik-hagyományban olvasható kettős Gizella-képre is figyelmet fordítsunk. Boldog Gizella emlékezete szempontjából célszerű elemezni Bergamói Fülöp 1497-ben megjelent munkáját, mely Gizella első ismert legendája. Ezt a munkát nem a hitelességéért kedveljük, de rávilágít Gizella késő középkori tiszteletére. A kevésbé ismert dokumentumok közé tartozik Gizella királyné bakonybéli szerzetesek számára kiadott adománylevelének másolata. Ezt a forrást is érdemes szem előtt tartanunk, amikor Gizella királyné templomokat segítő szerepéről szólnak.

Források és szakirodalom

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény (HU-MNL-OL-DF) 287859.

ÁKIF 1999 = KRISTÓ Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai.* (= ÁKIF) Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999.

ANONYMUS: *Gesta Hungarorum.* Ford.: PAIS Dezső.
<https://mek.oszk.hu/02200/02245/02245.htm>

ÁRPÁS Károly: *Gisila abbatissa. Regény Boldog Bajor Gizelláról.* Agapé, Szeged, 2009.
AVENTINUS JOHANNES = AVENTINI, Ioannis *Annallium Boiorvm Libri VII.* Lipsiae, 1710.
<https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/aventinus1710/0533/image.info>. V. könyv, 488–491.

B. SZABÓ János, SUDÁR Balázs: *Az Árpád-ház nyomában. Források és Tanulmányok.* HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021.

BAÁN Izsák: *Szent Günter és a bakonybéli alapítás – tények és eszmények.* In DÉNESI Tamás (szerk.): *Vallis sanctorum. Fejezetek a bakonybéli monostor ezeréves történetéből.* Bakonybéli Szent Maurícius Monostor, Bakonybél–Pannonhalma, 2020, 11–28.

BAGI Dániel (ford., bev., jegyz.): *Névtelen Gall. A lengyel fejedelmek, hercegek krónikája és tettei.* Argumentum, Budapest, 2007.

⁷⁵ Gizella tiszteletével kapcsolatban lásd: SZUROMI Szabolcs Anzelm O. Praem.: „*Sancta Gisela*” – Kánonjogi megjegyzések Boldog Gizella liturgikus tiszteletének engedélyezéséhez. In PROKOPP Mária (kiad.): *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére.* Kortárs Női Reflexiók Fóruma, 2023, 61–67.

- BÁLING Péter: *Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021.
- BERGOMENSIS, Jacobus Philippus: *De plurimis claris selectisque mulieribus*. Ferrara, 1497. (Library of Congress). <https://www.loc.gov/item/2021667031/>
- BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Ford. KULCSÁR Péter. Balassi, Budapest, 1995.
- BRADÁCS Gábor: „*Heinricus filius Stephani, qui tantis miraculis claruit*”. *Szent Imre herceg a középkori európai történetírásban*. = *Történeti Tanulmányok* 14 (A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének Évkönyve) (2007), 51–72.
- BRADÁCS, Gábor: *Gisela von Bayern –Friedensstifterin und „Apostelin” Ungarns*. In CZAJA, Roman – MÜHLE, Eduard – RADZIMIŃSKI Andrzej (hrsg.): *Konfliktbewältigung und Friedensstiftung im Mittelalter*. Torún, 2012, 315–330.
- BRADÁCS, Gábor: *Gisela von Bayern –Friedensstifterin und „Apostelin” Ungarns*. In CZAJA Roman, MÜHLE Eduard, RADZIMIŃSKI Andrzej (hrsg.): *Konfliktbewältigung und Friedensstiftung im Mittelalter*. Torún, 2012, 315–330.
- BRESSLAU, Harry (hrsg.): *Die Werke Wipos*. In *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* 61. Hannover–Leipzig, 1915, 24–25.
- CDA = WENZEL Gusztáv (kiad.): *Árpádkori új okmánytár 890–1235. Codex Diplomaticus Arpadianus*. (Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek), Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, Pest, 1867.
- CURSENTE, B.: *Wilhelm IV*. In *Lexikon des Mittelalters*, Vol. IX. München, Zürich, 1998, 136–137.
- CURSENTE, B.: *Wilhelm V. der Große*. In *Lexikon des Mittelalters*, Vol. IX. München, Zürich, 1998. 137–138.
- CSÁKÓ Judit: *Kegyess királyné vagy rosszakarát mérgével teli vipera?* = *Századok* 152/3 (2018), 543–590.
- CSÁKÓ Judit: *Néhány megjegyzés Albericus Trium Fontium krónikájának magyar adataihoz*. In MIKÓ Gábor, PÉTERFI Bence, VADAS András (szerk.): *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 515–526.
- CSÁVOSSY György: *Jó boroknak szép hazája, Erdély*. Mezőgazda, Budapest, 2002.
- CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. MTA Irodalomtörténeti Intézete – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

DHA = GYÖRFFY, Georgius et al. (ed.): *Diplomata Hungariae Antiquissima. I. 1000–1131*. Academia Scientiarum Hungaricae (Magyar Tudományos Akadémia), Budapestini, 1992.

DOMANOVSKY, Alexander (ed.): *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In SZENTPÉTERY, Emericus (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum I. (= SRH)*, (reprint), Budapest, 1999, 217–505.

DOMANOVSKY, Alexander (ed.): *Simonis de Keza: Gesta Hungarorum*. In *Scriptores Rerum Hungaricarum*. SZENTPÉTERY, Emericus (ed.). Budapest, 1937, I. 129–194. (Reprint: Budapest, 1999.) (= SRH).

ERDÉLYI László: *A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei*. In SÖRÖS Pongrácz: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története VIII: A bakonybéli apátság története. I. Az önállóság kora 1023–1548*. Szent István Társulat, Budapest, 1903.

ERDÉLYI László: *A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei. Mutatvány „A pannonhalmi Szent Benedek-Rend története” cz. vállalatnak sajtó alatt lévő s a bakonybéli apátságról szóló VIII. kötetéből*. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 10. (1903), 193–237.

F. ROMHÁNYI Beatrix: *A bakonybéli apátság birtokai és gazdasági szerepe a tatárjárás előtt*. In DÉNESI Tamás (szerk.): *Vallis sanctorum. Fejezetek a bakonybéli monostor ezeréves történetéből*. Bakonybéli Szent Maurícius Monostor, Bakonybél–Pannonhalma, 2020, 45–58.

FIRINGENSIS, Otto episcopus: *Chronica*. In *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (in Folio)* 6. Hannover, 1844, (=MGH), SS t. XX. Lib. VI.

GOMBOS F. Albin: *Szent István a középkori külföldi történetírásban*. In SERÉDI Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halának kilencszázadik évfordulójára III*. MTA, Budapest, 1938, 279–324.

GUTHEIL Jenő: *Gizella királyné veszprémi sírja*. In *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprémi Érsekség, Veszprém, 2008, 103–112.

GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

GYÖRFFY, Georgius et al. (ed.): *Diplomata Hungariae Antiquissima. I. 1000–1131*. Academia Scientiarum Hungaricae (Magyar Tudományos Akadémia), Budapestini, 1992. (=DHA).

HALMÁGYI Miklós: *Bakonybélnek juttatott szőlőadománya? Mátra vagy Makra? Egy paleográfiai probléma birtoktörténeti vonatkozásai*. = *Turul* (2023) 2. szám, 87–93.

- HALMÁGYI Miklós: *Életmentő szentek. Fizikai erőszak és lelki erő.* In MARGITTAI Linda, TOMKA, Béla (szerk.): *Történelem és erőszak: a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2019. évi szegedi konferenciájának tanulmánykötete.* Szeged, 2021. 495–511.
- HALMÁGYI Miklós: *Kortárs szentek. István király és Henrik császár hagiográfiai párhuzamai.* = *Vigilia* 89/8 (2024), 684–692.
- HOLDER-EGGER, Oswald (ed.): *Chronicon Epternacense Breve.* In *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, (=MGH),* Tom. XV./2., Hannover, 1888, 1305–1307.
- HORVÁTH Mihály: *Magyarország történelme.* Heckenast, Pest, 1871.
- KANDZHA Iliana: *Gisela of Hungary as an Agent of Christianization in Selected Historiographic and Hagiographic Traditions.* In: IZDNÝ, Jakub et al. (ed.): *Saint Ludmila. Women in the Christianization of Central Europe. / Heilige Ludmila. Frauen in der Zeit der Christianisierung Mitteleuropas.* Prague, 2025, 303–323.
- KANDZHA, Iliana: *The Cult of the Chaste Imperial Couple: Henry II and Cunigunde in the Hagiographic Traditions, Art, and Memory of the Holy Roman Empire (c. 1350–1500).* PhD-Dissertation, Central European University, Budapest, 2021.
- KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei.* Kiad.: BOLLÓK János, ford., utószó: VESZPRÉMY László. (Millenniumi Magyar Történelem – Források.), Osiris, 1999.
- KIS Iván: *Johannes Aventinus magyar vonatkozású információi – A bajor humanista történetíró szavahihetőségének problémája.* = *Fons* 25/1 (2018), 49–86.
- KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban.* Balassi, Budapest, 2000.
- KOEPKE, Rudolf (ed.): „*Vita Mathildis regina eantiquor*”. In PERTZ, Georg Heinrich (ed.): *MGH SS. X. 'Das Leben der Königin Mathilde' von Philipp JAFFÉ,* neubearbeitet von Wilhelm WATTENBACH, In GdV 2. Auflage, Band 31a (Leipzig: 1891.)] in *Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte. Zweite Fortsetzung.* CD-ROM, (Berlin: Heptagon, 2007).
- KRISTÓ Gyula: *Gizella királyné az Árpád-kori történetírásban.* In KOSZTA László, HOMONNAI Sarolta (szerk.): *Gizella királyné.* Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Művészetek Háza, Veszprém, 2000, 93–97.
- KRISTÓ Gyula: *Imre herceg (és király) nevééről.* = *Magyar Nyelv* 96/3 (2000), 355–357.
- KRUSCH, Bruno (ed.): *De Vita Sanctae Radegundis Libri Duo.* In *MGH. Scriptorum Merovingicarum Tomus II:* (Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888.), 358–395.
- MADZSAR Imre: *Szent Imre herceg legendája.* = *Századok* 65 (1931) 35–61.

- MAKK Ferenc (ford., bev., jegyz.): *A namuri Szent Albán egyház alapítása*. In *ÁKÍF* 1999, 226–228.
- MARSCHALEK Ákos: *Vászoly és Imre herceg. A hatalom árnyékában*. Westprodukt Kft, Budapest, 2006.
- MÁTYÁS Flórián: *Magyar történeti problémák III. = Századok* 28 (1894).
- MERSEBURG, Thietmar von, *Chronik*. Neu Übertragen und erläutert von TRILLMICH, Werner. Darmstadt, 2011.
- MERSEBURGI Thietmar: *Krónika*. Ford., bev, jegyz.: THOROCZKAY Gábor. In *ÁKÍF* 1999, 107–114.
- MGHS = PERTZ, Georg Heinrich (ed.): *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum (in Folio)* 6. Hannover, 1844.
- MIHALCA, Alexandru – LAZEA, Emil: *Tradițiile și experiența culturii vitei de vie în zona Aradului*. București, 1990.
- MURATORI, Ludovicus Antonio: *Raccolta degli Storici Italiani*, XII. 1. Bologna, 1900.
- NIEHL, Rudiger (ed.): *Opus Jacobi Philippi BERGOMENSIS, De claris mulieribus*. 2003. https://mateo.uni-mannheim.de/camena/muliers/books/mulieres_2.html.
- Querfurti Brúnó levele II. Henrik német királyhoz*. Ford., jegyz.: SZABÓ Pál. In HALMÁGYI Miklós (szerk.): *Hittérítők és pogányok. Querfurti Brúnó – egy vértanú szent István korában. = Belvedere Meridionale* (tematikus szám), 24/4 (2012), 137–142.
- Querfurti Brúnó levele*. Ford., bev, jegyz.: THOROCZKAY Gábor. In *ÁKÍF* 1999, 89–91.
- RAVISIUS, Johannes (ed.): *De memorabilibus et claris mulieribus: aliquot diversorum scriptorum opera*. Paris, 1521. <https://mateo.uni-mannheim.de/camenaref/muliers.html>
- RICHARD J., *Otto-Wilhelm*. In *Lexikon des Mittelalters*, Vol. VI. München, Zürich, 1995, 1590.
- RÓZSA Márton: *Augsburgi Brúnó és Szent István. Esettanulmány a személyi helyváltoztatás hatalmi aspektusainak vizsgálatához. = Történelmi Szemle* 65/4 (2023), 615–637.
- SÁGHY Marianne: *Szent Móric, a birodalom védőszentje: az ereklyék története. Az ezeröttszáz éves Saint-Maurice d'Agaune-apátság kincstárának kiállítása a párizsi Louvre-ban. = Világtörténet*. (2014.) 2. sz., 337–346.
- SCHACHENMAYR, Volker: *Chrysostomus Hanthalers Briefe an die Brüder Pez*. Magisterarbeit. (Handschrift 2010).
- SÖRÖS Pongrácz: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története VIII: A bakonybéli apátság története. I. Az önállóság kora 1023–1548*. Szent István Társulat, Budapest, 1903.

- SRH = *Scriptores Rerum Hungaricarum*. SZENTPÉTERY, Emericus (ed.). Budapest, 1937, I. (Reprint: Budapest, 1999.)
- STUMPF, Marcus (hrsg.): *Die Vita sancti Heinrici regis et confessoris und ihre Bearbeitung durch den Bamberger Diakon Adalbert*. In *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* 69. Hannover, 1999.
- SZÁNTÓ Konrád: *Boldog Gizella, első magyar királyné élete*. Ecclesia, Budapest, 1988.
- Szent István király nagyobbik legendája*. Ford.: KISDI Klára. In *ÁKÍF* 1999, 268–298.
- SZILÁGYI Emőke Rita: *De plurimis claris selectisque /scelestisque mulieribus*. Boccaccio nőgyűjteményének újraírása egy politikai propaganda szolgálatában. In DOBOZY Nóra, SZILÁGYI Emőke Rita, LOVAS Borbála (szerk.): *Boccaccio etal.on. Fiatal kutatók konferenciája*. Tanulmánykötet. ELTE, Budapest, 2009, 55–61.
- SZUROMI Szabolcs Anzelm O. Praem.: „*Sancta Gisela*” – Kánonjogi megjegyzések Boldog Gizella liturgikus tiszteletének engedélyezéséhez. In PROKOPP Mária (kiad.): *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, 2023, 61–67.
- SZÚCS Jenő: *Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában*. I. = *Századok*, 107/1 (1973), 569–643.
- TANGL, Michael: *Die Fälschungen Chrysostomus Hanthalers*. = *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 19. (1898), 1–54.
- THIETMARI MERSEBURGENSIS episcopi, *Chronicon* = MERSEBURG, Thietmar von, *Chronik*. Neu Übertragen und erläutert von Werner TRILLMICH. Darmstadt, 2011.
- TÓTH Péter: *A lengyel–magyar vegyes krónika*. In LENDVAI L. Ferenc et al. (szerk.): *Septuagesimo anno humanissime peracto: Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára*. Miskolci Egyetem, Miskolc, 2004, 223–242.
- UHRIN Dorottya: *A szűz uralkodó eszménye és a Szent Imre legenda*. = *Századok* 159/5 (2025), 1017–1042.
- UHRMAN Iván: *A régi, daltalan Vazul*. In KORDÉ Zoltán, TÓTH Hajnalka (szerk.): *Etelköztől Mezőkeresztesig. Ünnepi tanulmányok Tóth Sándor László 70. születésnapjára*. SZTE BTK, Közép- és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék, Szeged, 2024, 279–291.
- UZSOKI András: *Az első magyar királyné, Gizella sírja*. = *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (1982), 125–168.

- VÁCZY Péter: *A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány.* = *Levéltári Közlemények*, 18–19 (1940–1941), 304–338.
- VAJAY Szabolcs: *Géza nagyfejedelem családja.* In KRALOVÁNSZKY Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai. I. Az államalapítás kora.* Székesfehérvári István Múzeum, Székesfehérvár, 1967, 63–101.
- VESZPRÉMY László: *Az augsburgi csata (955) historiográfiája: a történeti kritika kezdetei.* In FEDELES Tamás – BAGI Dániel (szerk.): *„Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére.* Kronosz, Pécs, 2012, 517–530.
- VESZPRÉMY László: *Forrásközlemény Szent István korai tiszteletéhez Bambergben.* In HENDE Fanni, KISDI Klára, KORONDI Ágnes (szerk.): *„Mestereknek gyengyének.” Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára.* OSZK, Budapest, 2020, 507–517.
- VESZPRÉMY László: *Gizella, a német királynéi hagyományok örököse.* In PROKOPP Mária (kiad.): *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynéknak tiszteletére.* Kortárs Női Reflexiók Fóruma, 2023, 19–28.
- Vita Sancti Henrici. Szent Henrik élete.* Ford: Veszprémy László = *Belvedere Meridionale*, 2024/4, 125–151.
- WAITZ, Georg (ed.): *Vitae Henrici et Cunegundis impp.* In PERTZ, Georg Heinrich (ed.): *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (MGHS)* (in Folio) 4. Hannover, 1841, 788–828.
- WEINFURTER, Stefan: *Heinrich II. (1002–1024.). Herrscher am Ende der Zeiten.* Regensburg, 1999.
- WENZEL Gusztáv (kiad.): *Árpádkori új okmánytár 890–1235. Codex Diplomaticus Arpadianus.* (Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek), Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, Pest, 1867. (= CDA)
- WOLFRAM, Herwig: *Conrad II, 990–1039. Emperor of Three Kingdoms.* Pennsylvania, 2006.
- ZSOLDOS Attila: *Gertrúd és a királynéi intézmény az Árpád-kori Magyar Királyságban.* In MAJOROSSY Judit (szerk.): *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013.* (Ferenczy Múzeum Kiadványai, A sorozat: Monográfiák 2.), Szentendre, 2014. 17–28.
- ZSOLDOS Attila: *Gertrúd és a királynéi intézmény az Árpád-kori Magyar Királyságban.* In MAJOROSSY Judit (szerk.): *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013.* (Ferenczy Múzeum Kiadványai, A sorozat: Monográfiák 2.), Szentendre, 2014. 17–28.
- ZSOLDOS Attila: *Szent Imre herceg.* In KERNY Terézia (szerk.): *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából.* Székesfehérvár 1007–2007. Székesfehérvár, 2007, 20–23.

PUSKÁS Bernadett

Boldog Gizella ábrázolásai Puskás László művészetében

Absztrakt

Tanulmányomban a 2023-ben elhunyt festő, képzőművészeti alkotó, író, görögkatolikus pap, Puskás László életútját ismertetem röviden, majd bemutatom alkotásainak egy-egy szegletét, amelyek az elmúlt évtizedekben készültek, és kapcsolódnak Boldog Gizella királynéhoz. Ezek közül hármat emelünk ki: egy-egy ábrázolását üvegmozaik fali frízen, mozaik-oltárképen és egy szekko falképsorozatban, valamint ezek színes kartonvázatait. A Krakko-Lagiewniki Isteni Irgalmasság bazilika altemplomának, a Capella Communio Sanctorum Europae titulusú magyar kápolnijában látható mozaikokon a közös magyar–lengyel szentek mellé a máshonnan Magyarországra származott, vagy épp Magyarországról más európai országokba elkerült szentek, boldogok, továbbá a katolikus egyház emlékezetében lévő közép-európai és nyugat-európai alakok, sőt az ortodox egyházban tisztelt személyek is bekerültek. Az Árpád-házi királylányok, hercegek, püspökök, papok, szerzetesek között elsőként Szent István király, Boldog Gizella királyné és Szent Imre herceg látható.

A Vajdaságban fekvő, észak-bánati Rábé kisközségben készített mozaik Szent István és Gizella házasságkötését mutatja be, amelyre a hagyomány szerint a dél-bajorországi Scheyernben került sor. A kompozíciónak fennmaradt a tollrajz vázlata is.

A Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében fekvő Galvács falu római katolikus és görögkatolikus közössége közösen használja templomát. Puskás László művész a Szent István király titulusú filiális templomot a szent uralkodó élettörténetével díszítette ki, de a szentély- és mennyezetábrázolásainak ikonográfiája már általánosabb érvényű.

Puskás Lászlónak az volt a fő célja, hogy alkotásaival visszaállítsa a szakrális művészetet abba a szerepkörbe, amelyért egykor létrejött: a szakrális tér imádságos atmoszférájának megteremtése. Szekkoín és mozaikjain Boldog Gizella királyné a magyar keresztény államot építő, a magyar nép megtérítésén fáradozó Szent István méltó társaként, segítőként jelenik meg.

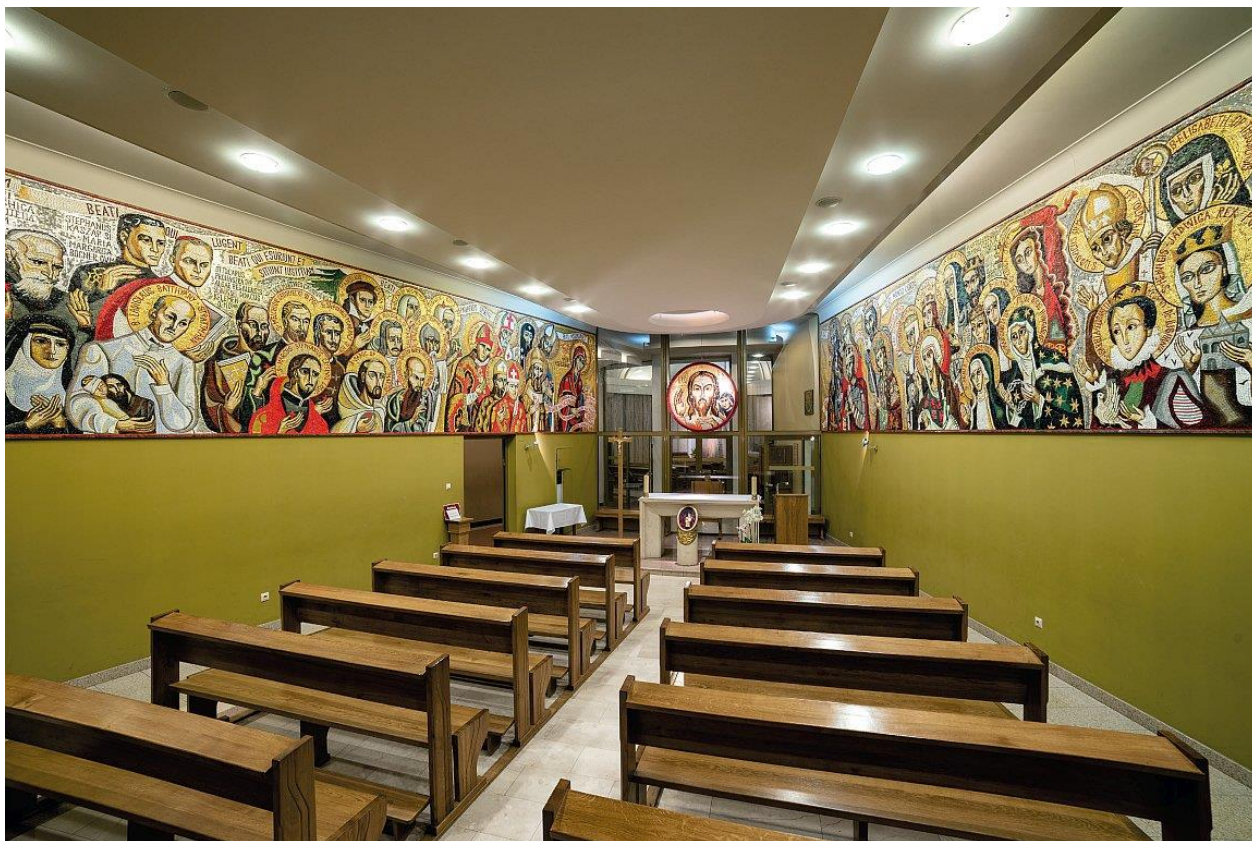
Bevezetés

Boldog Gizella királyné Szent István társaként, feleségeként a magyar történelem meghatározó jelentőségű keresztény nőalakjainak sorát nyitja meg. Személyéről írott források emlékeznek meg, magyarországi emlékezetének sajátos példái a képzőművészeti műalkotások is. Tisztelete nemcsak az elmúlt századok művészetében, hanem a jelenkorban is él. Ezt tanúsítja egy sor, az elmúlt évtizedekben készült, a királyné alakját bemutató, magyar művészek által készített alkotás. Ezek közül hármat emelünk ki, egy-egy ábrázolását üvegmozaik fali frízen, mozaik-oltárképen és egy szekko falképsorozatban, valamint ezek

színes kartonvázatain. Mindegyik mű Puskás László (1941–2023), a közelmúltban elhunyt neves alkotóművész, író, görögkatolikus pap alkotása.

Puskás László szakrális tárgyú művészetéről

A magyarországi kortárs szakrális művészetet ismerő és a 2000-es években hazánkban elindított boldoggá avatási eljárások történetében járatos személyek számára nem ismeretlen Puskás László neve. Hiszen a görögkatolikus pap családi érintettség révén felvállalta Romzsa Tódor munkácsi görögkatolikus vértanú püspök¹ élettörténetének kutatását, *promotor iustitiae* tisztségben szerzője volt a vértanú hivatalos életrajzának és a boldoggá avatási ún. *positio*-nak, amely alapjául szolgált a püspök 2001. évi boldoggá avatásához. Alkotóművészként Puskás László nevéhez fűződik a Krakkó-Lagiewniki Isteni Irgalmasság bazilikában található *Communio Sanctorum* tituluszú magyar kápolna mozaikciklusa.

1. kép: Puskás László: *Communio Sanctorum*, 2003–2004. Krakkó-Lagiewniki, Isteni Irgalmasság bazilika magyar kápolnája

¹ (Szerkesztői megjegyzés: életrajzát Puskás László írta meg. Lásd: PUSKÁS László: *Megalkuvás nélkül – Boldog Romzsa Tódor élete és vértanúhalála*. Don Bosco Kiadó, Budapest, 1998. Újabb, bővített kiadása: Barnaföldi Gábor Archívum, Budapest, 2005. A vértanú püspök életéről, időtálló áldozatvállalásáról Bokor Attila készített életrajzi filmet. <https://port.hu/adatlap/film/mozi/romzsa-todor-romzsa-todor/movie-266139>.)

Puskás László 1941. február 22-én, a kárpátaljai Ungváron született, nős görögkatolikus pap családjában. 1949-ben a sztálini rendszer a görögkatolikus egyház betiltásával édesapját – mivel nem volt hajlandó megtagadni hitét – koncepciók perben huszonöt év kényszermunka és teljes vagyonekbevitelével a GULÁG-ra számúzta. E családi körülmények miatt Puskás László csak igen nagy nehézségek árán tudta megkezdeni felsőfokú tanulmányait. 1965-ben diplomázott a lemergi Iparművészeti Főiskola (ma Lvivi Nemzeti Művészeti Akadémia) hatéves képzésén, majd ugyanitt docensként dolgozott 1973-ig. 1974-ben családjával Magyarországra, Budapestre költözött. A Képzőművészeti Kiadóban főszerkesztő volt 1989-ig, ezt követően művészeti megbízásokat teljesített. 1984–1988 között elvégezte a Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia levelező tagozatát. Miután Ukrajnában a görögkatolikus egyház kiléphetett a katakombalétekből, Puskás Lászlót 1993 augusztusában a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye papjává szentelték. Szolgálatát Magyarország és Ukrajna között ingázva végezte, papi munkája mellett oktatott az ungvári szemináriumban és párhuzamosan a Lvivi Művészeti Akadémia ekkor megalapított Szakrális Művészeti Tanszékén, meghívott előadóként. 1996–2004 között a *Communio* nemzetközi teológiai folyóirat ukrán kiadásának alapító főszerkesztője volt. Közéleti és művészeti tevékenységéért Puskás Lászlót számos díjjal tüntették ki.²

Boldog Gizella ábrázolásai Puskás László művészetében

Puskás László szakrális művészetében a hagyományos újszövetségi és néhány ószövetségi kompozíció mellett hangsúlyos szerepet kapott a szentek, boldogok ábrázolása. A művek születésének szokásos útja szerint a megrendelő kérte fel és adta meg az ikonográfiát. Azonban az, hogy az Egyház, a mai keresztények életében a szentek, a boldogok, a vértanúk milyen szerepet játszhatnak, már az ilyen tárgyú munkák előtt jóval korábban is foglalkoztatta a művészt. Különösen hangsúlyossá vált ez az 1990-es évek végétől, amikor – már pappá szentelve – elkezdte az anyaggyűjtést Romzsa Tódor vértanú munkácsi görögkatolikus püspök életrajzához, aki történetesen édesapjának nemcsak munkatársa, hanem barátja is volt. A boldoggá avatási dokumentumok megírása mellett Puskás László megfestette a vértanú püspök hagiografikus ikonját, amely alakja mellett annak élettörténetét is elbeszéli (az ikon ma az ungvári görögkatolikus székesegyházban, a boldog ereklyéit őrző oltár mellett látható).

A festő első szakrális témájú magyarországi monumentális művei 1978-tól kezdődően készültek, az 1980-as években ezek kisebb részben ikonosztázok és nagyobb részben templomi szekő falképek voltak, amelyek elsősorban Északkelet-Magyarország néhány görögkatolikus templomában láthatók. 1993-ban Puskás László megkapta első megbízását mozaikkompozíció készítésére, és ezt követően ez vált az ő meghatározó technikájává a következő két évtizedben, nemcsak a görögkatolikus, hanem a római katolikus és a szerb ortodox egyház felkérésére is.

Puskás László művészetében Boldog Gizella királyné alakja monumentális műveken jelenik meg, falképeken és mozaikokon, a Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében fekvő

² Puskás Bernadett: *Puskás László. A szent vonzásában*. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2020, 379.

Galvácson, Krakko-Lagiewnikiben és a magyar határ közvetlen közelében fekvő vajdasági Rábén (Szerbia).

A krakkói magyar kápolna

A bemutatást az alkotóművész főművével kezdjük, a Krakko-Lagiewniki Isteni Irgalmasság bazilika altemplomának magyar kápolnájában látható mozaikkal.³ 2002-ben történt az Isteni Irgalmasság bazilika felszentelése, aminek keretében II. (Szent) János Pál pápa (1978–2005) az emberiséget Isten végtelen irgalmába ajánlotta fel. Dr. Antalóczi Lajos egri plébános, az Isteni Irgalmasság kultusz nagy magyarországi propagátora és a magyar kápolna létesítésének iniciátora még 2000-ben kereste meg Puskás Lászlót, amikor a művész Egerben mozaikot készített Seregély István egri érsek megbízásából. Antalóczi atya halála után Katona István egri segédpüspök vette át a magyar kápolna ügyének koordinálását, a kialakítást a Magyar Katolikus Püspöki Kar részéről Seregély István egri érsek felügyelte, Franciszek Macharski krakkói érsekkel egyetértésben. A kápolna a magyar püspökkari konferencia ajándékaként készült a kegyhely számára. A kápolnadíszítés koncepciójának, teológiai és képi programjának kialakítására Puskás László görögkatolikus pap, festőművész kapott felkérést, a kivitelezést feleségével, Nadiával ketten végezték el.⁴

Az eredeti szűkebb tematikából ekkor formálódott a végleges titulus, *Capella Communio Sanctorum Europae* – azaz az európai szentek közössége. Vagyis a közös magyar-lengyel szentek mellé máshonnan Magyarországra származott, vagy épp Magyarországról más európai országokba elkerült szentek, boldogok soráról van szó. Az ikonográfia a tervezés során tovább bővült a katolikus egyház emlékezetében lévő közép-európai, majd nyugat-európai alakokkal, sőt ökumenikus jelleggel az ortodox egyházban tisztelt személyekkel. Így kapnak helyet benne többek között Árpád-házi királylányok, hercegek, püspökök, papok, szerzetesek, és a kompozícióban az elsők között Szent István király és Boldog Gizella királyné.

A magyar kápolna eszmei végpontja a bazilika altemplomának Szent Fausztina-kápolnájára nyíló üvegfal előtt álló oltár, amely fölé homorú ikonpajzs készült, azon az áldó Krisztus mozaik félalakjával, jobbra lent a hozzá fohászoló Szent Fausztinával. Az oltár előtt önálló ereklyetartóban Szent István korábban elveszettnek hitt karereklyéjének egy kis darabja tisztelhető, amelyet egy barokk grafika segítségével maga Puskás László talált meg.⁵ A kápolna két hosszú oldalfalán futó, összesen ötvenöt négyméternyi mozaikfrízen hatvannyolc személy ábrázolása szerepel, magyar, lengyel és más európai szenteké, boldogoké és világiaké, köztük azoké, akik boldoggá avatási eljárása már megkezdődött, azaz már Isten szolgálóiként említhetők. Az ábrázoltak két oldalról Krisztus felé fordulnak, mintegy

³ Puskás Bernadett: *A krakkói Isteni Irgalmasság-bazilika magyar kápolnájának mozaikjai*. In IVANCSÓ István (szerk.): *Az „Uram, irgalmazz” címmel – az irgalmasság rendkívüli szentévében – 2016. március 17-én rendezett szimpozion anyaga*. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék, Nyíregyháza, 2016, 55–83.

⁴ A megbízásról ld. SIEPAK M. Elzbieta ZMBM: *Kaplica „wegierska”. Rozmowa z ks. protoprezbiterem Laszlo Puskasem*. = *Oredzie Miloserdzia* 2004/52, 8–9.

⁵ A krakkói ereklyetartó Szent István jobbkar-csont darabját őrzi, amely a 14. században Lengyelországba, a bernardinus szerzetesekhez került Lembergbe, majd Lezajskba, ahol egy későbbi, 1637-ben készült ereklyetartóba foglalták bele. Az ereklyét Puskás Lászlónak sikerült felkutatnia, jelenleg a barokk ereklyetartó formáját idéző, karformájú ereklyetartóban van elhelyezve, melyet Jan Siuta lengyel szobrászművész alkotott.

a Deésziszt, az egyház örök közös imáját jelenítik meg. A mozaik háttere az oltártól távolodva aranyból ezüstbe változik.

A Deésziszbe kapcsolódó további alakok az első vázlaton csoportokban, több sorban, háromnegyed- vagy félalakosan jelentek meg, a figurák száma eredetileg kevesebb volt, és a tervezés és konzultációk folyamatában bővült szinte összefüggő sokasággá.⁶ A szentek alakjainak sorát nem csupán az időrend határozza meg. Puskás László rendezőelvet keresve, a megvalósult művön az evangéliumi Boldogságok egy-egy sorához társította a fohászok csoportjait, az alakokat a mozaikfríz felső részén futó mondatzalagok révén fűzte össze. A mozaikok feliratainak nyelve a latin lett.⁷

Ezek alapján a kápolna bal oldali mozaikfrízén Mária alakját követve a *Boldogok az irgalmasok* felirat alatt Közép-Európa 10–11. századi püspökszentjei láthatók, a *Boldogok a lélekben szegények* a 10–13. századi szerzeteseket, a *Boldogok, akik éheznek és szomjaznak az igazságot* mondatzalag a 17–18. századi papokat és szerzeteseket kapcsolja egybe.⁸ Szintén ezen az oldalon *Boldogok, akik szomorúak* – a 20. század 30-as éveiben a szekularizálódó társadalom és a Trianon utáni Magyarország hitvallói, végül *Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért /Krisztus tanúi a mi időnkben* felirattal – a II. világháború után létrejött ateista rezsim vértanúi láthatók.

A kápolna az oltár irányába összetartó egyenes oldalfalakkal épült, elhelyezkedése miatt nem szimmetrikus, jobb fala rövidebb. Ezen az első csoportot a *Boldogok a békességszerzők* felirattal három személy alkotja, Szent István király, Boldog Gizella királyné, Szent Imre herceg. A sor elején Szent István áll, az ikonográfiai hagyomány szerint ez Keresztelő Szent János helye, aki a Deészisz jobb oldalán állók sorát indítja. A középkori ikonográfiában máshol is előfordul, hogy ezt a helyet az adott közösség számára fontos és közelebb álló szent kapta meg. Így méltó erre a helyre a magyar keresztény állam alapítója. A mozaikon a szent király a *Képes Króniká*ban szereplő ábrázolásához hasonlóan sodronyínget visel, amely fölé királyi öltözetet vett, őszülő fején koronában látható. Megjelenítésre kerültek az attribútumok, amelyeket személyéhez a későbbi hagyomány kapcsolt: a koronázási palást, a szent korona, a jogar és az országalma, valamint a Prágában őrzött, Szent Istvánnak tulajdonított koronázási kard.

Szent István mögött másodikként Boldog Gizella áll. A királyné alakja kissé takarásban van, viseletéből az uralkodói rangjára utaló vörös palást látszik ki. Hosszú, hullámos haját kibontva viseli, amely fölött nyitott koronát hord. Dicsfényében névfelirata olvasható: *B. Gisella Regina Hungariae*. Puskás László itt is fontosnak tartotta, hogy személyéhez fűződő, hiteles tárgyi emlék legyen az attribútuma, így a királyné Krisztus felé előre nyújtott kezében a nevezetes Gizella-keresztet tartja, amelyet feliratai és a donátoralakjai szerint maga a királyné adományozott anyjának sírjára a regensburgi Niedermünsterben.

A királyi pár után harmadikként, Gizella királyné alatt Szent Imre herceg látható. Viselete páncéling, fején a korona III. Béla halotti koronájának formáját idézi. Kezében szokásos attribútumait tartja, a tisztaság liliomát és szablyát, amely itt az Attila-kardra emlékeztet. Puskás László visszaemlékezései alapján a nyugati típusú, skandináv Szent István kard mellé egy keleti típusút, honfoglalás-korit is társítani kívánt.

⁶ Több ikonográfiai részlet vonatkozásában Szilárdfy Zoltán művészettörténész atya adott meg forrásokat, hasznos tanácsokat.

⁷ A latin feliratok megfogalmazásában Ladocsi Gáspár püspök és Jakubinyi György érsek nyújtott segítséget.

⁸ A személyek pontos felsorolását lásd: Puskás 2016, 55–83.

2. kép: Puskás László: Szent István, Boldog Gizella, Szent Imre, 2003–2004. Krakkó-Łagiewniki, Isteni Irgalmasság bazilika magyar kápolnája

Szent István előtt lent egy másik feliratszalag is indul: *Sancti et beati ex stirpe Arpad orate pro nobis* (Árpád-házi szentek és boldogok, imádkozzatok érettünk), amely átnyúlik a következő alakok mögé is. A szentek, boldogok következő csoportját fent a *Boldogok a tisztaszívűek* felirat fogja össze. Ezek az alakok azt jelképezik, miként fűzik össze Európát az országalakító keresztény szent uralkodók családi kapcsolatai a 11–13. században.

A jobb oldali mozaikfríz a *Boldogok a szelídek* – Közép- és Kelet-Európa különféle nemzetiségű 20. századi görögkatolikus vértanúinak csoportja zárja, szemközt a bal oldali falon sorakozó római katolikus hitvallókkal és vértanúkkal.

A folyamatosan bővülő ikonográfiai programot a művész többször átalakított, kiérlett kompozícióba foglalta. Mivel itt nem túl nagy belmagasságú kápolna enteriőrjéről van szó, a képfríz szinte karnyújtásra kerül a szemlélőhöz. Egyfajta hagiografikus elbeszélés elevenedik meg, ahogy a csoportok hullámzó magasságú sziluettjei hömpölyögnek. Bár a figurák markánsak, elvont, síkszerű, valódi tónusozás nélküli ábrázolásmód és dekoratív színek, kontrasztok jellemzik őket, mégis számos apró leíró részlet is rejlik a kompozícióban. Ilyen a személyekhez kapcsolódó fellelhető portrék, illetve a későbbi alakoknál a fényképek felhasználása, egyéni ismertetőjegyek, jelek ábrázolása, sőt szinte személyesnek tekinthető tárgyak beépítése a mozaikba, pl. Szent Fausztina kis keresztje, a 20. századi vértanúk rendi jelvényei. A kápolna felszentelésére 2004. október 9-én került sor Dr. Erdő Péter bíboros, prímás, esztergom-budapesti érsek vezetésével, számos egyházi és világi méltóság jelenlétében. A magyar kápolna azóta is nemcsak a magyar, hanem a más nemzetekhez tartozó zarándokok között is népszerű imahely.

A rábéli Szent Adalbert-templom

3. kép: Puskás László: Szent Adalbert esketi Szent Istvánt Boldog Bajor Gizellával, 2005. Rábé, Szent Adalbert római katolikus templom

A krakkói kápolna felszentelése után két évvel Puskás László a Vajdaságban, Szerbia magyarlakta északi részén, a magyar–szerb–román hármasság határánál fekvő észak-bánáti Rábé kisközségben készített mozaikot, ahol 2004-ben, Szent Adalbert tiszteletére épült egy

kis méretű tornyos kápolna. A község a nagybecskereki püspökséghez tartozik, így a megbízó Huzsvár László római katolikus püspök volt, aki több más mozaikmegbízást is adott a művésznek.⁹ A rábéli kápolnában az oltár mögötti falra készült a mozaik, amely az épület adottságai miatt kissé szokatlanul, fekvő formátumú. Témája meglehetősen ritkának tekinthető, hiszen Szent István és Gizella házasságkötését mutatja be, amelyre a hagyomány szerint a dél-bajorországi Scheyernben került sor.¹⁰

4. kép: Puskás László: A rábéli mozaik 1:1 kartonvázlata, 2005. Nyíregyháza, Görögkatolikus Múzeum

A kompozíciónak fennmaradt a tollrajz vázlata és 1:1 arányú, kidolgozott karton- színvázlata, amelyekhez képest a mozaik néhány apró elemmel bővítve készült el. A művész munkáját a kivitelezésben itt is felesége, Nadia segítette.¹¹ A kompozíció bal oldalán Szent Adalbert

⁹ A mozaik megrendeléséről Kovács Nándor: *Bízunk a Gondviselésben! Ünnepi beszélgetés Puskás László képzőművésszel, görögkatolikus atyával.* Interjú. = *Hét Nap*, vajdasági magyar hetilap LV. évf. (2005), december 20. Az elmúlt évtizedekben fogyatkozó lakosságú község az utóbbi években kialakult határhelyzete miatt az elnéptelenedés szélére került, kis temploma és benne a Gizellát ábrázoló mozaik veszélyeztetett. Végzettségben a mozaikoltárkép méltó lenne arra, hogy régi múzeumi gyakorlat szerint a falról leválasztva, új mozgatható hordozón biztonságosabb helyen őrizték.

¹⁰ A Szent István és Gizella eljegyzését ábrázoló olajképekről ld. Józsa Judit: *Gizella öltözetei az ábrázolásokon az évszázadok távlatában.* In PROKOPP Mária (szerk.): *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére.* Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 159–175, 163–164.

¹¹ A rábéli mozaik első rövid leírása: Puskás 2020, 264. Ugyanitt publikált leírás nélkül a tollrajz vázlat és az 1:1 arányú színes kartonvázlat: Puskás 2020, 374, kat. 308.

püspök félalakja látható szokásos püspöki viseletben és névfeliratos dicsfényvel feje körül, áldásra emeli jobb kezét a tőle jobbra látható ifjú párra, akik szintén félalakosan jelennek meg. A még ifjan, barna hajjal ábrázolt Szent István a magyar szent korona alsó részét megidéző koronában, páncélingben, fölötte vörös palástban szerepel. Maga előtt tartja bal kezével a krakkói ciklusról is ismert történeti attribútumait, a Szent István-kardot, az országalmát és a jogart. Boldog Gizella a két férfi között, szinte a kompozíció középpontjában foglal helyet. Vonásai itt ifjabbak, szelídebbek, mint a krakkói mozaikon. Fején koronát és fehér fátylat visel, amely alól hajának néhány tincse látszik ki. A királyné előtt ezen a mozaikon is a Krakkóban alkalmazott attribútum látható, a stilizált Gizella-kereszt. Az ifjú pár házassági szövetségére utal kettejük dicsfényének összekapcsolt sziluettje, amelyben névfeliratok olvashatók, balról *B. Gisella Regina*, jobbról *S. Stephanus rex*. Gizella és István jobb kezüket előrenyújtják, melyeket körbefon a Szent Adalbert nyakából lendületesen induló, keresztekkel hímzett stóla. A vázlatokhoz képest új motívum a kompozíció bal felső sarkában feltűnő isteni kéz, amely az ég csillagos szférájából, fénysugarak közepette nyújt áldást a jelenetre. A különböző színárnyalatokban játszó arany háttér visszaidézi a művész előképzettségét a művészeti főiskolán, ahol nemcsak a monumentális festészeti technikákat sajátította el, hanem a dekoratív falikáprítok absztrakt vonalvezetését, változatos színtónusainak alkalmazását is. Szintén csak a mozaikon került megjelenítésre Szent Adalbert attribútumaként a három lándzsa, amelyek jobb kezénél láthatók.

A galvácsi Szent István-templom

A művész életpályájának egy korábbi időszakára visszalépve, az 1980-as években Puskás László egy sor templomi falképciklust is megtervezett, megfestett a görögkatolikus egyház megbízásából. Néhány kivételtől eltekintve – mint a hajdúdorogi székesegyház, a torontói székesegyház vagy például a sárospataki templom – ezek többnyire kicsiny méretű, falusi késő barokk téglatemplomok egyetlen hosszanti hajóval, és amelyhez keleten szentély, a nyugati oldalon előcsarnok kapcsolódik, fölötte torony emelkedik. A hajóba nyugaton gyakran karzat nyúlik be, befolyásolva a falképek elhelyezésének tervezését.

Legelső templomi falképeit Puskás László 1980-ban festette Garadnán, ami a görögkatolikus egyház körében ismertséget hozott számára, és ezt követően 11 templomi ciklust festett még meg. A munkákban textilművész felesége, Nadia volt segítője.

A Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében, az Edelényi járásban fekvő Galvács neve a 14. század forrásai között bukkan fel először, azonban a községet először a törökök, majd egy árvíz pusztította el, így ma harmadik helyén épült fel újra. A Rákóczi szabadságharc (1703–1711) után a Felvidékről érkező telepések népesítették be.¹² A kis létszámú község fő útján a helyi lakosok saját erőből kápolnát építettek kőből 1862–1864 között, majd 1905-ben harangtorony épült hozzá, és pilléreken álló karzat került kialakításra.¹³ Az épület nem keletelt, szentélye északnyugati irányba néz. A Szent István királyi titulusú filiális templomot a községben élő római katolikusok és görögkatolikusok közösen használják.

¹² HORNYÁK Gyula: *Galvács. Fejezetek a falu történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1998, 9–12.

¹³ TERDIK Szilveszter et al. (kiad.): *Görögkatolikus templomok a Miskolci Apostoli Exarchátusban*. Miskolci Apostoli Exarchátus, Miskolc, 2014, 184. A falképfestés évszáma téves.

A templom megfestésére Puskás Lászlót Dobos Imre abodi görögkatolikus parókus kérte fel, akinek a község a filiája volt.¹⁴ A falképek témáját alapvetően a templom titulusa határozta meg, emellett a hívek kérése az volt, hogy lévén közös templom, az ikonográfia ökumenikus legyen, figurális stílusa pedig semmiképp sem legyen bizáncias, ikon jellegű.¹⁵

A templom enteriőrje nagyon egyszerű, egyetlen hosszanti, síkmennyezetes tér. Két keleti sarka lemetszett, ezek a ferde, keskeny falszakaszok keretezik a szentély záró falát. A hajó jobb oldalán három félköríves ablak nyílik, baloldalt csak középen és hátul van ablak, elől a szentélynél ajtó vezet a templom oldalához épített sekrestyébe. Az épületbelsőben a statikai problémákból adódó falmozgás megakadályozására utólag vas traverzeket építettek be a falak mentén és a hajó közepén keresztbe.

5. kép: Puskás László: A galvácsi Szent István király katolikus templom falképei, 1981

Puskás László mindig is törekedett annak a hosszú évszázadokra visszanyúló falképfestészeti hagyománynak a felélesztésére, amely szerint a templombelső már első benyomásra rendezett, harmonikus egységet képezzen, amelyben a figurális képeket valamiféle keretrendszer fogja össze és emelje ki. A galvácsi templom építészeti szempontból egyszerű, szerény belső tere különösen is igényelte a megfelelő festett tagolást, amelynek saját osztásai

¹⁴ A római katolikus plébánia Szendrőn található. A templom közös használatáról: HORNYÁK 1998, 130.

¹⁵ A falképek első rövid bemutatása, néhány pontatlansággal: PUSKÁS 2020, 107–110.

illeszkednek a tér arányaihoz, az ablaknyílások elhelyezkedéséhez, a hajóból hangsúlyosabban elkülönítik a szentélyt, ugyanakkor elleplezik a falak mentén futó vas traverzeket.

Fennmaradt a falképek első színes terfvázlata és néhány archív fotó – ahol jól látszik az eredeti koncepció –, amelyekre érdemes röviden kitérni, hiszen azóta a templom hátsó részében és az ablakzóna alatt a tagolásokat és az eredeti színezést megszüntetve, a korábbiakhoz nem illeszkedő, világos csontszínűre festették a falakat, szerencsére megőrizve a figurális jeleneteket.¹⁶

A hajó oldalfalai eredetileg végig világos okker színűek voltak, a szentélynél és a mennyezeten világoskék, amelyeket az alapszínből kivilágító keskeny, fehér színű sávok tagolnak. Az oldalfalakon a három vízszintes tagolósáv az ablakzóna alatt, a mennyezet alatt és a kettő közötti falszakaszt felezve fut, utóbbi a hosszanti fali traverzeket tette szinte észrevétlenné. A függőleges tagolások az ablakok tengelyeit és határoló szakaszait jelölik ki. Ez a geometrikus, a felületek hangsúlyos részein négyzetes tagolást kiadó keretháló foglalja magába az oldalfali figurális jeleneteket, melyek maguk is négyzetté kapcsolódnak össze. A mennyezeten ezt a beosztást szalagornamentika egészíti ki, amelyben a megfestett alakok kör alakú képmezőkben jelennek meg. Összességében így a figurális kompozíciókat egy átgondolt keretrendszer fogja össze és hangsúlyozza ki, néhány a teret optikailag növelő megoldással, amitől a puritán templombelső ünnepélyesen rendezetté vált.

6. kép: Puskás László: A galgóczi falképek színvázlata, 1981

¹⁶ A színes vázlat leírás nélkül: PUSKÁS 2020, 369, kat. 257.

Mivel a kápolna a Szent István király titulust viseli, fő témáját a szent uralkodó élettörténete adja meg. A jelenetek a templom oldalfalain a tagolásnak megfelelően két sorban bontakoznak ki. A fennmaradt vázlat tanúsága szerint eredetileg bővebb képi programmal tervezték őket, és a jelenleginél szélesebb felületet foglaltak volna el, illeszkedve a mennyezet falképekkel díszített, négyzetes szakaszának szélességéhez. A megvalósult változatban a jobb oldalon a két első ablak közé kerültek a kompozíciók, lent az ablakpárkánytól induló, fent a mennyezetig érő, szinte szabályos négyzetté kapcsolódva össze. A baloldali kettős kompozíció épp vele szemben látható.

Gizella királyné a jobb oldali fal *István és Gizella átveszik a koronázási palástot a veszprémvölgyi apácáktól* feliratú, fő jelenetében látható, amint méltóságteljesen férje jobbján trónol. Elgondolkodtató, hogy az egész templomi ciklusban azzal tűnik ki a jelenetek szereplői közül, hogy ő az egyetlen olyan alak, aki kitekint a jelenetből. A királyné kissé balra, a férje felé fordul, mégis a kép nézőjére néz, őt szólítja meg ezáltal. Gizella ovális arcával azokra az asszonyokra emlékeztet, akik Puskás László korábbi, még a Szovjetunióban festett világi tárgyú képein szerepeltek. Az ottani, dekoratív, nagy sík színfoltokból épülő népi tematikájú képeket – amelyekkel a festő lázadt a szocreál festészet elvárásai ellen – nonkonformista szigorú stílusként határozza meg a jelenkori művészettörténet. A geometrikusan rendezett kompozíciókból kinéző, markáns vonásokkal megfestett, komor ábrázatú figurák mintegy az adott jeleneten kívülre kerülnek. Szerepük a világi festményeken az volt, hogy megszólítsák a nézőt, kérdéseket, kételyeket vessenek fel a környező szocialista valósággal szemben.

Bár teljesen más kontextusban, más jelentéssel, mégis erre a megoldásra emlékeztet Gizella alakja. A királyné arcvonásai lágyabbak, mint az egykori nőalakoké, mégis a jelenet tárgyához képest talán túlzónak mondható komolyságot tükröznek. A nézőre szegeződő tekintet, a szinte ünnepélyes finom gesztus, ahogy bal kezét felemeli, megszólít, kiemeli őt a régmúlt történeti pillanat lezártágából, és tulajdonképpen a jelennel kapcsolja össze.

A galvácsi falképciklus nemcsak stílusa szempontjából fontos állomás a festő pályáján. A falképek ikonográfiája révén betekintést kapunk Puskás László sajátos módszerébe, amellyel ikonográfiai előképeket gyűjtött, forrásokat olvasott, majd ezeket feldolgozva beépítette saját kompozícióiba. Így ezekre a jelenetekre is kitérünk.

Szent István élettörténete a bal oldalon indul. Elsőként fent balra a Hartvik-legendában olvasható esemény szerepel *Sarolt álmában István első vértanút látja* felirattal: egy teremben, ágyában alszik a leendő királlyal várandós fejedelemasszony, eközben világító körmezőben Szent István protomártír jelenik meg neki köszöntő gesztussal. Az első vértanú szavait egy mondatzalagon olvashatjuk: *Fiút szülsz, akinek először jár korona e nemzetben, az én nevemet ruházd reá.* A színes vázlaton ez a kompozíció az alsó sorban kapott volna helyet, felette egy pontosan nem meghatározható ötalakos kompozíciót látunk, amelynek középpontjában egy térden álló, nimbuszos figura látható, minden bizonnyal Szent István.¹⁷

A megvalósult falképen a felső sor jobb oldalán egy hasonló kompozíció szerepel *Az ifjú István apjával Gézával és nevelőivel* felirattal. A kép bal oldalán Géza fejedelem és magyar kísérete sorakozik, előtte a számanyon térdeplő ifjú fejedelem glóriával, imára összetett kézzel. A jelenet középpontjában egy nimbuszos püspök, feltehetően Szent Adalbert alakja magasodik, áldó jobbal, mögötte jobbra egy szerzetes és további magyarok alakjai.

¹⁷ A vázlat alján a ceruzával hevenyészetten felírt témák között talán erre a kompozícióra vonatkoztatható a felirat: *Az ifjú Szent István apjával Gézával és nevelőivel.* Alatta szerepel még egy név: *Adalbert.*

7. kép: Puskás László: Jelenetek Szent István életéből, 1981. Galvács, katolikus templom falképei

E két jelenet alatt egy összetett kompozíció készült, amely egybekapcsolja a vázlaton még különálló két csatajelenetet, valamint az ott látható, térden álló alakot. A jelenet felirata így szól: *István megzabolázza a lázadókat, a szentségtelen szokásokat letöri*. A képen baloldalt lovas katonák összecsapását ábrázoló csatajelenet bontakozik ki. Jelentésére a zászlók utalnak, a turulos zászló rúdja eltörött, föléje emelkedik győztesen egy kereszttel díszített lobogó. A csata előterében egy pogány magyar, minden bizonnyal Koppány esik össze egy sisakos vitéz lándzsaszúrásától. A jobbra látható sisakos, páncélinge fölött palástot viselő lovagban dicsfénye révén Szent Istvánt ismerhetjük fel, aki féltérde ereszkedve, imára emeli kezeit, mögötte sebesült katonák alakjai.

A történeti ciklus a szemközti falon folytatódik. A vázlat szerint itt négy jelenet kapott volna helyet, kettő az ablakok közötti falon, ezek meg is valósultak. A felső mezőben látható jelenet felirata: *István keresztelteti a magyarokat, templomokat épített*. Baloldalt egy jellegzetes részkompozíció látható, egy szerzetes és egy pap sajátos, hatszögletű keresztelőmedence fölé hajolva két magyart keresztel meg, akik mellükön keresztbe tett kézzel áhítatosan fogadják a szentséget. Ez a motívum Vásári Miklós esztergomi prépost 1343-ra datált *Decretales-kódexének* egyik miniatúráján látható, melynek készítője Niccolò di Giacomo bolognai miniátor lehetett.¹⁸ Puskás László későbbi szakrális műveinek ikonográfiájához is gyakorta keresett előképet vagy inspirációt a korábbi századokból származó művekben. Ezeket a forrásokat nem jegyezte le, így a nem közismert előképek mindmáig ismeretlenek. A falképen a keresztelésre váró különböző életkorú személyeket egy honfoglalás kori viseletű alak kíséri. Oldalán az oroszlángriffes tarsolytábla és szablya konkrét régészeti leleteket követ.¹⁹ A jelenet jobb oldalán Árpád-kori körtemplomok láthatók a háttérben. Az előtérben a földön ülő mezítlábas alak kiléte homályos, a fejsze kezében akár ácsmesterre is utalhatna, de a keresztény ikonográfiában Keresztelő Szent János szavai nyomán az ítélet eszköze is lehet. Így az alak jobb térd alatt látható elem talán tört tartó, levágott vérző jobb kéz is lehet, a férfi furcsa üres tekintetével az István elleni merényletet megvakítással és kézlevágással megbüntetett elkövetőkre is utalhat.²⁰

Az alsó jelenet felirata: *István és Gizella átveszik a koronázási palástot a veszprémvölgyi apácáktól*. Ez a jelenet, ahogy a cikluskezdő kompozíció is, általánosító építészeti keretet kapott, belső térben játszódik. A kompozíció bal oldalán a középpontba került a stilizáltan megfestett koronázási palást, melyet apácák emelnek magasba. Egyikük a palást előtt guggolva mutat rá. A kép jobb oldalán látható a díszes ruhát viselő, trónoló királyi pár. Szent István jobbában jogart, bal kezében az országalmát tartja, előtekint a palástra, mellette foglal helyet a már korábban bemutatott módon megfestett Gizella, aki fehér fátyol fölött koronát visel. Puskás László fontosnak tartotta itt is a korhű motívumok megfestését, hogy ezek révén tegye hitelesebbé és tartalmi vonatkozásban valóssá az ábrázolást. Ezek a motívumok nemcsak attribútumok révén mutatkoznak meg, hanem a honfoglaló, korai magyarság arckarakteriben, viseleteiben is.²¹

¹⁸ N. TÓTH Ágnes: *A királyné fátyla. Gizella királyné a Szent István és Szent Imre-legenda narratív ábrázolásaiban*. In PROKOPP Mária (szerk.): *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 145–157, 146–147. Ezúton köszönöm N. Tóth Ágnesnek, hogy felhívta figyelmemet erre a miniatúrára. Hasonló szokatlanul hatszögletű keresztelőmedence több 5–6. századi keresztelőkápolnában állt, például a Gradoi-i Battisteróban.

¹⁹ Az előképet keresve, épp ilyen oroszlángriffes tarsolytábla nem a hazai honfoglalási emléktárhelyen, hanem a Szemjonovo-Veszelo-i cseremiszi sírból származik. FODOR István: *A veszelo-i tarsolytábla*. In RÉVÉSZ László – WOLF Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei: Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről). Szegedi Egyetem Régészeti Tanszék, Szeged, 2013, 457–470, 459–460.

²⁰ Mivel a falképek ikonográfiájáról semmilyen korabeli feljegyzés nem készült, szóbeli visszaemlékezés sem maradt fenn, és ikonográfiai előképet sem ismerünk, ez az értelmezés egyelőre feltételezés.

²¹ A magyarok ábrázolása ezen a falképcikluson László Gyula régész-képzőművész rekonstrukcióira emlékeztet, bár ezek csak egy évvel később jelentek meg. Vö. LÁSZLÓ Gyula: *50 rajz a honfoglalókról*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1982.

8. kép: Puskás László: István keresztelteti a magyarokat, templomokat épített.
István és Gizella átveszik a koronázási palástot a veszprémvölgyi apáctól.
1981. Galvács, Szent István-templom

A fennmaradt színvázlat tanúsága szerint Puskás László eredetileg még két további jelenetet tervezett jobbra, az ablak utáni falszakaszon. A felső sorban látható vázlatos kompozíció azt sejteti, hogy talán Szent István megkoronázásának jelenete készült volna ide, szintén a Vásári Miklós féle *Decretales-kódex* említett négyes miniatúrájának egyik jelenete alapján, ahol Szent István térdelő alakja előtt balra, a trónon ülő glóriás alak az első esztergomi püspök, Asztrik lehet. Az alsó jelenet a vázlaton sírba tételt ábrázol, minden bizonnyal Szent István temetését

vagy újratemetését, hiszen a kompozíció alsó részén a Szent István szentté avatása alkalmából készült szarkofág hosszú, kerubokkal díszített oldala látható.

A történeti jelenetek szándékosan szűk színpalettával készültek, amelyet okker, sötétzöld, vörösés égetett sziena, némi fehér alkot.²² Az alakokat, motívumokat határozott formahatárok jellemzik, az elvont síkszerűséget némi tónusozás oldja. Ahogy a megrendelő közösség kérte, az ábrázolás nem ikonszerűen sematikus, az alakok között több, a valósághoz közelítő karakteres típust is látni. A figurák, a bemutatott cselekmény teljesen kitölti a képmezőt, ezzel a művész a középkori festészet gyakorlatára kíván visszautalni.

A falak tagolásához szervesen kapcsolódott a mennyezet felosztása, ahol a központi kilencosztatú négyzetes szakaszt olyan egybehurkolódó körfonatos szalagornamentika egészíti ki, amelyet a Szent István szarkofág kerubos oldalfalain látható szalagkeretek inspiráltak.

A galvácsi templom szentély- és mennyezetábrázolásainak ikonográfiája már általánosabb érvényű, kevésbé szigorúan kötődik a templom titulusához. A szentély hátsó falára az *Utolsó vacsora*, az Eucharisztia megalapításának pillanata került. A színes vázlaton eredetileg a jelenet okker háttér előtt szerepelt volna, teljesen kitöltve a falszakaszt. A valóságban a galvácsi közösség tagjai ragaszkodtak ahhoz, hogy az itt korábban is meglévő oltárkép, amely Szent István Máriának való országfelajánlását ábrázolja, maradjon a helyén. Így a kompozíció közepén számára helyet kellett hagyni.²³ A jelenetet festett építészeti keret fogja közre, egy diadalív, amelyet két pillér tart. A bal oldali pillér lábuzatán látható a festő monogramja, összekapcsolt PL betűk és a festés évszáma. A jelenet középpontjában Krisztus látható vörös köpenyben, amint a kelyhet tartja, keblére a kedves tanítvány, János hajtja fejét. A többi apostol változatos pózokban üli körül az asztalt, Jézusra figyelnek. Kivételt képez a jobb szélén ülő Júdás, aki hátrafordulva, a derekára kötött erszényben lévő pénzerméket nézegeti. A jelenet drámaiságát a környezet oldja, hiszen a háttérként megfestett terem magát a galvácsi templomot idézi meg, ablakformáival, azok tagolásával, de még a díszes padlócsompéjének mintázatával is. Az ilyen valós motívumok gyakorta szolgálták Puskás László festészetében az ábrázolt jelenet aktualizálását, amelynek révén az újszövetségi eseményt hozzákapcsolta a festmény konkrét helyszínéhez. Az Utolsó vacsora-jelenet bal oldalán, félköríves mezőben, a folytatódó mintás padlózatán a trónoló Istenszülő Mária látható a gyermek Jézussal, a jobb oldalon az áldó kezű, trónoló Krisztus, aki térdére támasztja a nyitott könyvet az alfa és ómega betűkkel.²⁴ A festőművész ikonográfiai koncepciója szerint az Utolsó vacsora jelenete a római katolikus hagyományt képviseli, miközben az Istenszülő és Krisztus alakja – a görögkatolikus templomok ikonosztázának két fő ikonjára emlékeztetve – a bizánci hagyományt.

A szentélyhez tartozó kék alapszínű mennyezeti szakaszon egy színes fényív emeli ki a központi mezőt, amelyben egy görögkereszt lebeg a csillagos égbolt közepén, a mező két sarkán az ókeresztény időkre visszamenő hold- és napmotívum, ami az univerzum teljességére utal.²⁵ Hasonló, körmezőbe foglalt keresztmotívum a karzat alatti mennyezetre is készült.

²² A vázlaton még zöldet nem látunk.

²³ TERDIK et al. 2014, 184. Az oltárfestmény Cséka Károly (1829–1887) egri rajztanár festő alkotása.

²⁴ A színvázlaton ezek az alakok még álló figurákként láthatók.

²⁵ A vázlaton az egész első szakaszt csillagok borították volna, a fényív belülről vörös, kifele egyre világosodó okker sávokból áll. A csillagok az oldalfali szakaszokon is megjelentek volna, köztük egy üstökös is. Ezt a megoldást később

A történeti jelenetek fölötti szabályos négyzet alakú mennyezeti szakasz kilenc mezőre osztott. Ezen belül változatos szalagornamentikával kialakított körmezőkben félalakok szerepelnek. A négy sarokban a négy evangélista a szimbólumaikkal szerepel, ahogyan a bizánci kupolás templomok csegelyein. Közöttük, a főtengelyben megfestve – a vázlaton eredetileg még Szent István ismerhető fel uralkodói jelvényeiről – viszont Szent Gellért püspök vértanú, Szent Imre herceg, Szent László király félalakja szerepel, ahogy a felirataik is megerősítik. A keresztengelyben női Árpád-házi szentek, Szent Margit és Szent Erzsébet félalakjai láthatók változatos beállításokban és egyénített vonásokkal.²⁶

Összegzés

Puskás László három bemutatott műve jól példázza a művész azon törekvését, hogy visszaállítsa a szakrális művészetet abba a szerepkörbe, amelyért egykor létrejött: hogy segítse a szakrális tér imádságos atmoszférájának megteremtését. Ahogyan a Szentírásból vett események, szereplők ábrázolásai tanító, missziós eszközként kapnak helyet a templombelsőben, úgy a történelmi vonatkozású jelenetek, személyiségek sem pusztán felidézés, emlékeztetés gyanánt jelennek meg. Boldog Gizella királyné a magyar keresztény államot építő, a magyar nép megtérítésén fáradozó Szent István méltó társaként, segítőként jelenik meg a szekción és a mozaikokon. Egyrészt példaképként, ahogy Galvácson a megfestett alakok közül egyedül ő tekint ki ránk a képből, mintha meg akarna szólítani. Másrészt közbenjáróként, oltárképen és kápolnafrízen, imádkozó kéztartással az Egyház szüntelen imájába bekapcsolódva. A személyére utaló attribútum, a Gizella-kereszt a mozaikképeken nemcsak életének későbbi időszakára utal, hanem általánosságban a kereszt fontosságára, a keresztény hitre, amely próbatételek közepette iránytűje és támasza volt, ahogyan igazodási pontként szolgálhat napjainkban is. Hiszen Puskás László krakkói ciklusában épp ilyen céllal, erre emlékeztetve alkalmazza az ábrázolt vértanúk tenyerébe simuló kis vörös keresztet.

Szakirodalom

FODOR István: *A veszelovoi tarsolylemeze*. In RÉVÉSZ László – WOLF Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei: Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről). Szegedi Egyetem Régészeti Tanszék, Szeged, 2013, 457–470.

HORNYÁK Gyula: *Galvács. Fejezetek a falu történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1998.

elvetették. A következő szakasz szalagornamentikája itt még más változatban készült. A vázlat egyik szélén a fényív eredetileg tervezett színei vannak ceruzával lejegyezve: fehér, világos piros, sziena, világos sziena, okker, világos okker, fehér.

²⁶ A mennyezet körmezős ornamentikával való dekorálása már figurák nélkül folytatódik egészen a karzat fölé nyúlva, ez a megoldás a vázlaton még nem szerepel.

JÓZSA Judit: *Gizella öltözetei az ábrázolásokon az évszázadok távlatában*. In PROKOPP Mária (szerk.): *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 159–175.

KOVÁCS Nándor: *Bízunk a Gondviselésben! Ünnepi beszélgetés Puskás László képzőművésszel, görögkatolikus atyával*. Interjú. = *Hét Nap*, vajdasági magyar hetilap LV. évf. (2005), december 20.

LÁSZLÓ Gyula: *50 rajz a honfoglalókról*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1982.

N. TÓTH Ágnes: *A királyné fátyla. Gizella királyné a Szent István és Szent Imre-legenda narratív ábrázolásaiban*. In PROKOPP Mária (szerk.): *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 145–157.

PUSKÁS 2016 = PUSKÁS Bernadett: *A krakkói Isteni Irgalmasság-bazilika magyar kápolnájának mozaikjai*. In IVANCSÓ István (szerk.): *Az „Uram, irgalmazz” címmel - az irgalmasság rendkívüli szentévében - 2016. március 17-én rendezett szimpozion anyaga*. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék, Nyíregyháza, 2016, 55–83.

PUSKÁS 2020=PUSKÁS Bernadett: *Puskás László. A szent vonzásában*. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2020.

PUSKÁS László: *Megalkuvás nélkül – Boldog Romzsa Tódor élete és vértanúhalála*. Don Bosco Kiadó, Budapest, 1998. (Újabb, bővített kiadása: Barnaföldi Gábor Archívum, Budapest, 2005.)

SIEPAK M. Elzbieta ZMBM: *Kaplica „wegierska”. Rozmowa z ks. protoprezbiterem Laszłó Puskásem*. = *Oredzie Miloserdzia* 2004/52, 8–9.

TERDIK Szilveszter et al. (kiad.): *Görögkatolikus templomok a Miskolci Apostoli Exarchátusban*. Miskolci Apostoli Exarchátus, Miskolc, 2014.

Képek jegyzéke²⁷

1. kép: Puskás László: *Communio Sanctorum*, 2003–2004. Krakkó-Łagiewniki, Isteni Irgalmasság bazilika magyar kápolnája. Fotó: Mudrák Attila
2. kép: Puskás László: *Szent István, Boldog Gizella, Szent Imre*, 2003–2004. Krakkó-Łagiewniki, Isteni Irgalmasság bazilika magyar kápolnája. Fotó: Mudrák Attila
3. kép: Puskás László: *Szent Adalbert esketi Szent Istvánt Boldog Bajor Gizellával*, 2005. Rábé, Szent Adalbert római katolikus templom. Fotó: Mudrák Attila
4. kép: Puskás László: *A rábéi mozaik 1:1 kartonvázlata*, 2005. Nyíregyháza, Görögkatolikus Múzeum. Fotó: Puskás László
5. kép: Puskás László: *A galvácsi Szent István király katolikus templom falképei*, 1981. Fotó: Mudrák Attila
6. kép: Puskás László: *A galvácsi falképek színvázlata*, 1981. Fotó: Janka György
7. kép: Puskás László: *Jelenetek Szent István életéből*, 1981. Galvács, katolikus templom falképei. Fotó: Mudrák Attila
8. kép: Puskás László: *István keresztelteti a magyarokat, templomokat építtet*. István és Gizella átveszik a koronázási palástot a veszprém-völgyi apácáktól. 1981. Galvács, Szent István-templom. Fotó: Mudrák Attila

²⁷ A fotók forrása: a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola kiadásában megjelent szerzői monográfia: PUSKÁS 2020.

VUKOV Konstantin*

Esztergom első bazilikája, Szent István alapítása

*„Biztos, hogy vannak hipotézisek, amelyek valószínűség-értéke igen magas, ám mindent egybevéve tudatában kell lennünk bizonyosságaink határainak.”
(Joseph Ratzinger)***

Absztrakt

Az esztergomi Várhegy középkori bazilikája a török kort lepusztult, romos, megbontott állapotban vészelte át. Maradtak ábrázolások erről. A szakirodalomban feldolgozott ábrázolások közül kiemelten Mathes 1827-ben megjelent könyvében (IV. tábla) van egy alaprajzi ábrázolás. Ebből a többi értékelhető rajzzal összevetve kideríthető a templom alaprajzi szerkezete, jó közelítéssel a méretei. A maradvány állapotáról mind Mathes, mind Széless György kanonok leírása sok értékelhető információt közöl. A 19. századi székesegyház építéskor a teljes régi bazilikát elbontották, a terepet kb. 10 méterrel süllyesztve planírozták, tehát nem maradt semmi, s ebből kísérli meg a tanulmány Esztergom első bazilikáját rekonstruálni. Legfontosabb megállapítás, hogy Szent István bazilikájának méretei és alapvető alaprajzi szerkezete megfelel a Mathes által közölt 16. századi állapotot tükröző rajznak. Szembetűnő a hajó pilléreközeinek méretváltása, amely építési fázisokra utal. Szent István 1000–1001-ben megkezdhette az építkezést. 1010-re már a szentély, a hajó első periódusa és a torony-karzat zóna elkészült, a teljes templom 1013-ra készen állhatott. Az elméleti rekonstrukciót Gizella királyné kapcsolataihoz kötődő Ottó-kori bazilikaépítések tanulságai, példái hitelesen segítették. Megfelelt az a következő modellnek: íves szentélyzáródású, altemplomos, emelt szentélyes, háromhajós, két nyugati tornyos, karzatos bazilika, nyugati átriummal. Jeles építészeti rokonság kimutatható a mainzi dóm keleti szentélyzónájával. A méretrendi elemzésen alapuló építéskiviteli idők becslése meg tudta határozni az egyes reálisan elérhető építési fázisokat. A Szent István által épített főtemplomot a későbbi korokban korszerűsítették, kápolnákkal bővítették, sokszög záródású gótikus szentéllyel átalakították.

Az esztergomi Várhegy szerepe a 10–11. században

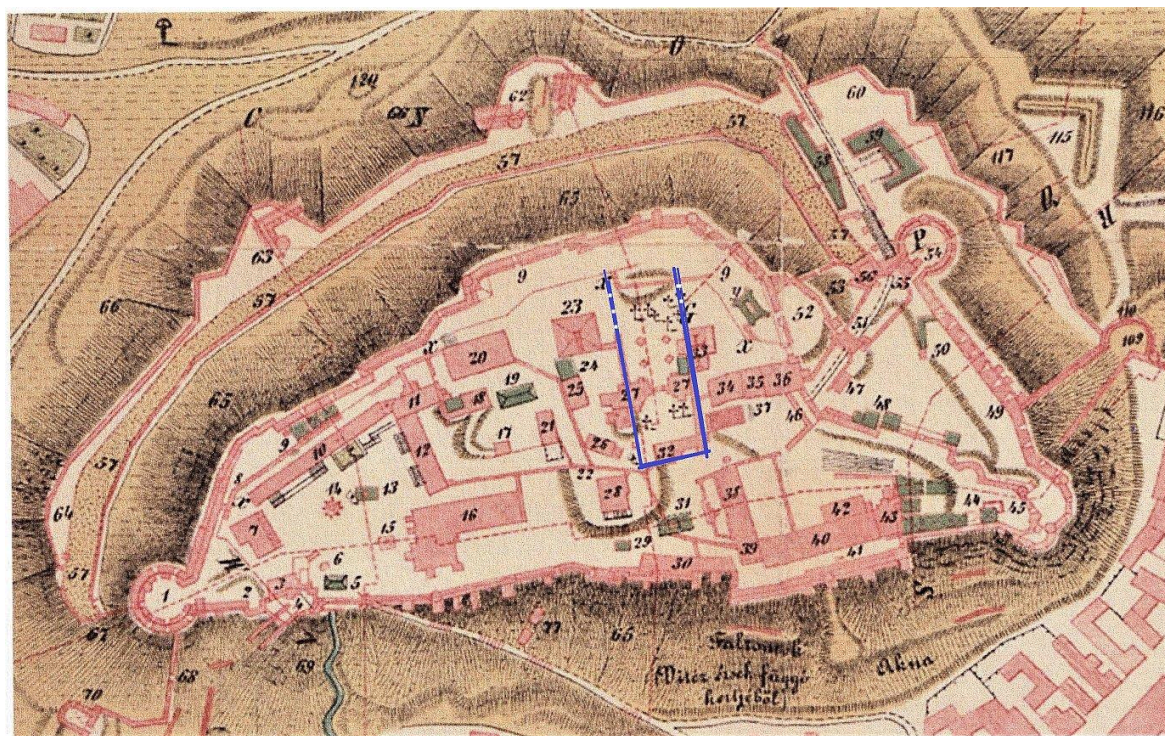
Esztergom már Géza fejedelem idejében (972–997) kiemelt helyet jelentett a magyar uralkodói szálláshelyek közt.¹ A források alapján a 10. század végére már léteznie kellett Szent

*Vukov Konstantin okl. építészmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök, szakértő. Esztergom kutatásával több mint 35 éve foglalkozik.

** Joseph RATZINGER XVI. Benedek: *A názáreti Jézus* (első rész). Ford.: Dr. ROKAY Zoltán. Szent István Társulat, Budapest, 2008, 14.

István protomártír templomának, fejedelmi szálláshelynek és főpapi épületnek. Eme kápolna avagy templom és a csatlakozó fejedelmi szállás-szárny Vajk, keresztelési nevén István születési helye. István felnőtt korában is visszatért ide, mert itt öveztek fel karddal a Koppány elleni hadjárat indítása előtt. Fialat királyként is felkarolta az esztergomi várhegyet ifjú feleségével, Gizellával. Istvánt az ezredfordulón királlyá kenték föl és koronázták meg, ugyanekkor Gizellát is uralkodónői jelvényekkel látták el, a király társaként elismerve.² A király által alapított új főszékesegyházat Szent Adalbert tiszteletére szentelték.

Az esztergomi várhegy 10–11. századi beépítéséről a szakirodalomban két, topográfiailag hasonló, de részleteiben eltérő modell hozzáférhető, Horváth István és Buzás Gergely kutatási szemléletei nyomán. Esztergomban a bazilika építésekor végzett jelentős tereprendezés miatt a legrégebb, Taksony–Géza-kori fejedelmi/királyi szálláshelyről régészeti adatok nem maradtak fenn. Az újkori térképezésből kiemelkedően Krey (1756) (1. kép) és Mathes³ rajzairól ismerjük a lebontásra került, elpusztult építményeket (2. kép), természetesen a török kor után maradt késő középkori és az újkori bontások előtti állapotunknak megfelelően.

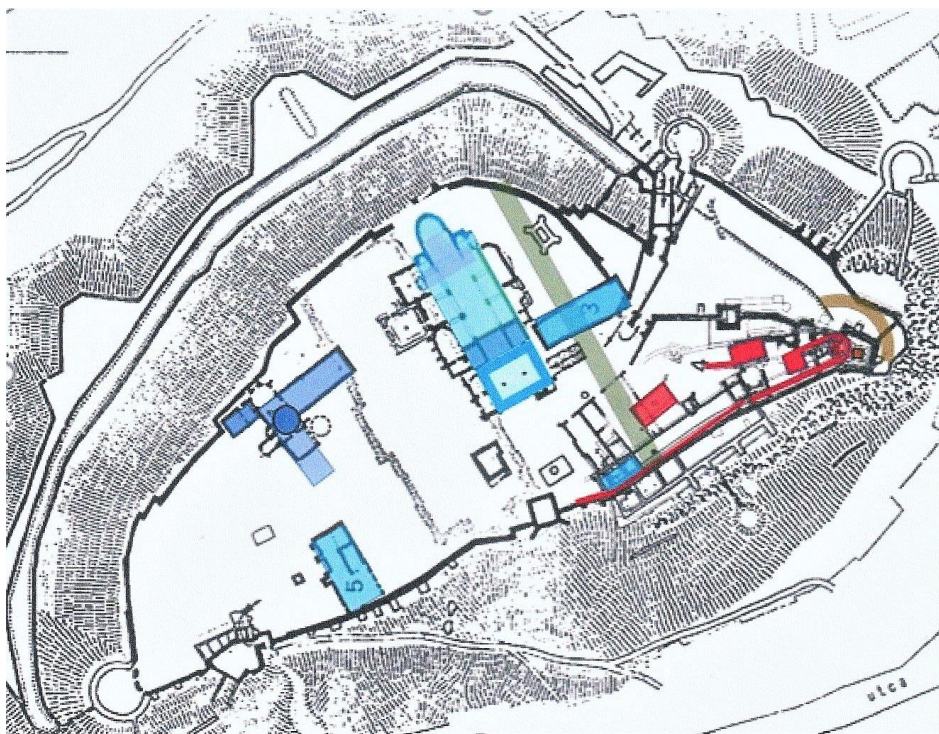

1. kép: Krey 1756-os felmérési rajza a Várhegyről, a kék vonal a bazilika helyét jelzi (Villányi Sz.)

¹ HADHÁZI Gábor: *Az „Államálmodó”, Géza nagyfejedelem emlékezete*. Kiállítási katalógus. Székesfehérvár, 1997, 27.

² A Szent István legendák és a müncheni Gisela-Kreuz ábrázolása ezt mutatják. Később kitérek a koronázási helyszínre, mivel új vélemény szerint Székesfehérvárott történt a szertartás..

³ VONATKOZÓ FORRÁS ÉRTÉKŰ PUBLIKÁCIÓK: Villányi SZANISZLÓ: *NÉHÁNY LAP ESZTERGOM VÁROS ÉS MEGYE MŰLTJÁBÓL*. ESZTERGOM, 1891. FÜGGELÉKE I., II., SZ. ÁBRA-MELLÉKLET (KREY TÉRKÉP ÉS METSZETEK, MÁSOLTA SCHEDL ARNULF FÖGYMN. TANÁR); Máthes JÁNOS: *A RÉGI ESZTERGOMI VÁR, AZ OTT KIÁSSOTT EMLÉKEK ÉS MÁS RÉGISÉGEK LEÍRÁSA*. (LIBRI VETERES STRIGONII 4.), (AZ 1827. ÉVI LATIN EREDETI HASONMÁSA ÉS FORDÍTÁSA: „VETERIS ARCIS STRIGONIENSIS [...] DESCRIPTIO”.) FORD., BEV.: F. Romhányi BEATRIX. LASKAI OSVÁTH ANTIKVÁRIUM, ESZTERGOM, 2014.

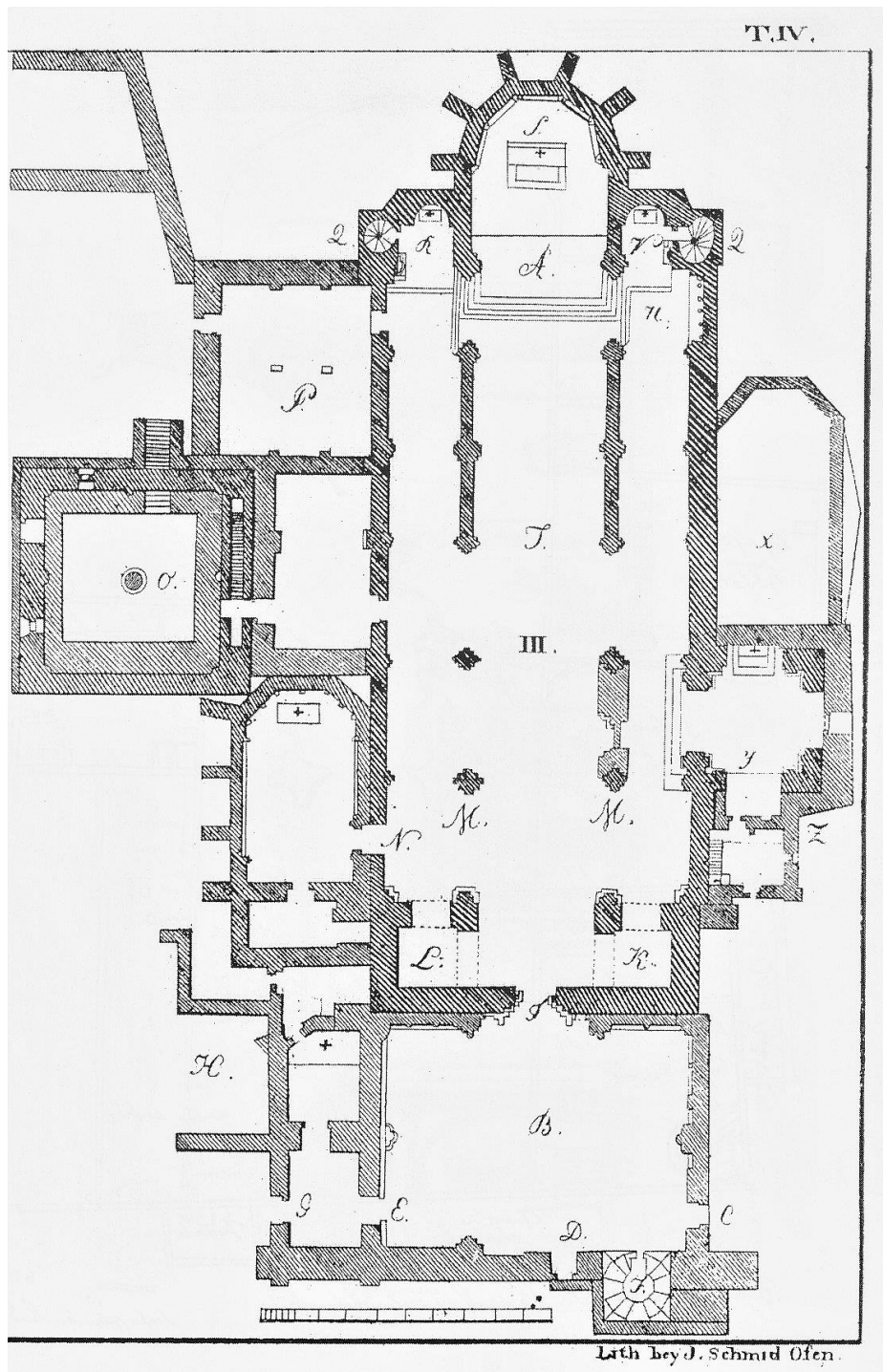

2. kép: A várhegy épületei a 11. század elején és a déli sánccal elválasztott ispánsági központ (piros épületek) (a szerző szerkesztése)

Ezek figyelembevételével készült Horváth István összesítő ábrája, amely a Várhegyen a 11. századi épületek diszpozícióját mutatja be. A 10. századi, Géza-féle fejedelmi szálláshelyet lehet ide azonosítani, miként Horváth István ezt Lepold Antalra hivatkozva összefoglalta. Az érseki bazilikát a Mathes-féle alaprajzzal összhangban levő háromhajós, félkörív-apszisos, nyugati toronypáros, előátriumos épületként mutatja be. Buzás Gergely reális szemlélettel, sematikus, de merészen rajzolt rekonstrukciója szerint, a példákából merítve, a Szent István protomártír templom építészeti környezetében két hosszanti szárny és egy kerek házikápolna képezte a korai, 10. század végi rezidenciát. Hosszú, háromhajós jelleggel ábrázolja a székesegyházat a 10. század fordulója táján. A másik rajzpáron a 11. századi helyszínrajzot közli. Ezen már egy elválasztó sánc van a Várhegy É-i és D-i része közt. Kiválóan felismerte: mivelhogy a visegrádi várispánság Esztergom várhegyére költözött, és ennek a déli részén alakult ki a helye, ezért épült elválasztó sánccal a fejedelmi-egyházi székhely és az ispánsági székhely közé. Valójában az ispánsághoz tartoztak a Nagy Emese által a mai palota területe alatt feltárt kora Árpád-kori épületmaradványok. Így átértékelhető a lakótorony alatt feltárt kerek kápolna-meghatározás, miszerint nem kerek kápolna lehetett, és magyarázatot nyerünk arra, hogy III. Béla (1172–1196) miért építkezett teljesen új koncepció szerint, miért nem becsülte meg valamit elődjeinek épületeiből. Azért, mert az nem a szent királyi elődök építkezése volt. A Várhegy északi felén fekvő Szent István protomártír kápolna/templom és a palotaépületek témáját most részleteiben nem tárgyalom,⁴ mivel az érsekség főtemplomának építése a vizsgálat tárgya, aminek Gizella királyné is részese lehetett. További

⁴ AZ ESZTERGOMI VÁR EGY KORAI KÉPÉRŐL: VUKOV KONSTANTIN: GIZELLA KIRÁLYNÉ ÉS ESZTERGOM: A SZENT ISTVÁN-KORI ESZTERGOMI VÁR ARCULATA. IN REGINA GISELA, BOLDOG GIZELLA NYOMÁBAN, TANULMÁNYOK ELSŐ KIRÁLYNÉNK TISZTELETÉRE. SAJTÓ ALÁ REND.: Prokopp MÁRIA. KORTÁRS NŐI REFLEXIÓK FÓRUMA, BUDAPEST, 2023, 83–101.

megfontolásaim alapján Horváth István modellje jobban megközelíthette az egykori helyzetet. Mint említettem, ő jobban támaszkodott a Várhegy 18–19. századi felmérési dokumentumai szerinti építészeti diszpozícióra, kiemelten Mathes IV. táblán közölt bazilika-alaprajzára és Krey felméréseire. Nagyon is valószínű, hogy ez az építészeti diszpozíció az első bazilika építészeti megoldását felhasználva fejlődött ki művészeti formai megújítások sorával, tehát az első bazilikát rejtette. (3. kép)

3. kép: A Szent Adalbert székesegyház alaprajza Mathes 1827-es könyvének IV. táblájáról

Az érsekség alapítása, az esztergomi székesegyház kialakítása

Nyilvánvaló, hogy az új magyar egyházi berendezkedéshez illő, monumentális építészeti feladatokhoz példákat, előképeket kellett keresni. A „tippek” begyűjtése, behozatala leginkább a kapcsolatokból vezethető le, mégpedig egyházi és uralkodói családi vonalakon.

A Magyarországgal kapcsolatba került egyházi központok közül – Koszta László feldolgozására támaszkodva⁵ – *Regensburg, Mainz, Passau, Salzburg, Niederaltaich, Trier, Magdeburg, St.Gallen, Einsiedeln, Reichenau* a legjelentősebb. Sokkal erősebbnek tartom az uralkodói és így az előbbiekkal sokszor átfedő családi kapcsolatok hasznosulását. Persze az oklevélkiadások által nyomon követhető uralkodói látogatások sokszor éppen ezen egyházi helyeket érintik, s még tegyük hozzá *Gandersheimet, Halberstadt*-ot.⁶ *Magdeburg* felé közvetlen személyi szál mutatható ki Radla személyében (szerzetesi nevén Sebestyén), aki Szent Adalbert társaként jött, 1002 és 1007 között esztergomi érsek volt.⁷ Figyelemre méltó a korai zarándokhelyként működő *Corvey* apátságának szerepe is. A 8–9. században mintaszerű westwerkes templomban őrizték Szent István vértanú és Szent Vid (másként Vitus) ereklyéit.⁸ Mindkét szent tisztelete és egyházi titulus szerepe kiemelt volt a magyar föld számára már a 8–9. században és a Magyar Királyságban a 10. századtól fogva.⁹

Így fontos megismerni Gizella környezetét, mind az uralkodóház és rokonsága magas rangú női szerepvállalása, mind a szereppel kapcsolatos mozgástér építészeti példái tekintetében. A rokoni kapcsolatok és Gizella közvetlen szülői, testvéri szálai is elvezetnek nevezetes helyekre, amelyeknek Ottó-kori építészete a kor követendő példájául szolgált. Gizella születési ideje és fogékony zsenge ifjúsága a 10. századra esik, amelyet a kiváló, művelt főnemesi nők századának neveznek:¹⁰ Példaként felemlítve Mathilde és Editha királynét, Adelheid és Theophanu császárnét, Mathilde von Quedlinburg apátnőt és Hrotsvit (Horswita) von Gandersheim költőnő-apátnőt, akik az őket követő időkben nem múltak el hatás nélkül.¹¹

Gizella születésének idejét a történelmi események szükségszerűen 985-re teszik, helyét pedig Regensburgba (esetleg szülei másik tartózkodási helye alapján a közeli Abbachba).

⁵ KOSZTA LÁSZLÓ: *A KERESZTÉNYSÉG KEZDETEI ÉS AZ EGYHÁZSZERVEZÉS MAGYARORSZÁGON*. IN Kristó GYULA (SZERK.): *AZ ÁLLAMALAPÍTÓ*. ZRÍNYI, BUDAPEST, 1988, 164–165. (A SZERZŐ VÁZLATOS TÉRKÉPET KÖZÖL.)

⁶ Ha még hozzátesszük Gandersheimet, Halberstadtot, akkor jól fedi a helységnévsor pl. Gizella fivérének, Henrik bajor hercegnek, majd II. Henrik német-római császárnak az itineráriumát. BÖHMER, Johann Friedrich: *Regesta imperii, Bd.: 2,4, Sächsisches Haus: 919–1024; =4, Die Regesten des Kaiserreiches unter Heinrich II. 1002–1024*, nach Johann Friedrich BÖHMER neubearb. von Theodor GRAFF. Wien; Köln; Weimar, 1971.

⁷ TÖRÖK József: *Katolikus egyház és liturgia Magyarországon (A kezdetektől a 19. század végéig)*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2000, 23.

⁸ GAI, Sveva, *Projekt „Kloster Corvey’: Archäologie und Baugeschichte der karolingischen Anlage*, Archalogie Westfalen-Lippe Heidelberg 2010, (<http://journals.ub-uni-heidelberg.de>), 130–134, 131.; MEDGYESY S. Norbert: *A gyógyulás helye – Szent Vid hazai tisztelete, Velem-Szentvid története, áhítatformái és a perenyéiek fogadalmi zarándoklata*. Magyar Napló, Budapest, 2024.

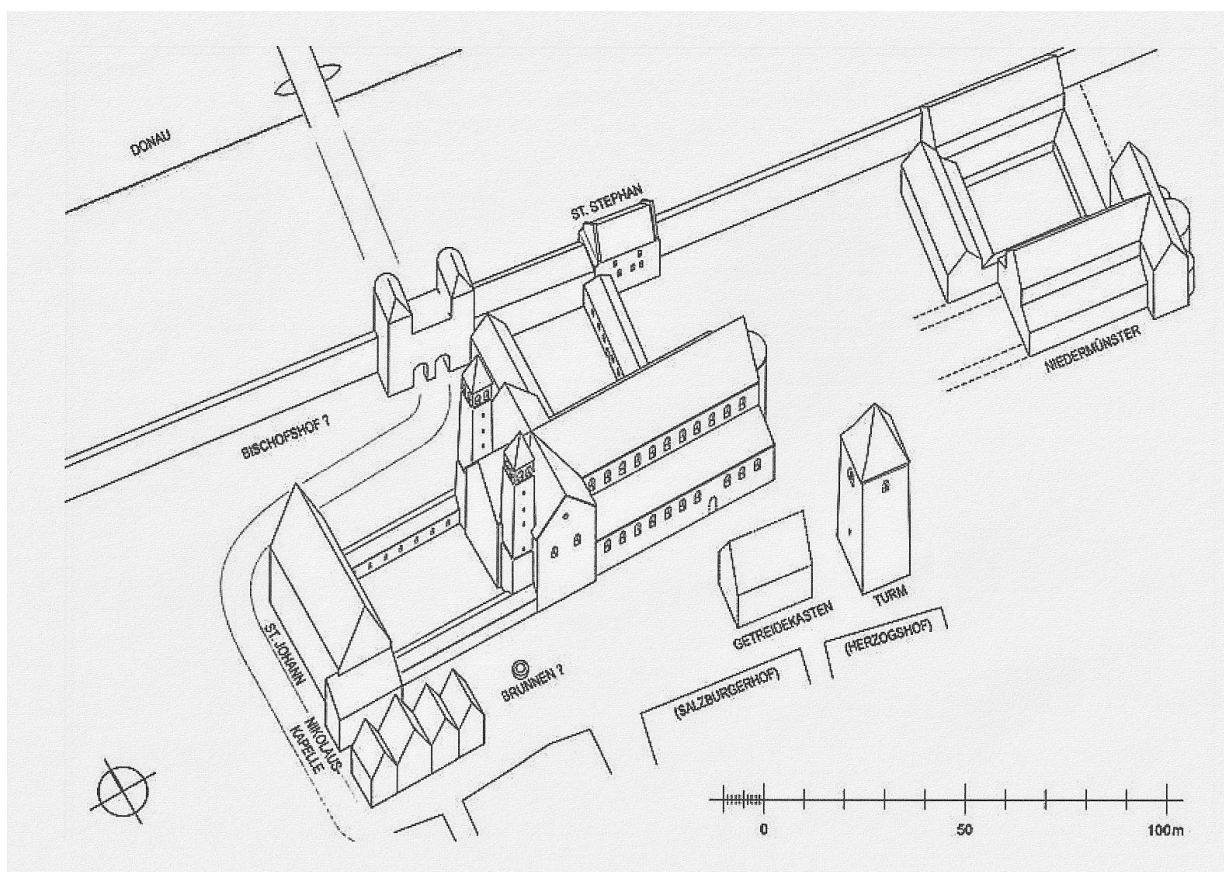
⁹ KOVÁCS ANDREA EGYHÁZZENE-KUTATÓ SZERINT VITUS ZSOLOZSMÁJA HÁROM ESZTERGOMI ÉS KÉT FELFÖLDI ILLETŐSÉGŰ KÖZÉPKORI KÓDEXBEN MARADT FENN. KULTUSZÁNAK KÖZPONTJA A MAI MAGYARORSZÁGON A VELEMI KÁPOLNA. KOVÁCS ANDREA, *SZENT VITUS MISÉJE ÉS ZSOLOZSMÁJA A MAGYARORSZÁGI RÍTUSOKBAN*. IN Medgyesy, S. NORBERT 2024, 28–55., TOVÁBBÁ Tóth ENDRE: *SZENT VID HEGYE ÉS TEMPLOMA = VASI SZEMLE* 2024/4, 440–449. A SZERZŐ SZERINT VID HAZAI TISZTELETE A DÉL-ÍTÁLIAI-SZLOVÉN-HORVÁT VONALON MÁR A 10. SZÁZADBAN MEGÉRKEZETT. NÉMET FÖLDÖN A SZENT VID HEGYNEVEK TOPOGRÁFIJÁN KÖVETHETJÜK KITERJEDÉSÉT BAJOR FÖLDÖN IS. LÁSD MÉG: 80.JEGYZET, 449.

¹⁰ KOSZTA 1988, 5. jegyzet.

¹¹ Veszprémy 2023, 19–28. GANDERSHEIM TEMPLOMA AKÁR MIINTAKÉP IS LEHETETT.

A fiatal hercegnő nevelését a regensburgi Niedermünster zárdájára bízták. Megnevezik még az alsó-szászországi Gandersheimet is a hercegnő nevelésének helyszínéként, ahol a főrangú „nőnevelés”-nek jelentős női kanonokrendi zárdája volt.¹² Mindenesetre Hildesheim és Goslar közelségében Gandersheim építésze is egyfajta követhető példát mutathatott.¹³

Regensburg szerepe azonban vitathatatlan: ebben az időben korának egyik szellemi központja volt, a hazánkban is járt Szent Wolfgang lett a püspöke.¹⁴ Regensburgban komoly hercegi tartózkodási hely volt, és több templom és kolostor. Az utóbbiak közül a legnagyobb hatású volt a Szent Emmerám bencés kolostor, Reichsstift, amelynek 10–11. századi építészeti kialakítása, elrendezése is példaképpül szolgált. A másik nagyhatású egyházi épületegyüttes a dóm volt átriumos, kéttornyos tömegével. Továbbá Gizella életében szerepet játszott Niedermünster kolostor (4. kép), mivel édesanyja ott volt apátnő, aki számára magas művészeti kivitelű keresztet készíttetett (az ún. Gisela-Kreuz a két uralkodói nő alakjával).

4. kép: Regensburg: a dóm és a Niedermünster kolostor a 11. században

¹² BAUMANN, Walter: *Die Stiftskirche Gandersheim und die anderen Gandesheimer Kirchen*, (Grosse Baudenkmäler, Heft 353), München–Berlin 1987, 4.

¹³ Gandersheim jelentős szerepet játszott Willigis püspök életében, működésében. Így felkentjének, II. Henriknek is jó ismeretei voltak az egyházi környezetről, épületekről. Vö. UHLIRZ, Karl: *Willigis, Erzbischof von Mainz*. In *Allgemeine Deutsche Biographie* Bd. 43. ([https://: adb: Willigis](https://adb.willigis))

¹⁴ A püspök pályáját bemutatja: JÁKLI István, *Szent Wolfgang regensburgi püspök magyar kapcsolatai*, előadási kézirat *A magyarokhoz küldetett kötet* tervezetből.

Jelentős párhuzamot mutat a mainzi dóm 10. század végi építési periódusa, amelyet Willigis püspök nevéhez lehet kötni. A mainzi nyugati homlokzaton jellemzően két oldalsó kör alaprajzú lépcsőtorony veszi közre a westwerket, amely először bejárat volt, majd a 12. századtól – egy második – apszist alakítottak hozzá.¹⁵ Ezek az építészeti emlékek a későbbiekben, a 12–13. századtól, nemkülönben a késő középkorban jelentősen átépültek a kor tudásának és ízlésének megfelelően a késő román és gótikus stílus jegyében, így kutatási publikációkból (például Bauforschung módszerével feltárva) lehet a korábbi állapotokat megismerni. A Szent Emmerám kolostor felépítéséről az ismereteket 973-ban és az azt követő években Szent Wolfgang Regensburg univerzális tudású püspöke közvetítette a magyarságnál tett látogatásaikor. Wolfgangról feltételezik, hogy részt vett Gizella felkészítő nevelésében.

A templomok építészetében Gizella és környezete által ismertnek kell minősíteni elsősorban a mainzi, hildesheimi, majd a bambergi és az augsburgi dómot. Ne feledjük, hogy Gizella fivére magas pályát futott be, II. Henrik néven 1014-ben német-római császárrá koronázták. Henrik a mainzi érsekkel szoros kapcsolatot ápolt. Másik fivére, Bruno egyházi pályát választva Hildesheim kanonokja, majd 1006-ban Augsburg püspöke lett.¹⁶ Hildesheim templomait, főként a St. Michaelt korabeli tervezési módszereinek felfedezése alapján az Ottó-kori építészeti laboratóriumnak nevezik.¹⁷ Bamberghez püspöki Pfalz és centrális kápolna is csatlakozott, a képlet a királyi vagy fejedelmi kápolnához épített palotaszárnyak képének megfelelő. A püspöki palatium mellett itt jelentős bazilikát is emeltek. A bazilika 1012-re készült el, mégpedig Gizella fivérének, II. Henrik (1002-től német király, majd császár) alapításával, akinek szoros együttműködő tevékenysége volt a mainzi érsekkel a birodalmi ügyekben is. Mindezek a felvázolt kapcsolatok, példák, építészeti diszpozíciók, funkcionális kapcsolatok feltétlenül irányt mutatnak az esztergomi Várhegyen létesített 11. századi királyi lakhely, központ és egyházi központ, érsekség építészeti arculatának lehetséges bemutatásához.

Vizsgáljuk meg a felmerült kapcsolati vonalakban szereplő építészeti példáknak néhány olyan sajátosságát, amelyek az esztergomi székesegyház kialakításához jó mintákat adhattak.

Esztergom rangját értékelve valószínűsítem, hogy Fehérvárral egy időben, ha nem éppen hamarabb kezdték fejleszteni a királyi szándékoknak megfelelően 1000 és 1010 közt. Az nagyon is lehetséges, hogy megelőzi a fehérvári nagy aula tér háromhajós bazilikává alakítását, amely az 1022. évi földrengés után indulhatott meg. A brémai Adamus írásában az 1010. év mint a magyarok megtérésének éve szerepel. Valójában ez lehet az esztergomi

¹⁵ HEINZELMANN, Josef: *Mainz zwischen Rom und Aachen, Erzbischof Willigis und der Bau des Mainzer Domes* (1984) 6–32. (www.1000-jahre-mainzer-dom.de. Letöltés 2024. 10. 20.) A szerző csak nagy vonalakban tudta az 1. ábrán rekonstruálni a 1002 előtti építkezést. Mindenesetre megállapította, hogy Willigis kimondottan koronázási dómot kívánt emelni. Aachen addigi privilégiumát azzal ellensúlyozta, hogy a tervezett templom visszatükrözi a római constantinusi bazilika méltóságát, amelyben egykor Nagy Károlyt koronázták. Azóta komoly falkutatást végeztek, erre alapozva látom a rokonságot Esztergommal. Vö. MELLONE, Rebecca: *1000 Jahre Mainzer Dom, Die Baugeschichte des Mainzer Doms*, Institut für Geschichtliche Landeskunde Rheinland-Pfalz e.V., 2010. Lásd még: HÄDLER Emil: *Domrekonstruktionen = Forum 1. 10., Das Magazin der Fachhochschule Mainz*. Szerk.: Prof. MUTH Dr., Gerhard, Fachhochschule Mainz, 2010, 14–16.

(https://www.hs-mainz.de/fileadmin/Hochschule/Publikationen/Forum/Forum_2010-01_web.pdf. Letöltés: 2025. nov. 15.)

¹⁶ A mainzi Willigis püspök avatta fel.

¹⁷ Vö. KÜNZE, Thomas: *DAS BAULABORATORIUM DER BISCHÖFE, ÜBERLEGUNGEN ZUR KIRCHENPLANUNG IM FRÜH- UND HOCHMITTELALTERLICHEN HILDESHEIM = CONCILIUM MEDII Aevi 18*, HEIDELBERG, 2015, 1–60.

székesegyház felszentelésének ideje, mert ez az esemény jól reprezentálta a térítést. Knauz Nándor szerint az esztergomi érsekséggel együtt a káptalant már 999-ben megalapította István, „miután felépült a Szent Adalbert tiszteletére szentelt székesegyház” – ami nyilvánvalóan túl korai datálás. A Szent Adalbert titulus is alátámasztja a mintaképekhez méltán illő építkezést.¹⁸ Horváth István megállapította: „Korai alapítására utal a templom néhány alaprajzi sajátossága, valamint az a tény is, hogy István király és Adalbert között személyes kapcsolat volt. Az építkezés megkezdése egyidejű lehetett az érsekség megalapításával (1001)”.¹⁹ Érdekes művelődéstörténeti adat azon ritka tanújel, amely sejteti az érseki székesegyház építésében Gizella személyes szerepét: „Az énektanítás emléke a sokszor idézett Szent Emmerám tiszteletére szerzett antifóna betanítása és előadása a XI. század elején. A gyakorlati zenei anyagot az esztergomi rítusú hangjegyes liturgikus kódexek őrizték meg”.²⁰ Mint fentebb bemutattam, a Szent Emmerám kolostor Regensburgban komoly kulturális központ is volt, így patrocíniumának átvitele nagy megbecsülés jele lehetett.

A bazilikaépítés tervezésében az Ottó-kori templomok építészeti részeinek megfelelő szentélyrészt, nyugati empóriumos westwerkszerű építményt és az átrium 11. századi komplex együttesét kellett figyelembe venni.²¹

Az esztergomi 11. századi székesegyház építészeti kialakítása, a rekonstrukció kísérlete

A Szent István-i berendezkedés két legjelentősebb építészeti reprezentációja Esztergom Szent Adalbert érseki és Fehérvár Szűz Mária királyi prépostsági bazilikája. Esztergom Fehérvárhoz képest „zöldmezős” építkezés, tehát teljesen új elképzelést kellett és lehetett megvalósítani. Fehérvárott egy igen megbecsült előzmény épület átépítése folyt, amely egyúttal antikvitásánál fogva a császársági hatalmi eszményt itt volt képes továbbvinni.²² Ezért nélkülözhetetlen a kiválóan feldolgozott Székesfehérvár ismerete és elemzése. Jelentős és koncepcióbeli különbség van az esztergomi főtemplom és a fehérvári prépostsági bazilika építészeti megalkotásának folyamatában. A részletek esetében azonban rokonságok feltételezése nagy segítség, mivel logikusnak tűnik az építészeti megoldások és tudás mindkét helyen való alkalmazása.

Fehérváron a kutatás egyértelművé tette a római aula átépítése során a háromhajós bazilikális templom támaszrendszerét, azaz a pillérek számát és a mellékhajók létét.²³

¹⁸ Willigis mainzi érsek itt is kulcs lehet. Személyesen ismerte Adalbert püspököt, ő vette rá, hogy Itáliából ismét visszatérjen. Vö. 13. jegyzet: *Willigis, Erzbischof von Mainz* ADB Bd.43:

¹⁹ HORVÁTH István: *Az esztergomi Porta speciosa újabb töredéke = Esztergom Évlapjai (Annales Strigonienses)* 1979, Esztergom, 13–17.

²⁰ KÖRMENDY Kinga: *Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban* = FÜGEDI Erik (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Gondolat, Budapest, 1986, 176–202, 181.

²¹ István király alkotó lendületét és műveltségét kiemelkedően reprezentálják a Jeruzsálemben, Rómában és még több helyen alapított zárandoktemplomok és -házak.

²² A téma teljeskörűen feldolgozva SZABÓ Zoltán: *A székesfehérvári királyi bazilika építéstörténete*, II/2A, Balassi Kiadó, Budapest, 2018.

²³ Fehérvári háromhajós átépítést az 1022-es földrengés feltehető falomlása is elősegítették. Azaz a folyamatos aulafal árkádok kibontása nemigen lehetett reális, de a romlás utáni újjáépítés során kialakított árkadosítás, mellékhajók kiképzése műszakilag sokkal inkább. Eszerint Esztergom „megelőzi” Fehérvárt, így lehetséges, hogy a

Továbbá Fehérvár még rendelkezett egy korai oktogonnal („Catacumbával”), amely királyi családi sírkápolnává vált, felette pedig egy emelt nyugati szentélynek megfelelő szint jött létre. Ezek a tények és a környezet magas talajvízszintje indokolta, hogy nem készült altemplom, holott a 11. századi jelentős templomoknak fontos része volt a kriptá a keleti szentély alatt.

Esztergom nem maradhatott el Fehérvártól, mivel prímási, érseki székhelyet képviselt, amely a Magyar Királyság apostoli jellegét is reprezentálta, azaz a magyar királynak önálló joga volt érsekség, azaz egyházmegyék alapítására, mivel „*az egyházszerző felkent király mintegy magának az egyháznak belső szerveként járt el*”. Az érsek egyben, mainzi mintára, királyi főkáplánként a királyi kápolna, azaz „titkárság” élén ált.²⁴ „*Az egyház ekkoriban nemcsak a lelki élet gondozásáért felelt, hanem a közigazgatást is szinte teljes mértékben vitte, emellett a nemzetközi kapcsolatokban is egyfajta igazodási pontot jelentett.*”²⁵ Továbbá az egyház biztosította természeténél fogva a szakralitást. Ezenkívül a királykoronázás az esztergomi érsek joga volt, mint a legitimitás egyik feltétele. Ezt a hatalmas kegyet építészeti is ki kellett nyilvánítani. Ezért látom ilyen szempontból egyenrangúnak a királyi kiemelt prépostság, mint a világi hatalom jelképének és helyének és az egyházi önálló szervezet csúcspontjainak építményeit, nevezetesen a bazilikák koncipiálását.

Esztergomban – mint megannyiszor említettem – Mathes 1827. IV. táblán közölt alaprajzára támaszkodunk.²⁶ A rajz kőnyomatos, bécsi láb/öl léptékes könyvillusztáció célú interpretációban készült, de még így is kimondható, hogy meglehetősen pontos felmérést ábrázol. Egyes tanulmányok kétséget támasztottak a Mathes-féle rajz használatosságáról, pontatlan jellegéről beszélve, amelyet a léptékstáb első ölének láb felosztásán tényleg szemmel látható sutaságára (nyomás miatti torzulás?) építettek.²⁷ A rajz építészeti részeinek ábrázolása olyan sajátosságokat is bemutat, amelyek nem lehetnek egy sematikus átrajzolás termékei, tehát a pontosság lényeges volt a rajzi átvétel során. Mathes Anton Hartmann 1763–65-ös felméréséről²⁸ vette át az alaprajzot (5. kép), aki még a Barkóczy prímás féle

mintákat vagy inkább tapasztalatokat onnan vették át. Köszönöm Szabó Zoltán építész kutatónak ezt az értékes információt.

²⁴ Erdő Péter hívta fel a figyelmet arra, hogy István gyakorlata teljesen illeszkedik a német birodalmi egyházak rendszeréhez. ERDŐ Péter: *A szentistváni egyházszerzés és Európa*. In HAMZA Gábor (szerk.): *Szent István és Európa*. Művelődési Minisztérium, Budapest, 1991, 36., 37

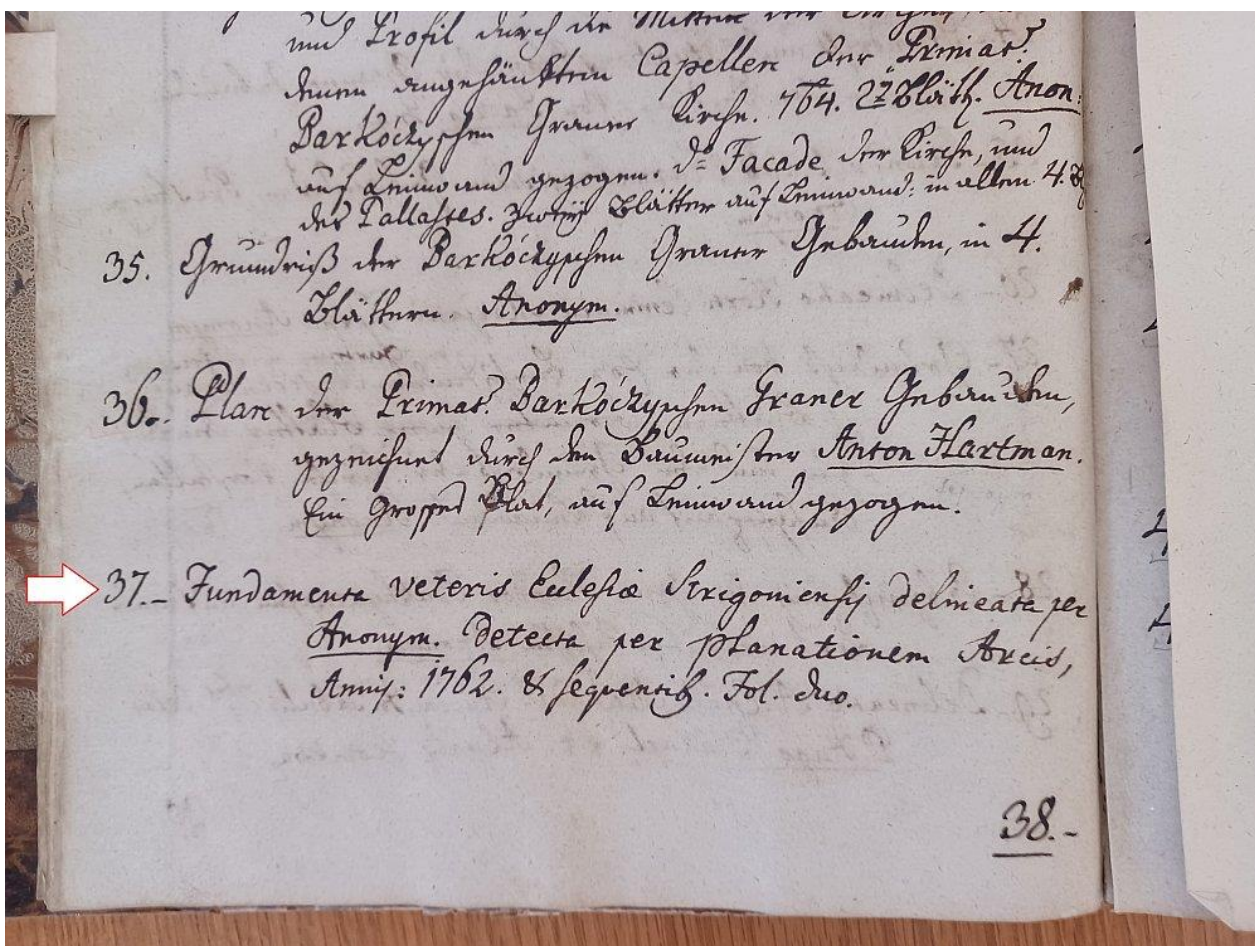
²⁵ KOVÁCS Attila: *A korai királyi hatalom a Kárpát-medencében és néhány érdekes összefüggése*. In HORVÁTH Ciprián, HORVÁTH-LUGOSSY Gábor et al. (szerk.): *Királyok és szentek. Az Árpádok Kora*. (Magyarságkutató Intézet Kiadványai 47.), Magyarságkutató Intézet, Budapest – Székesfehérvár, 2022, 185. Ugyanakkor Erdő Péter is rögzíti a király és a püspökök összefonódását, amelynek hű kifejeződése a királyi kápolna volt. Ennek főkáplánja akkor az esztergomi érsek volt, mainzi mintára oklevélkibocsátási joggal. ERDŐ 1991, 18. jz.

²⁶ MATHES 1827, 3/2. jegyzetben Tab. IV. kőnyomat, 21,5x14,5 cm, alul bal oldalon: „Coller” alul jobb oldalon jelezve: „Lith. bey J. Schmid Ofen”. Az „Elenchus Tabularum” jegyzékben a „Tab IV. Exhibet Ichonographias Ecclesiarum Sancti Stephani Protomartyris, Theresianae et Sancti Adalberti.” Anton Hartman rajzai után. (Lásd a 18. jegyzetet!) A vár Mathes I. tábla szerinti helyrajzán a Szent Adalbert templomot „rr” jelöléssel mutatja, leírása a 62. §-tól kezdődik.

²⁷ MAROSI 2018, 76.

²⁸ Hartmannról lásd BALOGH Jolán: *Az esztergomi Bakócz kápolna*. (Magyar Műemlékek). Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1955, 114, 116. B. J. megjegyzi: „Barkóczy fentemlített hagyatéki leltárában (1768) »Delineationes et Mappae variae« c. rovatban szerepel a régi székesegyház alaprajza: *Delineatio veteris Basilicae Metropolitanae Strigoniensis prout per plantationem Arcis Strigoniensis ejus fundamenta detecta sunt*”. (116.) Barkóczy rajzgyűjteménye, B. J. szerint, „Delineationes et Mappae variae” és „Ad Bibliothecam” c. rovatok a hagyatéki leltárban jórésze ma is megvan a Főszékesegyházi Könyvtárban. Sajnos a rajzok nem fellelhetők az archívumban. (Nem tudjuk, hogy még léteznek-e, ugyanis volt 1945-ös pusztulásuk is). A Hartmann-rajzok sorsáról PROKOPP Gyula:

terepegyengetések, bontások előtt láthatta és felmérhette a bazilikát.²⁹ Kiállításokon megjelenik egy rekonstrukciós alaprajz, kiemelten a boltozati bordahálózattal, ez pedig Lux Géza munkája. Mivel ő – bánatunkra – 1945-ben meghalt, de még a Hillebrandt-tervek és köztük a Hartmann-felmérés Budapestre kölcsönzése előtt tanulmányozhatta a rajzokat (amelyekről Balogh Jolán is írt).

5. kép: A bazilika alaprajzi felmérési lapjának jelzete a pozsonyi katalógusban (a szerző felvétele a Bibliotheca engedélyével)

Barkóczy Ferenc esztergomi érsek = Művészettörténeti Értesítő, 1977/3–4, 261–269, 262. Megjegyzendő, hogy Hartman és Hartmann, mindkét formulával találkozunk a név leírásában.

²⁹ MATHES 1827, 3/2. jegyzetben, 87, 60§: „1763-ban gr. Barkóczy érsek támogatásával miután a maradványok alaprajzát elkészítették, a romok egy részét az északi oldalon lebontották, a dombot pedig, ahogy már említettük, elplanírozták, hogy helyet készítsenek az új templomnak. Ezt a déli részt 1823-ban érte el a végezete.” Az átmeneti terepképet mutatja Mathes V. tábla. MATHES 1827., a bevezető IX. oldalán, a 2014-es kiadás 23. oldalán közli „Elenchus Tabularum” vagyis a táblák jegyzékét, amely szerint az „TAB. I. A vár és a Víziváros (Situationem Arcis et aquaticae Civitas-...helyszínrajza) Anton Hartmann rajzai alapján (ex combinatis delienationibus Antonii Hartmanni), aki Barkóczy érsek idején kőművesmester (építőmester) volt.” A bazilika korai Hillebrandt tervlapjai közt volt Hartmann felmérése a régi templomról, amelyet a tervlapok Pozsonyból való átadásának leltára 37. tételszám alatt megmutat. Lásd 18. jegyzet. (Az eredeti leltárkönyv a Bibliothecában van MS-I-294 jelzet alatt.)

Ezért érdemes volt vizsgálat alá venni a két alaprajzot, Mathesét és Lux Gézáét. Kisebbségtől eltérések észlelhetők. Megállapítható, hogy Lux idealizált, kiigazított anomáliás részeket, s valójában egy boltozott, hálóboltozatos periódust mutat be. Sajnos megállapítható az is, hogy nem ad a korai (Hartmann) felmérésről információt. Mindenesetre Mathes rajzánál maradok a mértéket és egyéb vizsgálatokat illetően. A méretek elemzése során nagyon alkalmasnak bizonyult a római láb egység használata, amire a székesfehérvári példa igazoltan bátorít, s a későbbiekben ezt felhasználom (1 római láb 0,2953 m).³⁰ A 18. század közepén, sőt már jóval korábban is, a templom szentélye már leomlott állapotban volt,³¹ de az alaprajza még korrektül kivehető lehetett, mivel írott forrásból bizonyosságot nyert: altemplomon nyugodott. Ugyanakkor már nem észlelték az altemplomot, amelyet valószínűleg betömtek a törmelékkel védelmi célból.³² Korábban a kutatás úgy vélte, hogy a korai bazilika rövidebb lehetett a „mathesinél”.³³ Ha azt tekintem, hogy a szentély rész jellemző elemei 11. századiak, valamint a nyugati rész empórium, a westwerk fontos volt a létesítés folyamán, akkor szükségszerűen megfelel a korai méret a későbbi bazilika – felújítások után – kialakult méretének. Tanulságos párhuzamot hoz a pannonhalmi bazilika, amelynek 11. századi állapotáról az új régészeti kutatások alapján van fogalmunk. E korai időben létesült első bazilika méreteiben megmaradt, „a 13. századi újjáépítés elsősorban a keleti szentély és a boltozatok megújítására összpontosult, a korábbi oldalfalakat, hasonlóan a nyugati kórus cylinderfalához, a lehető legnagyobb mértékben felhasználta”.³⁴ A fenti okfejtés alapján jó okkal feltételezem, hogy a 11. századi esztergomi bazilikának korai oldalfalai mindig is megmaradtak, a templom méretrendje a Mathes-féle közölt ábra pontosságának számításba vételével is jól megállapítható. Egyes kutatók szerint a legkorábbi, Szent István által létesített bazilika egyhajós lehetett, miként pl. Kalocsa, Pécs, Győr, Gyulafehérvár.³⁵ Mivel elégséges biztonsággal megállapítható, hogy az esztergomi szentélyzóna a kerek tornyokkal az első periódus fontos eleme volt, így az épületrészhez egy háromhajós folytatásnak kellett tartoznia.³⁶ A szemmel láthatóan a gótikus periódusban megújult Szent Adalbert bazilika ráépült fő szerkezeti rendszerében a kora Árpád-kori épületre, tehát a pillérek ott vannak, ahol voltak egykor, a hajófalazatok is megegyeznek, a templomhossz is megegyezik, csupán a szentélyzáródás kialakításban (és a későbbi térlefedésekben) volt eltérés. Továbbá a templom fő tömegéhez hozzáépített kápolnáknak nincs 11. századi ismert előzménye. Hozzáépített tömeg, ill. helyiség tekintetében ebben a korban egyedül a sekrestye léte

³⁰ SZABÓ 2018, 11. jz., 15–16.

³¹ Bizonyítja Krey 1756-os felmérési rajza, in VILLÁNYI 1981, 3/1 jegyzetben, mellékletei.

³² A betömlődést Széless említi. Lásd SZÉLESS György: *Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház*. Ford.: WAIGAND József és ROMHÁNYI Beatrix. Kultúr István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány, Esztergom, 1998, 95. „...mint amilyenekkel a kriptákat és a föld alatti nyílásokat igyekeznek földdel kitölteni...”

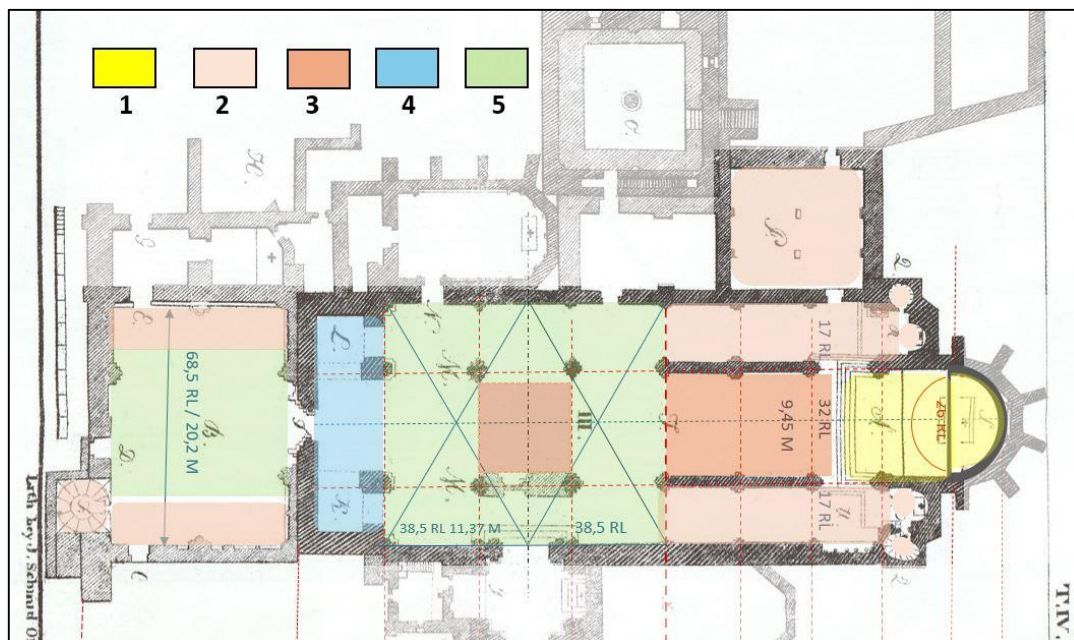
³³ NAGY Emese: *Az esztergomi királyi palota, az 1934-1969 között végzett régészeti ásatások eredményei*. Magyar Nemzeti Múzeum Esztergomi Vármúzeuma, Budapest–Esztergom, 2018.

³⁴ TAKÁCS Imre: *A pannonhalmi apátság első temploma*. = *Vigília*, 65(2000)/11, 837–840, 839.

³⁵ SZABÓ Zoltán: *Uralkodói temetkezések és koronázások a Székesfehérvári földrendések és tűzvészek tükrében*. (Kézirat, megjelenés alatt, 2025.) A Szerző szíves hozzájárulásával közölhetem), 7. ábra.

³⁶ TÓTH Sándor: *Esztergom Szent Adalbert-székesegyháza és az Árpád-kori építészeti*. In HEGEDŰS András – BÁRDOS István (szerk.): *Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt*. (Strigonium Antiquum IV. 4), Prímási Levéltári Kiadványai, Esztergom, 2000, 129. A háromhajós eredeti elképzelést erősíti meg BUZÁS Gergely – KOVÁCS Olivér: *III. István: az esztergomi királysír*. = *Altum Castrum* online magazin <https://archeologia.hu/iii-istvan-az-esztergomi-kiralysir> (letöltés 2025. 01. 31.) Szemmel láthatóan az első építési fázis a szentélytől induló három pillérközéig tartott, mert ezután szélesebb közre váltottak.

igazolható a liturgikus cselekmények normaszöveges (rubrikás szöveges) ordinárius-könyvéből.³⁷ Azt persze nem tudjuk, hogy a Mathes-rajz szerinti nagyságrendű volt-e, de a kanonokok vonulásai megengedik azt a feltételezést, hogy szükség volt akkora téregységre. (6. kép)

6. kép: A Szent Adalbert bazilika 1010 táján (a Mathes-féle alaprajzon).
A bazilika funkcionális tereosztása: 1. papi, 2. pap+klerikusok, 3. kanonokok,
4. uralkodó (karzat trónus), 5. hívek térhasználati (a szerző rajza)

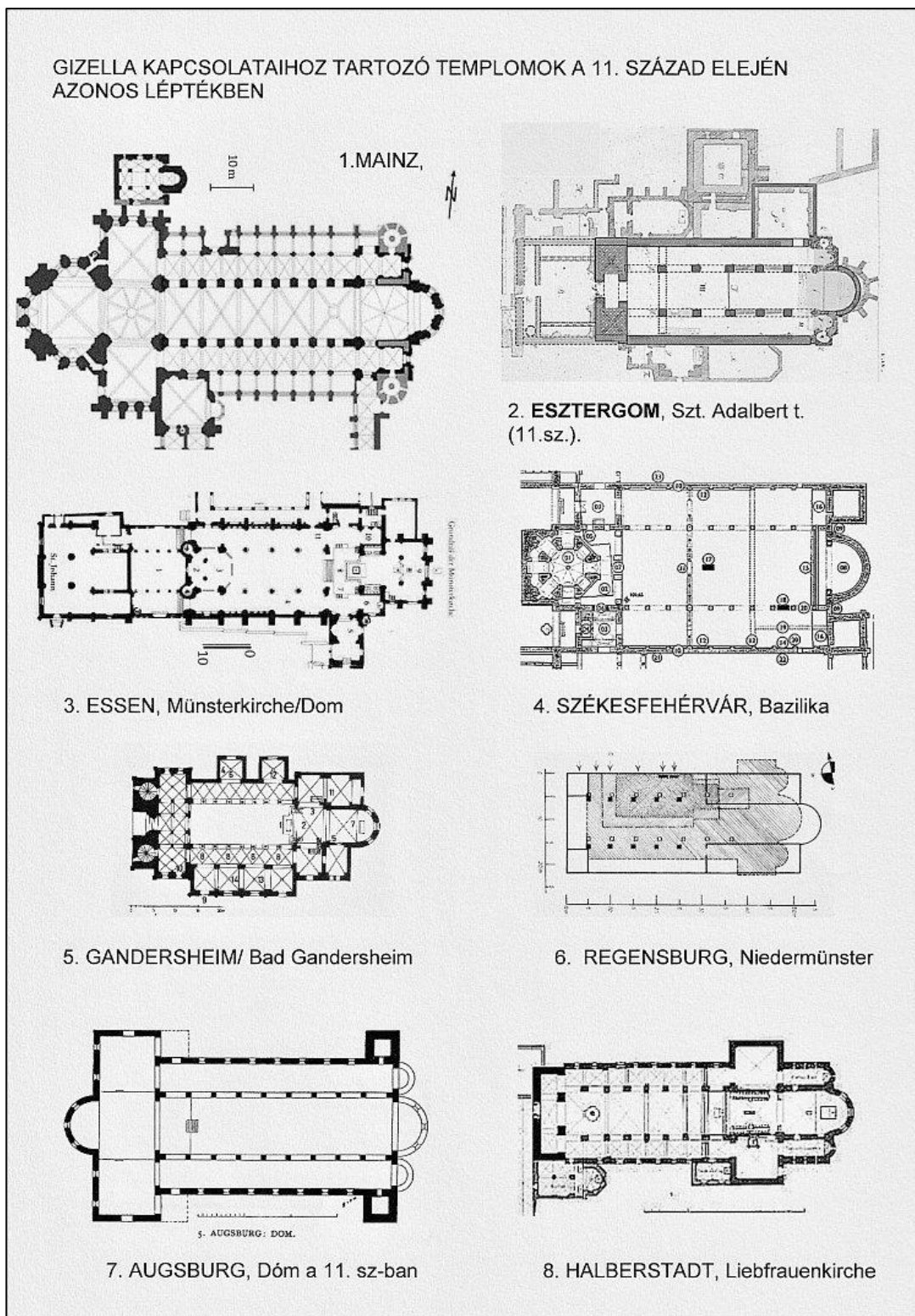
A Szent Adalbert bazilika 11. századnak tartott méretrendjét egybevettem a kor jelentős példát adó épületeivel. Léptékbeli – inkább arányos – egyezést látni elsősorban a mainzi dómmal, továbbá az essenai Münsterkirche, a halberstadti Liebfrauenkirche és az augsburgi dóm templomokkal. Kisebb pl. Gandersheim, Regensburgban a dóm és a Niedermünster Ottó-kori kiterjedése. (7. kép)

A „Mathes-Hartmann” alaprajz vizsgálta során Tóth Sándor megállapította, hogy a 15. század végi állapotot tükröző rajzon a keleti szentély tövének oldalbővítése és a csigalépcsők a 11. századból öröklődtek át, mint legkorábbi periódus, mindenesetre „régibb a 12. század közepénél, amikor – az oltárszentelésből következtethetően – elkészült”. Annyira sajátos, hogy párhuzamát csak a későbbi Harina és Bátmonostor templomainál lehetett megtalálni. „De a főszentély alakítása tekintetében a két alaprajzi párhuzam, amely itt koránál fogva csupán származék gyanánt jöhet számításba, nem felel meg egymásnak” – írta Tóth Sándor.³⁸ Joggal állíthatom a fentiek szerint, hogy a templom későbbi megújításainak tartott részeiben is a 11. századi építészeti rendszer rejlik. Eszerint van lehetőség elemezni, milyen

³⁷ Földváry MIKLÓS ISTVÁN: *RUBRICA STRIGONIENSIS, A KÖZÉPKORI ESZTERGOM LITURGIÁJÁNAK NORMASZÖVEGEI*. ELTE BTK, NYELVTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA, PHD ÉRTEKEZÉS 2008., 385–406, IV. 4. A KULTIKUS HELYRAJZ ÉS AZ EGYKORI SZÉKESEGYHÁZ BERENDEZÉSE C. FEJEZET.

³⁸ TÓTH Sándor: *Esztergom Szent Adalbert-székesegyháza és az Árpád-kori építészet*. = HEGEDŰS András – BÁRDOS István (szerk.): *Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt*. (Strigonium Antiquum IV.), Prímási Levéltár, Esztergom, 2000, 121–154.

megoldások voltak a Szent István-kori építőkre olyan hatásokkal, amelyek segítettek kidolgozni egy méltó építészeti megjelenést.

7. kép: Esztergom és Székesfehérvár méretei összehasonlításban a korabeli német templomokkal (a szerző szerkesztése)

Mivel az uralkodókkal volt kapcsolat, így Gizella és környezete az uralkodói székhelyekről is rendelkezhetett ismeretekkel. Nemcsak a fejedelmi szálláshelyek, hanem a jelentős püspökségi templomok építészeti mivoltáról is volt képük. Nyilvánvaló, hogy a római birodalom feltámasztásának programja okán Aachen palotakápolnája és uralkodói rezidenciája mintaképpül szolgált a 10. században is. Ennek a törekvésnek nyomán alakították ki a templomépítészetben a nyugati kórus (szentély) létesítésének erőteljes építészeti megoldását, amely önálló motívumként westwerk megnevezésű lett. Az aacheni oktagon utánpótlása vagy mintája egészen különleges két példát mutat. Essen dómtemplomának nyugati részén egy, a főhajó felé megnyitott, „elfelezett” aacheni oktagon hatalmas tömegformálást is eredményezett. A kompozíció megőrizte empóriumos két szintjét, az oldalsó kerek lépcsőtornyokból kriptába lehetett ereszkedni. Különös sajátossága az esseni bazilikának, hogy a főhomlokzat előtt átrium csatlakozik, északi oldalról pedig egy kerengős udvar épült. (Vö. 7.3. kép!) Még az esseni dómnál meg kell említenem, hogy az északkeleti mellékkápolna volt az őrzőhelye annak az arany Madonnának, amelynek koronája III. Ottó császár (980–1002) ifjúkori koronája volt, Györffy György szerint teljesen olyan, mint a regensburgi Gizella-keresztben a feszület lábánál térdeplő Gizella királynénk fején látható.

Másik ugyanilyen „aacheni” jellegű építészeti példa – meglepően – a székesfehérvári királyi Bazilika. Szabó Zoltán építész legújabb, kiváló kutatásai szerint ott is, a nyugati részen alapvetően egy oktagon (régén catacumbának nevezték) felhasználásával alakult ki a kriptá és empórium, amely örökölt, s éppen ezért nagyra becsült előzményekből alakította ki István király. A bazilikához csatlakozott római előzmények hatására épült átrium, inkább kerengős udvar, amelyre a királyi adminisztráció épületeit szervezték. Az oktagon többszintes kiépítése a nyugati homlokzaton igazi westwerket jeleníthetett meg. Azt lehet mondani, hogy Nagy Károly szent birodalmi példáját István király is – méghozzá szervesen, s nem utánozva (!) – meg tudta mutatni! Ehhez járult a fehérvári bazilika olyan előzménye, amely a római birodalom nagyságát reprezentálta. (Vö. 6.4. kép) Az auláról van szó, amely a trierihez, Savariához mérhető, és a 11. század elején (az 1022. évi földrengés rombolása után) ezt bővítették háromhajós román kori bazilikává az oktagon nyugati karzati fejlesztésével. Fehérvár építészete nagyon is összecseng a Györffy György által elemzett, a pápa által adott jelvények mondanivalójával, főként érempenzen ábrázolt „Róma zászlaja” vonatkozásában: *„A pápa adta vexillum (zászlós lándzsa) volt az a többlet, ami István királyt a császártól nem függő szuverén uralkodóvá tette”*. István 1000-ben történő koronázásának sokkal realitásabban indokolt helyszíne Fehérvár, mivel ebben az időben volt egy „használható” nagyméretű, reprezentatív tér az aula épületét tekintve, míg Esztergomban Géza akkor meglévő fejedelmi rezidenciája és a Szent István protomártír kápolna kimutathatóan sokkal szűkösebbnek rekonstruálható területei állhattak rendelkezésre egy ottani koronázás szertartásához.³⁹

A családi kapcsolatok Gizella körében további gazdag emlékanyagot mutatnak számunkra. Gizella fivére, II. Henrik császár kapcsolata a mainzi érsekséggel mondhatni személyes, mivel hitvesét, Kunigundát a mainzi érsek koronázta meg Paderbornban. Mainz és Paderborn két jelentős hely, két jelentős és példaértékű építészeti emléket mutat, amelyet a magyarországi egyházi központok és rezidenciák megalkotásához figyelembe vettek. A

³⁹ Jelentős érvelés Fehérvár helyszín mellett: SZABADOS György: *Szent István királlyá koronázása Székesfehérvárott*. Előadás, elhangzott: a Koronázó Bazilika Baráti Társaság 2023. június 1-i előadói ülésén. Jómagam korábbi tanulmányom – nem megjelent – szövegében számítottam az esztergomi épületek lehetséges befogadó képességét, a minimális koronázási tömeg elhelyezkedésének lehetőségeit. Mindenképpen szűkösebbnek mutatkozott.

mainzi dóm is jócskán átépült, a korai templomot a későbbi korok gazdagították és saját koruk ízlésében formálták újjá. A kutatás azonban egy nagyon érdekes részletet fedett fel számunkra. Mainz méretben és a keleti szentély melletti lépcsőtornyok megoldásában érdemel figyelmet! A mainzi dóm korai 10–11. századi alaprajzára tekintve az épület arányrendje, a szentély kialakítása szinte egy az egyben azonos az esztergomi bazilika eddigi ismeretünk szerinti korai állapotát megőrző szentélymegoldásával! Tóth Sándor a párhuzamokat keresve erre nem tért ki 2000-ben megjelent munkájában (vö. 7. kép). A mainzi dóm német koronázási székesegyházzá való kiépítését Willigis püspök indította el 1000-ban, a befejezés utódjára, Bardo püspökre maradt, mivel 1008-ban elhunyt. Nagy westwerk emelkedett két hengeres lépcsőtorny között. Ekkor a dómnak keleten is voltak kapui, az íves szentély 13. századi újjáépítés. Willigis jelentős kapcsolatokat ápolt Szent Adalbert püspökkel és a bajor herceggel, akit ő koronázott meg Mainzban, II. Henrik néven. Tehát az esztergomi főszékesegyház formálásához a németországi példák mérvadók, nemkülönben példa a másik, kissé későbbi időben folyó királyi építkezés menete Székesfehérvárott. Az esztergomi terv nem kelet–nyugati kétapszisos templomot vett mintául, mert nem királyi, hanem a király által kiemelten támogatott egyházfejedelmi templom létrehozását vette célul. Tehát a világi és egyházi hatalom „Civitas Dei” által egyenértékűnek kifejezett képviselői egyenrangúságáról itt a király lemond, mivel ő is a liturgia szemlélő résztvevője.⁴⁰ Így az ún. háromhajós bazilikális, „bencés” alaprajzi típusból építkezett, az erőteljes nyugati épületrészt, a westwerkot és a főkapu előtti átriumot tartalmazva. A király időleges helyét a nyugati apszis helyett a westwerk karzata biztosította.⁴¹

A rekonstrukció négy lépése

A templom építészeti rekonstrukciójához négy fontos rész kialakítására tagolható a példák, analógiák felhasználása. Korabeli dokumentum igazolja, hogy az építők, és nem csak az építetők számára a minták sokat jelentettek.⁴² Sőt, egyes kiválasztott épületek fő méredatainak beszerzésére is gondot fordítottak, nem áttaláltak Konstantinápolyból, Jeruzsálem szentföldi épületeiről felvenni adatokat.⁴³ A négy megvizsgált részegység a következő: 1. a szentély és a kriptá, 2. a templomhajó, 3. nyugati empórium (westwerk), tornyok, 4. az átrium.

⁴⁰ A császár és a pápa Ottó-kori viszonyát a westwerk szempontjából elemezte: TAKÁCS 2000, 840.

⁴¹ A 996-ban alapított pannonhalmi kolostortemplom a maga fejedelmi, királyi alapításával nyugati kórust létesített a 11. század elején, ami különleges jelenség. Az esztergomi bazilika nem ezt a modellt példázta. TAKÁCS 2000, 83.

⁴² *Ádám mester krónikája* 1075 körül. In MAROSI Ernő (szerk.): *A Középkori művészet világa*. Gondolat, Budapest, 1969, 68. „(Adalbert érsek 1045–72 kormányzása első évében) ... forr a munka, nő a templom fala, melynek formáját korábban Alebrandus (1006–1045) a kölni mintájára kezdte el, ő pedig a beneventói templom példájára gondolja folytatni.” (a kölni St. Gereonról van szó, a beneventói templom is sok karélyos, ovális terű).

⁴³ Meinwerk pderborni püspök (1009–1036) élete, továbbá a velencei Szent Márk templom a konstantinápolyi 12 apostol templomhoz hasonlóan mintaként szolgált. Az orleans-i Anianus templom mintája Clermont Isten Anyja monostor volt. Mindezek a 11. század első felének kortársi irataiból derülnek ki. Vö.: MAROSI Ernő: *A középkor művészet történetének olvasókönyve*. Balassi, Budapest, 1997, 48–49.

A rekonstrukció általam experimentális tervezési rekonstrukciós módszerrel⁴⁴ történik, azaz megkísérlem a szerkesztési és tervezési logika és a kortárs építészszakások tanulmányozása szerint megalkotni az épületet, miként a régiek tették volna. Itt utalok a tanulmányt bevezető mottóra, Ratzinger bíboros hipotézisekről szóló mondatára.

Első a szentély és a kriptá

Az első bazilika szentélye nyilván félkörívvel záródó volt, az ismert gótikus sokszögű, támpilléres záródáson belül. Jól észlelte és ki is jelentette Mathes, hogy az 1010-re megépült székesegyház szentélyrésze, a nála S-től T-ig terjedő rész a templom legrégebb és legkorábbi része.⁴⁵ A szentély padozata emelt volt, Mathes leírása (80.§) és rajza (IV. tábla) szerint „külső (kelet felőli) része három, belső öt, vagyis összesen nyolc lépcsővel magasabban van, mint maga a templom.” A lépcsőfellépők a középkorban nem voltak mindig „kényelmesek”, gyakran számított a 22–24 cm körüli méret.⁴⁶ A hajó felőli öt lépcsőt 120/130 cm, további három fellépő 66 cm, így összesen 176–180 cm (1 ölnyi) szintnövekedésnek számítom.⁴⁷ Ez alatt volt az 1701-es vizitációban említett kriptá, amelynek falát a törökök áttörték, hogy ún. gyülekező hely és kitorési pont lehessen. A gótikus szentély ugyanis egészen közel volt a várfalhoz, Krey és Mathes szerint ráépült. A szentély lépcsőzéseit szemléletesen mutatta be izometrikus ábrázolással Marosi Ernő 1984-ben.⁴⁸ Tóth Melinda megállapította: „Szent István korában nem a nyugati építmény volt az egyetlen, ami a Német-római Birodalom területén elterjedt típusokhoz, szokásokhoz kapcsolódott. Ilyen volt a kriptá is, ez a szentély alatt kiképzett kis méretű csarnok [...] A kriptás elrendezéssel kapcsolatos típusátvétel hátterében a királyi udvar II. Henrik császárhoz fűződő kapcsolatai sejthetők...”⁴⁹

Nem túl régen megismert hiteles adat az 1701. évi vizitáció különleges részlete, amelyből a nyolc lépcsővel megemelt szentély alatti kriptáról lett tudomásunk.⁵⁰ Tehát a Szent István-i bazilika az ismert középkori, háromhajós bazilikával azonos helyen volt. A főhajós és két oldalhajós középrész legnagyobb része a Várhegy „nagyemesei” magaslatán volt, a szentély viszont a lejtést kihasználva altemplomra létesült. (8. kép) Mathes rajzán – miként az analóg mainzi szentélynél is – látható, az oldalszentélyekbe benyúló csigalépcső-pár biztosította az összeköttetést.

⁴⁴ Lásd az esztergomi érseki palota nagyterméről tartott előadásomban, publikálva: „Az experimentális tervezés, mint a rekonstrukció módszere”. Vö.: VUKOV Konstantin: *Az experimentális tervezés, mint a rekonstrukció módszerei: Az esztergomi érseki palota 15. századi nagytermének fadonga szerkezete*. In RAFFAY Endre – TÜSKÉS Anna (szerk.): *Európai műemlékvédelmi tendenciák....* (A Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kara Művészettörténet Tanszéke oktatóinak és vendégeinek műhelykonferenciái 2021). Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2022, 102–123.

⁴⁵ MATHES 1827, 3/2. jegyzetben, 45.§, 79. és 80. §, 105.

⁴⁶ Scalalógia, továbbá saját felméréseim a 12. századi esztergomi palotában.

⁴⁷ A középkori lépcső fellépők általában 20–23 cm magasak voltak. Krey E-F metszetén a szentély lerombolt állapotú, emelt szintű feltöltése kb. 1,5 öl magas, amely 2,80 m-t jelent – ez nyilvánvalóan magasabb az eredeti szentély padlószintjénél.

⁴⁸ MAROSI 1994, IV. tábla, ezt újra közölte: MAROSI 2018, 78. 15. kép.

⁴⁹ TÓTH Melinda: *A művészet Szent István korában*. In GLATZ Ferenc – KARDOS József (szerk.): *Szent István és kora*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1988. Közli a kiemelt részeket SZABÓ 2018, 11 jegyz., 252.

⁵⁰ TÓTH KR. 2000, 67. OLDALON FORDÍTÁSBAN: „A SZENT ADALBERT TEMPLOMOT KÁPOLNÁIVAL, CONSISTÓRIUMÁVAL ÉS LEVÉLTÁRÁVAL EGYÜTT TELJESEN LEROMBOLTÁK, SŐT MÉG A TEMPLOM ALTEPLOMAIT IS ÁTFÚRTÁK, HOGY AZOK VÉDELMEZT NYÚJTSANAK A KATONÁKNAK.”

8. kép: A Szent Adalbert-bazilika hosszmetzete az altemplommal (a szerző rekonstrukciója)

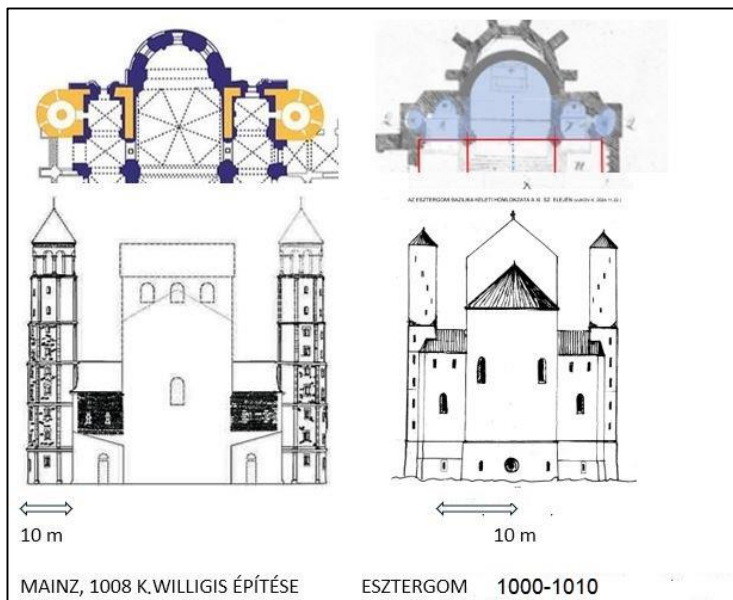
A csigalépcsők toronyszerű tömeggel magasodtak a szentély teteje fölé, melyekről Mathes 79§ („... praetera due turres a tergo Ecclesiae, ad binas Sanctuarii partes”) és Bél Mátyás is megemlékezett. Érdeemes megjegyezni, hogy a mathesi rajz szentélyrészét Tóth Sándor a legkorábbi, 11. századi építkezéshez sorolta – lásd a 38. jegyzetet! –, amelyet más közelítésből megerősítettem. Ezzel ellentétben Marosi Ernő a 12. század építésének tartotta úgy, hogy külön keleti tornyokat vélt a mellékapszisok fölött, és mellette külön lépcsőtornyot. Nem fogadta el azt, hogy a lépcsőtornyok önállóak, és egy összekötő szárny (vagyis a mellékapszis) létezett.⁵¹ Pedig Tóth Sándor mindenkit megelőzve helyesen gondolta, s ezt Mainz dómjának Willigis-kori példája is alátámasztja. A Buzás Gergely általi rekonstrukcióleírásban szereplő kriptá léte sem volt Marosi számára elfogadható, mivel ezt szerinte semmiféle irodalmi adat nem támasztja alá, altemplomot esetleg a gótikus szentély építésekor létesíthettek. Azóta már 2000-ben Tóth Krisztina feldolgozásában megismerhető lett az 1701. évi vizitáció, ahol a kriptá léte egyértelmű, mint fentebb említettem (vö. 52. jegyzetet). A hengeres lépcsőtornyok elhelyezésének és szerepének mintája egyértelműen a mainzi dóm. A német analóg példa templomokban a kerek lépcsőtornyok általában egy bejárati, westwerket vesznek közre,⁵² míg idehaza a nyugati szentélyhez csatlakoznak. Így formai ötlet átvételről lehet szó.⁵³ (9. kép).

⁵¹ MAROSI 2018, 78. Megjegyzem, a mellékapszis alaprajza nem négyszög, hanem sarka lecsapott – erre nem túl alkalmas négyszögletes alaprajzú tornyot húzni.

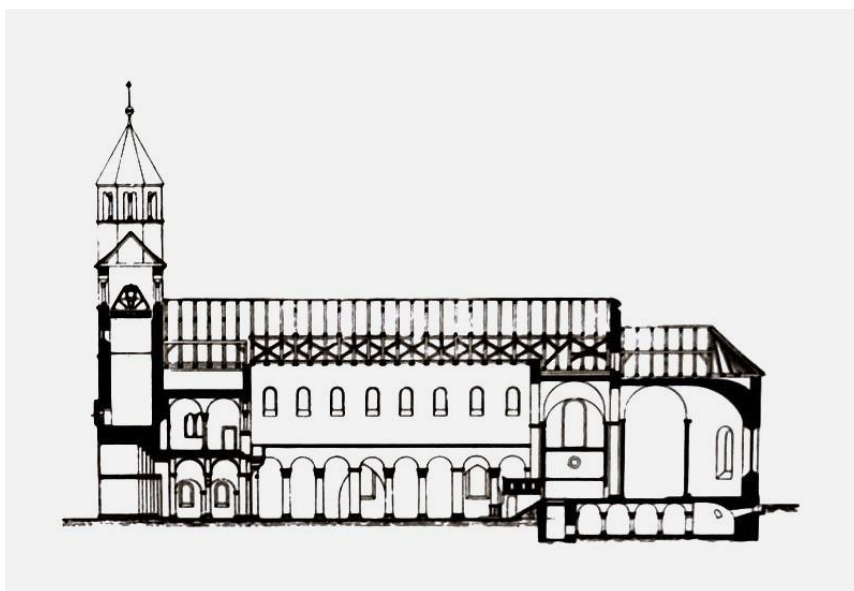
⁵² A hengeres tornyok közötti félköríves apszisok általában a 11. század utániak.

⁵³ Érdekes meggondolni egy korai körlépcsős-tornyos példát, a gernrodei Stiftskirche esetét. A templomot 961-ben alapították, kb. 1000-ben készült el. A nyugati részen ma két körkörös lépcsőtorny által közre zárt szentélyt látunk, amely hasonlít Esztergomhoz. Igazából 1000-ben egy később visszabontott westwerk torony volt a két kerek torony

Azt biztosan állíthatom, hogy nem másolás jellegű átvételről volt szó, mivel az esztergomi terepviszonyok és az elhelyezkedés kizárta a keleti bejárat lehetőségét. Egy másik, gyanúsán mintául szolgáló templom a gandersheimi,⁵⁴ amelynek hosszmetSZETE nagyon megfelel alapelvében az esztergomi bazilikáról alkotott rekonstrukciós elképzeléseimnek. (10. kép)

9. kép: A mainzi és az esztergomi bazilika körtornyos homlokzatai (a szerző rekonstrukciója)

10. kép: A gandersheimi templom metszete (forrás: Deutsche Digitale Bibliothek)

közt (a tornyokat 1907-ben építették vissza rekonstrukciós törekvéssel). Látható, hogy a hasonló forma nem mindig azonos tartalommal jelentkezik, így Esztergom számára nem nyújt valódi analógiát.

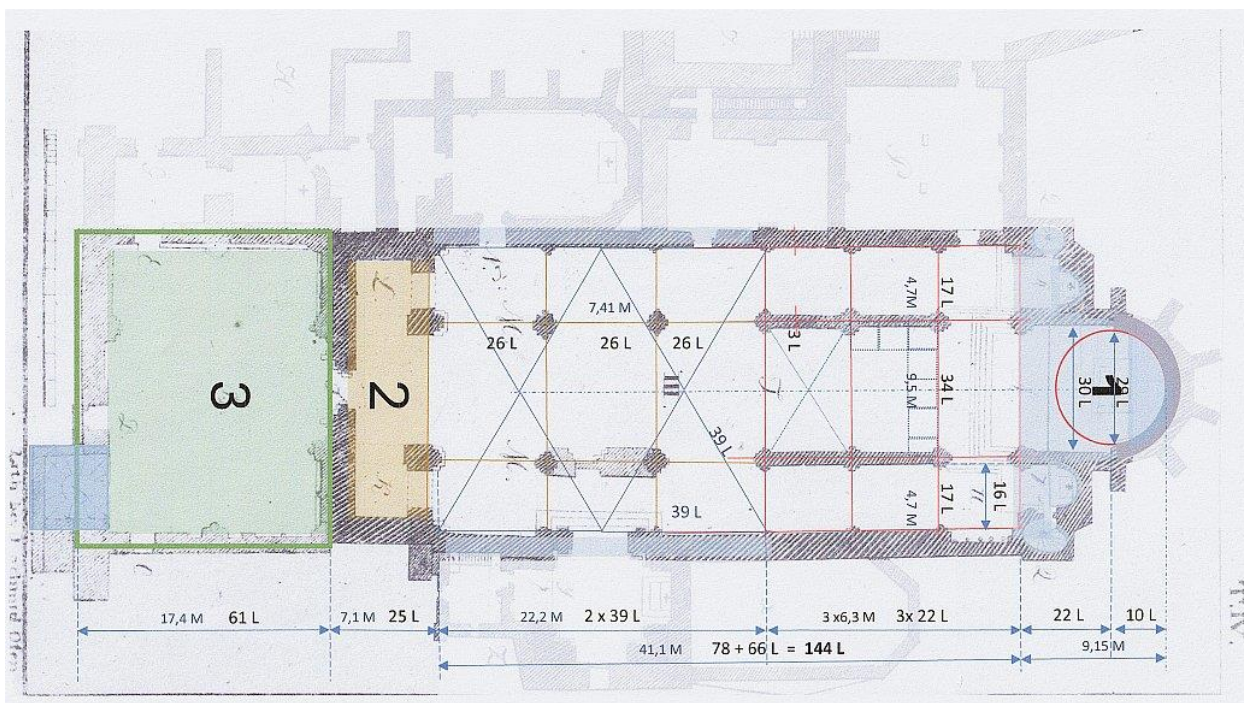
(D. v. Winterfeld kutatása, <http://www.stift-gernde.uni-goettingen.de/Errichten.htm>. Letöltés: 2025. 07. 19.)

⁵⁴ Mint említettem, a magasrangú nőnevelés helyszíne volt, amelynek, egyes vélemények szerint, Gizella is részese volt. Vö. 10., 11. jegyzet.

Érdeemes még egy megfontolást tenni, vajon honnan indult a román kori félköríves apszis íve? Első változatban – s ezt vettem alaphelyzetnek – az apszis belső íve a szentély diadalív vonalától rajzolt 31 római láb átmérőjű kör keleti ívrészével lenne azonos. Másik lehetséges változat az, hogy Mathes alaprajzán a szentély még egy travéjából (ez azonos a kanonoki rész méretével, 6,05 m), kissé szűkített átmérővel, 26 római láb mérettel indul a diadalív és szentély alaprajzi félkörre. Ez a Mathes által bemutatott gótikus szentélyzáródással majdnem összevág. Lehet olyan logikája, hogy felhasználták és esetleg megerősítették, formálták a meglévő alapozást a gótizáló átépítéskor (vö.: 6. kép). Az altemplomnak is ehhez igazodóan kellett megépülnie, így a 14. századtól kelet felé megvastagított falainak kellett lennie ebben a szentélyvariánsban. A szentély és a várfal viszonyát tekintve reálisnak találok ezt a változatot, mivel a szentélyzáródás nagyon közel esett a 14. századtól erősített várfalhoz. Annak alapozásához közel esően kellett volna ebben az esetben új alapot készíteni a gótikában, de egy korábbi, már meglévő alapozás nem zavarhatta az erődítés határfalát, s így valószínűleg a 11. századból valót fejlesztették az új szentélyhez.

Az előbbieken tárgyalt szentélyzáródási változatok bemutatása valójában mintákon és egyéb szerkezeti megfontolásokon alapuló hipotézis. Mindenképpen íves szentély tartozhatott a kor építészeti szokásával egyezően a bazilikához, amelynek felépítménye elbontásra került a gótikus záródás érdekében, leghamarabb a 14. században.

Második a templomhajó

11. kép: A bazilika alaprajzi méretei és szerkesztési hálóját (a szerző rajza)

Mint fentebb utaltam rá, a Szent István-i első bazilikaépítés már háromhajós alaprajzi rendszer szerint indult. (11. kép) A mainzi szentélymegoldás térbeli folytatásaként, a templomhajó megoldásában figyelembe vehető – de valószínűleg két évtizeddel későbbi –

analógia a fehérvári királyi préposti templom háromhajós, bazilikális rendszere, de ezért ugyanennyire figyelhetünk a kortárs német példákra is, amelyek megjelenése az általam elképzelt, 11. század elején járatos korabeli belső teret mutatnak.⁵⁵ A korabeli mintát mutató bazilikák nagy részének nincs kereszthajója, vagy inkább csak oldalkápolnák ragadnak a főhajó szentélyzónájához. Ezek közé vettem Halberstadt, Liebfrauenkirche (1005–1089), Gandersheim, Stiftskirche (926–1206), Hildesheim, Michaelskirche (996–1010–1022), Quedlinburg Stiftskirche (936–1070–1129) megjelenéseit. A pillérek profiljáról nem tudunk semmit, így a hipotézis analógiákra épül: Halberstadt jó példájára és a fehérvári bazilika oszlopokat váltó, ún. pillérmagjaira, miszerint egyszerű tagolatlan négyszög alaprajzúak. A Mathesnél észlelhető profilozások a nagy tűzvész utáni, 12. századi, Jób érsek felújításához és a későbbi felújításokhoz, pl. Telegdi Csanád és utódai működéséhez köthetők. A hálóboltozás (valószínűleg csak a szentélyben) a 15. század műve.

Ami viszont meglepő, s Mathes rajzáról is leolvasható, hogy a szentély felől indulva 3 pillérköz keskenyebb (tengelytáv: $20 \frac{1}{2}$ római láb, 6,05 m), mint az utána következő másik három pillérköz (tengelytáv: 26 római láb, 7,68 m) a hajónak a toronypár-karzat felé eső szakaszán.⁵⁶ Ez kimondottan építési szakaszolás tanúbizonysága lehet, továbbá funkcionális különbözést is takar, szentélyrekesztő építményt létét jelentheti! A szentély felé eső főhajószakaszt elkerítették, amelyet Mathes „ülésteremnek” (*Consistorialis*, § 80, §81.) nevez, vagyis a kanonoki stallumok helye volt. Ebbe az „ülésterembe” a szentély kezdeténél, a sekrestyével szemben és a túsó oldalon volt bejárat három fellépős lépcsővel, amely a szentélybe vezető ötlépcsős feljárathoz is csatlakozott. A liturgikus vonulások a klerikusok sekrestyéből való kijövele után a szentélyben a celebráns pap(ok) csatlakozásával indultak. Vagy az „üléstermen” át nyugat felé, vagy kivonulva a mellékhajón érték el az oltárokat a rekesztő falnál. Az „ülésteremből” a templomhajó nyugati tengely irányába volt szintén kijárás – nevezzük így –, mert következtenni lehet egy szentélyrekesztő léteire már a 11. században. Az ünnepélyes és hétköznapi megemlékező liturgikus mozgásokból adódhatott, hogy két ajtaja is lehetett, mivel a köztes falszakaszokhoz oltárokat emeltek.⁵⁷ (12. kép) A szentélyrekesztőről, a lettnerről rajzi adat nem észlelhető. Mivel a kanonoki stallumbútor sincs jelezve, az okot abban látom, hogy faépítmény volt a rekesztő fal, amely a 18. század felmérési korára nyilván nem maradt fenn.⁵⁸ A tér funkcionális tagolásának, a kanonoki rész elkülönítésének példaként itt kívánom megjegyezni, hogy a győri székesegyházban még ma is megvan az a kétlépcsős szintváltás a hajó szentély utáni, második pillérénel, amely az

⁵⁵ Korábbi tanulmányomban a Szent Adalbert bazilika alaprajzát rövidebbre vettem, nem figyelve a tornyok, ill. westwerk helyzetére. Ilyenformán indokolt a bazilikával alaposabban újra foglalkozni. VUKOV 2023, 4. jz.

⁵⁶ MATHES IV. tábláján az alaprajz bécsi lábban méretezett (31,608 cm). A székesfehérvári Szent István korában alkalmazott méretrendet ide is adaptálva, római lábban is átszámítottam (29,53 cm). Elfogadhatóan jól illeszkedő méretrendet lehetett megállapítani. Természetesen ez csak egy kísérlet, mivel Mathes rajzáról a méretek meglehetősen hibahatárral vehetők le. Ezért kellene az eredeti mérést feldolgozó Hartmann-rajzot megtalálni, sajnos valószínűleg elpusztult. A pillérközök különbségét figyelmen kívül hagyja BUZÁS – KOVÁCS: *III. István: az esztergomi királysír* online tanulmányában, nagyon sematikus ábrából következően. (Vö. 28. jz.) Pedig a differencia fontos információt jelent. A templomtér felosztása is pontatlan, mivel nem a kanonoki résznél van, hanem egy pillérállással nyugat felé.

⁵⁷ FÖLDVÁRY 2008, 20, jegyzetben 385–406. A térbeli lehetősége még laposabb vizsgálatokat érdemelnek, ez a további kutatási program egyike.

⁵⁸ Elgondolkodtat az a tény, hogy Szécsi Dénes az 1450-es egyházmegyei zsinatot a templomban tartotta, ahol legalább 130-an vehettek részt. Szükség lehetett a teljes templomtérré az elhelyezkedés érdekében, s lehet, hogy a faépítmény lettnert elbontották. A főtemplom egyébként is megújítás alatt volt.

egységesített barokk térben indokolatlan, tehát az ősi 1033-as, vagy 12. század eleji bazilika konfiguráció maradványa!⁵⁹

A templomhajót minimum hat pillérpárnak kellett tagolnia, mivel a pillérekön liturgikus megállókat tartottak, erre festették a felszentelési keresztet, éppen tizenkettőt.⁶⁰ (13. kép)

12. kép: A bazilika belső tere a lettener sematikus jelzésével (az amsoldingeni templom terére adaptálva, a szerző rekonstrukciója)

13. kép: Felszentelési kereszt létesítése – installáció a középkori bazilika kiállításán, Szent Adalbert Központ (2025) (a szerző fotója)

A hajó bemutatása azt mutatja, hogy a bazilika több ütemben épült ki. Első ütemnek (I.) tartva: először az altemplom, az íves szentély és a három pillérállásig a hajó épült meg, de ezzel párhuzamosan kitűzték a nyugati karzat és toronypár helyét, s meg is kezdhették a westwerk építését. A két részt a szélső falak vonulatában egy kb. 2,5–3 m magas fallal kötötték össze, amely később az oldalhajó falává fejlődött. Az sem zárható ki, hogy a pillérek helyét is kiosztották. Második ütem (II.) a hajó szélesebb pillérközzel való összeépítése, III. ütemként tekinthető szükségszerűen az átrium megépítése. Tóth Sándor is feltételezte a pillérközők és a szintviszonyok alapján, hogy az első periódus a keleti szentély környezete, majd ehhez kapcsolódva (vagy ezt követően) épült meg a tornyos nyugati rész, s később került sor a megváltozott pillérközőkkel a két szakasz összeépítésére.

A szerkesztési, kitűzési háló alapvetően a keskeny boltszakaszos hajórészben kvadratikusan, azaz a főhajó egy szakasza $1 \frac{1}{2}$ négyzet, a mellékhajó egy szakasza $1 \frac{1}{5}$ arányú. A magasságot is négyzetek segítségével határozhatták meg, ez gyakorlatias megoldás.

⁵⁹ A régi bazilikából alig van meg valami, az ÉK-i mellékszentélynél tártak fel ablakot és kváderes falazatot, amelyeket a 12. századra datálnak. (Lásd: LÁSZLÓ Csaba: *A győri székesegyház*. = *Magyar Kurír*, 2021. december 29.) A győri püspökséget 1001-ben alapította Szent István király, s az új templom nyilván a szentistváni tapasztalatokon az Ottó-kori mintákat követve kezdett kialakulni." *A Győri Egyházmegyét Szent István alapította valószínűleg 1001-ben, melyet az esztergomi érsek tartomány részeként azért hozott létre első szent királyunk, hogy a német egyházmegyék törekvéseivel szemben megvesse az önálló magyar egyház alapjait.* NEMES Gábor – OLÁH Róbert: *A Győri Egyházmegye a középkorban és az újkorban*. = *Magyar Kurír*, Nézőpont. 2021. november 28.

⁶⁰ KÜNTZEL Thomas, *Das Bau-Laboratorium der Bischöfe, Überlegungen zur Kirchenplanung im früh- und hochmittelalterlichen Hildesheim*, = *Concilium medii aevi* 2010, Göttingen, 4.

A pillértengely (kitűzéskor már meghatározott) négyszeresét felmérve kapták meg a főhajó kötőgerenda (falegyen) alsó síkjának magasságát (24,2 méter).

A hosszház másik szakaszát lehetséges módon két, sorolt egyenlőszárú háromszöggel határozták meg.⁶¹ Az egyenlőszárú (másként izogonális) háromszögek csupán a tér nagyságát/hosszát határozták meg, s nem a pillértengelyeket. A fő méret meghatározásában ez az eljárás az Ottó-kori templomoknál általános volt, legalábbis Hildesheim kisugárzásában.⁶² Hildesheimmel, nevezetesen Bernward püspökkel magának Willigisnek (pereskedés után megbékélve) jó kapcsolata volt, így jelentett – Bruno vonalán túl – összeköttetést Gizella családi körével. Az esztergomi alaprajzi szerkesztő háromszög élhossza 39 római láb (11,51 méter), amelyet kétszer vettek a westwerk rész kitűzésének indulópontjához. Ennek a távnak a harmadolása adta ki a pillértengelyeket. Úgy vélem, hogy a magasságot nem izogonálisok segítségével, hanem itt is négyzetek segítségével határozhatták meg. A magasságban egyenlőszárú háromszögeket gyakorlatban nem lehet a kor zsinóros eljárásával kitűzni, műszer pedig még nem létezett. A hosszház nyugati szakaszánál a szerkesztési alap a pillérközök feszítávja lehetett, mert a tengelyes kitűzésnek a hajó ezen szakaszán szerepe volt. 3 és $\frac{3}{4}$ négyzet adott ki olyan szintet, amely a kanonoki szakaszhoz illeszkedett.⁶³ Ezzel a módszerrel a szélesebb árkádníylású, hozzávetőlegesen 66 cm-rel mélyebb padlójú hajószakasz magassága is +24,2 méter közelire számítható, az első szakaszhoz hasonlóan. Bravúros tervezési, szerkesztési gondolkodás tanúi lehetünk! A kitűző négyzög élhossza 6,62 méter, ennek $3+\frac{3}{4}$ -szerese 24,825 méter, levonva a mélyebb padlószintet (-0,66) 24,16 méter. (Vö. 20 kép!)

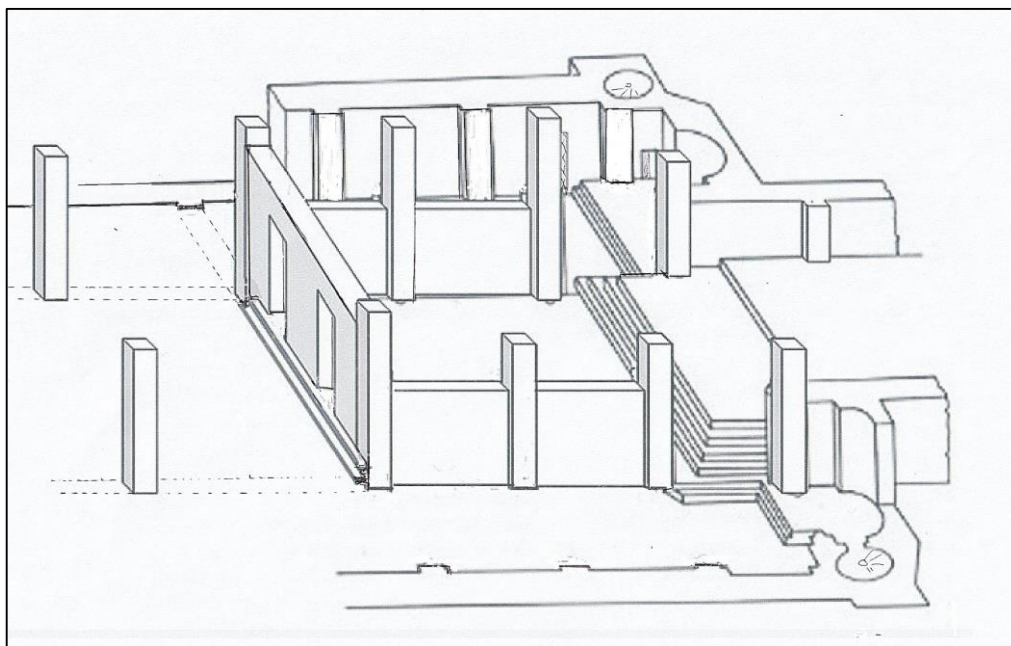
A nyugati karzatrész (empórium, westwerk és a tornyok) további külön alaprajzi egység.

Felmerül, miként oldhatták meg a hajó árkádíveinek záradék egyenlőségét a különböző feszítávon. A kvadratikus szerkesztésű szakasz három lépcsőfokkal magasabban van, mint a hajó második szakaszának padozata. Ezt már a sekrestye felől a szentély, illetve a kanonoki „tanácsterem” oldalhajóból való feljáratánál is megcsinálták. (14. kép) Eszerint a keskenyebb pillérközben az árkádív válla magasabban van, mint a három fellépő esetén 60–66 cm-rel mélyebbről induló szélesebb pillérköz íveinek válla, így a félkörívek záradéka kis eltérésű (max. 40 cm) magasságra voltak szerkeszthetők. Tehát tudatosan tervezték meg az ütemezhetőséget a kor építői.

⁶¹ KÜNTZEL 2010., 36. jegyz. A 10–11. században Hildesheim templomainak méretezésében, kitűzésében kimutatható az egyenlő szárú háromszög kitűzés alkalmazása az épület terjedelmét tekintve. Megerősíti a módszert Küntzel 2017, 27–28.

⁶² GIZELLA FIVÉRE, BRUNO HILDESHEIMI KANONOK VOLT, AMIKOR 1004 TÁJÁN GIZELLÁTÓL KÉRT MENEDÉKET. ÍGY NEM IDEGEN A HILDESHEIMI KAPCSOLATI VONAL. Veszprémy László: GIZELLA, A NÉMET KIRÁLYNÉI HAGYOMÁNYOK ÖRÖKÖSE. IN Prokopp Mária (SAJTÓ ALÁ REND.): REGINA GISELA. BOLDOG GIZELLA NYOMÁBAN. TANULMÁNYOK ELSŐ KIRÁLYNÉNK TISZTELETÉRE. KORTÁRS NŐI REFLEXIÓK FÓRUMA, BUDAPEST, 2023, 19–28, 26.

⁶³ „... NEM HITELESEK AZOK A SZERKESZTÉSI HIPOTÉZISEK, AMELYEK EREDETI SZERKESZTŐVONALAK ISMERETE NÉLKÜL FELTÉTELEZIK A KVADRATÚRA VAGY A TRIANGULÁCIÓ HASZNÁLATÁT EGY-EGY ÉPÜLET TERVEZÉSÉBEN.” - IDÉZI FEHÉR KRISZTINA. LÁSD: FEHÉR KRISZTINA: KÖZÉPKORI PROFILOK TERVEZÉSI MÓDSZEREI A ZSÁMBÉKI TEMPLOM KŐFARAGVÁNYAINAK GEOMETRIAI ELEMZÉSE ALAPJÁN. PHD-ÉRTEKEZÉS, BME, BUDAPEST, 2020, 12. ESETÜNKBEN NEM ÁLLNAK RENDELKEZÉSRE AZ EREDETI ÉPÜLETBŐL MARADVÁNYOK, ÍGY A SZERKESZTÉSI ARÁNY IDE ILLŐ HIPOTÉZIS.

14. kép: A kanonoki rész és a szentély szintviszonyai a szentélyrekesztővel (Marosi 2018. után, új szempontú izometrikus vázlat, a szerző szerkesztése)

A templomtér magasságára csak hipotetikusan következtethetünk.⁶⁴ A szűkebb pillérközös rész és a szentély logikusan kvadratikussal szerkesztéssel, míg a tágabb pillérközös hajórész a toronypillérekig alaprajzilag ugyan izogonális háromszöggel lett kitűzve,⁶⁵ de mint már említettem, a pillértengelyeket már arányosan (harmadolva) osztották ki, és meghatározták vastagságukat, ezzel a feszítávot. Az is indokolhatja ezt a méretalkalmazást, hogy egy ideig a főhajó nem készült el, hanem csak az oldalfalak álltak az első fázis és a torony-westwerk között, s lehetséges, hogy a pilléreket is elkezdték előkészíteni a befejezéshez.

A méretek bizonyos ingadozása természetesen abból adódik, hogy nem rendelkezünk szabatos, mérhető adatokkal, sokszoros lemerési kísérlet átlagolásával alakult ki az elfogadottnak nyilvánuló méretadat, ⁶⁶ vagy a hibahatárt az építési, szerkesztési logikához „igazítottam”.

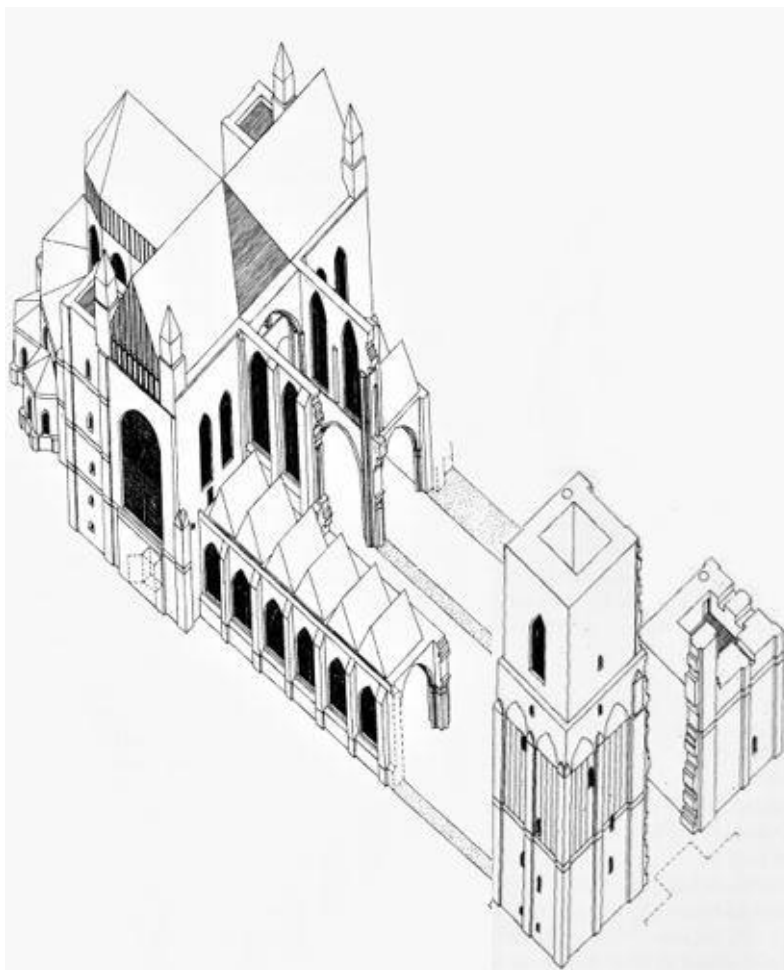
A hajókimérés után már nem volt akadálya az építők számára a kiteljesedésnek, akár torony kiépítésének, akár belsőépítészeti kialakításnak. Az ütemezés leolvasása az ismert alaprajzról arra utal, hogy az I. ütemben a hajót ideiglenes fallal lezárhatták, hogy a tér már használható legyen. Ehhez járul a nyugati rész készenléte is, amelyet kerítésszerűen kötött

⁶⁴ A magassági aránymérétezésről nagyon jó adatok láthatók Künzl 2010. Abb 16. Hildesheim, Godehardkirche ortogonális kitűzés példája.

⁶⁵ A hosszát kiadó izogonálisok által szerkesztett hajó átlós zsinórozása a háromszög élének metszésében kitűzi geometriai szükségéből a harmadolást. Vö.: MOOSBURGER-LEU, Rudolf: *Die Schnurvermessung im mittelalterlichen Bauwesen*. = *Zeitschrift des Schweizerischen Burgenvereins* 5/2000, 10. ábra.

⁶⁶ Megjegyzem, hogy független más méretadatok is hasonlóak. A Szabó Zoltán által közölt szűkebb pillértengely 6,03 méteres adata megfelelő, viszont a tágasabb feszítávokban anomáliákat kimutatva keletről nyugatra 7,59, 7,73, 7,95 métert adott meg. Átlag 7,76 méter (vö. Szabó Zoltán összehasonlító alaprajzait egyéb kortárs magyar templomokkal (2025, kézirat). Az általam mért tengelytáv 7,70 méter, amely az izogonálisok által megadott alaprajzi hossz harmada. Az anomáliák lehetnek a mathesi rajz hiányosságai, amelyek azonban az építési logikának ellentmondva nem tűnnek reálisnak. Úgy találtam, hogy a Mathes rajzán való lemerésből akkora különbségeknek nem kell adódnia (a helyes mérési végpontok megtalálásával).

össze a külső fal bizonyos szintig felhúzott vonulata. Ez a jelenség magyarázhatja, hogy az oldalhajók nem lehettek boltozottak, így a kiépítést akadály nélkül lehetett a földém szintjéig folytatni a hosszházban. Az első fázisban az építkezés befejezésére váró hajó tere egyfajta átmeneti átriumként működött! (15. kép) Ilyen jellegű ütemezésre voltak példák.⁶⁷

15. kép: A magdeburgi dóm építési periódusa a hajó fokozatos kiépülésével, 12. sz. eleje
(Rogatzki-Thiemann 2007. nyomán)

Ismeretet lehet nyerni az oldalhajó falának magasságára, mivel a használható 18–19. századi ábrázolások, mint Krey várhegy E-F metszete (1756), Leopold Werner-rajz (1732/1770), Mathes V. tábla (1827) és különösen Packh felmérései (Bakócz-kápolna, 1823) elemzése sok adatot szolgáltat.⁶⁸ A méretek legalkalmasabb forrása Packh felmérési rajza a Bakócz-kápolna bazilikára nyíló homlokzatáról, amely mellett az oldalhajó falának egy szakasza egy ablakkal látható. A falegyen rombolódott. Az oldalhajó falszakaszán jól kivehető a kváder falazás hézagrajza. Az alsó 9 sor kövei hosszúkásabbak, mint a fölött lévők. Krey rajza nem ennyire

⁶⁷ MAGDEBURGI DÓM ESETE A 13. SZÁZAD VÉGÉN: A KÉSZ HAJÓRÉSZ ÉS A TORNYOK KÖZT IDEIGLENES TETŐK VÁRTÁK A BEFEJEZÉST. VÖ. Rogatzki-Thiemann 2007, 7, 17. KÉP.

⁶⁸ A rajzi források adatai: 1.) KREY 1756 2.) Werner gyűjtemény rajza, közölte Marosi Ernő, hivatkozik: TOLNAI Gergely = Kőtár 2004, 87–94, 3.) MATHES 1827, V. tábla, 4.) Packh János felmérési rajzai a Bakócz kápolnáról. MNG grafikai gyűjtemény, 3207/1937 ltsz. Mindegyik ábrázolás több publikációban is közölve van.

alaposan részletes, azonban összhangban van Packh rajzán a tanulmányozhatókkal. Ez az anyaghasználati különbözőség a létesítés később – az építési technológiáról szóló fejezetben – kifejtett építési szakaszát jelzi. A falegyen mérhető szintje nem sokban tér el a Werner-rajzról leolvasható arányoktól, így a 12–12,8 méter körüli szint reálisnak látszik. Megjegyzendő, hogy éppen fele a teljes főhajómagasságnak (vö. 20. kép).

Az építkezés időbeli lefolyását alább külön elemzem. Elég pontosan meghatározhatók a főtemplom befoglaló méretei. Az oldalszentélyek külső záródásától a toronypár nyugati homloksíkjáig cca. 52 m, az átrium/előcsarnokkal ehhez hozzájön 17,7 m és a – feltételezett – egykori félköríves szentély külső falig még kb. 6 m, a templomtömeg szélessége 23,3 m. Teljes hosszában a templom (+falvastagság) 74 méter lehetett.⁶⁹

Harmadik elem a nyugati empórium, torony (westwerk)

Tóth Melinda megállapítása Fehérvár kapcsán erősíti az esztergomi nyugati építményrész erőteljes kialakításának jogosságát: „*Régi rajzok, ásatási felvételek tanúsítják, hogy a nyugati építmény az István kori építészetben nem volt ismeretlen, sőt néhány prominens jelentőségű templom alapvető jellegzetességei közé tartozott...*” (mint Kalocsa, Pannonhalma, Pécs).⁷⁰

A királyi alapítású, elsőbbséget élvező érseki templomban a király és felesége megjelenésének istentiszteleti szertartási helye a karzaton kellett legyen, ami predesztinálta a westwerk szükségességét. A nyugati karzat erkélye olyan szinten készült, ahonnan belátás nyílt a rekesztőfal felett a szentélyre. Ennek a megépítése ütemezhető is lehetett, bár erről semmiféle történeti adatunk nincs, de műszakilag indokolt is lehetett. A westwerk felépítménye és a tornyok szintje közel azonos magasságban készültek el,⁷¹ mint ahogy a hildesheimi Mariendom, Reichenau-Mittelezell Stiftskirche és a 10. század végi Willigis püspök-féle mainzi dóm keleti homlokzatképein láthatjuk, de több más korabeli emléken is. A westwerk legkorábbi ránk maradt tanúja, Aachen mellett Corvey (*nova Corbeia*) nyugati építménye vált mintaszerűvé.

Azért érdemes rátekinteni Esztergomnak erre a 12. század közepén kiteljesített, valójában 9–10. századi eredetű építményére, mert a források harmadik toronyként említik, továbbá a templomban Szent István első vértanú és Szent Vid ereklyéit őrizték. Az ereklyekultusz népes zarándoklatot vonzott. Lehet, hogy titulusi révén bajor és talán magyar zarándokok is eljutottak ide a 10. század végétől, híradást hoztak az épület formálásairól.⁷² Érdekes Széless megjegyzését követni: „*A hely elegendő arra, hogy három torony is legyen. Ezek egyike van a homlokzati oldalon most is; a másik déli torony ott volt, ahol a Szent András kápolnája, illetőleg a Szent Sír van. Középuött volt a »Szent Adalbert torony«, ahol a Porta speciosa van. Ez alighanem nem csúcsban végződött, hanem inkább négyszögletes tetőben.*”⁷³ A westwerk sok esetben nem egyszerű empóriumot foglalt magába, hanem önállóan is használható

⁶⁹ Tóth Sándornál 71–72 m, vö. TÓTH S 2000, 135. Itt jegyzem meg, hogy Mathes közlésében adott alaprajzról a méretek bizonyos hibahatárral vehetők le, a szerkesztési logika segít a hibák kiküszöböléséhez, azaz a legvalószínűbb méret megállapításához.

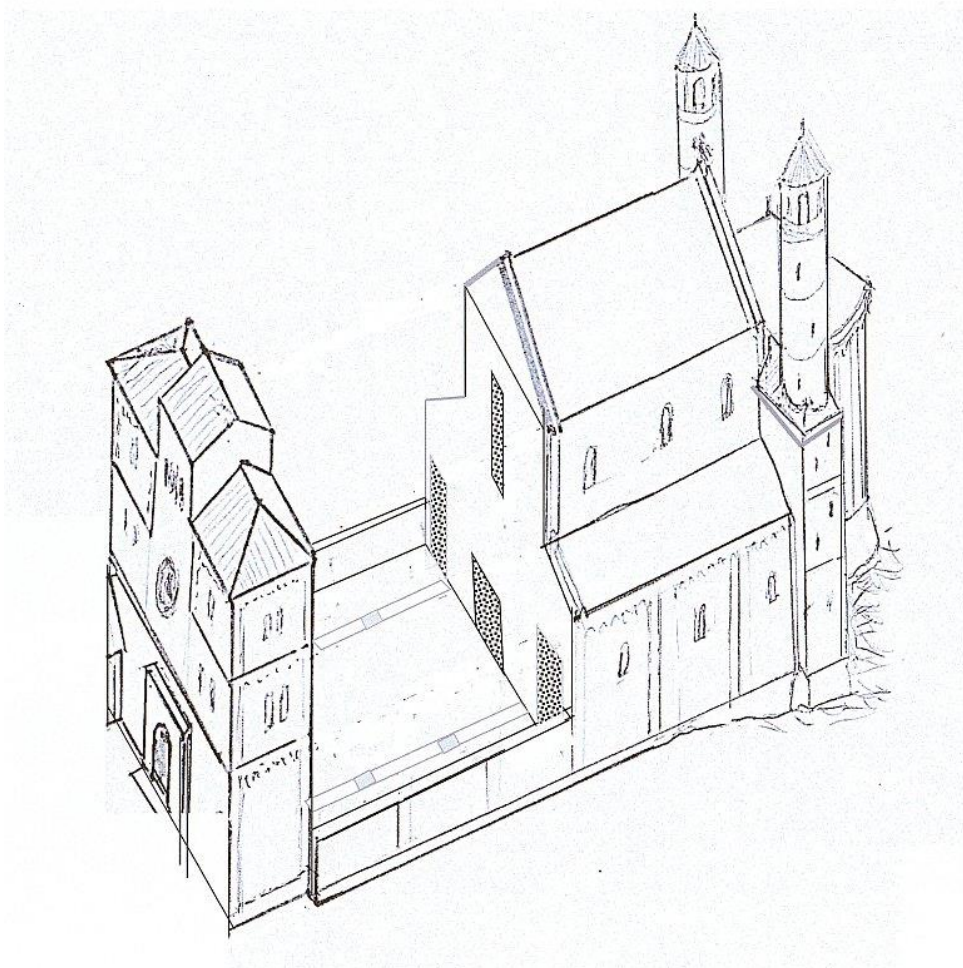
⁷⁰ SZABÓ 2018, 11. jegyzetben, 252.

⁷¹ A nyugati két oldalsó torony magasítása többnyire a későbbi korok műve.

⁷² A Corvey bazilikának a nyugati építményen kívül volt átriuma. Vö.: GAI, Sveva 2010, 130–134.

⁷³ SZÉLESS 1998, 18. jegyz., 65, 103.

helyiségeket, miként Corvey példája ezt hangsúlyosan mutatja. A nyugati karzatnak a hajó felé néző építészeti formálására inspiráló példa a corvey-i, különösen a gandersheimi megoldás, amelyek árkádív-szerű megjelenést mutatnak a nyugat felé forduló szemlélőnek. Esztergomban az adottságok okán nem lehetett a mintákkal összevethető komoly tér. Későbbiekben részletezem, hogy több építési ütemben készülhetett el a bazilika, de már az elsőben megépült előre kitűzött helyén a westwerk. (15–16. kép) A kiemelkedő toronypár később is kiépülhetett, még Szent István életében, de az bizonyos, hogy a 14. századi felújítások során délceg toronnyá növekedtek a metszetes ábrázolások tanúsága szerint.⁷⁴ Egy probléma fennáll: hol voltak a feljáratok a tornyokba vagy legalább a karzatszintig? A 18. századi rajzokon nem látszik erre utaló nyom. A Leopold Werner-rajzon ábrázolt nagy oldalhomlokzati ablaksor valószínűtlenné teszi az oldalhajók feletti karzatszint létét. Kézenfekvő a falépcső megállapítása. Ez a toronytestekben természetes, de a karzatra komolyabb szerkezet is elképzelhető lenne – de nincs nyoma a helyének.

16. kép: A bazilika izometrikus rekonstrukciója: első periódus, 1010 k., a hajó összekötő fallal és a westwerk megépülésével (a szerző rajza)

⁷⁴ LEPOLD Antal, *Esztergom régi látképei* (Szent István Akadémia II. Értekezések.), Stephaneum, Budapest, 1944. Zimmermann (50.), Sandart (85.), Siebmacher (32.), Die Stadt und schlos Gran (13.) metszetei.

Esztergom román kori építészetében másutt kutatott és feltárt 11. századi épületek esetében kimutatható az erőteljes nyugati építmény jelenléte. Elsőként a régészetileg ismét alaposan kutatott esztergomi pénzverő telep, Kovácsi templomát említem, mivel a viszonylag kicsiny méretek ellenére igen vastag nyugati toronyfal-alapozás van. Ez utal egy jelentős (zömök) toronypárra és közte nyugati építményre (ahol a pénzverő ispán jelen volt), Másik objektum, a szigeti apácakolostor esetében inkább utaló jellegű falmaradványok vannak, mintsem egyértelmű westwerk bizonyíték. Az építészeti rekonstrukció azonban helyesen ráérezett egy korban járatos tömegmodellre, amely szerint egy kiemelkedő építmény nézett nyugat felé tornyok nélkül.⁷⁵ Esztergom környékén a garamszentbenedeki apátság korai temploma is erős nyugati toronypár alaprajzát mutatta Storno szerint.⁷⁶

Negyedik elem az átrium

A 11. századi bazilika átriummal bírhatott, ennek helye a Mathes rajzon látható – később beépítettnek tartott – előcsarnok. Jó mintát ad Corvey, az essenzi Münster és a regensburgi 11. századi dóm. Az épületdiszpozíció elemzése azt bizonyította, hogy a Mathes-rajzon látható templom méretei – a szentély eltérését nem tekintve – megegyeznek a korai, 11. századi templomával. Ebbe a rendbe illeszkedik az átrium elhelyezkedése, amely nem lehetett túl nagy. Széless „*in beati adalberti atrio*”-t említ egy temetkezési hely kapcsán.⁷⁷ Bácsa nembeli István érsek atyja, Orbasius comes temetkezése 1250 tájára tehető. Ebből arra következtettek, hogy az átrium (ugyanezen temetkezés helyét másutt *porticusnak* nevezik) valóban udvarszerű volt még, csak terminus post quem fedhették le boltozással. Buzás Gergely tanulmányában elemezte a Werner-féle Szent Adalbert-bazilika ábrázolás elemeit. Különös jelenség a két torony közti nagy ablak léte a karzat szintjén, amely arra utalt, hogy az előcsarnok semmiképpen nem lehetett kétszintes, sőt a tornyok emelése idejében még nem is létezhetett.⁷⁸ A nyugati csigalépcsőre épített ún. minaret 1764-ben leomlott, és szétzúzta a Porta speciósát. Úgy tűnik, a kaput az előcsarnok boltozata nem védte meg, valószínűleg akkor már nem volt meg, de lehet, hogy sohasem létezett. Így az átrium helye ebből a szempontból is reálisnak tűnik. Egészen pontosan a Porta speciosa 12. század végi építése előtt létesült, a milánói Sant Ambrogio hasonlatosságára, tehát egyértelműen az első bazilika része volt. Takács Imre meglátásával egyet lehet érteni, hogy a Porta speciosa hármassága nem a templomtér kivetülése, hanem a főtengely kihangsúlyozása. Ezt az átriumteret talán már a 13. században, de legkésőbb a korai 14. században boltozatos előcsarnokká – inkább boltozott folyosókkal keretezett átriummá – alakíthatták.⁷⁹ A korabeli bazilikakompozíciók

⁷⁵ Mindkét emléket bemutatja: PROKOPP Mária (szerk.): *Új kutatások Esztergom megyei jogú város építészeti emlékeiről* című tanulmánykötet (Esztergom, 2022) vonatkozó cikkei, 43, 44, 53... vö. 86. jegyzet.

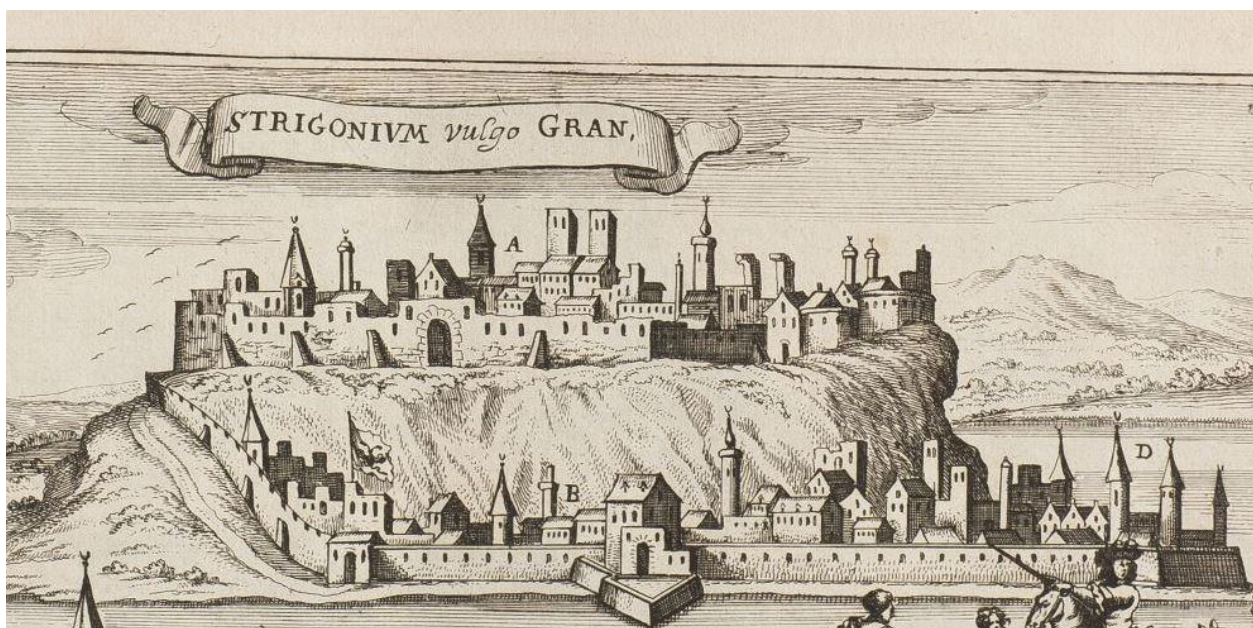
⁷⁶ TAKÁCS IMRE: *GARAMSZENTBENEDEK TEMPLOMA ÉS LITURGIKUS FELSZERELÉSE*. IN TAKÁCS IMRE (SZERK.): *PARADISUM PLANTAVIT. TANULMÁNYOK*. PANNONHALMI BENCÉS FŐAPÁTSÁG, PANNONHALMA, 2001, 159–186. [HTTPS://PARADISUM.OSB.HU/TAN43_H.HTM/LETÖLTÉS 2023](https://paradisum.osb.hu/tan43_h.htm/letoltés2023). 11. 20, 2–3. ÁBRA, ID. STORNO FERENC 1882. ÉVI FELMÉRÉSE ALAPJÁN. KNAUZ 1890.

⁷⁷ Széless 1998, 18. JEGYZ., 163. (42. JEGYZET, MAROSI ERNŐ) ...ATYJA „*IN BEATI ADALBERTI ATRIO*” NYUGODOTT. (WENZEL GUSZTÁV (SZERK.): *ÁRPÁDKORI ÚJ OKMÁNYTÁR* (ÁUO VII. 31; Knauz I. 392. SK.)

⁷⁸ Ennek ellenére a középkori bazilikáról szóló 2025-ös kiállításon hatalmas tömeget, a templomhajó folytatásaként tévesen modelleztek Marosi Ernő publikációi nyomán.

⁷⁹ TAKÁCS Imre: *Az esztergomi Porta speciosa*. Martin Opitz, Budapest, 2020. 99; BUZÁS Gergely: *Az esztergomi vár román kori és gótikus épületei*. = *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*. *Az Esztergomi Vármúzeum füzetei*

tengelyes bejárati nyílásokkal rendelkeztek, így az átrium tengelyében kellene lenni egy reprezentatív kapunak. Csakhogy a ránk maradt adatok szerint nincs. Jóllehet Mathes leírás 62. §-ában az átrium „ – ahogy mondják – a katekumeneknek volt fenntartva, nyugatra nézett. Ennek bejáratai a déli (C), a nyugati (D) és az északi (F) oldalon nyíltak...” (a betűjelek a IV. tábla szerint). A tábla rajza szerint a nyugati kaput befalazták, de a vékonyabb elfalazás egy valódi nyílást sejtet.

17. kép: „Strigonium vulgo GRAN” című metszet 1683. évi rajza (Peeters op.) az esztergomi várhegyről, Herzog August Bibliothek, Graphische Sg.

Feltűnő, hogy a 15. századi metszetes esztergomi ábrázolásokon a Szent Adalbert bazilika két tornya közül az előcsarnok legalább olyan jelentősen előrenyúlik, mint amekkora a tornyok mögötti templomhajó, ami persze nyilvánvaló pontatlanság, de nem „elrajzolás”, hanem csak aránytalanság, mivel a jelleget nagyon is jól ábrázolja. (17. kép) Az átriumról még a példák alapján azt feltételezem, hogy a bejárati rész egyfajta „szélfogó” csarnok volt, amelynek felső szintjén nagy kapcsolt ablak vagy erkély az érsek megnyilatkozási pódiuma lehetett. Erkélyek nyilvános kitételének helyéül is alkalmas volt. III. Ottó lengyel érsekséget alapító zarándokútja kapcsán Gnieznóból Szent Adalbert ereklyét kaphatott Esztergom is,⁸⁰ mivel az esztergomi templomot Adalbert tiszteletére is felszentelték, a Boldogságos Szűz mellett. A felső szintre vezető csigalépcső alapot adott a helyén a 16. század közepén épült minaret számára, amely eme lépcsőt – immár az előcsarnok mellett – indító szintnek használta fel. Széless megemlíti 3. fejezet 7. §-ában: „Négyszögletes kövekkel védik a templom talpazatát, nehogy leomoljon. Ahol

2., szerk. BUZÁS Gergely – TOLNAI Gergely, Esztergom, 2004, 20–21. Megfontolandó, hogy a 18. sz. végétől már nem voltak észlelhetők az előcsarnok feltételezett pillérjei, Mathes rajzán nincsenek ábrázolva. Az átrium szerepe Clunyben 1040 táján a laikusok helye, hogy körmenetek során ne legyenek útban (ez Esztergomra így nem alkalmazható). Érdekes, hogy az átriumot itt az oszloptornácra értik, a teljes udvar neve „galilea”. Vö. *Az épületek elhelyezéséről és méreteiről.* = MAROSI 1997, 53.

⁸⁰ Említve III. Ottó és a Római Birodalom megújítása fejezetben = GARAM Éva (szerk.): *Tájékoztató füzet az Európa közepe 1000 körül cseh-lengyel-magyar-német-szlovák közös kiállításához.* MNM, Budapest, 2000, 19.

ez a régi torony a templom teteje fölé emelkedett, köröskörül korona övezi, fölötte kb. egy ölnyire egy másik, és végül egy nyolcszögű alakzattal nyitottan áll az ég felé. [...] Az első emeletre 30 kőlépcsőfok vezet fel, néhol hiányzik is, vagy csak a fele van meg.⁸¹ A leírás az első szintig vezető része még a középkori templomhoz tartozó lépcsőtornyot jelentheti négyszögletes köveivel, a 30 lépcsőfok pedig megadja azt a léptéket, azaz a régi gyakorlat szerinti 21–24 cm-es fellépőket alapul véve 6,3–7,2 métert, amely az átrium beköszöntő épületét reálisan méretezi. A csigalépcső folytatásaként emelt minaret, mint említettem, 1764-ben leomlott, és az előcsarnok földmáját – ha még létezett – megsértve a Porta speciosát széttúzta. Elfogadott vélemény szerint földrengés okozta az omlást, de ez nem pontos. A jelentős komáromi 6,3-es intenzitású rengés 1763-ban pattant ki, de ekkor Esztergomban csak 3–4-es erősséget lehetett számítani. 1764-ben volt egy kisebb utórengés (Komáromban 2,4-es erősségű). Lehet, hogy az omlás folyamata már 1763-ban megindult, de más egyéb ok – pl. elhanyagoltság – is közreműködhetett a szilárdság több hónappal későbbi megingásában.⁸²

Az esztergomi korai bazilika építéstechnológiája

Maga a fejezetcím ellentmondásosnak tűnik, mivel fentebb megállapítottam, hogy a 10–11. századi főtemplomból semmi sem marad ránk, akkor mit is tudhatunk minderről?

Széless a következőt állítja a székesegyházról: „Tény viszont, hogy maga a fal négyszögletes kövekből volt felhúzza: ez volt talán Szent István első műve, amelyet Szent Adalbert tiszteletére emelt. Csakhogy a márvánnyal való folytatás, a vele való bevonás az eredetinek értékét elnyomta, elrejtette.”⁸³ A Várhegy északi részén létesült – már Taksony idején betervezett, Géza korában már fennálló – Szent István protomártír templom, és a jelentős fejedelmi épület kőből való építése joggal valószínűsíthető. A vár területén, az egykori ispánság helyén Nagy Emese tudott ásatással a 10–11. századra datálható épületeket feltárni (A–G jelűek)⁸⁴, amelyek a „kora Árpád-kor” építési korával azonosak, általában a 11. századra és a 12. század elejére datálva. A feltárások kőépületeket mutatnak. Az építőknek volt ismerete a kőanyag használatában, kváderkő falazatok építésében. A körépítményt körülölelő fal előtt (délre) levő korai 11. századi toronyépület (G épület) nagyon szép, kissé hosszúkás arányú,⁸⁵ szoros hézagú kváderkő fallal épült.⁸⁶ (18. A kép) A körkápolnának meghatározott kör alaprajzú építmény (E) falazata ugyancsak hosszúkás faragott kváder falburkolatú.⁸⁷ A falazat faragott kő burkolatok, azaz külső héj közötti törtköves mag szerkezetű, amely a korban már a nyugati építészetben kifejlődött. Az építőanyag fehér mészkő. Ez a fajta kőelemhasználat – amely korai építési periódust mutat, azaz a 11. század elejét – előfordul a Szent Adalbert

⁸¹ SZÉLESS, 1998, 61.

⁸² ZSÍROS Tibor: *A Kárpát-medence szeizmicitása és földrengés veszélyessége. Magyar földrengés katalógus (456–1995)*, MTA Földtudományi Kutatóközpont GGKI, Budapest, 2000., 9.1 ábra. Az esztergomi földrengésekről vö. a 3. függelék!

⁸³ SZÉLESS, 1998, 18. jegyz., 65.

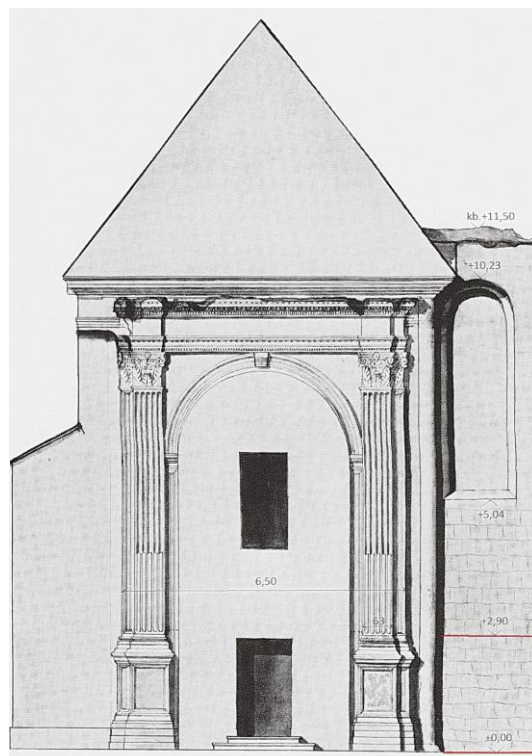
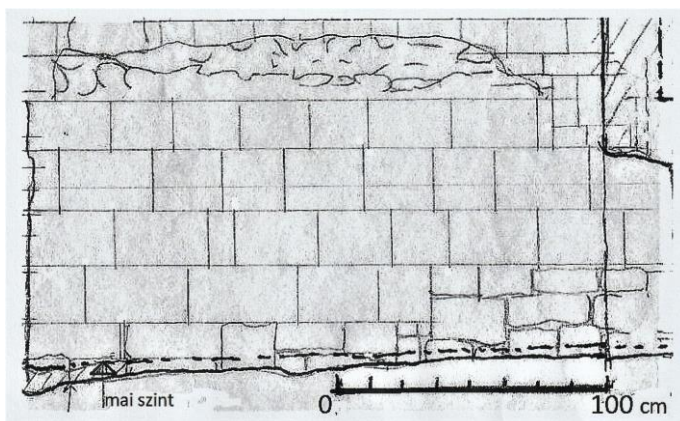
⁸⁴ NAGY 2018, 19. jegyz., 67. kép.

⁸⁵ Helyszíni felmérés alapján 18–22 x 26 x 45 cm méretűek.

⁸⁶ Buzás elemzése szerint ez a G torony korábbi minden másik (A–F) épületnél, mert elhelyezkedése indokolja korai 10. századi meglétét. Így a hosszúkás kváderfalazás magyar földön kialakított jó minőségű munka. NAGY 2018, 251, VI. tábla 1–3. kép.

⁸⁷ NAGY 2018, 91, 69. kép.

székesegyház déli hajó falának beltéri nézetén, amelyről Packh János 1823. évi fentebb említett felmérési rajza tudósít. A Bakócz-kápolna áthelyezésének érdekében készített felmérési rajzon a kápolna belső homlokzata mellett húzódó nyugati fal kőosztásán egyértelműen látszik az alsó sorokban a kissé hosszúkás kváderkövek 9 sora, felette a közel négyzetes kváderek 8 sora (18. B kép).⁸⁸ Az alsó sorok mindenképpen a 11. század elején való építést mutatják a bazilika azon szakaszán, amely a lettner és a toronypár zónája közt épült, felette már egy kissé későbbi, de még mindig 11. századnak is megfelelő kivitelű falazat állt. Annak tanújeleként fogadhatom el, hogy az első építési periódusban még nem készült el a teljes hajó, ugyanakkor már kitűzték hosszát, és így a toronypár, ill. a westwerk már bizonyos szintekig elkészülhetett, amire az építési fázisok elemzésében rámutatok. A két épületrészt a befejezésig kb. 2,9 méter magas, kvázi kerítésfallal kötötték össze, amely oldalhajó fallá emelkedett. (Vö. 16. kép)

18. A kép: A Fehér torony alatti kis négyszögletes torony korai 11. századi falazata (a szerző felmérési rajza)

18. B kép: A székesegyház kváderburkolatú fala a Bakócz-kápolna mellett (Packh J. rajza 1823.)

Nem csak mészkő anyagot használtak a 11. század első felében. A kis román palota nyugati szárnya alatt korábbi épület (A épület) és az udvaron feltárt B épület falánál a Várhegyen helyben bányászott sárgás homokkő kváderként való beépítésére találni példát.⁸⁹ A Várhegy geológiájának alapja andezites mészkő felturzáson (ez a Várhegy sasbérce) sárgás-barna

⁸⁸ Erre a jelenségre más összefüggésben Raffay Endre hívta fel a figyelmet. RAFFAY 2024, 110.

⁸⁹ NAGY 2018, 14.

színű homokkő ráakódás, így mindkét kőzet szinte helyben fellelhető.⁹⁰ Hozzásegít az építés technológiai megállapításaihoz az egykori Kovácsi falu templomának új ásatási eredménye. A pénzverők 11. században alapított településének kéttornyos temploma már állhatott Szent István korában. A robusztus kőalapon sárgászöld homokkőből faragott kváderköves fal emelkedett.⁹¹

Még alaposabban átgondolandó kérdéseket vet fel az anyagmozgatás, szállítás lehetősége. A várhegyet a terepviszonyokból adódóan a ma is látható – kapuhoz vezető – feljáraton lehetett szállító eszközökkel megközelíteni. Az út megérkezési helye érdekes lehetett az ispánsági sánc miatt. Felért a Várhegy platójára, ahol a bazilika építése folyt, de még az út elején lehetett egy leágazás az ispánság sánckapujához. Eszerint az egyházi építkezés területe közvetlenül elérhető lehetett, ugyaninnen elérhető volt a Szent István vértanú templom és a korai fejedelmi-királyi szálláshely, valamint az érseki szálláshely. A Várhegy Nagy Emese és Horváth István által fentebb említett, rekonstruált topográfiája szerint a nyugati zónában volt elegendő hely az építési előkészítő terület berendezésére (kőanyaggal törődés, meszesgödörök, zsinórpádok stb.).

Elméleti megfontolásokat lehet tenni a fedélszékre a templomtér és -tömeg kiterjedésének számunkra elfogadott hipotetikus méreteiből. A kötőgerenda alsó síkjáig emelkedő belső tér magasságáról a „Második a templomhajó” fejezetben már értekeztem. A hajó fölött 45° alatti, kb. 40°-os lejtésű nyeregtető emelkedhetett, a mellékrajókat egyértelműen félnyeregtető fedte. Egészen a 16. század végéig csak főállások sorozata alkotta a fedélszékeket. Ebből kiindulva a főállások általában méterhez közel álló, háromlábnyi tengelyrendszerben kerültek fölállításra, mert ez a távolság a lécezés, cserepezés kiviteléhez alkalmas volt (egy ácsmester terpeszben ráállhatott).⁹² A Mathes-rajz alapján számított templomhajóhossz 47 m, kerekén 160 római láb. Ha a főállások tengelyét 3 ½ római lábanként, azaz 1,03 m-ként állították föl, akkor 47–48 főállást kellett létesíteni. Azért nem pontos a főállásszám, mert beleszámítható a nagy hevederív falzatának helye is. Valójában csak a mennyiségi léptékre vagyunk kíváncsiak, hiszen nincs semmire kínosan pontos méretadatunk. A főálláshoz kellett egy 12,20 méteres kötőgerenda, két 8 méteres szarufa, és kiegészítő dúcokhoz 6 m hosszban gerenda, hosszában állásonként minimum 34,20 fm gerenda, amelynek reális keresztmetszete 14/18–20 cm-es lehetett. A faanyag praktisan kocsánytalan tölgy, amelynek súlya 800 kg/m³. A számítás szerint egy főállás 690 kp terhet nyomott. A feltehetően félkupolával boltozott szentély 2×5 db, és a félkörös apszissal 18 db nyolcméteres szarufát igényelt. Még megbecsülhettem a westwerk fedésanyag-mennyiségét is. A „középső torony”, vagyis az empórium tömege 5 méteres szarufákkal, 10 állással nyeregtetőt kapott, a tornyok pedig gúlatetőt, amelyet – kényelmi okból – most elhanyagolok. A számítás szerint érzékelhetjük a mennyiségi igényt: a hajó és a szentély tetőszerkezetéhez 96 db 8 méteres gerenda volt szükséges. A mellékrajók

⁹⁰ „A Vár-hegyen (és a Szent Tamás-hegyen is) a karsztosodó dolomiton egy homokkő »sapka« van, amely megvédte az alatta lévő rétegeket az eróziótól.” Lásd: Szűz György: *Négy elfeledett barlang Esztergomban, amelyek nincsenek benne a nyilvánvalóságban*, [http://: földalatt.hu](http://foldalatt.hu), december 2016. (Letöltés: 2023. nov. 5.)

⁹¹ TARI Edit: *Esztergom-Kovácsi ősi temploma*. In PROKOPP Mária (szerk.): *Új kutatások Esztergom megyei jogú város építészeti értékeiről*. Esztergom Megyei Jogú Város Önkormányzata, Esztergom, 2022. 51–54.

⁹² A veszprémi apácakolostor alapító adománylevelében szerepel három ács, két kovács. Lásd: *A veszprémi apácakolostor alapítólevele (1018 körül)*. In KIRÁLY László (szerk.): *István király emlékezete*. Európa, Budapest, 1988, 47.

fedéséhez a szaruzatok ugyancsak 8 méteres darabokból készülhettek, így még 94 db hosszú gerenda kellett. Külön válogatott anyagszükséglete volt a kötőgerendáknak, mivel hosszuk minimum 12,2 méter volt. Ez a méret nem volt elérhető a régi erdőben, az egyenes kocsánytalan tölgy ilyen méretrendre is bőven termelt – mindezt igazolja a 14–15. századi építőgyakorlat. Azt már csak elgondolhatjuk, hogy erre a fedélszék szerkezetre díszes, kazettás famennyezet is kerülhetett a hildeshemi Sankt Michael bazilika mintájára.⁹³ Az is lehetséges, hogy a nagy pillérek haránt hevederívek voltak a főhajó felett.⁹⁴ Tetőfedési anyagként a korban ólomlemez, mázas cserép egyaránt járatos volt.⁹⁵ A falakon lehettek mozaik képek, miként Montecassino esetét ismerjük. A padlóról is elképzelésünk lehet: Lehetett márványberakásos, mozaikos (Fehérváron maradt töredékesen korabeli burkolat).⁹⁶ A Szent István-i bazilikának hasonló érckapui lehettek, mint Hildesheimben, az érckapuk nagy előzménye Montecassinóban lehetett.⁹⁷

Az egykori bazilika szomszédságában létesült épületekről szerzett ismeretek bizonyítják, hogy jelentős épület emeléséhez – mint a bazilikához – volt már hazai építőtudás. A történészek nagyszámú kíséretéről írnak Gizella érkezésével, melyből csak a katonai 300 főre tehető. A polgári létszámról nincs adat, csak becsülni lehet a vitézek két-háromszorosát, akik között kiszolgáló személyzet mellett lehettek mesteremberek is, mivel szükség volt rájuk.⁹⁸ A másik tudásbázis a bencés szerzetesi építőismeret, amelyet a rend betelepítésével Magyarországra is behoztak. Tehát a kőfejtés és kőfaragás idehaza is művelt ipar volt, lehetséges, hogy a jövevény mesterek a formaadást segítették. A székesegyház építészeti tervezése, diszpozíciójának kialakítása a királyné kíséretében érkező papok, klerikusok tudásának, tapasztalatainak felhasználásával történt, amint a mintakép épületek bemutatásával szükségszerűen bizonyítható. Feltételezem, hogy a királyi pár a maga műveltségi szintjén beleszólt a koncepció alakításába.

Esztergom első bazilikájának építési fázisai

Nagy valószínűséggel igaz, hogy az érseki főtemplom építését 1000–1001-ben kezdték. Mint fentebb már utaltam rá, egy másik évszám is szerepet játszhat, ez a „magyarok megtérésének” ideje, 1010. Azt is biztosra vehetjük, hogy Mathes (Hartmann) alaprajza

⁹³ Mind Tóth Sándor, mind Szőke Balázs arra a következtetésre jutott, hogy a bazilika szélesebb pillérállású szakasza sík mennyezetes lehetett. Vö. TÓTH S. 2000, 131; Szőke Balázs szóbeli közlése 2024 szeptemberében, amelyet ez úton is köszönök.

⁹⁴ Jó példa a bari Szent Miklós bazilika szerkezeti megoldása.

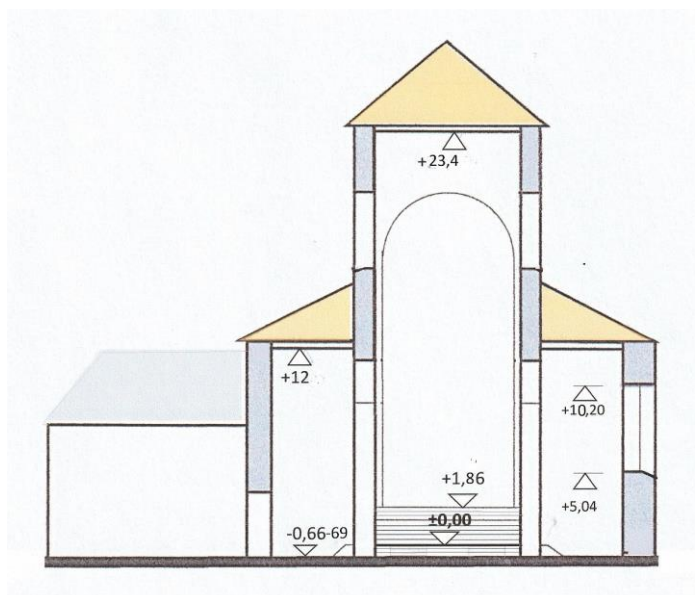
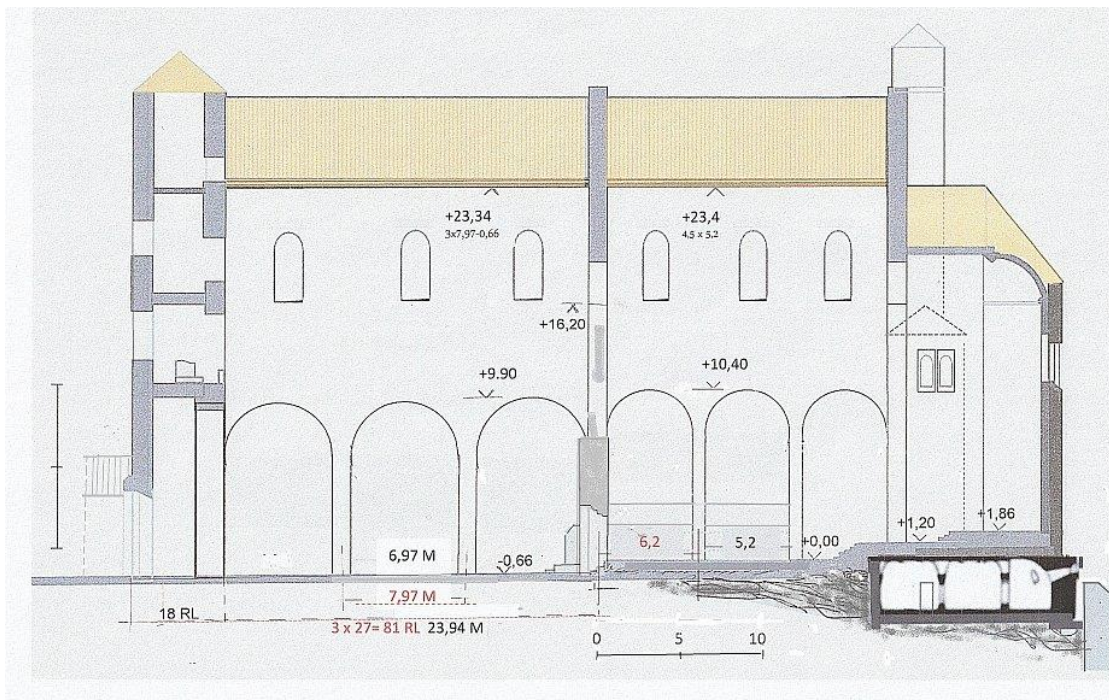
⁹⁵ Jó példa Montecassino Ostiai Leo által szerkesztett kolostori krónika (1080. k.) III. könyv 27–28. fejezete az alkalmazott anyagokról. Figyelemre méltó, hogy a bencések mozaik- és kőburkoló mesterekért Konstantinápolyba küldtek követséget. Vö. MAROSI 1997, 62–63.

⁹⁶ Esztergomban is maradtak színes, berakásos kőpadló-maradványok, ezek kicsit későbbiek a szentistváni kornál. A bazilika 2025 évi építéstörténeti kiállításán azt összhangba hozták bemutatásban az ismert III. Béla-kori kőberakásos főpapi trónussal.

⁹⁷ Amalfi püspökének érckapui hozták meg a „gusztust” Montecassino számára is. A forrás szerint Konstantinápolyban kellett készíttetni, odaküldve a mértéket! Lásd: Ostiai Leo krónikája, III. könyv 18. fejezet. Vö. MAROSI 1997, 58. Esztergom számára inkább a hildesheimi Bernward püspök mesterének kapuja, s lehetségesen a mainzi dómkapu volt a minta.

⁹⁸ SZÁNTÓ Konrád OFM: *Boldog Gizella első magyar királyné élete*. Ecclesia, Budapest, 1988., 61., V. fejezet 3. Gizella kísérete (GYÖRFFY György: *István király és műve*. Gondolat, Budapest, 1977. hivatkozásával).

meglehetősen pontos tájékoztatást ad az építési volumenről, különösen, ha hozzárendeljük a szintén pontos Krey metszetrajzát. Nagy valószínűséggel megállapíthatók a bazilika metszetének méretei, különösen a padozat szintjei (ezekről leírásaink vannak), a földémszint, az árkádívek záradéka. Ebből – miként kimutattam – a kitűzési módszer is rekonstruálható. (19. A–B kép)

19. A–B kép: Az esztergomi bazilika a 11. század első harmadában, hosszmetset a szerkesztési arány vonalakkal és keresztmetset (szerző rekonstrukciója)

Az alaprajzi tájolás szempontjából Krey felmérése a legmegbízhatóbb, mivel pontosságát a városi rész térképének azonosítása (ráfeszíthető mai alakzatokra) igazolja. A bazilika

pillérjeinek sora és a Bakócz-kápolna vonalai megadják a templom tengelyvonalának irányát. Megvan Krey É–D iránya is, így a bazilika tengelyének eltérését elég jól le lehet mérni: ez $15,5^\circ$. A védőszent Szent Adalbert, akinek ünnepe, „égi születésnapja” április 23-a (mai naptár szerint, mindenesetre a történeti napkelte megállapításához a nap rögzített). Szent Adalbert kiválasztásának komoly szerep jutott, tekintettel a vértanú püspök korábbi magyar fejedelmi kapcsolataira és a kortársi – különösen az Otto-kori – szentként való tiszteletre, ereklyekultuszra.⁹⁹ Biztosra vehetjük, hogy az ő emléknapja a felszentelés, kítűzés dátuma. Eddigi tanulmányom szerint elfogadható alapítási évszám az 1000. év, s a Kelettől számított eltéréssel az akkori Szent Adalbert-napi napkelte a horizonton 18° , de a felkelés folyamán a börsönyi magaslatokból a Nap kibújása $15\text{–}16^\circ$ közé esik.¹⁰⁰ Ha ezt a tengelyt a térképen követjük, akkor az Ipoly-menti hegyek és a Szamár-hegy közt akadály nélkül észlelhető egészen a Börzsöny alacsonyabb emelkedő tájáig, pl. a Szob feletti Ruzsás-hegy oldalán kibukkanó napfelkeltéig.¹⁰¹ Tehát a legnagyobb valószínűséggel igazolja a tájolás a székesegyház építésének 1000. évben való megkezdését, alapkövetését. Van másik javaslat az alapítás évére, mégpedig 1010 (vagy később). Az ismert épülettengely és 1010-ben az április 23-i napkelte kibukkanási szöge a Keleti iránnyal $18\text{–}20^\circ$ -ra (és e fölé) esik, amely nem teszi reálissá ezt az időpontot. Még egy érdekességet nyújt a tengelykítűzési vizsgálat. A teljes templomon átfut a töretlen tengelyvonal, ami azt jelenti, hogy egységes terv alapján folyt a kivitel.¹⁰² Megjegyzendő, hogy a mai székesegyház tengelye azonos a középkorival. (20. kép)

20. kép: A bazilika kítűzési tájolása 1000. április 23-i napkelte irányába a mai környezetbe adaptálva. Zöld a középkori bazilika tengelye

⁹⁹ Legeza ISTVÁN: *SZENT ADALBERT MISSIONÁRI SZEREPE A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN. SZENT ADALBERT SZEREPE HATÁSA A MAGYAR KERESZTÉNYSÉGRE.* IN Somorjai ÁDÁM OSB (SZERK.): *KELET-KÖZÉP-EURÓPA SZENTJE: ADALBERT (Vojtech–Wojciech–BÉLA).* METEM KÖNYVEK, BUDAPEST, 1994, 164–175.

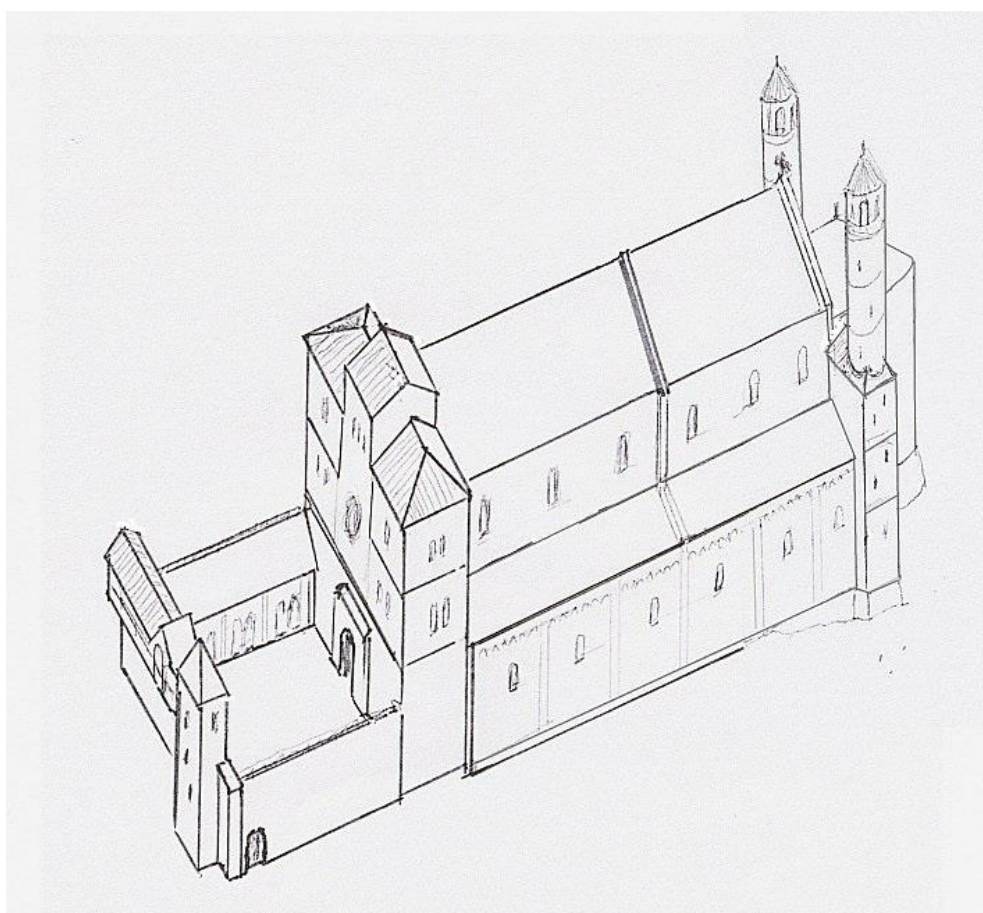
¹⁰⁰ A NAPFELKELTE KORABELI HELYÉNEK FÖLDI ESZTERGOMI HORIZONTI MEGHATÁROZÁSÁT A STELLARIUM PROGRAM SEGÍTSÉGÉVEL ÁLLAPÍTOTTAM MEG. (DECL. $17^\circ 05'$, AZIMUT $70^\circ 18'$)

¹⁰¹ A MAGASSÁGI DIFFERENCIA A VÁRHEGY 150 M SZINTJÉTŐL $50\text{–}65$ M. A LÁTVÁNYBAN ALIG $2,5^\circ$ -OS EMELKEDÉS!

¹⁰² PÉLDÁUL A SPEYERI DÓM ESETÉBEN ÉSZLELHETŐ A HAJÓ ÉS A SZENTÉLY TENGEIVÁLTÁSA, MIVEL MÁS IDŐPONTBAN, MÁS PATROCINIUM SZERINT TŰZTÉK KI ÉPÍTÉSÜKET. Vö. Reidinger, ERWIN: *DER KAISERDOM ZU SPEYER (1027). SCHIEFWINKLIGKEIT: PLANUNG ODER ABSTECKFEHLER – EINE BAUANALYTISCHE UND ASTRONOMISCHE REKAPITULATION ABSTECKFEHLER – EINE BAUANALYTISCHE UND ASTRONOMISCHE REKAPITULATION.* IN HEIDE Buschhausen UND JADRANKA Prolović (HRSG.): *ERFORSCHEN – ERKENNEN – WEITERGEBEN, GEWIDMET DEM GEDENKEN AN HELMUT BUSCHHAUSEN,* LOHMAR 2021, 141. ABB. 19.

Három építési fázis különíthető el (római számmal jelöltem).

A templomhajó elemzésénél említettem a szerkesztés módszerét, amelyet a kor – kiemelten a hildesheimi Szent Mihály-templom – kutatása kapcsán állapítottak meg. A méretadatok arra utalnak, hogy a szentély – amely félköríves lehetett a kor mintái szerint – és a hajó első három pillérmezeje négyzetes szerkesztésű (I. fázis), a hajó további szakaszában levő másik három pillérköz tágasabb méreténél fogva, egy váltás tanújele. Egyenlő oldalú háromszögek segítségével határozták meg a hajó újabb szakaszának hosszát (de nem a pillérkiosztásokat), így a torony és empórium rész helyét. Ez a módszer lehetővé tette, hogy az első szakasz megépítésével szinte párhuzamosan elkezdhették a westwerk rész építését (I. ütem, vö. 14. kép). A hajó befejezése (II. fázis) és az átrium (III. fázis) ezt követően épülhetett meg. Addig is egy falazat húzódott a részlegesen hasznosított hajó és a westwerk között, melyet az alaprajzi szerkesztés különbözőségén kívül a kváderkő alkalmazás ismert méreteinek elemzése szintén alátámaszt. Ugyanis a méretek eltéréséből következően csak egy alacsonyabb, kb. 3,0 méter magas fal húzódhatott az oldalhajó külső vonalán, majd ezt még a 11. században aztán felemelték a falegyenig. Szerencsés módon ezt a finom elemzést Packh János 1823. évi felmérési rajzáról¹⁰³ pontosan elvégezhettem (vö. 67. jegyzet és 18.B képet!) Az ideiglenes hajó-lezárás után ez tekinthető a II. építési fázisnak. (21. kép).

21. kép: Az esztergomi bazilika kiépülése a westwerkkal (toronypár nélkül) 1018 k. (a szerző rekonstrukciója)

¹⁰³ Teljesen adekvát Krey felmérésével!

Ezek a meglátások megvilágosodhatnak újfajta értelmezéssel a székesegyház építési ütemezését illetően, amelyhez az építési volumen becslésével a ráfordítás időtényezőjét tárom fel.

Előrebocsátom, hogy csak vázlatos, de a léptéket helyesen mutató számítást alkalmaztam, különösen a faltömegek esetében. A falazati kubatúrához szakirodalomban közölt időnormát rendeltem. Mathes rajzán a külső határoló falakat, majd a pilléreket és a fölöttük levő gádorfalakat, a vastag toronytestet és a karzatot a („Széless-féle”) középső „torony”, azaz westwerk magasságáig, továbbá az átrium keskenyebb körítő falait elemeztem és számoltam, a hibahatár kompenzálására a nyílásokat nem vontam ki. Az altemplomot nem is számítottam ide, mert az előzők jó iránymutatást adnak az építési idő becsléséhez, vagyis arra, hogy már 1010-ben valóban használatra alkalmas templomunk volt-e? A magassági viszonyokat a kvadratúra módszerével rekonstruáltam, amely a Krey-rajzzal megfelelést mutatott (vö. 8. kép). Számításom alapján a teljes falazati kubatúra 8800 m^3 ! Ennek nagyjából fele (4400 m^3) hegyeselt, faragott kváder, a többi 4400 m^3 a kváderközti faragatlan, habarcsos ágyba rakott kő. Szakirodalomban ajánlott normaidő a faragott kváderekhez 80 óra/m^3 ,¹⁰⁴ a közbülső kitöltő fal arányítva 30 óra/m^3 . Az éves munkaidőt heti 50 órával számolva hozzávetőleg 2500 óra, számos ünnepnapot levonva egy munkásnál 2300 órának vehetjük.

Meg kell jegyezni, hogy a munka „húzó” ráfordítása a hegyeselt megdolgozású kőkváder előállítására és beépítésére. Tehát ennek számítása jó tájékoztatást ad az időráfordításról, mivel ez a meghatározó, a más szakterületek párhuzamosan dolgozhattak. A középkori építési folyamatok tanulmányaiból jó közelítéssel 10–12 kőfaragó közreműködését számolhatjuk,¹⁰⁵ kb. kétszer ennyi lehet a falazatépítő, akik a munkaterületi előkészítésben is közreműködhetnek. A falazat építésén kívül sok egyéb segéderő bevetése is szükséges volt, mint a szállítás, tereprendezés, anyagmozgatás. A falazathoz állványépítő ácsok is kellettek, akik aztán a feltehetően nyitott fedélszéket elkészítették (esteleges bedeszakázás, kazettázás már egy későbbi szépészeti folyamat része). A számítások szerint a céltom végső soron a lehetséges megvalósítási idő megállapítása. A fő vezérfonal kőfaragó munka ráfordításához hozzájönnek az előkészítő, és egyéb járulékos feladatok, amely a számított építési időt esetleg egyharmaddal is növelhetik. A kitűzésből feltételezhető ütemezésnek megfelelően szétbontva a faltömegeket, a becslés az alábbiak szerint alakul:

I. ütem – szentély, hajó a szűkebb pillérközzel és a westwerk (összfaltömeg 3900 m^3), falmag 2000 m^3 , csak a kváderfal kb. 1900 m^3 á $80 \text{ óra/m}^3 = 152\,000 \text{ óra}$. Egy évi munkaóra 2300. Építési időráfordítás 66 év (egy főre), ha 12 kőfaragót számítunk, akkor max. 6 év számítható.

II. ütem – hajó a toronyig, átrium (becsült összfaltömeg 3090 m^3), falmag 1590 m^3 , kváderfal kb. 1500 m^3 , á $80 \text{ óra/m}^3 = 120\,000 \text{ óra}$. Éves munkaóra 2300. Kiadódik 52 év, 12 kőfaragóval az építési időráfordítás kb. 4-5 év.

Azt állíthatom, hogy Esztergom első bazilikája a pillérfesztávok differenciájából sejthető ütemezés szerint reálisan 10-15 év alatt megépíthető volt az altemplommal. Az I. ütem elkészülésével tehát 1000 és 1010 között valóban használhatóvá, felszentelhetővé válhatott

¹⁰⁴ DIETZ 1999, 53.

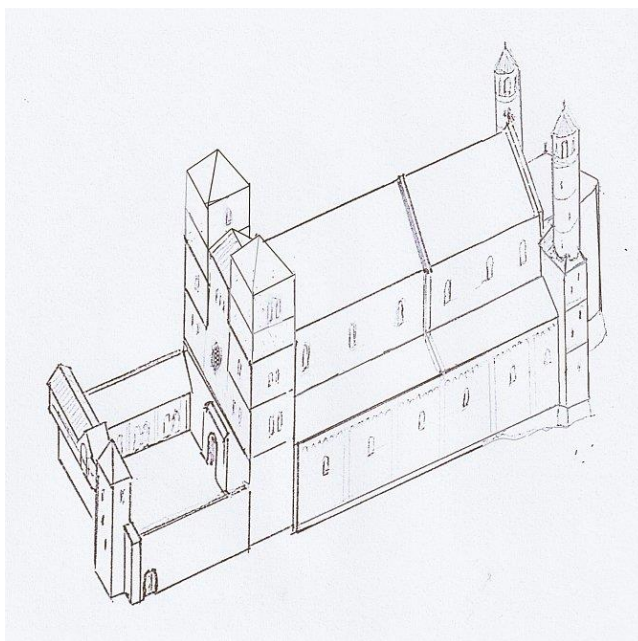
¹⁰⁵ Többnek már nem jutna munkaterület, vagy csak egymást gátolnák. Ezért, és későbbi, 14–15. századi építési dokumentumokból alakult ki ez a létszámelfogadás.

a templom.¹⁰⁶ A felszentelési lehetőség, a hozzá tartozó ünnepélyes istentisztelet valóban képes volt reprezentálni a „magyarok megtérését”.

Érdekes megfontolásra készítet a két építési ütem kétféle szerkesztési módjából kiadódó feltehető eltérés az első rész födémcsíkja és az újabb, második ütem födémcsíkja között. Födémcsíkként értelmezem a fedélszerkezet kötőgerendájának szerkesztett felfekvési, alsó síkját. (Vö. fentebbieket!) Egyrészt az ütemezési fázisok, másrészt ez a födémcsík-differencia is jelzi, hogy egy jelentős hevederívet építettek, amely az első ütem ideiglenes hasznosításának lezáró falához keretet adhatott. (Vö. 8. kép)

A tetőcsík lejtését alternatív módon mutattam be a rekonstrukció során. Több korai német templom tetőcsíkja még nem túl meredek, nem éri el a 45° lejtést, a meredekebb tető inkább már a 14–15. század jellegzetessége. Az építkezésben lendületet adhatott a Gizella bátyja, II. Henrik által alapított és épített bambergi dóm 1012-ben történt felszentelése, amelyen tevőleg a magyar Asztik-Anasztáz püspök is részt vett.¹⁰⁷

További 5 év kellett – minimum – a II. ütemhez, amelyet még ki lehetett egészíteni a két főhomlokzati torony emelésével, belsőépítészeti, díszítő részekkel (pl. hildesheimi mintájú bedeszkázott festett mennyezettel), így a jeruzsálemi zarándokút megnyitásának évében, 1018-ban lehetett ez a készültségi fok. Az is lehet, hogy a toronypár csak az 1022-es (esetlegesen) észlelhető földrengés hatása után fejeződött be,¹⁰⁸ s ezzel már egy komplett bazilika állhatott a várhegyen. (22. kép)

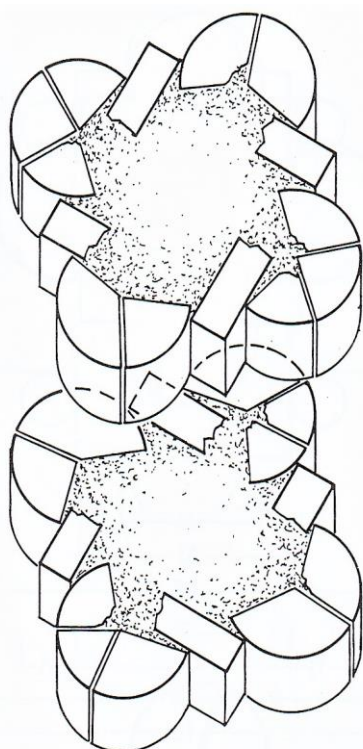
22. kép: Az esztergomi bazilika kiépülése a westworkkel és a toronypár megépülésével 1020 után (a szerző rekonstrukciója)

¹⁰⁶ A hasonló léptékű a gyulafehérvári bazilika – új építéssel szinte egyenlő – megújítási munkáihoz négy év kellett, vö. GEREVICH 1938, a műben 73 és 259, 119. jegyzet, Nagyobb léptékű munka volt Suger apát által kiépített Saint-Denis apátsági templomának új része, amely három év és három hónap alatt készült el az apát írása szerint, valójában négy év kellett. Vö. MAROSI 1997, 102. Így számításunk, becslésünk a realitás talaján áll.

¹⁰⁷ BOGYAY 1988, 75.

¹⁰⁸ Szabó Zoltán kutató építész baráti közlésével felhívta figyelmemet erre a körülményre: „Uralkodói temetések és koronázások a székesfehérvári földrengések és tűzvészek tükrében” c. készülő kéziratában (2024. febr.).

A földrengésről igazából a *Képes Krónika* számol be, hely megjelölés nélkül, az egész országot kiteve a rengés hatásainak. A szeizmológiai kutatók nem tudják lokalizálni az epicentrumot, ami a rengés erősségének becslését megengedné. Mivel a krónika a királyi centrumhoz kötődik, valószínűsíthető a fehérvári vagy közeli epicentrum, legalább 6-os Richter-skála szerinti erősségűnek kellett lennie. Székesfehérvár tekintetében jó indok lehet a rengés olyan rombolása, amely a római aula lebontását lehetővé tette vagy kikényszerítette, s így alakulhatott ki a Szent István-i háromhajós bazilika.¹⁰⁹ A történeti földrengések elemzése nyomán arra jutottam, hogy Esztergom egy kisebb károk sújtotta zónába tartozik. Kimutatható epicentrum a közelben (Komárom, Mór, Buda, Visegrád), ahol a nagy pusztulást is okozó, Richter skála szerinti 6-os erősség volt, távol esett Esztergomtól – így ott az alig észlelhető 3-as, vagy a néha ijesztő 4-es intenzitású lehetett.¹¹⁰

7. Siena, Dom, Schema des Steinverbandes an den Langhauspfeilern. Zeichnung L. Bölling.

Az első esztergomi bazilikát a későbbi időszakokban több tűzvész, több támadással járó rombolás, esetleg kisebb földrengés, és főként elhanyagoltságból eredő romlás érte. Szerencsére, a pusztulás után mindig megújulás és újjáépítés következett. Úgy tűnik, hogy ezek a munkálatok alapvetően a korábbról örökölt szerkezeti rendszert és méretrendet nem alakították át olyan erősen, mint a székesfehérvári prépostsági bazilika esetében történt. Leginkább csak pillérerősítésekkel, tagolások és a fedésmód változásával, boltozással, továbbá díszítőművészeti formákkal újították meg intenzíven. A tüzek során esetleg megsérült pillérek javították, feltehetően egy kissé erősebb köpenyezést adtak, vagy az újabb lefedési módokhoz illően félhenger profilokkal kiegészítették. Erre jó szerkezeti példa a sienai dóm pillér kőrétegjeinek vizsgálata, ami több elemből összerakott, korrektül faragott profilos kőréteget mutat, a pillér magja korántsem szabályos, falazott kő.¹¹¹ (23. kép)

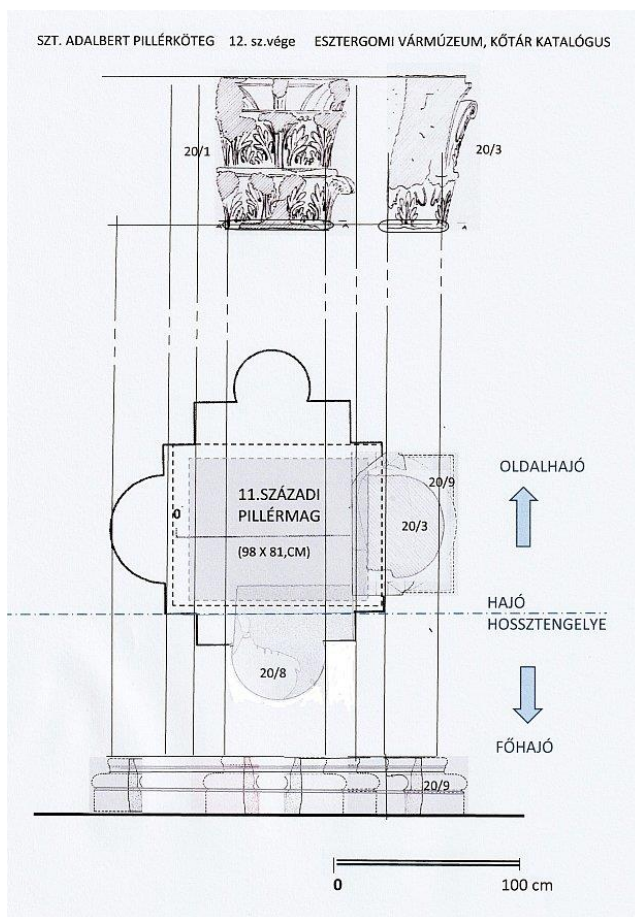
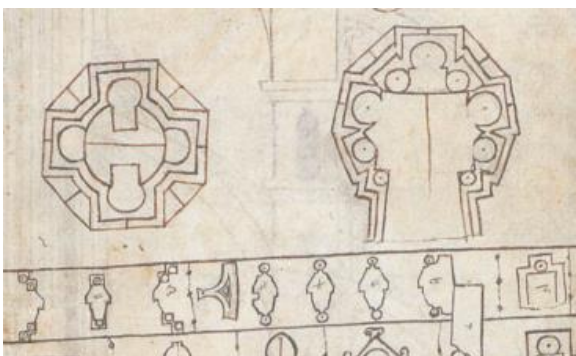
23. kép: A sienai dóm pillérjeinek szerkezeti vizsgálata, példa a pillérerősítések megfelelőségére (W. Haas után 1995)

¹⁰⁹ A székesfehérvári földrengéseket és kapcsolódó tűzvészeket Szabó Zoltán építész, kutató kéziratosa könyvében nagyon részletesen és alaposan feldolgozta. (Megjelenése 2025 folyamán várható, Balassi Kiadó, Budapest)

¹¹⁰ Kiváló feldolgozások a történeti földrengésekhez: RÉTHY Antal: *A Kárpátmedencék Földrengései, (455–1918)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952 és ZSÍROS 2000. Itt köszönöm meg Szabó Zoltán baráti segítségét a rengés szakirodalom listájában.

¹¹¹ Sienai pillérekéről: HAAS, Walter: *Der Steinschnitt der Pfeiler des Domes in Siena. = Architektura*, Jg. 1995., Deutscher Kunstverlag, Sonderdruck Koldewey Gesellschaft Berichte über die 38. Tagung in Brandenburg, 1994, Habelt Vlg, Bonn 1995, 6., 7. kép.

Nálunk a Szent István-i korból megmaradhattak a jó pillérek, tehát a megerősítések, javítások szilárd előzményre alapultak. Megjegyzem, ha Sienában kevésbé erős megoldás jó volt, akkor joggal feltételezem, hogy Esztergomban még inkább megfelelő lehetett. Ehhez járul még Villard d’Honnecourt pillérekrajza, ahol a félhengeres kőelem-beillesztés nyilvánvaló. (24. kép) Ez azért érdekes, mert a Mathes-rajzon a pillérek nem túl kövérek, ellentétben az erősen toldott, megerősített székesfehérvári pillérekkel, amelyek átkoncepcionált felújítások eredményei.¹¹² Esztergomban a Szent István-i kor pillérei átépítésének eredményét mutatja a vármúzeum kőtár-kiállításában rekonstruált pillérek köteg a meglévő kőanyag értelmezése alapján. A 12. századi nagy tűzvész utáni újjáépítés III. Bélához köthető, amikor már új stílus, a gótika figyelembevételével dolgoztak a mesterek. A megállapított pillérek köteg a hossz tengely árkádívét tartó 30 cm-es sugarú félhenger tagozatot kapott, a kereszt-hevederívhez tartozó félhenger a hajó felé csak 26 cm sugarú, a mellékhajó felé még keskenyebb, 21 cm sugarú félhenger profilozást mutat.¹¹³ (25. kép)

24. kép: Villard d’Honnecourt rajza, fol. 32. r. (KLEIN 2011.)

25. kép: Az esztergomi bazilika 12. század végi pillérek kötege az Esztergomi Vármúzeum kőtárának kőfaragványai alapján (Kurátor: Buzás Gergely) (a szerző rekonstrukciója)

¹¹² SZABÓ Zoltán: *A székesfehérvári királyi bazilika építéstörténete, II/3, 1470 körül–1800*. Balassi Kiadó, Budapest, 2021, 20, 1. ábra. „A szerkezetek összefoglaló periodizációja az Árpád-kortól Mátyásig”.

¹¹³ Kőtár 2004 - *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa, az Esztergomi Vármúzeum füzetei 2.*, szerk. Buzás Gergely–TOLNAI Gergely. Esztergom, 2004, 19, 20/3, 20/7, 20/8, 20/9.

Ez arra utal, hogy a mennyezetek még nem voltak boltozva, s kiszerezhetők az a pillérmag, amely a 11. századi bazilika örökségét hordozta. A korai román kori pillér szögletes volt (pl. Halberstadt, Amsoldingen mintájára) minimálisan 100×80 cm, de lehet, hogy eredetileg burkolólapokkal kiegészülve 120×92 cm méretű volt. Ha a nagyobb keresztmetszetet feltételezem, akkor a nyilván későbbi tűzvész sérelmeit megbontva beleépítették az új profilos köelemeket, mint új burkolatot, hogy létrejöhessen egy megfelelő pillérköteg. A pillér mérete és a Mathes-rajz szerinti árkádtáv kerekén 1:7 arányú, míg Fehérvárott a Szent István által épített első árkád 85 cm pillér/oszlopmérettel 1:5. Az esztergomi alapozás meglehetősen szilárd és masszív lehetett a márgás talajon, míg Fehérvár esetében a régi aula alapozását használták fel, amely jó ideig megfelelő volt, de bizonytalanság mindig fennállhatott. Ezért a pilléreket III. Béla ott megerősítette az árkádív irányába 2 méteresre (!), így az arány 1:1,7 lett.¹¹⁴ Az esztergomi pillér toldásairól fentebb szoltam. A pillérkarcsúság azonban még „működőképes”, mert 1:8 arányú, azaz az árkádív boltválláig 7,8 méter magas, keresztmetszete 98 cm, itt azonban csupán sík mennyezet tartásáról van szó.

Későbbi korok extenzív fejlesztését látványosan a Porta speciosa létesítése, az előcsarnok beboltozása és több kapcsolódó helyiség (kápolnák, könyvtár) hozzáépítése, valamint a templomtér (valószínűleg csak egy szakasza) boltozatos fedése jelentette a 12. századtól a 15. századig. A szentély sokszögű kialakítását a 14. századra Telegdi Csanád érsekségéhez köthetjük az Acephalus kódex egyik közléséből.¹¹⁵

Konklúzió

Esztergom Szent István által alapított érsekségének első bazilikája a Várhegyen állt, a 19. század első harmadára teljesen elpusztult, mégis található olyan adatok, amelyek alapján a „semmitől” valamelyest feltámasztva fogalmat alkothatunk róla. Egyértelműen kijelenthető, hogy a templomépület az Ottó-kori német császárság építészeti példáit követve önálló kompozícióként jött létre, semmiféle bizánci előképet nem mutat fel. A tudományos tanulmányokból merítve megállapítható, hogy az építészeti magatartás adekvát az egyházszervezés alapjaival, a törvénykezés gyökereivel, ahol a Karoling eredetű és német birodalmi alapok magyar értelmezést, átfogalmazást kaptak. Ebben az alkotó folyamatban Szent István király a maga műveltségével döntő szerepet vállalt.¹¹⁶ De nem érvényesülhetett volna az a megvalósításban Gizellával kötött házassága, a királyné szintén igen művelt egyénisége, rokoni kapcsolatai és magával hozott szakemberei nélkül. Az ország legfőbb

¹¹⁴ Vö. Szabó Zoltán közlése, 23. jegyzet.

¹¹⁵ TÓTH S. 2000, 126. „A mellékhajófalak tetemes magassága mindenestre a főhajó kiemelkedésére nézve – szemben a falpillérek iránymutatásával – inkább a pécsi, mint a gyulafehérvári arányt engedi feltételezni, ami 20–22 m-es párkánymagasságot jelent.”

¹¹⁶ HAMZA Gábor: *Szent István törvényei és Európa*. In HAMZA Gábor (szerk.): *Szent István és Európa* 1991. Művelődési Minisztérium, Budapest 1991, 28–29. A 847. évi, Mainzban tartott szinódus dekrétumainak szövegátvétele (A katolikus hit védelméről) csak erősíti a mainzi kapcsolatot, amelyre a szentélymegoldás elemzésénél rámutattam. 27., továbbá István tanultságát a legendái bizonyítják, pl. a *Kis legenda*: „Mert mint fénysugarat a sötétségből, a boldogságos királyt, Istvánt úgy élesztette; s a katolikus hit-igazsága szerint kiművelve a nép megnyerésére alkalmassá tette. István Esztergom városában született. Már gyermekkorában teljességgel átítatta a grammatika tudománya.” In ÉRSZEGI Géza (kiad.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Gondolat, Budapest, 1983, 17.

egyházi központjában olyan templomot építettek, amely a későbbi korok renoválásainak, újjáépítéseinek mindig fizikai alapja, váza maradt. Ezért tudtam a középkor végi állapotot mutató rajzi feldolgozásokra és a 10–11. századi építés jellemzőire támaszkodva Esztergom első, Szent István-i bazilikájának rekonstrukcióját megkísérelni.

A „semmiről” mégis sikerült valamit megtudni és összehozni, így befejező gondolatként idézem Bocacciót. Dante életrajzában írta: *„Tudom én, hogy nagyon sokan derekasabb és ügyesebb munkát tudtak volna végezni, de hát senkitől sem lehet többet várni, mint amire képes. Ha meg úgy érzi valaki, hogy énnálam jobban tudna írni e tárgyról, ne tartsa vissza az én szerény munkám; sőt, ha tévedtem volna itt-ott, legalább lesz miről írnia másnak, s elmondhatja az igazat...”*¹¹⁷

Képek jegyzéke

1. kép: Krey 1756-os felmérési rajza a Várhegyről, a kék vonal a bazilika helyét jelzi (Villányi Sz.)
2. kép: A várhegy épületei a 11. század elején és a déli sánccal elválasztott ispánsági központ (piros épületek) (a szerző szerkesztése)
3. kép: A Szent Adalbert székesegyház alaprajza Mathes 1827-es könyvének IV. táblájáról
4. kép: Regensburg: a dóm és a Niedermünster kolostor a 11. században.
(https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/images/a/a1/Regensburger_Dombezirk_11_Jh.jpg. Letöltés: 2024. okt. 10.)
5. kép: A bazilika alaprajzi felmérési lapjának jelzete a pozsonyi katalógusban (a szerző felvétele a Bibliotheca engedélyével)
6. kép: A Szent Adalbert bazilika 1010 táján (a Mathes-féle alaprajzon). A bazilika funkcionális tereosztása: 1. papi, 2. pap+klerikusok, 3. kanonokok, 4. uralkodó (karzat trónus), 5. hívek térhasználatai (a szerző rajza)
7. kép: Esztergom és Székesfehérvár méretei összehasonlításban a korabeli német templomokkal (a szerző szerkesztése)
8. kép: A Szent Adalbert bazilika hosszmetszete az altemplommal (a szerző rekonstrukciója)
9. kép: A mainzi és az esztergomi bazilika körtornyos homlokzatai (a szerző rekonstrukciója)
10. kép: A gandersheimi templom metszete (forrás: Deutsche Digitale Bibliothek)
11. kép: A bazilika alaprajzi méretei és szerkesztési hálóját (a szerző rajza)

¹¹⁷ BOCCACCIO, Giovanni: *Dante élete*. Ford.: Füsi József. Magyar Helikon, Budapest, 1979. Összefoglalás fejezet, 53.

12. kép: A bazilika belső tere a lettener sematikus jelzésével (az amsoldingeni templom terére adaptálva, a szerző rekonstrukciója)
13. kép: Felszentelési kereszt létesítése – installáció a középkori bazilika kiállításán, Szent Adalbert Központ (2025) (a szerző fotója)
14. kép: A kanonoki rész és a szentély szintviszonyai a szentélyrekesztővel (Marosi 2018. után, új szempontú izometrikus vázlat, a szerző szerkesztése)
15. kép: A magdeburgi dóm építési periódusa a hajó fokozatos kiépülésével, 12. sz. eleje (Rogatzki–Thiemann 2007. nyomán)
16. kép: A bazilika izometrikus rekonstrukciója: első periódus, 1010 k., a hajó összekötő fallal és a westwerk megépülésével (a szerző rajza)
17. kép: „Strigonium vulgo Gran” című metszet 1683. évi rajza (Peeters op.) az esztergomi várhegyről, Herzog August Bibliothek, Graphische Sg.
18. A kép: A Fehér torony alatti kis négyszögletes torony korai 11. századi falazata (a szerző felmérési rajza)
18. B kép: A székesegyház kváderburkolatú fala a Bakócz-kápolna mellett (Packh J. rajza 1823.)
19. A–B kép: Az esztergomi bazilika a 11. század első harmadában, hosszmetset a szerkesztési arány vonalakkal és keresztmetset (szerző rekonstrukciója)
20. kép: A bazilika kitűzési tájolása 1000. április 23-i napkelte irányába a mai környezetbe adaptálva. Zöld a középkori bazilika tengelye.
21. kép: Az esztergomi bazilika kiépülése a westwerkkal (toronypár nélkül) 1018 k. (a szerző rekonstrukciója)
22. kép: Az esztergomi bazilika kiépülése a westwerkkal és a toronypár megépülésével 1020 után (a szerző rekonstrukciója)
23. kép: A sienai dóm pillérjeinek szerkezeti vizsgálata, példa a pillérerősítések megfelelőségére (W. Haas után 1995)
24. kép: Villard d’Honnecourt rajza, fol. 32. r. (KLEIN 2011.)
25. kép: Az esztergomi bazilika 12. század végi pillérkötege az Esztergomi Vármúzeum kőtárának kőfaragványai alapján (Kurátor: Buzás Gergely) (a szerző rekonstrukciója)

Felhasznált irodalom

ADB *Allgemeine Deutsche Biographie* Bd. 43. ([https://: adb.](https://adb.org))

BALOGH 1955. BALOGH Jolán: *Az esztergomi Bakócz kápolna.* (Magyar Műemlékek). Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1955.

BAUMANN 1987. BAUMANN, Walter: *Die Stiftskirche Gandersheim und die anderen Gandesheimer Kirchen,* (Grosse Baudenkmäler, Heft 353), München–Berlin, 1987.

BOCCACCIO 1979. BOCCACCIO, Giovanni: *Dante élete.* Ford.: FÜSI József. Magyar Helikon, Budapest, 1979.

BUZÁS 2004. BUZÁS Gergely: *Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei.* = *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa. Az Esztergomi Vármúzeum füzetek 2.* Szerk.: BUZÁS Gergely –TOLNAI Gergely. Esztergomi Vármúzeum, Esztergom, 2004, 7–44.

BUZÁS – KOVÁCS 2000. BUZÁS Gergely – KOVÁCS Olivér: *Királytemetkezések: Karnyújtásnyira Aba Sámueltól.* = *archeologia.hu*, online magazin (<https://archeologia.hu/kiralytemetkezések-karnyujtasnyira-aba-samueltol>). (Letöltés: 2025. nov. 11.)

BUZÁS 2020. BUZÁS Gergely: *Az árpád-kori egri püspöki központ kialakulása* = *Archaeologiai Értesítő* 145(2020), 101–136.

BUZÁS – KOVÁCS. BUZÁS Gergely – KOVÁCS Olivér: *III. István: az esztergomi királysír.* = *Altum Castrum* online magazin <https://archeologia.hu/iii-istvan-az-esztergomi-kiralsir>

DBE *Deutsche Biographische Enzyklopädie* (Online – De Gruyter). (<https://www.degruyter.com/database/dbe/htm> (Letöltés: 2022. dec. 11.)

DIETZ 1999. DIETZ, Ervin: *Denkmalgeschützte Gebäude, historisch-technische Wertmaßstäbe.* Expert Verlag, Renningen-Malmehelm, 1999.

ERDŐ 1991. ERDŐ Péter: *A szentistváni egyházszerzés és Európa.* In HAMZA Gábor (szerk.): *Szent István és Európa.* Művelődési Minisztérium, Budapest, 1991.

Európa közepe 1000 körül. BÁLINT Csanád – KOVÁCS Tibor – MAROSI Ernő – RÉVÉSZ László: *Tájékoztató füzet az Európa közepe 1000 körül cseh-lengyel-magyar-német-szlovák közös kiállításához.* Szerk.: GARAM Éva. MNM, Budapest, 2000.

ÉRSZEGI 1983. ÉRSZEGI Géza (kiad.): *Árpád-kori legendák és intelmek.* Gondolat, Budapest, 1983.

FEHÉR 2020. FEHÉR Krisztina: *Középkori profilok tervezési módszerei a zsámbéki templom kőfaragványainak geometriai elemzése alapján.* PhD értekezés, BME, Budapest, 2020.

- FELD 1989.** FELD István: *A 13. századi várak az eddigi kutatásokban.* = *Castrum Bene*. Budapest, 1989, 8–21.
- FORUM SPEZIAL.** *Forum Spezial: Dom Rekonstruktion* (= Document Object Model Rekonstrukció, Dom Rekonstruktion, (Gerhard Muth Rekonstruktion Dom; https://www.hs-mainz.de/fileadmin/Hochschule/Publikationen/Forum/Forum_2010-01_web.pdf)
- FÖLDVÁRY 2008.** FÖLDVÁRY Miklós István: *Rubrica Strigoniensis, a középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei.* ELTE BTK Nyelvtudományi Doktoriskola. PhD értekezés. 2008, 385–406, IV. 4. A kultikus helyrajz és az egykori székesegyház berendezése c. fejezet.
- FRAKNÓI 1893.** FRAKNÓI Vilmos: *A Szent Istvántól Rómában alapított zarándokház.* In PÓCZY Klára – SZELÉNYI Károly: *A magyarok ezer esztendeje Rómában. Intézményeink az Örök Városban Szent István király óta napjainkig.* Magyar Képek, Veszprém–Budapest, é. n. (2000), 57–64.
- GAI 2010.** GAI, Sveva, *Projekt „Kloster Corvey‘: Archäologie und Baugeschichte der karolingischen Anlage, Archäologie Westfalen-Lippe Heidelberg 2010,* (<http://journals.ub-uni-heidelberg.de>) 130–134.
- GEREVICH 1938.** GEREVICH Tibor: *Magyarország románkori emlékei. Magyarország művészeti emlékei I.,* MOB, Budapest, 1938.
- GYÖRFFY 1979.** GYÖRFFY György: *Esztergom árpádkori kezdetei.* = *Esztergom Évlapjai, Annales Strigonienses 1979,* Esztergom városi Tanács VB Művelődési Osztálya, Esztergom, 1980, 7–12.
- GYÖRFFY 1983.** GYÖRFFY György: *István király és műve.* 2. kiadás. Gondolat, Budapest, 1983.
- GYÖRFFY 2001.** GYÖRFFY György: *Esztergom történeti szerepe az államalapításban és országépítésben.* In *Lux Pannoniae.* (Esztergom az ezeréves kulturális metropolis konferencia, 2000. június 15–16–17.) Balassi Bálint Múzeum és Esztergom Város Önkormányzata, Esztergom, 2001, 11–14.
- HAAS 1995.** HAAS, Walter: *Der Steinschnitt der Pfeiler des Domes in Siena.* = *Architektura,* Jg. 1995., Deutscher Kunstverlag, Sonderdruck Koldewey Gesellschaft Berichte über die 38. Tagung in Brandenburg, 1994, Habelt Vlg, Bonn, 1995.
- HÄDLER 2010.** Hädler, Emil: *Domrekonstruktionen = Forum 1. 10., Das Magazin der Fachhochschule Mainz.* Hrsg.: Prof. MUTH Dr., Gerhard, Fachhochschule Mainz, 2010, 14–16. (https://www.hs-mainz.de/fileadmin/Hochschule/Publikationen/Forum/Forum_2010-01_web.pdf)
- HEINZELMANN 2004.** HEINZELMANN, Josef: *Mainz zwischen Rom und Aachen. Erzbischof Willigis und der Bau des Mainzer Domes.* = *West German History* 30(2004), 6–32. (. www.1000-jahre-mainzer-dom.de) Letöltés 2024. 10. 20.

HADHÁZI 1999. HADHÁZI Gábor: *Az „Államálmodó”, Géza nagyfejedelem emlékezete.* Kiállítási katalógus. Székesfehérvár, 1997.

HORVÁTH 1979. HORVÁTH István: *Az esztergomi Porta speciosa újabb töredéke. = Esztergom Évlapjai Annales Strigonienses 1979.* Esztergom, é. n. (1980), 13–37.

HORVÁTH 2001. HORVÁTH István: *Az esztergomi királyi székhely az Árpádok korában.* In *Lux Pannoniae.* (Esztergom az ezeréves kulturális metropolis konferencia, 2000. június 15–16–17.) Balassi Bálint Múzeum és Esztergom Város Önkormányzata, Esztergom, 2001, 15–36.

JÁKLI. JÁKLI István: *Szent Wolfgang regensburgi püspök magyar kapcsolatai.* (kézirat)

KÁZMÉR ÉS TSAI 2021. KÁZMÉR, Miklós – AL-TAWALBEH, Mohammad – GYŐRI, Erzsébet – LASZLOVSZKY, József – GAIDZIK, Krzysztof: *Destruction of the royal town at Visegrád, Hungary – historical evidence and archeoseismology of the 1541 AD earthquake at the proposed Danube dam site = Seismological Research Letters 92(5)2021.*

KIRÁLY 1988. KIRÁLY László (szerk.): *István király emlékezete.* (Bibliotheca Historica). Európa, Budapest, 1988.

KISS 2022. KISS Zsuzsanna: *Solva-Esztergom =* In PROKOPP Mária (szerk.): *Új kutatások Esztergom megyei jogú város építészeti értékeiről.* Esztergom Megyei Jogú Város Önkormányzata, Esztergom, 2022, 18–33.

KLEIN 2011. KLEIN, Bruno: *Das Portfolio des Villard de Honnecourt.* In KROHM, Hartmut, KUNDE, Holger (hrsgg.): *Der Naumberger Meister: Bildhauer und Architekt im Europa der Kathedralen.* Bd. 1, Petersberg, 2011, 86–90.

KOC SIS 2022. KOC SIS Anita: *Esztergom-Szentkirály kutatása.* In PROKOPP Mária (szerk.): *Új kutatások Esztergom megyei jogú város építészeti értékeiről.* Esztergom Megyei Jogú Város Önkormányzata, Esztergom, 2022, 72–85.

KOSZTA 1988. KOSZTA László: *A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon.* In KRISTÓ Gyula (szerk.): *Az Államalapító.* Zrínyi, Budapest, 1988, 153–207.

KOVÁCS 2022. KOVÁCS Attila: *A korai királyi hatalom a Kárpát-medencében és néhány érdekes összefüggése.* In HORVÁTH Ciprián, HORVÁTH-LUGOSSY Gábor et al. (szerk.): *Királyok és szentek. Az Árpádok Kora.* (Magyarságkutató Intézet Kiadványai 47.) Magyarságkutató Intézet, Budapest – Székesfehérvár, 2022, 181–194.

KOVÁCS 2024. KOVÁCS Andrea: *Szent Vitus miséje és zsolozsmája a magyarországi rítusokban.* In MEDGYESY, S. Norbert: *A gyógyulás helye – Szent Vid hazai tisztelete, Velem–Szentvid története, áhítatformái és a perenyéiek fogadalmi zarándoklata.* Magyar Napló, Budapest, 2024. 28–55.

- KOZOK 1996.** KOZOK Maike: *Zum Stadtmodell „Hildesheim um 1022“* = Bericht über die Tagung für Ausgrabungswissenschaft und Bauforschung, 11–15 Mai 1994 in Brandenburg, Koldewey-Gesellschaft, R. Habelt Vlg, Bonn, 1996, 39–43.
- KÖRMENDY 1986.** KÖRMENDY Kinga: *Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban.* In FÜGEDI Erik (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Gondolat, Budapest, 1986, 176–202.
- Kőtár 2004.** *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa. Az Esztergomi Vármúzeum füzetek* 2. szerk.: BUZÁS Gergely – TOLNAI Gergely. Esztergom, 2004.
- KREY 1756.** VILLÁNYI Szaniszló: *Néhány lap Esztergom város és megye múltjából.* Esztergom, 1891. Függelék I., II., sz. ábra-melléklet (Krey térkép és metszetek, másolta Schedl Arnulf főgymn. tanár).
- KÜNTZEL 2015.** KÜNTZEL, Thomas: *Das Baulaboratorium der Bischöfe, Überlegungen zur Kirchenplanung im früh- und hochmittelalterlichen Hildesheim.* = *Concilium medii aevi*, Bd.18(2015), Heidelberg, 2015, 1–60.
- KÜNTZEL 2017.** KÜNTZEL, Thomas: *Die „Welfenstädte“ Göttingen und Hannoversch Münden neu betrachtet, Stadtplanung XXL.* = *Concilium medii aevi*, Bd.20(2017), 27–127.
- LEGEZA 1994.** LEGEZA István: *Szent Adalbert missziós szerepe a magyar történelemben. Szent Adalbert szerepe hatása a magyar kereszténységre.* In SOMORJAI Ádám OSB (szerk.): *Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert* (Vojtech –Wojciech–Béla). METEM Könyvek, Budapest, 164–175.
- LEPOLD 1944.** LEPOLD Antal: *Esztergom régi látképei.* (Szent István Akadémia II. Értekezések, III. évf. 5. szám), Stephaneum, Budapest, 1944.
- LOVAG 2022.** LOVAG Zsuzsa: *A bencés apácák Szűz Máriáról elnevezett Szent István kori temploma és kolostora az Esztergomi Prímás-szigeten.* In PROKOPP Mária (szerk.): *Új kutatások Esztergom megyei jogú város építészeti értékeiről.* Esztergom Megyei Jogú Város Önkormányzata, Esztergom, 2022, 34–41.
- Lux Pannoniae 2001.** *Lux Pannoniae – Esztergom az ezeréves kulturális metropolis, konferenciakötet 2000 június 15–17.* Balassa Múzeum, felelős kiadó Dr. Horváth István, Esztergom, 2001.
- Magyarok 1000.** PÓCZY Klára – SZELÉNYI Károly: *A Magyarok ezer esztendeje Rómában. Intézményeink az Örök Városban Szent István király óta napjainkig.* Magyar Képek, Veszprém–Budapest, é. n (2001).
- MAROSI 1969.** MAROSI Ernő (szerk.): *A Középkori művészet világa.* Gondolat, Budapest, 1969.

- MAROSI 1994.** MAROSI Ernő: *Esztergom középkori Szent Adalbert-székesegyháza – Tíz év múltán.* = *Limes VII* (1994/3), 13–28.
- MAROSI 1997.** MAROSI Ernő (szerk.): *A középkori művészet történetének olvasókönyve, XI–XV. század.* Balassi, Budapest, 1997.
- MAROSI 2018.** MAROSI ERNŐ: *Die Kathedrale Esztergom II., der Bau der St. Adalbertskathedrale im 12. Jahrhundert.* = *Acta Historiae Artium*, Tomus 59. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2018, 69–142.
- MATHES 1827.** MATHES János: *A régi esztergomi vár, az ott kiásott emlékek és más régiségek leírása.* (Libri Veteres Strigoniæ 4.) Az 1827. évi latin eredeti hasonmása és fordítása, „*Veteris arcis Strigoniensis ... descriptio*”. Ford., bev: F. ROMHÁNYI Beatrix. Laskai Osvát Antikvárium, Esztergom, 2014.
- MEDGYESY 2024.** MEDGYESY S. Norbert: *A gyógyulás helye – Szent Vid hazai tisztelete, Velem-Szentvid története, áhítatformái és a perenyéiek fogadalmi zarándoklata.* Magyar Napló, Budapest, 2024.
- MELLONE 2010.** MELLONE, Rebecca: *1000 Jahre Mainzer Dom, Die Baugeschichte des Mainzer Doms*, Institut für Geschichtliche Landeskunde Rheinland-Pfalz e.V., 2010.
- MOOSBURGER-LEU 2000.** MOOSBURGER-LEU, Rudolf: *Die Schnurvermessung im mittelalterlichen Bauwesen.* = *Zeitschrift des Schweizerischen Burgenvereins* 5/2000.
- MUJDRICZA 2002.** MUJDRICZA Ferenc: *A Prímás-szigeti bencés kolostor építészeti rekonstrukciója képekben.* In PROKOPP Mária (szerk.): *Új kutatások Esztergom megyei jogú város építészeti értékeiről.* Esztergom Megyei Jogú Város Önkormányzata, Esztergom, 2022, 42–43.
- NAGY 2018.** NAGY Emese: *Az esztergomi királyi palota, az 1934–1969 között végzett régészeti ásatások eredményei.* Magyar Nemzeti Múzeum Esztergomi Vármúzeuma, Budapest–Esztergom, 2018.
- NÉGYESI 1999.** NÉGYESI Lajos: *Szent István, a katona.* Honvéd Kiadó, Budapest, 1999.
- PROKOPP 1977.** PROKOPP Gyula: *Barkóczy Ferenc esztergomi érsek.* = *Művészettörténeti Értesítő*, 26(1977)/3–4., 261–269.
- PROKOPP 2022.** PROKOPP Mária (szerk.): *Új kutatások Esztergom megyei jogú város építészeti értékeiről.* Esztergom Megyei Jogú Város Önkormányzata, Esztergom, 2022.
- RAFFAY 2024.** RAFFAY Endre: *A Bakócz-kápolna és a Szent Adalbert székesegyház.* In RAFFAY Endre – TÜSKÉS Anna: *Európai Műemlékvédelmi tendenciák V–VI, Fehérvár-surgó 2022–23.* Pécsi Tudományegyetem, Művészeti Kar, Pécs, 2024. 93–126.

- RABB 2004.** RABB Péter: *Fejezetek az esztergomi Várhegy középkori épületeinek utóéletéből (Pusztulás- és kutatástörténet)* = *Építés- és Építészettudomány* 2004 (32), 1–2, 87–135.
- RAINER 1993.** RAINER Pál: *Magyarország királynéi az Árpád-korban*. In V. Dr. FODOR Zsuzsa (szerk.): *Gizella és kora*. (Az előadások 1992. május 8-án hangzottak el.) (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 4.) Veszprém megyei jogú város önkormányzata – Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1993, 40–47.
- REIDINGER 2021.** REIDINGER, Erwin: *Der Kaiserdom zu Speyer (1027). Schiefwinkligkeit: Planung oder Absteckfehler – eine bauanalytische und astronomische Rekapitulation* *Absteckfehler – eine bauanalytische und astronomische Rekapitulation*. In Heide BUSCHHAUSEN und Jadranka PROLOVIĆ (hrsg.): *Erforschen – Erkennen – Weitergeben, Gewidmet dem Gedenken an Helmut Buschhausen*, Lohmar 2
- Regesta Imperii 1971.** BÖHMER, Johann Friedrich: *Regesta imperii, Bd.: 2,4, Sächsisches Haus: 919 – 1024. = 4, Die Regesten des Kaiserreiches unter Heinrich II. 1002–1024*, nach Johann Friedrich BÖHMER, neubearb. von Theodor GRAFF. Wien; Köln; Weimar, 1971.
- Regina Gisela 2023.** PROKOPP Mária (sajtó alá rend.): *Regina Gisela, Boldog Gizella nyomában, Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023.
- RÉTHLY 1952.** RÉTHLY Antal: *A Kárpátmedencék Földrengései (455—1918)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
- ROGACKI-THIEMANN 2007.** ROGACKI-THIEMANN, Birte: *Die Baugeschichte des Magdeburger Domes 1207 bis 1567. =Architectura*, Band 37, Deutscher Kunsrverlag, München–Berlin, 2007, 57–82.
- Saalbauten 2007.** BANGERTER-PAETZ, Judith: *Saalbauten auf Pfalzen und Burgen im Reich der Staufer von ca. 1150–1250*, genehmigte Dissertation von der Fakultät für Architektur und Landschaft der Uni. Hannover, 2007.
- SZABÓ 2010.** SZABÓ Zoltán: *A székesfehérvári királyi bazilika építéstörténete, II/1*. Balassi Kiadó, Budapest, 2010.
- SZABÓ 2018.** SZABÓ Zoltán: *A székesfehérvári királyi bazilika építéstörténete, II/2.A*. Balassi Kiadó, Budapest, 2018.
- SZABÓ 2021.** SZABÓ Zoltán: *A székesfehérvári királyi bazilika építéstörténete, II/3, 1470 körül–1800*. Balassi Kiadó, Budapest, 2021.
- SZABÓ 2025.** SZABÓ Zoltán: *Uralkodói temetkezések és koronázások a székesfehérvári földrengések és tűzvészek tükrében.**
- (*A tanulmányban a szerző kéziratként hivatkozik a munkára, amely azóta, 2025 decemberében megjelent: SZABÓ Zoltán: *Uralkodói temetkezések és koronázások a*

székesfehérvári földrengések és tűzvészek tükrében. A székesfehérvári királyi bazilika építéstörténete II/5. Balassi Kiadó, Budapest, 2025.)

SZÁNTÓ 1988. Dr. SZÁNTÓ Konrád O.F.M.: *Boldog Gizella első magyar királyné élete.* Ecclesia, Budapest, é. n. (1988).

Szent István és Európa 1991. HAMZA Gábor (szerk.): *Szent István és Európa 1991.* (II. János Pál pápa apostoli látogatásának tiszteletére kiadott tanulmányok.) Művelődési Minisztérium, Budapest, 1991.

SZÉLESS 1988. SZÉLESS György: *Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház.* (Széless György 1761. évi leírása a Szent Adalbert székesegyház és a Szent István templom romjairól). Ford.: WAIGAND József és ROMHÁNYI Beatrix. Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány, Esztergom, 1998.

SZŐKE 2024. SZŐKE Balázs: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház késő gótikus boltozata.* In RAFFAY Endre – TÜSKÉS Anna (szerk.): *Európai műemlékvédelmi tendenciák, különös tekintettel a Kárpát-medencére.* Fehérvárcsurgó 2022–2023. V–VI, Pécsi Tudományegyetem, Művészeti Kar, Művészettörténeti Tanszék, Pécs, 2024, 243–266.

TAKÁCS 2000. TAKÁCS Imre: *A pannonhalmi apátság első temploma.* = *Vigília*, 65(2000)/11, 837–840.

TAKÁCS 2001. TAKÁCS Imre: *Garamszentbenedek temploma és liturgikus felszerelése.* In TAKÁCS Imre (szerk.): *Paradisum plantavit. Tanulmányok.* Pannonhalmi Bencés Főapátság, Pannonhalma, 2001, 159–186.

TAKÁCS 2020. TAKÁCS Imre: *Az esztergomi Porta speciosa.* Martin Opitz, Budapest, 2020.

TARI 2022. TARI Edit: *Esztergom-Kovácsi ősi temploma.* In PROKOPP Mária (szerk.): *Új kutatások Esztergom megyei jogú város építészeti értékeiről.* Esztergom Megyei Jogú Város Önkormányzata, Esztergom, 2022, 44–55.

TÓTH KR. 2000. TÓTH Krisztina: *Esztergom város templomainak 1701. évi vizitációja.* In BÁRDOS István, Dr. (szerk.): *Esztergom Évlapjai 2000* (Annales Strigonienses 2000), Balassi Bálint Társaság, Esztergom, 2000, 57–69.

TÓTH 1988. TÓTH Melinda: *A művészet Szent István korában.* In GLATZ Ferenc – KARDOS József (szerk.): *Szent István és kora.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1988.

TÓTH S. 2000. TÓTH Sándor: *Esztergom Szent Adalbert-székesegyháza és az Árpád-kori építészet.* In HEGEDŰS András – BÁRDOS István (szerk.): *Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt.* (Strigonium Antiquum IV. 4, Prímási Levéltár Kiadványai), Esztergomi Prímási Levéltár, Esztergom, 2000, 121–154.

- TÖRÖK 2000.** TÖRÖK József: *Katolikus egyház és liturgia Magyarországon (A kezdetektől a 19. század végéig)*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2000.
- Uzsoki 1982.** Uzsoki András: *Az első magyar királyné sírja = Veszprém megyei Múzeumok Közleményei*, 16(1982), 125–168.
- VILLÁNYI 1891.** Villányi Szaniszló: *Néhány lap Esztergom város és megye Múltjából. Esztergom, 1891.* (A várhegy hűen átrajzolt helyszínrajza Krey 1756 felmérése alapján mellékletben, szöveges háttér), 17–20.
- VESZPRÉMY 2023.** Veszprémy László: *Gizella, a német királynéi hagyományok örököse*. In Prokopp Mária (sajtó alá rend.): *Regina Gisela, Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023. 19–28.
- VUKOV 2004.** Vukov Konstantin: *A középkori esztergomi palota épületei*. Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft., Budapest, 2004.
- VUKOV 2022.** Vukov Konstantin: *Az experimentális tervezés, mint a rekonstrukció módszerei: Az esztergomi érseki palota 15. századi nagytermének fadonga szerkezete*. In Raffay Endre – Tüskés Anna (szerk.): *Európai műemlékvédelmi tendenciák...* (A Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kara Művészettörténet Tanszéke oktatóinak és vendégeinek műhelykonferenciái 2021.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2022, 102–123.
- VUKOV 2023.** Vukov Konstantin, *Gizella királyné és Esztergom, a Szent István-kori esztergomi vár arcúlat*. In Prokopp Mária (sajtó alá rend.): *Regina Gisela, Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023. 83–102.
- ZOLNAY 1961.** Zolnay László: *Az esztergomi érsekek palotái a középkorban = Művészettörténeti Tanulmányok 1961.* (Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve, 1959–1960.), Képzőművészeti Alap, Budapest 1961, 203–228.
- ZSÍROS 2000.** Zsíros Tibor: *A Kárpát-medence szeizmicitása és földrengés veszélyessége. Magyar földrengés katalógus (456–1995)*. MTA Földtudományi Kutatóközpont GGKI, Budapest, 2000.

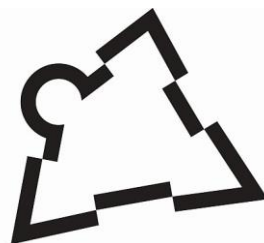
KERTÉSZ Róbert

Egy „királycsináló” a 11. század 40-es éveiben Magyarországon A város- és megyealapító Szolnok ispán

In memoriam Kristó Gyula
(1939–2004)

Absztrakt

A tanulmány fókuszában az 1046-ban elhunyt város- és megyealapító Szolnok ispán tevékenysége áll. A források hallgatnak születési évről, helyéről, felmenőiről és családi kapcsolatairól. Nincsenek pályája kezdetére, felemelkedésére vonatkozó közvetlen információk sem, így semmilyen adatunk nincs arra, hogy egyáltalán mikor és hogyan került a király látókörébe, majd lett az udvar egyik meghatározó tagja. Mint ahogy az sem ismert, hogy melyik uralkodó és mikor bízta meg a vélhetően pályája zenitjét jelentő, róla, azaz Szolnokról elnevezett vár építtetésével, valamint a megye és a várispánság megszervezésével. Egyedül utolsó napjáról: fehérvári tartózkodásáról, a legszűkebb környezetében lévő főpapokról, a Dunánál található Kelen-révig tartó utazásáról, valamint annak spirituális tetőpontjáról, a diósi Szent Szabina-templomban Gellért csanádi püspök által pontifikált szentmiséről, végül elhunytának helyszínéről és körülményeiről rendelkezünk tényszerű momentumokkal. Tisztában vagyok azzal, hogy egy ember utolsó napjából képtelenség megfejteni, megismerni a szóban forgó személy életét, de még sarkalatos tetteire is igen nehéz hiteles megállapításokat tenni. Jelen dolgozat most mégis erre a szinte lehetetlen küldetésre vállalkozik. Ebből fakadóan írásom nem ígérhet többet, mint egy történeti rekonstrukciót, amelyben az események szálait Szolnok ispán megboldogulásától visszafelé haladva kísérlem meg felfejteni és a következtetéseket levonni.

SZOLNOKVÁR

Bevezetés

Szolnok városa 2025-ben egy teljes évet felölelő programsorozattal emlékezett meg az I. Géza király (1074–1077) által alapított garamszentbenedeki bencés apátság 1075. évi oklevelében található, első írásos említésének 950 éves jubileumáról.¹ Jóllehet nyilvánvaló, ahhoz szemernyi kétség nem fér, hogy a *civitas* ekkor már több évtizedes múlttal rendelkezett. Neve ugyanis pusztán személynévből keletkezett magyar névadással.² A nominativusban álló személynév pedig minden esetben a várak első ispánjára utal, lásd: Pozsony, Győr, Bars, Hont, Borsod, Szabolcs, Bihar, Zaránd, Torda, Hunyad, Doboka, Bács és Csanád.³ Szolnok megye létrejött, amely a Tisza-parti Szolnok várról nyerte nevét, ugyancsak az első ispán személyéhez köthető. A rendelkezésre álló írott források mindazonáltal egybehangzóak arra nézve,⁴ hogy maga a névadó, Szolnok ispán (*comes*) 979 évvel ezelőtt, 1046-ban már minden kétséget kizáróan örök nyugalomra lept. Az uralkodótól kapott megbízatásra, valamint a vár és a vár megyéjének megalapítására tehát 1046 előtt került sor. Tanulmányomat – amelynek Szolnok város első írásos említésének kerek évfordulója ad aktualitást – kedves tanárom, Kristó Gyula történészprofesszor emlékének ajánlom, aki egyetemi éveim alatt erkölcsi és szellemi zsinórmértéket jelentett, mind emberként, mind szakemberként egyaránt a legmagasabb minőséget képviselte.

Témánkra rátérve, már az elején leszögezhetjük: amennyiben megvizsgáljuk, mit tudunk ennek a nagy kiterjedésű, országrészeket átfogó, a Tisza-vidéktől a Keleti-Kárpátokig elnyúló, kora Árpád-kori Szolnok vármegyének (1. kép) az első, névadó ispánjáról, akkor arra jutunk, hogy valójában nagyon keveset. A születési évét, helyét, felmenőit és családi kapcsolatait teljes homály fedi. Nincsenek pályája kezdetére, felemelkedésére vonatkozó közvetlen információk sem, így semmilyen adatunk nincs arra, hogy egyáltalán mikor és hogyan került a király látókörébe, majd lett az udvar egyik meghatározó tagja. Mint ahogy az sem ismert, hogy melyik uralkodó és mikor bízta meg a vélhetően pályája zenitjét jelentő, róla, azaz Szolnokról elnevezett vár építtetésével, valamint a megye és a várispánság megszervezésével. Egyedül utolsó napjáról: fehérvári tartózkodásáról, a legszűkebb környezetében lévő főpapokról, a Dunánál található Kelen-révig tartó utazásáról, valamint annak spirituális tetőpontjáról, a diósi Szent Szabina templomban Gellért csanádi püspök

¹ KNAUZ Nándor: *A Garan-melletti szent-benedeki apátság*. Első kötet. A templom felszentelésének emlékére kiadja az esztergomi főkáptalan, Budapest, 1890, 29–30; MARSINA, Richard (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. Tomus I. Slovenská akadémia vied, Bratislava, 1971, 56–57.

² KISS Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1980, 617.

³ BÓNA István: *Baráti megjegyzések és kiegészítések Németh Péter írásához*. = *Műemlékvédelmi Szemle*, 6(1996), 1, 230–234, 231.

⁴ *Altaichi Évkönyv*. Ford., bev., jegyz., MAKK Ferenc. In KRISTÓ Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999, (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 15), 237–256, 256; *Szent Gellért püspök nagy legendája*. Ford. SZABÓ Flóris. In *Árpád-kori legendák és intelmek*. A válogatás, a bevezető tanulmány, a jegyzetek és a szöveggondozás ÉRSZEGI Géza munkája. Fordította CSÓKA J. Gáspár – ÉRSZEGI Géza – KURCZ Ágnes – SZABÓ Flóris. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983, 74–94, 91; *14. századi krónikakompozíció*. Ford., bev., jegyz., KRISTÓ Gyula. In KRISTÓ Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999, (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 15), 361–401, 398; *Thuróczy-krónika*. Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Fordította HORVÁTH János. Helikon Kiadó, h. n. [Budapest], 1986, 90.

által pontifikált szentmiséről – amikor a főpásztortól megtudják, hogy rövidesen, Beneta püspök kivételével valamennyiükre keresztényi vértanúhalál vár –, végül elhunytának helyszínéről és körülményeiről rendelkezünk tényszerű momentumokkal. Tisztában vagyok azzal, hogy egy ember utolsó napjából képtelenség megfejteni, megismerni a szóban forgó személy életét, de még sarkalatos tetteire is igen nehéz hiteles megállapításokat tenni. Jelen dolgozat most mégis erre a szinte lehetetlen küldetésre vállalkozik. Ebből fakadóan írásom nem ígérhet többet, mint egy történeti rekonstrukciót, amelyben az események szálait Szolnok ispán megboldogulásától visszafelé haladva kísérem meg felfejteni és a következtetéseket levonni.

1. kép: Magyarország vármegyéi és azok központjai a 11–13. században (a Korai magyar történeti lexikon. Budapest, 1994 térképe alapján rajzolta Kalán Rita)
 Rövidítések: B. Besztercei kerület; Br. Brassói kerület; F. Fehér megye; K. Királyi kerület; R. Radnai kerület

Szolnok comes utolsó napja

Szolnok ispán 1046. szeptember 24-én⁵ bekövetkezett halálának részleteit *Szent Gellért püspök nagy(obbik) legendája*,⁶ a *14. századi krónikakompozíció*⁷ és a *Thuróczy-krónika*⁸ őrizte meg, amelyek szövege az adott szakaszokat illetően egymással alapvetően megegyezik. Ezenkívül még a Szent István (1000/1001–1038) uralkodását követő évtizedek magyarországi trónviszályainak és német–magyar háborúinak az egyik legjelentősebb forrásában, a bajorországi Niederaltaich bencés monostorának annalistái által lejegyzett *Altaichi Évkönyv (Annales Altahenses maiores)* második részében olvashatunk röviden erről.⁹ A fenti források egyöntetűek arra nézve, hogy az ispán nem természetes módon távozott az élők sorából, hanem meggyilkolták. Megölése egyetlen történeti eseményhez, az 1046 első felében kitört,¹⁰ Vata vezette felkelés rövid, ám vézsterhes időszakához köthető. A pogányok, eretnekek azonban nemcsak őt végezték ki, hanem a püspöki kar számos tagja, köztük a magyar egyház nagy téritőszentje, Gellért püspök is osztozott sorsában.

A fentebb említett forrásokban Szolnok ispán neve csupán a halála napján tűnik fel. 1046. szeptember 24-e hosszú, első szakaszában felemelő, ám a végén vérrel áztatott, végzetes napját, és a magyar kereszténység első, név szerint is ismert vértanúinak halálát a 14. századi krónikaszerkesztés 83. és 84. fejezete a következőképpen örökítette meg:

„[83.] *Eközben pedig Endre és Levente e sokasággal [pogányokkal, eretnekekkel, köztük Vata népével] továbbhaladva Magyarország közepén a közönségesen Pestnek nevezett révhez közeledtek. Ezt hallva Gellért, Besztrik, Buldi és Beneta püspökök meg Szolnok ispán Fehérvár városából Endre és Levente hercegek felé indultak el, hogy őket tisztelettel fogadják. Amikor az említett püspökök sietve a Diód [ma Diósd, Pest vármegye] nevű helyhez érkeztek, ott Szent Szabina egyházában, mielőtt az urakhoz mentek volna, misét akartak hallgatni. Szent Gellért püspök a mise bemutatásához papi ruhát öltve buzdító szándékkal szólt hozzájuk, mondván: »Testvéreim és püspöktársaim meg az összes hívő, akik jelen vagytok, tudjátok meg, hogy mi ma a vértanúság koronájával az örök boldogságra urunkhoz, Jézus Krisztushoz érkezünk. Én ugyanis felfedem nektek az Úr titkát, amely előttem ezen az éjszakán feltárult. Láttam ugyanis urunkat, Jézus Krisztust, amint szentséges anyja, a mindenkor szűz Mária ölében ült, és minket magához híva tulajdon kezéből részeltetett bennünket teste és vére szentségéből. Amikor pedig Beneta püspök járult elé, Krisztus megvonta*

⁵ BÁCSATYAI Dániel: *Az Árpád-kor történeti kronológiája (997–1301)*. Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2022, (Arpadiana, 10), 29.

⁶ *Szent Gellért püspök nagy legendája*, 91.

⁷ *14. századi krónikakompozíció*, 398.

⁸ *Thuróczy-krónika*, 90.

⁹ *Altaichi Évkönyv*, 256.

Itt szeretnék röviden kitérni arra, hogy az *Altaichi Évkönyv* a forráshierarchiában magasabb, de legalábbis ugyanazon a szinten áll, mint a magyar krónikás hagyomány, amelynek egyik szerzője/átdolgozója maga is merített az évkönyvből a 11. század utolsó évtizedeiben vagy a 12. század elején. Összefoglalóan lásd: CSÁKÓ Judit: *Az Altaichi Évkönyv és a magyar krónikás hagyomány. Megjegyzések egy historiográfiai vita margójára.* = *Történelmi Szemle*, 63(2021), 1, 5–23, 9–23.

¹⁰ BÁCSATYAI 2022, 28.

tőle az oltáriszentséget. Ezért ő ma nem osztozik velünk a vértanúságban». Azután pedig Szent Gellért intette őket, hogy gyónják meg egymásnak bűneiket, és misét hallgatva imádkoztak, és a vértanúság révén rájuk váró örök boldogság biztos reményének örvendezve valamennyien áldoztak. Azután a Duna révje felé, Pestre vették útjukat. Szent Gellért püspök pedig, mivel alacsony termetű volt, és minden erejét teljesen az úr szolgálatában emésztette el, kocsin utazott. Amikor a mondott révhez érkezett, íme, kegyetlen emberek, tudniillik Vata és cinkosai, gonosz szellemektől megszállva, amelyeknek ajánlották magukat, a püspökökre meg összes társukra rontottak, és kövekkel borították el őket. Szent Gellért püspök pedig azoknak, akik kövekkel dobálták őt, szüntelenül a kereszt jelét mutatta. De ezek ezt látván még jobban dühöngve rátámadtak, kocsiját a Duna partján felborították, és ott őt kocsijából kiragadván, kétkerekű kordéra helyezvén Kelenföld hegyéről [a mai Gellért-hegy Budapesten] letaszították, és mivel még életjelt adott, mellét lándzsával átdöfték, és azután egy kövön szétloccsantották agyvelejét. Így jutott Krisztus dicsőséges vértanúja e világ szenvedéseiből örök boldogságra. A Duna gyakran kiáradva a nagy kőre, amelyen szétzúzták Szent Gellért fejét, hét éven át nem tudta onnan lemosni a vért, mígnem a papok felszedték, s e kő most Csanádon oltárának lapján [a Csanádon Gellért által alapított és temetkezési helyéül kiválasztott Boldogságos Szűz-monostor] van. Most azon a helyen, ahol fejét szétzúzták, a hegy lábánál Szent Gellért vértanú tiszteletére épült egyház található [a Gellért-templom a mai Budapest budai részén, a tabáni plébániatemplom helyén állt]. E Gellért velencei nációból való rosazzói szerzetes volt, aki Pannóniába jöve előbb Bélben [ma Bakonybél, Veszprém vármegye] remete életet élt, végül a csanádi székre püspöknek helyezték át.

[84.] Buldi püspök is, akit kövekkel borítottak el, örök életre tért. Amikor Besztrik és Beneta a Dunán hajóval átkeltek Endréhez és Leventéhez, a túlsó parton levő eretnekek Besztrik püspököt halálra sebeztek, aki harmadnapra elhunyt. Endre herceg pedig közben odaérkezve Beneta püspököt kiszabadította kezükből, így Szent Gellért jóslata beteljesült; Benetán kívül ugyanis valamennyien vértanúságra jutottak. Szolnok ispán lován a Dunába ugorva úsztatott, őt egy Murtmur nevű, hajón jövő személy hajójába segítette, hogy a haláltól megmentse. Murtmurt ugyanis Szolnok ispán keresztelte meg. Amikor az említett ispánt meg akarta menteni, az eretnekek halállal kezdték fenyegetni, ha csak nem öli meg Szolnok ispánt. A fenyegetéseiktől megrémült Murtmur hajóján az ispánt karddal megölte. Egyháziak és világiak akkora sokasága szenvedett azon a napon vértanúságot, hogy számukat csak Isten és az angyalok ismerik.”¹¹

Szolnok ispán elpártolása Péter királytól

A 14. századi krónikakompozícióban Szolnok comes nevével először a 83. fejezet második mondatában találkozunk. Ebből kiderül, hogy az 1046 első felében kirobbant Vata vezette

¹¹ 14. századi krónikakompozíció, 396–398.

felkelés ezen szakaszában az ispán nem a Zagyva tiszai torkolatánál létesített katonai-igazgatási központjában tartózkodott, hanem attól tekintélyes távolságra, Fehérváron (*Alba civitas*, ma Székesfehérvár)¹² tűnt fel. Abban a városban, amelynek kapuit az oda bevonulni szándékozó Péter király (1038–1041, 1044–1046) és kísérete előtt bezárták, akik így kívül rekedtek.¹³ Erről a 14. századi krónikaszerkesztés 82. fejezetének végén értesülünk: „*Reggelre kelve értesült a király [Orseolo Péter] a dolgok állásáról, és biztosan megtapasztalta, hogy a testvérek [András és Levente hercegek] visszatértek, s a magyarok az ő hatásukra előjáróit szerte Magyarországon lemészárolták, nem mutatta, hogy a hírek miatt megrémült, hanem vidám arcot vágva táborával visszahúzódva Zsitvatónél átkelt a Dunán, Fehérvárra kívánva bejutni. A magyarok azonban ezt megtudva szándékát megghiúsították, elfoglalván a város harangtornyait és bástyáit,¹⁴ a kapukat bereteszelvén őt kizárták.*”¹⁵ Mivel egy regensburgi halottaskönyv (*necrologium*) szerint Péter király 1046. augusztus 30-án halt meg,¹⁶ a fenti események lejátszódása közvetlenül ezt megelőzően, de valószínűleg még augusztusban történhetett.

A 14. századi krónikaredakció 82. fejezetének fentebb idézett sorai azt bizonyítják, hogy Szolnok ispán ekkorra már kétségkívül elpártolt az uralkodótól.¹⁷ Eme következtetés szemben áll Kristó Gyula azon tézisével, amely amellettt tört lándzsát, hogy Szolnok ispán haláláig hű maradt Péter királyhoz.¹⁸ A neves középkorász véleményét nyilván a kiemelkedő forrásértékű, az 1040-es években a magyar ügyekben igen jól értesült *Annales Altahenses* következő passzusára alapozta: „*Annak a földnek szinte összes főpapja abban a veszedelmes időben elpusztult, hasonlóan a papokkal együtt számos szerzetes is. A főemberek közül az egyik, Szolnok nevezetű, akit minden módon megkínóztak, azért távozott el ebből a világból, mert korábbi hűségét becsben tartotta, s Péter iránt hűségét ebben az időben is megtartani kívánta. A legtöbb külföldi személyt megölték, egyesek ugyan elmenekültek, de csak gyalogosan, ruhátlanul és kifosztva.*”¹⁹

¹² SIKLÓSI Gyula: *Székesfehérvár*. In KRISTÓ Gyula (főszerk.), ENGEL Pál – MAKK Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 626–628.

¹³ Elhibázott Uhrman Iván azon álláspontja, hogy Fehérvár ekkor már a lázadó pogányok kezére került volna. Lásd: UHRMAN Iván: *Az utolsó törzsfő vagy az első parasztvezér? Az úgynevezett Vata-felkelés*. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 123(2010), 1–2, 44–112, 44–45, 51–52.

¹⁴ A legújabb dendrokronológiai és radiokarbon vizsgálatok, valamint régészeti rétegtani megfigyelések egymástól függetlenül igazolták, hogy a középkori Fehérvárt övező kő vár/városfal és az azon belül húzódó fa-földsánc egyes szakaszai a 11. század közepéig már bizonyosan megépültek. Lásd: SZÜCSI Frigyes – MORGÓS András – HORVÁTH Emil – SZÖLLÖSY Csilla: *A székesfehérvári Árpád-kori vár védműveinek építéstörténeti vázlat*. = *Magyar Régészet*, 12(2023), 2, 17–28. <https://doi.org/10.36245/mr.2023.2.3> (Letöltés: 2024. 01. 20.)

¹⁵ 14. századi krónikakompozíció, 395.

¹⁶ BÁCSATYAI 2022, 28.

¹⁷ KERTÉSZ Róbert: „...Ódon, tatár korabeli földsáncai folyópartra néznek” – *Szolnok ispán föld-fa vára*. In ROSTA Szabolcs – V. SZÉKELY György (szerk.): „*Carmen miserabile*”. *A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Kecskeméti Katona József Múzeum, Kecskemét, 2014a, 345–384, 348–349; Uő: *Szolnok az Árpád-korban: tények és eredmények*. = *Archaeologia – Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja*, (2014b), 1–44, 7–8. <http://archeologia.hu/content/archeologia/325/kerteszes-szolnoki-var.pdf> (Letöltés: 2014. 09. 05.); Uő: *Eltemetett múlt. Szolnok középkora és kora újkora a várásatás tükrében*. Szerzői magánkiadás, Szolnok, 2021, 88.

¹⁸ KRISTÓ Gyula: *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez*. Szeged, 1965, (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 18), 43; Uő: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988, (Nemzet és emlékezet), 434.

¹⁹ *Altaichi Évkönyv*, 256.

Nézetem szerint az *Altaichi Évkönyv* Szolnok ispánnak a Péter király iránti tántoríthatatlan hűségére vonatkozó részlete 1046 augusztusára vonatkozóan már nem tekinthető hitelt érdemlőnek. Amennyiben ezt elfogadnánk, akkor nem igazán lehetne életszerű magyarázatot adni arra, hogy amikor Szolnok *comes*, Gellért püspök és a püspöki kar néhány további tagja elhagyták vidéki központjaikat, miért találkoztak Fehérvárott,²⁰ az uralkodó távollétében,²¹ vélhetően annak tudta nélkül. Mint ahogy az is nehezen lenne értelmezhető, hogy miután megérkeztek a Magyar Királyság székvárosába, miért gátolták meg az ország legitim uralkodójának és kíséretének a városba jövetelét. Mi több, a 14. századi krónikaszerkesztés korábban idézett, 83. fejezete nyomán, ezt követően – amint tudomást szereztek arról, hogy Vazul fiai Pest felé tartanak –, 1046. szeptember 24-én Szolnok ispán a prelátusokkal együtt tétovázás nélkül útra kelt a Kelen-révhez. Céljuk tudvalevőleg az volt, hogy minél hamarabb találkozhassanak a Kijevi Ruszból hazahívott András és Levente hercegekkel, hogy „*őket tisztelettel fogadják*”.²²

A főnemesi-főpapi küldöttséget még az sem tartotta vissza ettől az utazástól, hogy a közállapotok 1046 nyarára már a Dunántúlon is katasztrófálissá fajultak. A központi hatalom lényegében kártyavárként omlott össze ebben az országészben is: a pogány és eretnek felkelők szabadon garázdálkodtak, gyilkoltak, fosztogattak, célkeresztjükben a keresztényekkel.²³ A világi és egyházi vezetőknek a várak mellett már csupán a fallal kerített városok nyújthattak biztonságot. A Fehérvárott csoportosuló főuraknak és püspököknek bizonyára tisztában kellett lenniük ezzel a ténnyel, mint ahogy azzal is, hogy amint a várost elhagyják, gyakorlatilag közvetlen életveszélynek teszik ki magukat. Ez még akkor is igaz, ha – nagy valószínűséggel – fegyveresek kísérték őket ezen a hosszú úton. Erre utalhat a Gellért-legenda azon részlete, amely szerint Szolnok ispán és a főpásztorok „*sok kereszténnyel Székesfehérvárra gyűltek össze*,”²⁴ akik között értelemszerűen fegyverforgatók is akadtak szép számban.

E történésekből levonható következtetések 1046 augusztusára nemcsak Szolnok *comes* elpártolását igazolják Péter királytól vitán felül, hanem arra is rávilágítanak, hogy az ispánnak, valamint Gellért, Besztrik, Buldi és Beneta püspököknek már hosszabb ideje kapcsolatban

²⁰ *Szent Gellért püspök nagy legendája*, 90.

²¹ Orseolo Pétert ekkoriban Fehérvártól jókora távolságra, a Felvidéken találjuk. Lásd: *14. századi krónikakompozíció*, 395.

²² *14. századi krónikakompozíció*, 396.

²³ Ezzel magyarázható, hogy még magának az uralkodónak sem maradt esélye a menekülésre: „*Péter király pedig látta, hogy a magyarok egy lélekkel Endre és Levente hercegekhez csatlakoztak, németjeivel futásnak eredt Moson [ma Mosonmagyaróvár része, Győr-Moson-Sopron vármegye] felé, hogy onnan Ausztriába menjen át, de nem tudott kijutni. Közben ugyanis a magyarok az ország kapuit és kijáratait előbb elfoglalták, de Endre herceg követe is visszahívta Péter királyt a béke és az őt megillető tisztelet ürügyén. Ő, mint mondják, hitt neki és visszafordult, de leginkább kényszerből, mivel tudomást szerzett egy elrejtőzött seregről, és sietve Fehérvárra akart visszajutni. Amikor betért Zámoly [ma Fejér vármegyében] faluba, az említett követ csellel el akarta fogni és megkötözve Endre herceghez vezetni. Az ezt megsejti Péter egy udvarházba vette be magát, és három napon át férfiasan harcolva védekezett. Végül az íjászok összes vitézét megölték, őt élve elfogták, és megvakítva Fehérvárra vitték, a szörnyű fájdalom miatt életét rövidesen befejezte. Második országlása harmadik évében Péccett temették el a székesegyházban, amelyet ő alapított Szent Péter apostol tiszteletére.*” Lásd: *14. századi krónikakompozíció*, 398–399.

²⁴ *Szent Gellért püspök nagy legendája*, 90.

kellett állniuk egymással is, és az Árpád-házi hercegekkel is. Bár erre még közvetett forrással sem rendelkezünk, de az eddigiek figyelembevételével szinte bizonyos, hogy Szolnok comes, valamint Gellért, a szóban forgó püspöktársaival együtt, aktív és cselekvő módon vettek részt a külhoni száműzetésben élő András és Levente hercegek hazahívásában.

A csanádi Péter-ellenes összeesküvés

A Vata-féle felkelés kitörését megelőzően, de még 1046-ban²⁵ a 14. századi krónikakompozíció 81. fejezetéből szerezhethetünk tudomást egy Csanádra szervezett gyűlésről, amelyen előkelők és főpapok egy csoportja Péter király letételére szövetkezett. *„Akkor Magyarország nemesei – látván népük bajait – Csanádon összejöttek, tanácsot tartván egész Magyarország [nevében] ünnepélyes követeket küldtek Oroszországba Andráshoz és Leventéhez, mondván nekik, hogy egész Magyarország hűségesen várja őket, és az egész ország készségesen engedelmeskedik nekik, mint királyi nemzetségnek, csak jöjjenek Magyarországra, és a németek dühétől szabadítsák meg őket. Azt is esküvel erősítették meg számukra, hogy rögvest, amint ők Magyarországra érkeznek, valamennyi magyar egyetértően hozzájuk özönlik, és uralmuknak aláveti magát.”*²⁶

Az *Altaichi Évkönyv*ben ugyancsak olvashatunk erről az összeesküvésről: *„1046. [...] Amíg ezek történtek, a Magyar Királyságban Péter király ellen ismét összeesküvés szerveződött. Ugyanis az ő főemberei és bizalmas hívei, akik éjjel-nappal társaságában voltak, igazságtalan tanácskozással oly nagy ármánykodásra vetemedtek, hogy tudta nélkül bizonyos Andrást, az ő vetélytársát, mivel ugyanabból a családból származott, magukhoz hívták, kötelezván magukat követek útján arra, hogy őt a főemberek közös egyetértésével a hatalomba fogják helyezni, amazz pedig le fogják taszítani. Mivel ő ezeknek igen nagy készséggel hitelt adott, és mérhetetlen sokaságú zsoldosereget hozott magával, a királyság említett főemberei – teljesítvén ígéreteiket – igen nagy sokaságú fegyveressel a másik ellen vonultak.”*²⁷

A közvetlen és közvetett források hiánya ellenére, az előző fejezetben foglaltak és a fenti források fényében megalapozottan feltételezhető, hogy ennek a csanádi, Péter-ellenes összeesküvésnek Gellért püspök²⁸ mellett a másik, világi vezetője éppen Szolnok comes lehetett.²⁹ Erre egyrészt abból következtethetünk, hogy nekik korábban keltezhetően eleve szorosabb kapcsolatot kellett tartaniuk a Vata-területen zajló keresztény térítés és katonai

²⁵ BÁCSATYAI 2022, 28.

²⁶ 14. századi krónikakompozíció, 393–394.

²⁷ *Altaichi Évkönyv*, 255–256.

²⁸ JUHÁSZ Kálmán: *A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig (1030–1242)*. Csanád Vármegye Községe, Makó, 1930, (Csanádvármegyei Könyvtár, 19–20), 73–74; HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954, 311; SZEGFŰ László: *Gellért, marosi püspök. = Világosság*, 17(1976), 2, 91–96, 96; MAKK Ferenc: *A királyság első százada*. Adams Kiadó, h. n., 1992, (Magyarország Krónikája, 2), 76; Uő: *Szent István és utódai*. In KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc (szerk.): *Európa és Magyarország Szent István korában*. Csongrád Megye Önkormányzata, Szeged, 2000, (Dél-alföldi évszázadok, 12), 319–348, 340; KRISTÓ Gyula: *A tizenegyedik század története*. Pannonica Kiadó, h. n., 1999, (Magyar századok), 86; KOSZTA László: *Válság és megerősödés 1038–1196*. Kossuth Kiadó, h. n. [Budapest], 2009, (Magyarország története, 3), 16; BÁCSATYAI 2022, 28.

²⁹ KERTÉSZ 2021, 101.

együttműködés összehangolása révén.³⁰ Másrészt, bár a csanádi gyűlés és a fehérvári találkozó között hónapok telhettek el,³¹ a Gellért-legenda és a krónikák egybehangzó tanúsága szerint,³² az ispán Gellérttel a királyi székhelyen együtt bukkant fel, ahol további püspökök mellett a világiak közül csakis ő lett nevesítve. Harmadrészt, ezt követően – Beneta püspök kivételével – ugyanezen személyek osztoznak Szolnok ispánnal a vértanúságában is.³³ Az említett kútfőkben a főpapok nevéen kívül megint kizárólag Szolnokéval találkozunk,³⁴ sőt az *Altaichi Évkönyv*ben Péter királyén kívül egyedül az ő neve kerül említésre az áldozatok között.³⁵

Mindezek alapján nemcsak azt jelenthetjük ki, hogy az összeesküvés világi vezetője Szolnok volt, hanem azt is, hogy Gellérttel együtt okkal tekinthetők „királycsinálóknak” vagy akár az Árpád-ház szálláscsinálóinak. Emellett további érveket sorakoztatnak fel Szolnok comes Pétertől történt elpártolásának folyamatához. Fehérvárott is minden bizonnyal azért találkoztak a csanádi gyűlés vezetői, hogy a királyi udvarban szervezkedő, az uralkodóval elégedetlen főurakkal kapcsolatba lépjenek. Az ispán pálfordulásának okai és időpontja ismeretlenek előttünk. A 14. századi krónikaredakció 71. fejezetének,³⁶ valamint a fentebb idézett 81. fejezetrészletének tudatában ugyanakkor valószínű, hogy azt Péter németbarát politikája, illetőleg a királyi udvarban az idegenek, elsősorban a német területekről, Itáliából származók arányának túlsúlya és a magyar előkelők háttérbe szorulása válthatta ki.³⁷

Szolnok ispán ebbéli döntésének meghozatalában sokat nyomhatott a latban, hogy 1045. május 26-án, pünkösdkor, Fehérvárott Péter az uralkodói attribútumának tekintett aranyozott lándzsát átnyújtotta III. Henrik német királynak és ezzel Magyarországot német hűberré tette. A 14. századi krónikaszerkesztés 78. fejezetében erről az alábbi rögzítették: „[...] a császár visszatért Magyarországra, akinek Péter király e szent ünnepen [azaz pünkösdkor] Magyarországot aranyozott lándzsával magyarok és németek jelenlétében átadta. A császár, akit a király sok és nagyszerű ajándékkal tisztelt meg, dicsőséggel hazatért.”³⁸ Az *Annales Altahenses* erről lényegében hasonló tartalmú textust őrzött meg: „[III. Henrik] miután megérkezett Magyarországra, királyi szokás szerint illő módon fogadták, és tisztelettel tartották. Azon a szent ünnepen [azaz pünkösdkor] Péter Magyarország királyságát aranyozott lándzsával átadta

³⁰ Ennek részletei a jelen dolgozat későbbi, a *Szolnok ispán és Vata konfliktusa* című fejezetében kerülnek kifejtésre.

³¹ UHRMAN 2010, 52.

³² *Szent Gellért püspök nagy legendája*, 90; *14. századi krónikakompozíció*, 396; *Thuróczy-krónika*, 89.

³³ Vö. a *14. századi krónikakompozíció* jelen tanulmányban idézett 83–84. fejezetének vonatkozó részeit.

³⁴ *Szent Gellért püspök nagy legendája*, 90–91; *14. századi krónikakompozíció*, 396–398; *Thuróczy-krónika*, 89–90.

³⁵ *Altaichi Évkönyv*, 256.

Konfabulációtól sem mentes Bagi Gábor azon állítása, amely szerint az *Altaichi Évkönyv*ben az áldozatok között Szolnok mellett a főpapok nevei is feltüntetésre kerültek: „*Szent Gellért és püspöktársai vértanúságával kapcsolatban megjegyzik, hogy egy Zaunic nevű előkelő (princeps) is velük együtt gyilkoltatott meg*” [sic!]. Vö. BAGI Gábor: *Megjegyzések Szolnok ispán történetéhez. = Jászkunság. Társadalmi és kulturális folyóirat*, 38(1992. október), 5, 27–30, 27. A valóságban ugyanis sem Gellért, sem a többi püspök neve nem szerepel a szóban forgó forrásban, amelynek újabb, elhibázott tartalommal történő felruházására lásd még: BAGI Gábor – MADARAS László: *Szolnok a középkorban. Szolnok város és határa történeti vázlata a honfoglalástól a török hódítás koráig*. Damjanich János Múzeum, Szolnok, 2017, (Források Szolnok város monográfiájához, 2), 40.

³⁶ *14. századi krónikakompozíció*, 381.

³⁷ KERTÉSZ 2021, 102.

³⁸ *14. századi krónikakompozíció*, 391.

urának, a császárnak egész népe és a mieink jelenlétében. A királyi pompával megtartott lakoma után hatalmas mennyiségű aranyat is adott neki, ő pedig az egészet szétosztotta katonáinak, akik az előző év győztes csatájában [ménfői csata, 1044. július 5.] vele voltak [...].³⁹

A Szolnok comes által alapított megye, valamint a Tisza-parti ispánsági és vármegyeközpont

Szolnok a Magyar Királyság azon – mintegy 45–50-re tehető – ispánsági központjai közé tartozott (1. kép), amelyek egyben megyeszékhelyek is voltak (2. kép 1–2). Mindazonáltal sem a vár, sem a váralja, sem pedig Szolnok vármegye 11. század közepi léteire vonatkozóan nem rendelkezünk közvetlen adatokkal. Korai létrejöttét egyedül Pauler Gyulának az a feltételezése támogatja, hogy okvetlenül Szent Istvánnak kellett alapítania a forrásokban az 1070-es évek első feléig felbukkanó megyéket, mert ehhez az államalapító uralkodását követő zavaros évtizedek alatt hiányoztak a feltételek.⁴⁰ Napjainkig vitatott azonban, hogy Szolnok vár megyéje esetében erre valóban sor került-e Szent István idejében,⁴¹ vagy csak azt követően, Orseolo Péter uralkodása alatt történt meg.⁴² Visegrád, Kolon és Újvár megye példájára hivatkozva Zsoldos Attila úgy foglalt állást, hogy az 1070-es évekig feltűnő megyéket nem lehet automatikusan visszavetíteni Szent István korába.⁴³ Szerinte Szolnok megye megszervezésének ideje ismeretlen, ám abban az esetben, ha neve valóban kapcsolatba hozható az 1046-ban meghalt Szolnok ispánnal, 11. század közepi léte kétségtelennek tartható.⁴⁴

Zsoldos Attila rámutatott arra is, „*hogy a megye nem volt azonos a latin nyelvű forrásainkban többnyire szintén comitatus kifejezéssel illetett várispánsággal, lévén ez utóbbi a várból és az alá rendelt földekből álló, területileg össze nem függő uradalom, mely a királyi birtokok egy sajátos típusaként határozható meg, míg a megye területébe a helyi várispánságon kívül másfajta birtoktípusok – egyéb királyi birtokok mellett az egyházak és a magánbirtokosok földjei – is beletartoztak. Más kérdés, hogy a megye, ha nem is volt azonos vele, mégsem volt független a várispánságtól: területének határait jórészt a várispánsághoz tartozó földek láncolata rajzolta meg, s a vár élén álló várispán is személyében azonos volt a megyét igazgató megyésispánnal.*”⁴⁵ Kristó Gyula hangsúlyozta, hogy a várispánság alapvetően katonai feladatokat szolgáló

³⁹ Altaichi Évkönyv, 255.

⁴⁰ PAULER Gyula: *Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XIII. században.* = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1(1888), 501–526, 517.

⁴¹ GYÖRFFY György: *István király és műve.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1977, 232, 331.

⁴² KRISTÓ 1988, 434; KOSZTA 2009, 16–17.

⁴³ ZSOLDOS Attila: *Szent István vármegyéi.* In VESZPRÉMY László (szerk.): *Szent István és az államalapítás.* Osiris Kiadó, Budapest, 2002, (Nemzet és emlékezet), 420–430, 425–426.

⁴⁴ ZSOLDOS Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* História. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2011, (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 11), 209.

⁴⁵ ZSOLDOS 2002, 426. Lásd még: Uő: *A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban. (Az „óriás” és „átlagos” nagyságú megyék kérdése).* In HERMANN István – KARLINSZKY Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár – Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2010, (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai, 22), 299–318, 303–304; Vö. KRISTÓ 1988, 100–207; Uő: 1999, 62–69; MAKK 1992, 40–44.

egységként jött létre, és a királyi hatalmat testesítette meg.⁴⁶ Font Márta ennek figyelembevételével terjesztette ki az első ezredforduló idejére azt a jól ismert tételt, mely szerint a vár = hatalom.⁴⁷

2. kép: Szolnok környezete – a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapító oklevelében a Pél (*Pelu*) elnevezésű birtok kapcsán feltűnő, azonosítható helynevek, középkori utak (piros színnel), révek, valamint az egykori vízrajzi viszonyok (fehér színnel) és a régészetileg nyilvántartott Árpád-kori és késő középkori lelőhelyek (piros színnel) feltüntetésével (a képet tervezte: Kertész Róbert; készítette: Mali Péter)

Jelkulcs: 1. Szolnok ispánsági vára; 2. Szolnok váralja; 3. Árpád-kori Alcsi falu (Szolnok–Alcsi-sziget Árpád-kori lelőhely); 4. késő középkori és kora újkori Alcsi falu rekonstruálható helye; 5. Millér eredeti tiszai torkolata, ahol Szolnok középkori révhelye azonosítható; 6. Millér jelenlegi, szabályozások utáni tiszai torkolata; 7. Tenyő falu (középkor, kora újkor); 8. tenyői Szent Péter-monostor; 9. Szolnok–Szanda Beke Pál halma III. honfoglalás kori temető – Uetcudi sírja(?); 10. Derzsi/Derzsigát falu (Árpád-kori és késő középkori lelőhely); 11. 14–16. századi lelőhely; 12. Varsány/Tiszavarsány (Árpád-kori, késő középkori, kora újkori lelőhely); 13. Várkony (Árpád-kori, késő középkori, kora újkori lelőhely)

⁴⁶ KRISTÓ 1988, 191–192.

⁴⁷ FONT Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 183.

Györffy György és Kristó Gyula felismerték a világi/egyházi igazgatás és a vármegye/főesperességek kialakulása közötti szoros kapcsolatot. Rájöttek arra a törvényszerűségre, hogy a bizonyosan korai alapítású megyék esetében rendszerint megegyezett a megye és az esperesség területe.⁴⁸ Ebből következően Szolnok megye kezdetben csak a váci egyházmegye szolnoki főesperességére, a későbbi Külső-Szolnokra terjedt volna ki. Ennek alapítását azonban a középkori magyar krónikás hagyomány⁴⁹ és a régészeti eredmények⁵⁰ is egyértelműen I. Gézához kötik, így az Szolnok megye létrejötte idején még nem létezett. A veszprémi egyházmegye véleményem szerint ugyancsak kizárható, mert az a Duna–Tisza közén csak a majdani Pest megyére terjedhetett ki. Logikus lenne, hogy Szolnok megye az egri-bihari egyházmegyéhez tartozzon, csak hogy az is feltehetően csak I. András (1046–1060) idején jött létre. A legvalószínűbb, hogy a helyén egy térítőpüspökség volt, amely I. András koráig létezett, és Szolnok ennek a része volt, majd a 11. század második felében tagolták be az újonnan létrehozott váci egyházmegyébe, de ekkor a később önállóvá vált Belső-Szolnok már az erdélyi egyházmegyéhez került.⁵¹

Font Márta szerint a várak létesítései azokat a helyszíneket is preferálták, „*ahol az egyes törzsek legyőzése, hódoltatása után az Árpádok hatalmát demonstrálni volt célszerű.*”⁵² Valószínű, hogy stratégiaileg a legalkalmasabb ponton, az egyik fontos tiszai átkelőhely közelében felépített szolnoki erősség esetében meghatározó szerepet játszhatott, hogy az uralkodó innen szeretne volna sakkban tartani a szomszédos Békés várát⁵³ és annak urát. A Körösök

⁴⁸ GYÖRFFY 1977, 186; KRISTÓ 1988, 208–235.

⁴⁹ „[I. Géza] A koronázás után elment arra a helyre, ahol a látomás megjelent neki, és fivérével, Lászlóval, tervezgetni kezdték, hol tegyék le a Szűzanya tiszteletére építendő templom alapjait. És mikor ott álltak Vacia [ma Vác, Pest vármegye] táján, ahol most Szent Péter apostol egyháza van, egy szarvas jelent meg nekik, agancsa telis-tele volt égő gyertyákkal, és futni kezdett előlük az erdő felé, és megállt azon a helyen, ahol most a monostor van. Miután a vitézek rányilaztak, a Dunába vetette magát, és többé nem látták. Ennek láttán így szólt Boldog László: »Valójában nem szarvas volt ez, hanem Isten angyala.« És szólott Geysa [Géza] király: »Mondd meg nékem, szeretett testvérem, mit jelentettek a szarvas agancsán látott égő gyertyák.« Felelt Boldog László: »Nem agancsok azok, hanem szárnyak, és nem égő gyertyák, hanem ragyogó tollak, s azért állt meg ott, mert megjelölte a helyet, hogy a Boldogságos Szűznek ott építtessünk templomot, s ne másutt.« És hogy az első látomás helye se maradjon épület nélkül, Geysa király és testvérei elhatározták, hogy ott egy kápolnát építtetnek Szent Péternek, az apostolok fejedelmének a tiszteletére. Geysa király tehát megalapította a vaciai egyházat, sok javadalommal és birtokkal is megajándékozta, [...]” Lásd: *Képes Krónika. A Képes Krónika latin eredetijének magyar fordítása.* Fordította BELLUS Ibolya. A fordításhoz kapcsolódó jegyzeteket KRISTÓ Gyula készítette. A kísérő tanulmányokat DERCSÉNYI Dezső, KRISTÓ Gyula és CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára írta. A könyvet tervezte SZÁNTÓ Tibor. Helikon Kiadó, h. n. [Budapest], 1987, 34.

⁵⁰ BUZÁS Gergely – KOVÁCS Olivér: *Az Árpád-házi uralkodók sírjai.* h. é. n. [MNM Mátyás Király Múzeum, Visegrád, 2019], 136–143.

⁵¹ BUZÁS Gergely: *Az Árpád-kori egri püspöki központ kialakulása.* = *Archaeologiai Értesítő*, 145(2020a), 101–136, 114–117; Uő: *Magyarország korai székesegyházairól.* In Szőcs Péter Levente (szerk.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania VI. Középkori egyházi építészeti Erdélyben VI. Medieval Ecclesiastical Architecture in Transilvania VI.* Volum editat de Editura Muzeului Sătmărean / A kötet kiadója a Szatmár Megyei Múzeum / Volume published by the Satu Mare County Museum, Satu Mare / Szatmárnémeti, 2020b, 7–38, 7, 5. jegyzet, 12–14. Buzás Gergely téziseinek kritikájára lásd: THOROCZKAY Gábor: *Megjegyzések az egri és bihari (várad) püspökségek esetleges korai kapcsolatáról.* = *Belvedere Meridionale*, 33(2021), 1, 13–18. <https://doi.org/10.14232/belv.2021.1.2>. (Letöltés: 2022. 08. 19.). Lásd még Buzás Gergely válaszát Thoroczky Gábornak: Buzás Gergely: *A középkori építészeti története Magyarországon. 1. Késő antik és kora középkori építészeti 305–1038.* Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2024, 205–206, 469. jegyzet.

⁵² FONT 2005, 183. Lásd még: ZSOLDOS 2010, 303.

⁵³ JANKOVICH B. Dénes: *Békés.* In KRISTÓ Gyula (főszerk.), ENGEL Pál – MAKK Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 89.

vidékét ekkoriban még bizonyosan nem integrálták. Békés megye megszervezése csak jóval később jöhetett szóba, bár keresztény térítés folyhatott itt, és a hajdani törzsi vezető, Vata az 1020-as években elfogadta Szent István főhatalmát, sőt politikai számításból formálisan maga is áttért.⁵⁴

Nem ismert, hogy Szolnok megye névadó ispánját az uralkodó mikor nevezte ki ebbe a fontos pozícióba, a várispánság és a vármegye élére. Szabó László azon kijelentése, hogy „*neve írásos forrásokban 1018-ban jelenik meg*”,⁵⁵ valójában nem több, mint pusztán kitaláció, hiszen ezen időszak kútfőiben egyetlen egyszer sem szerepel. Hasonló kategóriába tartoznak Bagi Gábor és Madaras László alábbi megállapításai is: „*Maga Szolnok comes a jelek szerint az István-kori ispánok utolsó generációjához tartozott, akik a szent király halálát túlélve még később is fontos országos tisztségeket töltöttek be. Születését így a X. század utolsó, esetleg a XI. század első*

Korábban a kutatás Vata központját Békés várával azonosította [KARÁCSONYI János: *Békésvármegye története*. I. kötet. Kiadja Békésvármegye közönsége, Gyula, 1896, 37, 177–178; GYÖRFFY György: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig*. (I. rész). = *Századok*, 92(1958), 1–4, 12–87, 45–46; KRISTÓ 1965, 36–37], ám ennek létét Bóna István egyértelműen elutasította (BÓNA István: *Az Árpádok korai várai*. Ethnica Kiadó, Debrecen, 1998, 52.) és az erősség lokalizálása mind a mai napig várat magára. Vö. JANKOVICH B. Dénes: *Ásatások a békési Kastély területén*. = *Békési Élet*, 15(1980), 2, 183–193; GERELYES Ibolya: *Előzetes jelentés a békés-kastélyzugi törökkori palánkvár ásatásáról 1975–1978*. = *Archaeologiai Értesítő*, 107(1980), 102–111; Uő: *Beszámoló a békési török palánk ásatásáról*. = *Békési Élet*, 17(1982), 1, 39–48; MEDGYESI Pál: *Vata szállásának nyomában*. In MARTYIN Emília (szerk.): *Elődök és erődök – közös hullámhosszon*. Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba, 2024, (A Munkácsy Mihály Múzeum Közleményei, 15), 61–69.

A *Képes Krónika* vonatkozó részletének paleográfiai vizsgálata során Dusnoki-Draskovich József arra a következtetésre jutott, hogy Vata vára nem Békésen állt, hanem a Király-hágó délkeleti részén található, Bihar vármegyei Sebesen avagy Sebesváron, amelyet „*Sebus*”-nak írtak. Sebesvár ugyan 13. század végén épült toronyvár volt, de Dusnoki-Draskovich szerint a közelében állt egy római segédcsapattábor, Resculum, amelyet Vata használhatott a 11. században. Vö. DUSNOKI-DRASKOVICH József: *Nyitott múlt. Tanulmányok, történetek Gyuláról, Békés vármegyéről és a fordított világról*. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2000, (Gyulai Füzetek, 12), 31–33, 36; Uő: *Gyula város településtörténetének kezdetei. „Julamonustra” és Sebesvár helye*. In ERDÉSZ Ádám (szerk.): *Gyula város történetének kezdetei*. Gyula Város Önkormányzata – Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Gyula, 2015, 7–70, 31–33, 36; HALMÁGYI Miklós: *Kristó Gyula és Békés megye középkori történetének kutatása*. In THOROCZKAY Gábor (szerk.): *A XI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2019. május 30–31.) válogatott előadásai*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2021, (Középkortörténeti tanulmányok, 11), 19–30, 21; FÜLÖP Máté: *Egy Sebes-Körös menti vár Erdélyből. Sebesvár a középkori írott és régészeti források tükrében*. In MARTYIN Emília (szerk.): *Elődök és erődök – közös hullámhosszon*. Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba, 2024, (A Munkácsy Mihály Múzeum Közleményei, 15), 87–93.

A Resculum falai között zajló régészeti ásatás során detektáltak egy „posztrómai” megtelepedést is, de nem keltezték [<http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=bologa-poieni-cluj-castrul-roman-de-la-bologa-gradiste-cod-sit-ran-59069.01>; MARCU, Felix – CUPCEA, George: *Recent Developments in the Fort of Bologa and on the Northwestern Dacian Limes*. = *Dacia*, 59(2015), 67–82]. Az ásatáson közreműködő szakmai munkatárs, Bajusz Mátyás régész (Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy) szíves szóbeli közlése szerint ez a „posztrómai” periódus 4–5. századi jelenségeket takar, későbbi megtelepedésnek nincs nyoma. Ennek figyelembevételével Dusnoki-Draskovich József elmélete megdőlt, és továbbra is a békési vár tekinthető Vata központjának, annak ellenére, hogy közelebbi helye nem ismert.

⁵⁴ KRISTÓ 1988, 479–482; Uő: *Magyarország története 895–1301*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 118; KOSZTA 2009, 18; ZSOLDOS 2010, 310–311.

⁵⁵ SZABÓ László: *Jász-Nagykun-Szolnok megye rövid története írásban és képekben*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Pedagógiai Intézet, Szolnok, 1996, 38. Vö. Uő: *Szolnok város művelődéstörténete 1075–1990*. Az MTA Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Testülete, Szolnok, 1998, (Jász-kunság füzetek, 11), 24; Uő: *Zounok. A város első évszázadai*. In M. ROMÁN Béla – PÓKÁSZ Endre – SZUTORISZ-SZÜGYI Csongor – TAPASZTÓ Ildikó – V. SZÁSZ József (szerk.): *Szolnok könyve – fejezetek a város történelméből*. Szolnok Megyei Jogú Város Önkormányzata, Szolnok, 2010, 12–29, 14.

évtizedére tehetjük, míg jelentősebb igazgatási posztokra bizonytalán az 1030-as évek elejétől került.⁵⁶

Azt nem tudjuk, hogy Szolnok *comes* mikor születhetett, de elfogadva Györffy György véleményét, Csanádnál, Győrnél és Hontnál későbbi nemzedékbe tartozhatott.⁵⁷ Emellett elsősorban a Vata-féle pogánylázadás kitörésének lehetséges okait figyelembe véve arra a következtetésre jutottam, hogy – bár pozitív forrásadatunk nincs – a róla elnevezett ispánsági vár megépíttetésére és Szolnok megye megszervezésére nem az államalapító szent királyunk idejében került sor. Véleményem szerint ez az őt követő Orseolo Péter második uralma alatt, 1044 és 1046 között következett be.⁵⁸ Egyetértek Mályusz Elemér és Kristó Gyula azon észrevételével, hogy az eredeti Szolnok megye csak az ispáni erősség közvetlen környékére, a Tisza mindkét partjára terjedt ki.⁵⁹ Az ispán nyilván ekkor még Péternek híve, udvarának tagja volt, hiszen az uralkodó bizalmi embereinek köréből került ki. Emellett buzgó keresztény, aki a magyar krónikák alapján a kereszténység terjesztőjeként lépett fel.⁶⁰

⁵⁶ BAGI–MADARAS 2017, 42. Vö. BAGI 1992, 28.

⁵⁷ GYÖRFFY 1977, 331.

⁵⁸ KERTÉSZ 2021, 88, 99–100, 103.

Szolnok felemelkedése viszonylag rövid időn belül is megtörténhetett, mint ahogy ezt Csanád esete példázza: „[...Ajtonynak] Volt azonban egy különösen nagyra becsült, Csanád nevű vitéze, aki tisztségénél fogva a többiek fölé emelkedett, ő lévén az élükre állítva vezetőként. De súlyos váddal illetve beárulták őt uruknál, mire az azt forgatta fejében, hogy megöleti. Latolgatva magában a cselet egyre várta az időt, amikor elveszejtheti, ennek azonban neszét vette Csanád. Ezért megszököve titokban a királyhoz [Szent Istvánhoz] ment. A király Krisztushoz térítette és megkeresztelte őt. Majd ahogy próbára akarván tenni hűségét, urának titkai felől kérdezgette, belátta, hogy csakugyan nem csalárdságból szökött át hozzá. Így aztán mikor már megbízhatóságáról és elszántságáról meggyőződött, ekképpen szólva fordult előkelőjéhez: »Készüljetek fel a harcra ellenségemmel, Ajtonnyal szemben, és foglaljuk el az ő országát!« [...] A király tovább is folytatta ezt mondván: »Válasszátok ki magatok közül azt a férfiút, aki majd vezérek lesz a küzdelemben!« Azok pedig így szóltak felelve neki: »Akadhat-e bárki, aki alkalmasabb lenne erre Csanádnál?« Meg is tették őt vezérüknek. Mire Csanád ezt válaszolta: »Bizony, amit az én uram, királyom jónak lát, az úgy jó a keresztényeknek. Új keresztény vagyok, s újonnan kereszteltként akarok új küzdelemre szállni; készen állok arra, hogy együtt haljak vagy éljek veletek. Rajta hát, fel, küzdjünk meg uramnak, a királynak az ellenségeivel.« [...] Késedelem nélkül harcra szálltak hát [...]. S Ajtony serege, amely a mezőn táborozott, nemsokára már egymást kaszabolta az éjszakában, majd hátat fordítva futásnak eredt. Ajtonyt pedig Csanád serege a csatatéren megölte. Fejét vették és elküldték a királynak, s azon a napon bőséges zsákmányt ejtettek, és nagy öröm töltötte el őket, hogy a király ellensége elesett. [...] Azután a Tiszán átkelve a királyhoz indultak. Ajtony feje akkorra már ott csüngött a városkapu tornya fölött. [...] A király ezt mondta még azután: »Mától fogva azt a várost nem Maros városának hívják többé, hanem Csanád városa lesz a neve. Amiért te pusztítottad ki közepéből ellenségemet, te légy ennek a megyének az ispánja, amelynek majd a magad nevét adod, és hívják is Csanád megyének, míg csak emberi nemzedék létezik.« [...]” Lásd: Szent Gellért püspök nagyobbik legendája. Ford., bev., jegyz., ALMÁSI Tibor. In KRISTÓ Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999, (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 15), 408–430, 412–416.

⁵⁹ MÁLYUSZ Elemér: *A magyarság a középkori Erdélyben*. = *Hitel*, 8(1943), 1–6, 267–289, 269; KRISTÓ 1988, 434–436.

A témát a közelmúltban vizsgáló Bagi Gábor és Madaras László ezzel ellentétes álláspontot képvisel. Úgy vélték ugyanis, hogy egy „nagy, egységes”, tehát a Tisza-menti és az erdélyi részeket egyaránt magában foglaló Szolnok megye kialakítása a 11. század folyamán komolyabban öt alkalommal is felvetődhetett. Elsőnek Szent István uralkodása alatt; másodjára talán Orseolo Péter korában; harmadjára a bihari dukátus felállítása, 1048 után; míg a negyedik és az ötödik alkalom az Erdély és a bihari ispánsági központ elleni nomád (besenyő, úz, kun) támadások nyomán, 1068-ban és 1091-ben jöhetett el. Lásd: BAGI–MADARAS 2017, 73–74.

⁶⁰ KRISTÓ 1965, 43.

Mindezek azt is jelentik, hogy nem állja meg a helyét az a régi – a közelmúltig igen népszerű – teória, amely szerint „*Szolnok tehát eredetét merőben a deési sóbányáknak köszönheti.*”⁶¹ Csakúgy, mint az sem, hogy Szolnok megyét az észak-erdélyi só szállításának védelmére szervezték volna meg Szent István idejében.⁶² Korábban számos kutató úgy vélte, hogy mivel a dési sóbányák aknáit csak a 12. században nyitották meg,⁶³ így az itteni megye létrejöttére csak a 12. század első felében kerülhetett sor.⁶⁴ Szolnoknak tehát a 12. század elejéig, az erdélyi püspökség alá eső Szolnok megye megszervezéséig, és hozzá csatolásáig a sókereskedelemmel nem lehetett volna szorosabb kapcsolata.⁶⁵ Ezzel szemben Bóna István arra a következtetésre jutott, hogy a Tisza melléki Szolnok megyét ennél jóval korábban, már I. Béla (1060–1063) vagy I. Géza uralkodása alatt, a Tiszántúlon és a Meszesen át az 1067 előtt biztosan létező sóút (*magna via Zoloch*) mentén kiterjesztették az észak-erdélyi Désaknáig.⁶⁶ Ezek szerint Szolnok megye egy szerves, egymásra épülő, viszonylag rövid folyamat eredményeképpen jött létre, és az északi sóút biztosításának szándéka csak a 11. század második felétől érhető tetten.⁶⁷

A kutatók többsége régen egyetértésre jutott abban, hogy az ispánsági erősség sáncai Szolnok történeti településmagjában, az 1550 őszén megindult palánkvárépítés helyén húzódtak.⁶⁸ A 11. századi sánctúr helyének lehatárolásához a legelső támpontot a Zagyva

⁶¹ TAGÁNYI Károly: *Szolnok-Doboka vármegye területének története a honfoglalástól az önkormányzat behozataláig, a IX. századtól a XIV. századig.* In TAGÁNYI Károly – RÉTHY László – POKOLY József: *Szolnok-Dobokavármegye monographiája. I. kötet. A vármegye általános leírása, multja és megalakulásának ismertetése.* Szolnok-Dobokavármegye Közönsége, Deésen, 1901, 227–250, 232.

⁶² TAGÁNYI 1901, 231–234; GYÖRFFY 1977, 331. Vö. HUNFALVY Pál: *Magyarország ethnographiája.* A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-vállalata, Budapest, 1876, 444.

⁶³ MELICH János: *A honfoglalás kori Magyarország.* Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1925, (A magyar nyelvtudomány kézikönyve, I. kötet, 6. füzet), 235.

⁶⁴ PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* Első kötet. Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társulat, Budapest, 1899, 55, 251, 482, 448. jegyzet; MÁLYUSZ 1943, 269; SELMECZI László: *Szolnok város története a honfoglalástól 1526-ig.* In KAPOSVÁRI Gyula – MÉSZÁROS Ferenc (szerk.): *Szolnok város története.* I. Szolnok Megyei Lapkiadó Vállalat, Szolnok, 1975, 25–38, 29.

⁶⁵ SELMECZI 1975, 29.

⁶⁶ BÓNA István: *I. Magyar–szláv korszak (895–1162).* In KÖPECSI Béla (főszerk.), BARTA Gábor (szerk.): *Erdély rövid története.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989, 101–157, 131.

⁶⁷ KERTÉSZ 2021, 103.

⁶⁸ A ritka kivételek közé tartozik Németh Péter elhibázott elmélete, amelynek konklúziója szerint „*a történeti és a régészeti irodalomból törölni kell a szolnoki kora Árpád-kori földvárra vonatkozó teóriákat, az 1879. évi árvíz nem semmisítette meg azt, ami sohasem létezett!*” Németh Szolnok megye központját az Erdélyben található, Szamosparti Dés várába helyezte, és úgy vélte, hogy az innen Kozárvárra, majd a tatárjárás után a „*jobban védhető*” Bálványosvárra került át. Első ispánjának helynévi emlékét a később Közép-Szolnok megye területére eső Zálnok település őrizte volna meg (vö. NÉMETH Péter: *Szolnok megye kialakulásának kérdéséhez.* In UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Tanulmányok és közlemények.* Ethnica Kiadó, Debrecen – Szolnok, 1995, 109–118). Mégis a prímet kétségkívül Bagi Gábornak az ispáni erődítmény hollétéről kialakított elképzelése viszi a megalapozatlanságával. A szerző ugyanis az egyik 17. század végi Szolnok-metszeten ábrázolt, a történeti településmagtól északnyugatra – általa „*a mai Széchenyi lakótelep környékére*” – lokalizált, romos épületegyüttesben, tévesen „*az Árpád-kori »földvárat«*” vélte felfedezni (vö. BAGI-MADARAS 2017, 52–53). Kritikájukra lásd: BÓNA 1996, 231–232; KRISTÓ Gyula: *Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez.* = *Századok*, 136(2002), 2, 469–484, 475–476; KERTÉSZ Róbert – KÖRÖSI Zoltán: *A szolnoki végvár felépítése 1550–1552-ben és Bernardo Villela de Aldana ide kapcsolódó levelei.* = *Tisicum*, 22(2013), 387–450, 395; KERTÉSZ 2014a, 347–348, 350–351; Uő: 2014b, 15; Uő: 2021, 84, 86, 95–96; Uő: *Szolnok ispánsági vára az interdiszciplináris kutatási módszerek tükrében.* In KÓKAI Sándor – GULYÁS Katalin (szerk.): *Válogatott tanulmányok az Alföld történeti földrajzának kutatásához.* Damjanich János Múzeum, Szolnok, 2022, (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei

tiszai torkolatánál található várszigeten lemélyített talajmechanikai fúrások adták. Az így nyert információk felhasználásával – kiegészítve ásatási adatokkal, korabeli régészeti leletekkel (3–4. kép), 16. századi írott forrásokkal, egy 1553–1554-ben készített tollrajzzal, valamint egy feltehetően 1928–1937 között készített légi felvétellel és modern topográfiai felmérésekkel – sikerült rekonstruálni az öskörnyezeti viszonyokat.⁶⁹ Ezekből kiindulva pedig valószínűsíthető lehet, hogy a kora Árpád-kori vár területe nem esett egybe a mintegy 6 hektár kiterjedésű kora újkori palánkerősséggel, azaz nem terjed ki annak egészére, hanem a keleti részére szűkíthető. A 2017–2019 között elvégzett régészeti feltárások ezt nemcsak alátámasztották, hanem tovább pontosították a vár lokalizációját. Lehetővé vált ugyanis az ispánsági vár egyik erősítési árkanak detektálása (5–7. kép), amely az első közvetlen fizikai bizonyítéka az erősség itteni létének. Az új eredmények nyilvánvalóvá tették, hogy alaprajza kétségkívül sarkain lekerekített, szabálytalan háromszög, mérete pedig mintegy 1,8 hektár lehetett (8–13. kép).⁷⁰

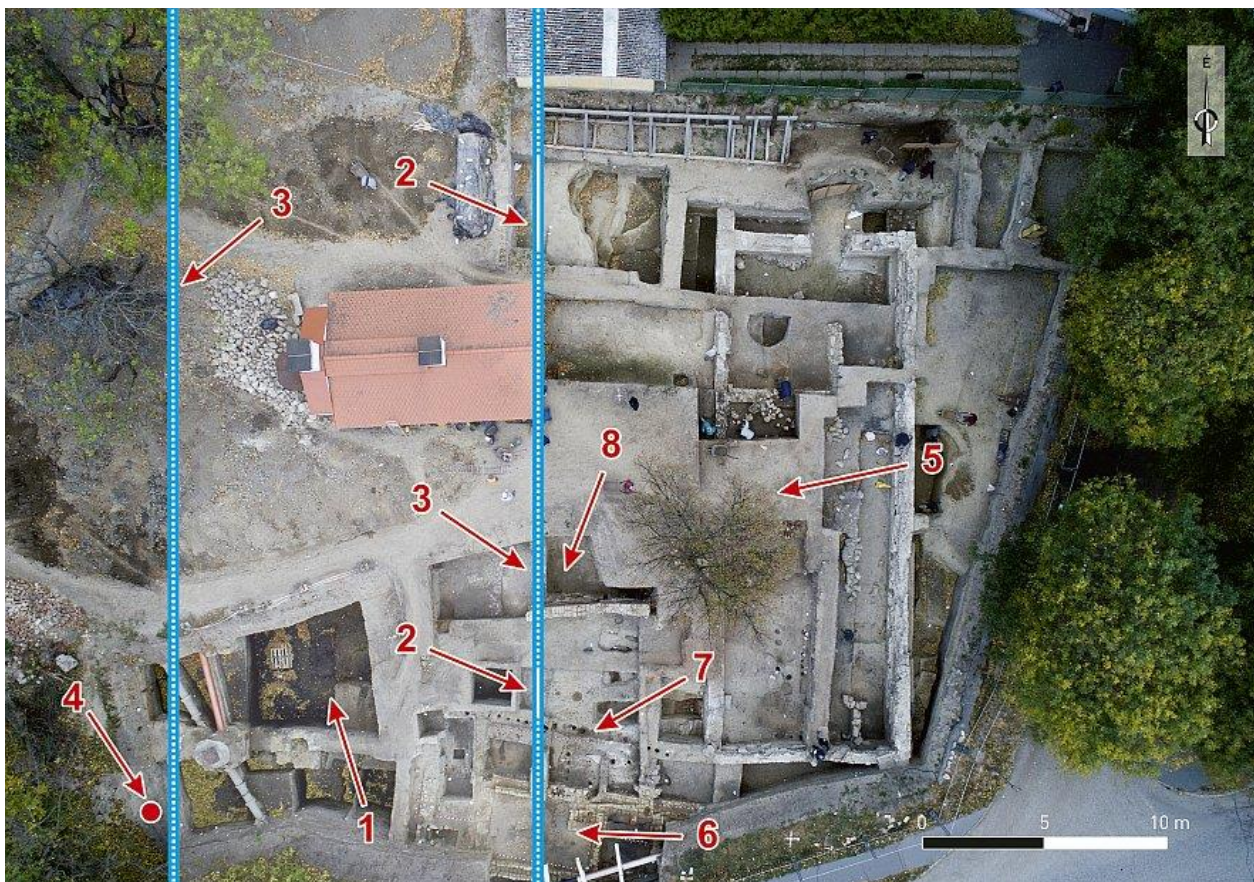
3. kép: Bizánci ereklyetartó mellkereszt Szűz Mária domborúan megformált, oráns kéztartású alakjával, 10–11. század, Szolnok-Vár (fotó: Kozma Károly fotóművész)

4. kép: 11. századi fazék, Szolnok-Vár (fotó: Kozma Károly fotóművész)

Múzeumok Közleményei, 62), 189–210, 190–192; Uő: *Castrum Zounuk*. In P. BARNA Judit – SZALONTAI Csaba (szerk.): „...Általad nyert szép hazát...” – *Tanulmányok Fodor István emlékére*. Második kötet. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Budapest, 2024, 221–248, 221–224.

⁶⁹ KERTÉSZ Róbert – BANA Zsolt – NAGY Dénes: *Új adatok és módszerek Szolnok városmagjának történeti rekonstruálásához*. = *Szolnoki Tudományos Közlemények*, 11(2007), 1–46, 29–33, 36–37; KERTÉSZ Róbert – BANA Zsolt: *Régészeti kalandozások a város múltjában (11–18. század)*. In M. ROMÁN Béla – PÓKÁSZ Endre – SZUTORISZ-SZÜGYI Csongor – TAPASZTÓ Ildikó – V. SZÁSZ József (szerk.): *Szolnok könyve – fejezetek a város történelméből*. Szolnok Megyei Jogú Város Önkormányzata, Szolnok, 2010, 60–86, 64, 66, 68–69; KERTÉSZ–KORPÁS 2013, 396–399; KERTÉSZ 2014a, 351–354, 379–381, 4–8. kép; Uő: 2014b, 8–19; Uő: 2021, 62–66, 104–108, 101–102. kép; Uő: 2022, 192–198; Uő: 2024, 226–228.

⁷⁰ KERTÉSZ 2021, 97–98, 98. kép, 101–102, 99–100. kép, 108–151; Uő: 2022, 200–205; Uő: 2024, 228–242; Uő: *A Tiszaparti ispánsági- és megyeközpont. A középkori és kora újkori Szolnok építészete*. In CSÁNYI Marietta – KELEMEN Angéla – MALI Péter – NAGY Zsolt Dezső – TÁRNOKI Judit (szerk.): *Élők háza – holtak hazája. 10000 év települései és temetkezései a Tisza mentén*. Állandó régészeti kiállítás a szolnoki Damjanich János Múzeumban. Damjanich János Múzeum – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Intézet, Szolnok – Budapest, 2025, 315–336, 317–319.

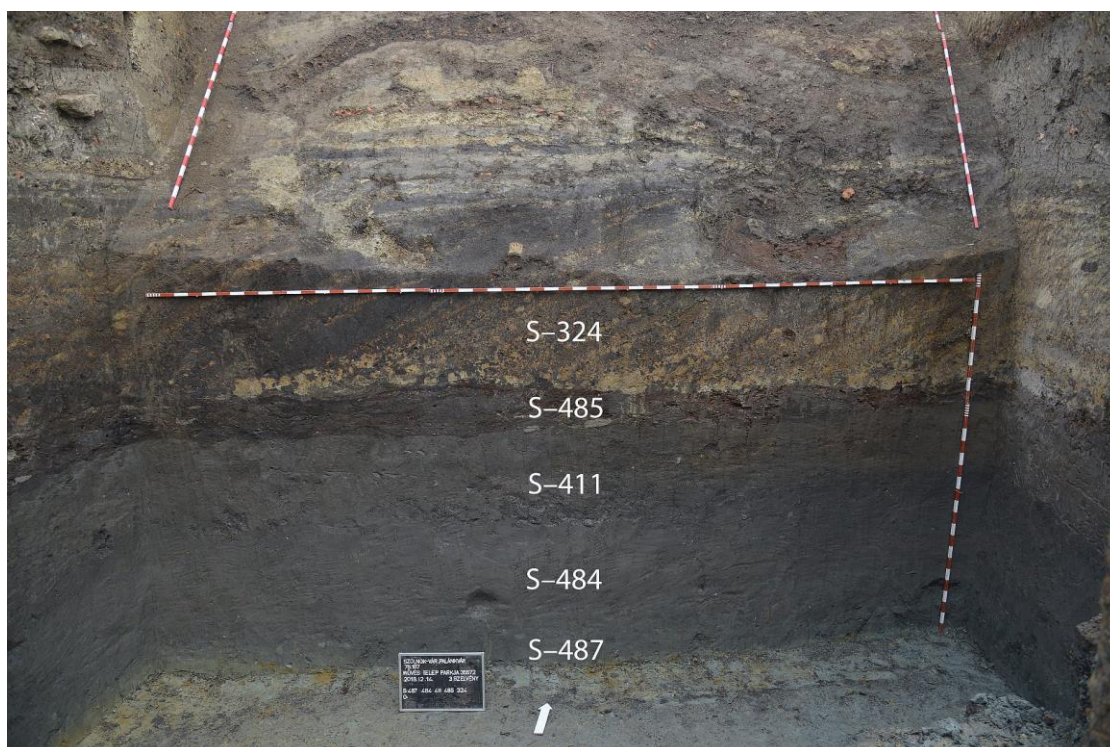
5. kép: A szolnoki vársziget közepén nyitott 3. szelvényben feltárt régészeti jelenségek (drónfelvétel: Lescsinszki Zoltán, 2018; a képet tervezte: Kertész Róbert; készítette: Horváth Sándor)

Jelkulcs: 1. az ispánsági várat nyugat felől övező sáncárok teljes rétegsorát feltáró régészeti szonda;

2. az észak–déli irányú vizesárok ásatáson azonosított keleti széle; 3. a sáncárok szélének rekonstruált nyomvonala; 4. talajmechanikai fúráspon, amely szerint a vizesárok nyugati széle ettől keletre húzódik; 5. 16. századi kaszárnya alagsora; 6. 16–17. századi oszmán palotaépület részlete; 7. a palotát északról övező cölöpsor; 8. 18. századi pince részlete

6. kép: Az észak–déli irányú nyugati sáncárok meredeken lejtő keleti szélének azonosítása a 3. szelvény déli részén (ásatási felvétel: Kozma Károly fotóművész, 2018)

7. kép: Az ispánsági várat nyugat felől övező sáncárok teljes rétegsorát feltáró régészeti szonda északi metszefala a különböző korú rétegekkel (3. szelvény). Az Árpád-korba az S-484. és az S-411. számú rétegek tartoznak (ásatási felvétel: Kozma Károly fotóművész, 2018)

8. kép: A vársziget őskörnyezeti viszonyai, valamint az ispánsági sáncvár és a kora újkori palánkerősség alaprajzi rekonstrukciója – a 2017–2019-ben feltárt 3. szelvény kiemelésével (a képet tervezte: Kertész Róbert; készítette: Mali Péter és Horváth Sándor)
Színek: 1. piros: 11. századi sáncvár; 2. bordó: az 1550–1552-ben épített palánkerősség

9. kép: A Szolnok ispán által alapított Tisza-parti megyeközpont: az ispánsági vár és a váralja madártávlatból, 11. század (a képet tervezte: Kertész Róbert és Szőke Balázs; 3D modell: Szőke Balázs; látványterv: Nagy Gábor)

10–11. kép: A 11. századi szolnoki ispánsági sáncvár elméleti rekonstrukciója (a képet tervezte: Kertész Róbert és Szőke Balázs; 3D modell: Szőke Balázs; látványterv: Nagy Gábor)

12. kép: Az ispánsági vár normál nézőpontból, 11. század (a képet tervezte: Kertész Róbert és Szőke Balázs; 3D modell: Szőke Balázs; látványterv: Nagy Gábor)

13. kép: Az ispánsági várbelső épületeinek elméleti rekonstrukciója, 11. század (a képet tervezte: Kertész Róbert és Szőke Balázs; 3D modell: Szőke Balázs; látványterv: Nagy Gábor)

A közelmúltban elvégzett várásatáson került felszínre az a kora Árpád-korra keltezhető, travertínóból faragott oszlopfejezet-töredék is, melyet háromeres palmettákkal díszítettek (14–17. kép).⁷¹ Minden bizonnyal Szolnok egyik jelentős épületéhez (plébániatemplom vagy ispáni palota) tartozhatott, amely a tatárjáráskor feltehetően elpusztult, és az oszlopfőt azt követően átfaragták szenteltvíztartóvá.⁷² A lelet egy jól körülhatárolható, szűk körrel, a dombói Szent György-monostortemplom,⁷³ és a székesfehérvári királyi bazilika egy-egy törpepillér fejezetével, valamint Sárvármonostor, Feldebrő, Pilisszentkereszt, Visegrád, Veszprém, Tihany, Szekszárd egy-egy faragványcsoportjával mutat stílári kapcsolatot.⁷⁴

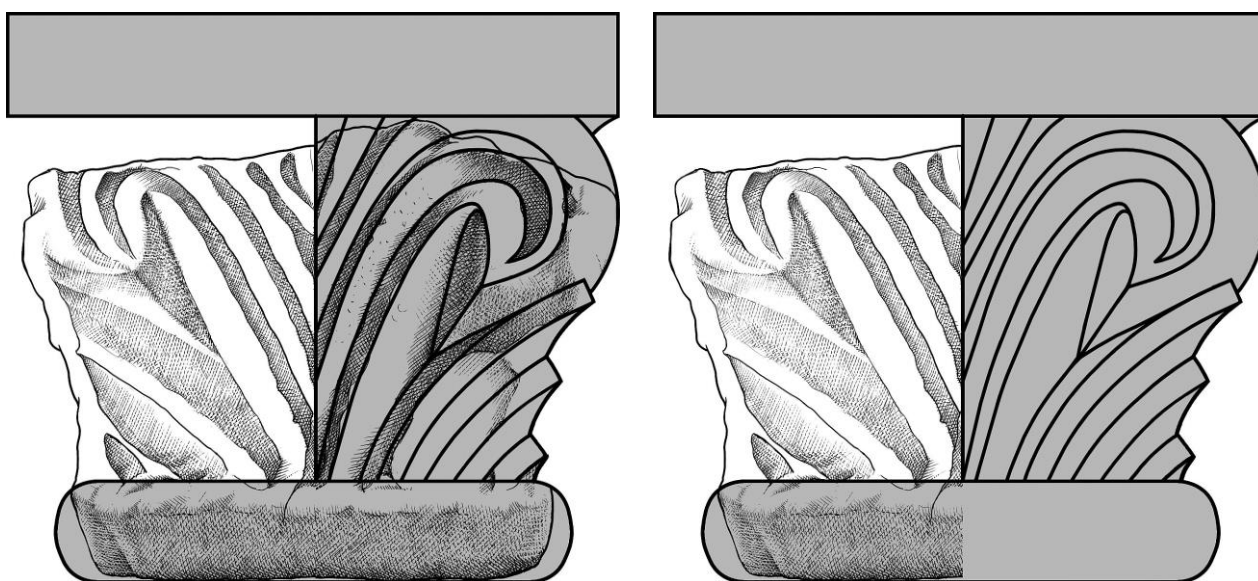
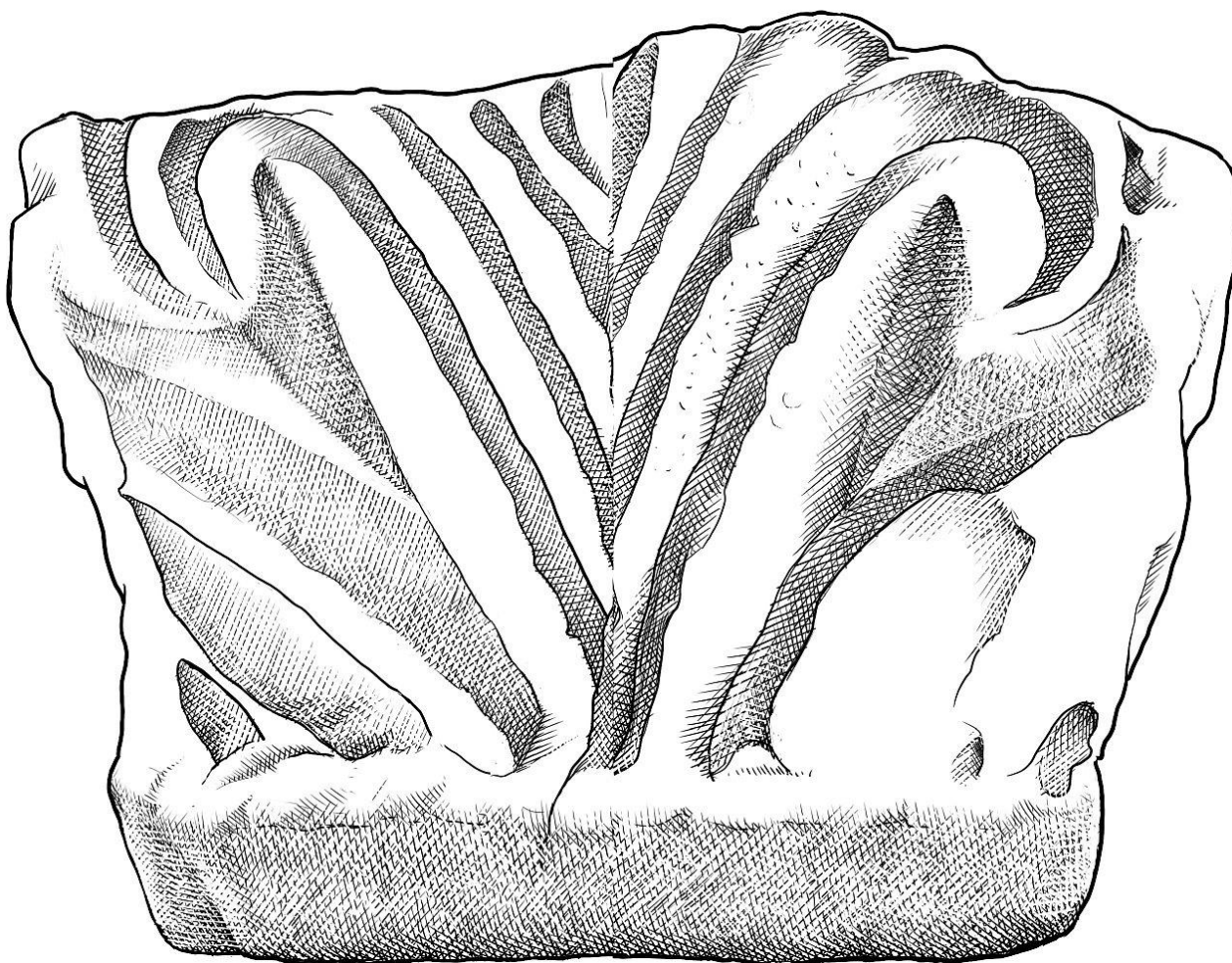
14. kép: A háromeres palmettákkal díszített oszlopfőtöredék saroknézete, 11. század, Szolnok–Vár (fotó: Mudrák Attila fotóművész)

⁷¹ D. MEZEY Alice – KERTÉSZ Róbert: *Kora Árpád-kori oszlopfejezet töredéke Szolnok–Várszigetről*. = *Ars Hungarica*, 44(2018), 3, 251–260.

⁷² KERTÉSZ 2021, 148–150, 178–181. kép, 191–202, 216–231. kép; Uő: 2025, 318, 4. kép.

⁷³ STANOJEV, Nebojša: *A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői*. In KOLLÁR Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2000, (Dél-alföldi évszázadok, 13), 382–428. Uő: A dombói Szent György-monostortemplom román kori árkádjai*. In KOLLÁR Tibor (szerk.): *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2010, 635–669; TÓTH Sándor: *Dombó és a templomépítés módjai a gótikus Magyarországon*. In KOLLÁR Tibor (szerk.): *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2010, 716–741.

⁷⁴ Sárvármonostor: HAVASI Krisztina: *Sárvármonostor XI. századi kőfaragványainak katalógusa elé*. In KOLLÁR Tibor (szerk.): *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, Nyíregyháza, 2011, 26–59; Feldebrő: TÓTH Sándor: *A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez*. In MIKÓ Árpád – TAKÁCS Imre (szerk.): *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1994, 54–71, 75–78, 57, l. 6. kép; Pilisszentkereszt: TÓTH 1994, 65–66, l–2.; Visegrád: TÓTH 1994, 75–76, l–14., 77–78, l–19.; Veszprém: TÓTH 1994, 63–64, l–1.; Tihany: TÓTH 1994, 55, l. 2. kép; Szekszárd: TÓTH 1994, 66–68, l–3.

15–17. kép: A 11. századi oszlopfejezet rekonstrukciója, Szolnok-Vár (grafika: Rékassy Eszter)

Szolnok ispán és Vata konfliktusa

Szent István azért választotta Orseolo Pétert utódjául, mert egyedül benne látta biztosítva a Magyarországon meggyökeresedett keresztény hit védelmét.⁷⁵ Kezdetben úgy tűnt, hogy Péter első uralma (1038–1041) az istváni politika folytatása lesz, de túl gyorsan, kompromisszumok nélkül cselekedett, ráadásul főként a külföldről, német területekről és Itáliából betelepült előkelőkre támaszkodott. A királyi udvarban a magyar származású főurak körében kibontakozó elégedetlenség következtében el kellett hagynia az országot. Az őt követő Aba Sámuel (1041–1044) uralkodása bosszúval kezdődött, Péter támogatóit és híveit megölték. Eltörölte az elődje alatt elfogadott törvényeket és kivetett adókat. Mivel szembekerült a Német-római Császársággal, nagy és erős hadsereget hozott létre, amelynek gerincét a fegyveres közsabadok alkották. Péter német segítséggel ugyan visszaszerezte királyságát (1044–1046), ám III. Henrik hűbéreseként onnan és úgy folytatta programját, ahol első uralkodásának végén abbahagyni kényszerült. Emiatt több összeesküvést szőtte ellene, amelyek közül a Csanádról kiindulóra fentebb már kitértem. Ezzel a főnemesi-főpapi összeesküvéssel egy időben tört ki a Vata-féle pogányfelkelés.⁷⁶

Vata 1046 első felében bekövetkezett lázadásáról a *14. századi krónikakompozíció* 82. fejezete az alábbiakat őrizte meg:

„Endre és Levente rejtett cselektől tartva titokban követeket küldtek Magyarországra. Amikor pedig Újvárhoz [ma Abaújvár, Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye] érkeztek, amelyet Aba király épített, íme, a magyarok teljes sokasága csapatostul tódult hozzájuk, és ördögi ösztönzéstől feltűzelve kitartóan kérték Endrétől és Leventétől, hogy engedjék az egész népet a pogányok szokása szerint élni, a püspököket és az egyháziakat megölni, az egyházakat lerontani, a keresztény hitet elvetni és bálványokat imádni. Ezek engedték őket szívük vágyai szerint [élni], hogy járjanak és vesszenek el ősatyáik tévelygéseiben, máskülönben ugyanis nem harcoltak volna Péter király ellen Endréért és Leventéért. A Békés várából való Vata volt a frissen

⁷⁵ PAULER 1899, 75–77; GOMBOS F. Albin: *Történetünk első századaiból. Észrevételek az „Ostarrichi” 976-iki keleti határvonalához, az 1030-iki német-magyar háborúskodáshoz és Péter uralkodásához.* = *Századok*, 45(1911), 497–512, 569–585, 572; MAKK 1992, 66–67; Uő: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1993, (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 2), 55–56; Uő: 2000, 334; Uő: *Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez.* = *Aetas*, 26(2011), 1, 104–142, 140; KRISTÓ 2006, 113; KOSZTA 2009, 10.

⁷⁶ PAULER 1899, 75–93; GOMBOS 1911, 507–512, 569–585; HÓMAN Bálint – SZEKFI Gyula: *Magyar történet*. I. kötet. Budapest, 1935, (A vonatkozó rész HÓMAN Bálint munkája.) 241–255; KRISTÓ 1965, 22–35; Uő: *Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan I–II.* = *Magyar Könyvszemle*, 100(1984), 3–4, 159–175, 285–299; Uő: *Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez. (Válasz Gerics Józsefnek.)* = *Magyar Könyvszemle*, 101(1985), 2, 170–180; Uő: *A magyar állam megszületése.* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995, (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 8), 330; Uő: 1999, 44, 72, 114–115, 119; Uő: 2006, 115–119; SZEKFI László: *Vata népe.* = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 67(1980), 11–19; GERICS József: *Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája I–II.* = *Magyar Könyvszemle*, 98(1982), 3–4, 186–197, 299–313; Uő: *A Pseudo-Isidorus-gyűjtemény szövegei és a 11. század első felének magyarországi társadalmi ideológiája. (Válasz Kristó Gyulának.)* = *Magyar Könyvszemle*, 101(1985), 2, 159–170; GYÖRFFY György: *Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig.* In SZÉKELY György (főszerk.), BARTHA Antal (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984, (Magyarország története, 1/1–2), 575–1006, 835–846; MAKK 1992, 68–78; Uő: 1993, 57, 60, 62–67; Uő: 2000, 335–340; Uő: 2011, 140–141; KOSZTA 2009, 11–19; THOROCZKAY Gábor: *A középkori Magyarország. Állam és ideológiák.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2020, 77–84.

*megkeresztelkedettek közül az első, aki gonosz szellemeknek ajánlotta magát, leborotválván fejét, és három ágban bocsátotta le hajfürtjeit a pogányok szokása szerint. [...] Akkor tehát Vata elvetemült és átkos buzdítására az egész nép a gonosz szellemeknek szentelte magát, lóhúst kezdett enni, és a legalávalóbb bűnöket kezdte elkövetni. Megölték a keresztény hitet megtartó egyháziakat és világiakat, Isten igen sok egyházát lerombolták. Azután Péter király ellen felkelvén az összes németet és olaszt, akik különböző hivatalok élén Magyarország-szerte voltak, csúf halálnak adták át. Péter táborába éjszaka igen gyors lovakon három kikiáltót küldtek, akiknek közhírré kellett tenniük Isten, Endre és Levente parancsát meg szavát, hogy a püspököket a papsággal együtt öljék meg, a tizedszedőt gyilkolják le, a pogány hagyományt újítsák fel, teljességgel töröljék el az adókat, vesszen Péter emléke németjeivel és olasaival együtt örökre és tovább. [...]*⁷⁷

A Tisza-parti sánctvár és Szolnok megye létrehozásával a kereszténység zászlaját magasra emelő Orseolo Péter célja nyilvánvalóan az államszervezet megerősítése, Vata térdre kényszerítése, továbbá az általa birtokolt területek megszervezése, az ottani népesség térítésének befejezése és a feudális rendszerbe való integrálása volt. Vata népének egy része besenyő eredetű volt,⁷⁸ territórium a későbbi Békés megyén kívül Heves, Bihar, Kraszna és Zaránd megyére egyaránt kiterjedt.⁷⁹ A krisztianizáció már bizonyára hosszabb ideje tartott. Erre példa az 1030-ban megszervezett Csanád megye, valamint a csanádi püspökség, ahol a térítő munkálatok még az 1040-es évek közepén is zajlottak. Az intenzív térítő tevékenységet Gellért csanádi püspök irányította, világi előkelők bevonásával. Működésük valószínűleg átterjedt a szomszédos Vata-domíniumra, ami konfliktusok sorozatával járt.⁸⁰ Az uralkodó erre az elhúzódozó folyamatra szeretett volna végre pontot tenni a Zagyva-torkolati ispánsági vár felépíttetésével és a Tisza melléki Szolnok megye megszervezésével. Az erdélyi egyházmegyében található, utóbb két részre váló (Belső- és Középső-) Szolnok megye területét a honfoglalók gyéren lakták és a 11. század első felében is még jobbra lakatlan terület lehetett.⁸¹

A királyi hatalmat megtestesítő szolnoki ispáni vár létesítése már önmagában is komoly fenyegetést jelentett a Szolnok megyével közvetlenül szomszédos terület ura, Vata számára. Észak és északnyugat felé ugyanis teljesen leszűkítette a mozgásterét. Bihar megyét egyáltalán nem biztos, hogy ekkorra megszervezték. Logikusabb, hogy viszonylag rövid időn belül egy nagy, egybefüggő Szolnok megye jött létre, a későbbi Külső-Szolnok, Észak-Bihar és Belső-Szolnok területén, ami Vata békési, bihari birtokait északról határolta. Részben erre a területre is kiterjedhetett egy térítőpüspökség, amelynek az utóda lett I. András korától az

⁷⁷ 14. századi krónikakompozíció, 394–395.

⁷⁸ KRISTÓ 1965, 37–39; DUSNOKI-DRASKOVICH 2000, 36–41.

⁷⁹ KRISTÓ 1965, 37; DUSNOKI-DRASKOVICH 2000, 28–31, 34–35, 39–40.

⁸⁰ KRISTÓ 1965, 41–42; Uő: 1999, 78–79; Uő: 2006, 118–119; KOSZTA 2009, 19.

⁸¹ BÓNA 1989, 108, 7. térkép, 124, 126, 8. térkép; Uő: *Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. In BENKŐ Loránd – BÓNA István – JAKÓ Zsigmond – TONK Sándor – VEKOV Károly: *Erdély a keresztény Magyar Királyságban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2001, (Erdélyi Tudományos Füzetek, 231), 68–96, 80; RÉVÉSZ László: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete – Magyar Nemzeti Múzeum – Martin Opitz Kiadó, Szeged – Budapest, 2020, (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, 13), 78–81, 21. kép, 89.

egri-bihari egyházmegye. Ennek a püspöke lehetett esetleg Gellért és Szolnok ispán vértanú társa, Buldi, akinek az utódai később Biharban voltak birtokosok.⁸² Olaj volt a tűzre, hogy a király vagy sokkal inkább a nevében fellépő Szolnok ispán radikálisan, fegyveres erő alkalmazásával beavatkozhatott a Vata uralta régió belső ügyeibe, mi több, akár központjának, Békés várának elfoglalására is kísérletet tehetett.⁸³ Vatának az e vidékről kirobbanó lázadását – amely gyorsan országos méreteket öltött, bár súlypontja a keleti országrész maradt – tehát döntően az ellene irányuló támadások bázisát jelentő Tisza-parti sáncvár felépítése és Szolnok ispán onnan kiinduló katonai akciói válthatták ki.⁸⁴

Szolnok tisztségei, birtokai és famíliájának birtoklása

Igaza lehet Györffy Györgynek, aki szerint Szolnok *comes* nagyobb hatalommal rendelkezett, mint egy várispán.⁸⁵ Nem véletlen, hogy az *Annales Altahenses* egyenesen *princeps*nek titulálja.⁸⁶ Ez összhangban áll azzal a krónikás hagyománnyal, hogy Gellért és püspöktársai mellett ő volt a világi vezetője az 1046. szeptember 24-én Fehérvárról induló, Vazul-fiak elé járuló küldöttségnek.⁸⁷ Szolnok *comes* öröklött birtoka a vármegyeszékhely körül helyezkedett el, jóllehet szolnoki ispánsága Észak-Erdélyt is magában foglalta. Györffy György valószínűsítette, hogy Szolnoknak nemcsak Észak-Erdélyre terjedt ki a hatalma, hanem egy időben egész Erdély ura, vajdája (*vaivoda Transsilvanus*) is volt.⁸⁸ Ezt a feltevést alátámasztja, hogy a szolnoki ispánság és az erdélyi vajda méltósága később, 1261–1441 között egybekapcsolódott, bár a két méltóság együttes viselésére korábban is találunk példát.⁸⁹

Írott források arról nem tudósítanak, így sajnos nem tudjuk, hogy Szolnok ispánnak voltak-e gyermekei. A *Képes Krónika* 114. fejezetében, 1074-ben Géza herceg környezetében, a tanácsadói között találunk egy Szolnok nevezetű főurat,⁹⁰ aki feltehetően Szolnok *comes* fia lehetett. A krónika szerint Szolnok ispán fia „rosszindulatú”, és valójában nem is Géza tanácsadója, hanem inkább annak árulója volt. Géza herceget ugyanis Salamon király (1063–1074) kezére akarta adni, de törekvését nem koronázta siker. Véleményem szerint azonban az ifjabb Szolnok alakjának ellenszenvessé formálása az ősgeszta írójának tendenciózus megnyilvánulásaként értékelhető. Salamon az ország törvényes uralkodója volt, akivel szemben a később megkoronázott I. Géza és testvére, I. László (1077–1095) lépett fel. A krónikás ezt az elmarasztaló megítélést szerette volna némiképp enyhíteni, hogy a regnáló Salamont és a hozzá közelállók egy részét negatív tulajdonságokkal ruházta fel. Amennyiben ettől elvonatkoztatunk, Szolnok *comes*nek és fiának az egyes uralkodókhöz fűződő kapcsolatában következetesség érhető tetten. Míg az apa I. András trónra kerüléséhez járult

⁸² GYÖRFFY 1984, 795, 846; BUZÁS 2020a, 116, 42. jegyzet.

⁸³ KRISTÓ 1965, 43–45; UÓ: 2006, 119.

⁸⁴ KERTÉSZ 2021, 100.

⁸⁵ GYÖRFFY 1977, 331.

⁸⁶ *Monumenta Germaniae historica*. Edidit Georgius Heinrichus PERTZ. Scriptorum. Tomus XX. Hannoverae, MDCCCLXVIII, 803.

⁸⁷ *14. századi krónikakompozíció*, 396.

⁸⁸ GYÖRFFY 1977, 176, 331.

⁸⁹ ZSOLDOS 2011, 36.

⁹⁰ *Képes Krónika*, 31.

hozzá, addig a leszármazottja – atyja örökébe lépve – annak elsőszülött fiát, Salamon királyt támogatta.

Szolnok ispánnak a Tisza menti sánctvár körül volt öröklött birtoka.⁹¹ Az első ispán leszármazottai ugyancsak a vár szomszédságában (Szabolcs, Szajol, Püspöki), valamint a későbbi Külső-Szolnok megye területén (Istvánháza, Nagyrév) birtokoltak.⁹² Györffy György szerint nemzetségi monostorukat az ispánsági vár szomszédságában, Tenyőn alapíthatták,⁹³ amelynek maradványait Szajol délnyugati határában alig néhány esztendeje sikerült azonosítani (2. kép 8).⁹⁴ Feltételezhetően az ispánsági vár körül elterülő földek voltak a Szolnok-nemzetség első szállásbirtokai,⁹⁵ de birtokoltak még a közelebbi Pest (Mikebuda, Érkusbuda, Irsa, Alberti, Dánszentmiklós), Nógrád (Bágyon), valamint a távolabbi Fejér (Szentpétervámája, Egyházassváma, Hosszúváma, Hidegkút) és Győr megyékben (Gönyő) is. E nemből erednek például a Szajoli, Nagyrévi, Irsay, Szentiványi, Tabajdi, Mikebudai, Gönyői családok, valamint a Gyürkiek, Péteriek és Széchényiek.⁹⁶ A Szolnok família tagjai ugyanakkor a későbbiekben már nem játszottak jelentős szerepet, rendre csak kisbirtokosokként bukkannak fel a forrásokban. Ennek hátterében az húzódhatott meg, hogy a 11. századi trónviszályok során elszámíthatták magukat, és az általuk támogatott jelölt később alulmaradt.⁹⁷

Szolnok comes halála

Vata a területén folytatott krisztianizáció, valamint a nem sokkal korábban felépített Tiszaparti vár ispánjának a hatalmát megdönteni szándékozó katonai lépései miatt közvetlen ellenségeként tekintett nemcsak Péter királyra, hanem Szolnok ispánra, valamint a térítésben érintett két főpapra: Gellétre és Buldira egyaránt. Az 1046 nyár végén és kora őszén lejátszódott véres események ezt messzemenően bizonyítják. Az uralkodó megvakíttatását a *14. századi krónikakompozíció*⁹⁸ és az *Altaichi Évkönyv* egyaránt a pogányokhoz köti: „*Királyuk elől annyira elzárták az utat, hogy sehol sem akadt menekülési lehetőség számára, mígnem a pogányok és nemtelenek, akiknek megengedték azt, hogy saját akaratuk szerint éljenek, azért megfosztották őt szeme világától, ami hallomás szerint királyi személlyel még soha nem történt meg, nehogy – ha épségben a Német Királyságba menekülne – azután kiújuljon a háború és hadi*

⁹¹ GYÖRFFY 1977, 176, 331.

⁹² *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpádkori új okmánytár.* Kilencedik kötet. A M. Tud. Akadémia Tört. Bizottsága megbízásából közzé teszi WENZEL Gusztáv. Pest, 1871, (Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria, 17), 165; BÁRTFAI SZABÓ László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig.* Szerzői magánkiadás, Budapest, 1938, 434.

⁹³ GYÖRFFY 1977, 331.

⁹⁴ KERTÉSZ Róbert – PÁLÓCZI HORVÁTH András – ÁDÁM Márk: *A középkori Tenyő és a Szent Péter-monostor azonosítása.* = *Tisicum*, 26(2018), 183–212; KERTÉSZ 2021, 213–232.

⁹⁵ BÁRTFAI SZABÓ 1938, 522.

⁹⁶ BÁRTFAI SZABÓ 1938, 434, 522.

⁹⁷ BAGI 1992, 29–30; BAGI–MADARAS 2017, 46–47.

⁹⁸ Lásd: 23. jegyzet.

*szerecséltenség támadjon belőle. Annak a földnek szinte összes főpapja abban a veszedelmes időben elpusztult, hasonlóan a papokkal együtt számos szerzetes is.*⁹⁹

A tanulmány elején idézett 14. századi krónikaszerkesztés 83. és 84. fejezeteit elolvasva kijelenthető, hogy 1046. szeptember 24-én a Vata vezette pogányok, eretnekek bosszúja a dunai Kelen-révnél, elsődlegesen az eredetileg Fehérvárról András és Levente hercegek köszöntésére útra kelt főnemesi-főpapi küldöttség három tagja ellen irányult. A prelátusok közül egyértelműen Gellért,¹⁰⁰ valamint a későbbi egri-bihari egyházmegye területén ekkor működő térítőpüspökség élén álló Buldi, míg a világiak vonatkozásában Szolnok voltak a célszemélyek. Az utóbbi egyben azt is igazolhatja, hogy az ispán a megölésekor még a róla elnevezett megye élén állt. Mindhárman a helyszínen vesztették életüket. Egy másik püspök, Besztrik is megsebesült, és később a sebeibe halt bele, tehát őt nem biztos, hogy okvetlenül meg akarták ölni.¹⁰¹

Mindezek a történések világosan bizonyítják, hogy a Kelen-révnél lezajlott vérengzés nem oktalan és véletlenszerű volt, hanem egy előre megtervezett leszámolás. A pogányok és eretnekek valószínűleg csapdába csalták a későbbi áldozatokat. A kelepcéből pedig az érintett személyeknek már semmi esélyük nem maradt a kitörésre. A főnemesi-főpapi küldöttség nyilván számottevő fegyveres kísérettel rendelkezett, de azt az egyenlőtlen küzdelemben idővel felmorzsolhatták. Egyedül két püspöknek sikerült elmenekülnie, ám mint az előzőekben utaltam rá, sem Besztrik – aki pár nap múlva belehalt sérüléseibe –, sem Beneta nem tartozott a legfontosabb kiiktatandó személyek közé. Az erőszakos halált elszenvedett, a forrásokban név szerint is említett világi és egyházi előkelőkben az a közös, hogy valamennyien szemben álltak a pogány lázadás vezetőjével. Vata és Szolnok *comes* között ugyanolyan személyes konfliktus húzódnak meg, mint amilyen Buldi térítőpüspökkel és Gellért csanádi püspökkel szemben feltételezhető. Szolnok és Buldi északnyugatról és északról, míg Gellért délről jelenthetett fenyegetést számára.

A 14. századi krónikaredakció 83. és 84. fejezetében foglaltak szerint a Kelen-révnél a Vata vezette pogányok először a legvédtelenebb, legkiszolgáltatottabb csoportot, a püspököket támadták meg.¹⁰² Bár a Gellért-legenda és a krónikák fegyveres ellenállásról nem tesznek említést, vélhetően ennek az lehetett az oka, hogy a túlerővel szemben Szolnok ispán és katonái egy ideig még eredményesen vették fel a küzdelmet. Vataék Gellértet előbb megkövezték, majd egy kétkerekű kordén letaszították a később róla elnevezett Kelen-

⁹⁹ *Altaichi Évkönyv*, 256.

Makk Ferenc szerint a Vata-féle pogánylázaadás a legnagyobb csapást az egyházra mérte: a főpapságnak 60–70%-a eshetett áldozatul, ám a veszteség az alsópapság körében még ennél is magasabb lehetett. Vö. Makk Ferenc: *Megjegyzések I. András történetéhez*. = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica*, 90(1990), 23–41, 24–25; Uő: 1992, 81; Uő: 2000, 342.

¹⁰⁰ „Mialatt tehát a pogányok Gellérten körülményesen kitöltötték bosszújukat, addig két püspöknek sikerült egérutat nyernie.” Vö. Ifj. HORVÁTH János: *A Gellért-legendák forrásértéke*. = *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 13(1958), 1–4, 21–82, 73. Vö. még: SZEGFŰ László: *Gellért püspök halála*. = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica*, 66(1979), 19–28.

¹⁰¹ KERTÉSZ 2021, 102.

¹⁰² *14. századi krónikakompozíció*, 396–398. Lásd még: *Szent Gellért püspök nagy legendája*, 90–91; *Thuróczy-krónika*, 89–90.

hegyről, végül bestiális módon megölték. A másik főpapot, Buldit halálra követték. Ennek a két személynek a megkínzása és a kivégzése annyira lefoglalta a lázadókat, hogy időközben Besztrik és Beneta püspökök szerencsésen elmenekültek. Egy hajón átkeltek a Duna túlsó, pesti oldalára, ami ugyan szintén a felkelők kezében volt, és Besztriket meg is sebesítették, de az időközben megérkező András herceg a védelmükre kelt. Szolnok *comes* viszont az elhúzódó harc következtében a jobb parton rekedt. Amikor a hozzá hű katonák mind elfogytak mellőle, lovával a Dunába ugratva, úszva próbált elmenekülni a helyszínről. Az előkelők közül azonban utolsóként, Gellért és Buldi püspököket követve, ő sem kerülhette el sorsát és keresztényi vértanúhalált szenvedett.

Szolnok ispán így az ezeréves magyar kereszténység első, név szerint ismert világi vértanúja lett. A krónikás hagyomány még a gyilkosának nevét is megőrizte: Murtmur.¹⁰³ A Kelen-révnél kulmináló tragédiát csak fokozta, hogy a tettes és az áldozat valójában ismerték egymást. Régebben ugyanis az ispán keresztelte meg későbbi gyilkosát. Így nem véletlen, hogy Murtmur először, jó keresztényhez méltón, megmentette a haláltól, felvette a hajójába, és csak miután a felkelők halállal fenyegették, ölte meg kardjával. Az, hogy Szolnok a budai Duna-szakaszon egy általa megkeresztelt személyre bukkant, arra utalhat, hogy ezen a területen is lehetett valamiféle hosszabb ideig tartó királyi megbízatása, amely kapcsolódott a kereszténység terjesztéséhez.¹⁰⁴ Ez azt igazolhatja, hogy az ispán a róla elnevezett Tisza menti központ és Szolnok megye megalapítása előtt még egy másik régióban, az „ország közepén” (*medium regni*) eredményesen működött.

Napjainkra Szolnok ispánnak sem Jász-Nagykun-Szolnok vármegye településein, sem a nevét viselő városban nem alakult ki kultusza. Emlékezete is csupán a legutóbbi évtizedekben kezdett el szervesülni a megyeszékhely társadalmi szövetében. Ezt tükrözi, hogy civil kezdeményezésre 2001 óta Szolnokon köztéri szobor őrzi a város- és megyealapító emlékét. Pogány Gábor Benő szobrászművész egész alakos bronzszobra az ispánnak a halála előtti utolsó pillanatait örökítette meg (*18–19. kép*). A művészeti koncepció ahhoz az archaikus szimbólumhoz kapcsolódik, amely szerint az ember az életből a halálba való eltávozást egy csónakon teszi meg. A jelen sorok írójának indítványát elfogadva, az alkotás megkoszorúzására első alkalommal 2025. augusztus 30-án, Szolnok Város Napjához kapcsolódóan, a Szent György Lovagrend Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Priorátusának szervezésében került sor (*20. kép*).¹⁰⁵

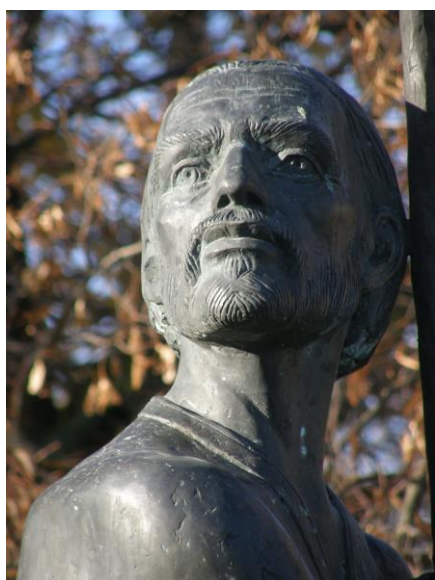
¹⁰³ 14. századi krónikakompozíció, 398; Thuróczy-krónika, 90.

¹⁰⁴ BAGI 1992, 28.

¹⁰⁵ MAJOR Angéla: *A történelem viharaiiban vértanúvá lett ispán alakja ma is példát jelent – a városalapító Szolnok ispán drámai sorsa.* = *Szoljon. Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei hírportál*, 2025. szeptember 04. <https://www.szoljon.hu/helyi-kozelet/2025/09/szolnok-ispán-a-varosalapito-dramai-sorsa> (Letöltés: 2025. 09. 05.)

18. kép: Szolnok ispán bronzszobra a Tisza-parti megyeszékhelyen – Pogány Gábor Benő szobrászművész alkotása (fotó: Danka István)

19. kép: A Szolnok ispán szobor részlete (fotó: Nagy Tibor)

20. kép: Szent György lovagok és érdeklődők Szolnok ispán szobrának első koszorúzásakor, 2025. augusztus 30. (fotó: Major Angéla)

Konklúzió

A 979 éve elhunyt Szolnok *comes* életútjának feltárását csak részben lehet elvégezni, mert a rendelkezésre álló közvetlen források száma elenyésző. Lényegében *Szent Gellért püspök nagyobbik legendája*, a *14. századi krónikakompozíció* és a *Thuróczy-krónika* (az adott szakaszokat illetően egymással alapvetően megegyező), valamint az *Altaichi Évkönyv* 1046-ra vonatkozó passzusait érdemes górcső alá venni. Jóllehet ezekből is csupán az utolsó napjára deríthetünk fényt, amelynek végén megölték. Így a tanulmányban közzétett gondolatok túlnyomó része a fenti kútfők analízisét, valamint az eseménysorozatból levonható következtetések láncolatát foglalja magában, amelyek részletei ok-okozati összefüggésben állnak egymással. Mindent egybevetve lehetővé vált egy átfogó, bár korántsem hézagmentes pályakép-rekonstrukció elkészítése.

Narratívám nyomán Szolnok *comes* felemelkedése Orseolo Péter királyhoz köthető. Pályája kezdetén az uralkodó feltétlen híve, udvarának tagja, buzgó keresztény volt, aki a magyar krónikák szerint a kereszténység terjesztőjeként lépett fel. A Zagyva tiszai torkolatánál található katonai-igazgatási központ megalapítása előtt az „ország közepén”, a Duna-völgy mentén teljesíthetett királyi megbízatást, melyet sikeresen hajtott végre. Ezzel magyarázható, hogy minden bizonnyal Péter második országlása idején, 1044 és 1046 között megkapta az uralkodótól feladatul a róla elnevezett Szolnok vár felépíttetését, valamint a vármegye és a várispánság megszervezését. Ebből következően mind megyésispánként, mind várispánként egyaránt helyt kellett állnia. A kora Árpád-kori Szolnok megye hatalmas területet fedett le: a Tisza-vidéktől egészen a Keleti-Kárpátokig húzódott, tehát Észak-Erdély is hozzá tartozott. Egy időben feltehetően elnyerhette az erdélyi vajda méltóságot, így akár egész Erdély ura is lehetett.

Első királyunk politikája folytatójaként Orseolo Péter a keleti országrészben a gyenge lábakon álló államszervezetet szerette volna megerősíteni és egyben a krisztianizációt is kiterjeszteni. Ebbéli törekvésének megvalósításában kulcsszerepet játszott Szolnok várának és a vár megyéjének létrehozása. Az uralkodó célja ugyanis az volt, hogy megtörje a szomszédos, a későbbi Békés megyén kívül Heves, Bihar, Kraszna és Zaránd vármegyékre kiterjedt, jellemzően pogányok és eretnekek által lakott territórium urának, Vatanak a hatalmát. Az eredeti Szolnok megye csak az ispáni erősség közvetlen környékét, a Tisza mindkét partját foglalta magában. Viszonylag rövid időn belül azonban egy nagy, egybefüggő Szolnok megye szerveződött meg, a későbbi Külső-Szolnok, Észak-Bihar és Belső-Szolnok területén, amely Vata békési, bihari birtokait északról határolta. Szolnok ispán a Tisza-parti ispánsági sánctvárból hadjáratokat vezethetett erre a domíniumra, sőt annak központját, Békés várát is megkísérelhette elfoglalni. 1046 első felében Vata felkelése ezekre a támadásokra válaszul robbant ki.

Időközben Szolnok *comes* elpártolt az uralkodótól. Ennek lehetséges okai között a királyi udvarban az idegenek, elsősorban a német területekről és Itáliából betelepült előkelők arányának megnövekedése említhető meg, valamint az, hogy 1045 pünkösdjén Péter német hűbért vállalt. Az ispánt 1046 elején, de még a Vata-féle pogánylázadás kitörése előtt már „királycsinálóként” azonosíthatjuk. Az egyik vezetője lehetett ugyanis a Csanádon ekkor

szerveződött, előkelőkből álló, Péter-ellenes összeesküvésnek. Míg ő a világi, addig Gellért csanádi püspök az egyházi irányító volt. Úgy határoztak, hogy visszahívják Szent István király megvakított és megsüketített unokatestvére, Vazul külhoni száműzetésben élő fiait, és felajánlják nekik a trónt. Ebből következően Szolnok ispán oroszlánrészt vállalt abban, hogy András, valamint Levente hercegek hazatérhettek a Kijevi Ruszból, és az előbbiből 1046. szeptember vége – november között I. András néven király lett. Innentől kezdve több mint 250 évig, egészen 1301-ig, III. András haláláig, megszakítás nélkül Árpád-házi királyok uralkodtak Magyarországon.

Az Árpád-házi hercegek hazahívásáról döntő csanádi gyűlés vezetői, Szolnok ispán, Gellért püspök, valamint a későbbi egri-bihari egyházmegye területén ekkor működő térítőpüspökség élén álló Buldi és még további két főpap 1046 nyarán, a Gellért-legenda és a későbbi krónikás hagyomány tanúsága szerint, a monarchia székhelyén, Fehérvárott gyűltek össze. Céljuk minden bizonnyal az volt, hogy a királyi udvarban szervezkedő, az uralkodóval elégedetlen főurakkal kapcsolatba lépjenek. Előbb 1046 augusztusában megakadályozták Péter királynak és kíséretének a városba jövetelét, majd néhány héttel később, 1046. szeptember 24-én, miután megtudták, hogy András és Levente érkezése Pestre várható, útra keltek a mielőbbi találkozás reményében. Erre azonban – az egyetlen túlélő, Beneta püspök kivételével – már nem került sor, mert Vataék a Pesttel szembeni Kelenrév-nél csapdát állítottak nekik. A területét ért katonai támadások és keresztény térítés miatt Vata személyes ellenségként tekintett mind Szolnok *comes*-re, mind Gellért csanádi püspökre és Buldi térítőpüspökre. Emiatt egyiküknek sem maradt esélye élve kijutni a pogányok kelepcéjéből. Mindhárman vértanúságot szenvedtek, és Szolnok ispán lett az ezeréves magyar kereszténység első, név szerint is ismert világi vértanúja.

Képjegyzék

1. kép: Magyarország vármegyéi és azok központjai a 11–13. században (a *Korai magyar történeti lexikon*. Budapest, 1994 térképe alapján rajzolta Kalán Rita)
Rövidítések: B. Besztercei kerület; Br. Brassói kerület; F. Fehér megye; K. Királyi kerület; R. Radnai kerület
2. kép: Szolnok környezete – a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapító oklevelében a Pél (*Pelu*) elnevezésű birtok kapcsán feltűnő, azonosítható helynevek, középkori utak (piros színnel), révek, valamint az egykori vízrajzi viszonyok (fehér színnel) és a régészetileg nyilvántartott Árpád-kori és késő középkori lelőhelyek (piros színnel) feltüntetésével (a képet tervezte: Kertész Róbert; készítette: Mali Péter)
Jelkulcs: 1. Szolnok ispánsági vára; 2. Szolnok váralja; 3. Árpád-kori Alcsi falu (Szolnok–Alcsi-sziget Árpád-kori lelőhely); 4. késő középkori és kora újkori Alcsi falu rekonstruálható helye; 5. Millér eredeti tiszai torkolata, ahol Szolnok középkori révhelye azonosítható; 6. Millér jelenlegi, szabályozások utáni tiszai torkolata; 7. Tenyő falu (középkor, kora újkor); 8. tenyői Szent Péter-monostor; 9. Szolnok–Szanda Beke Pál halma III. honfoglalás kori temető – Uetcudi sírja(?); 10. Derzsi/Derzsigát falu (Árpád-kori és késő középkori lelőhely); 11. 14–16. századi lelőhely; 12.

Varsány/Tiszavarsány (Árpád-kori, késő középkori, kora újkori lelőhely); 13. Várkony (Árpád-kori, késő középkori, kora újkori lelőhely)

3. kép: Bizánci ereklyetartó mellkereszt Szűz Mária domborúan megformált, oráns kéztartású alakjával, 10–11. század, Szolnok–Vár (fotó: Kozma Károly fotóművész)
4. kép: 11. századi fazék, Szolnok–Vár (fotó: Kozma Károly fotóművész)
5. kép: A szolnoki vársziget közepén nyitott 3. szelvényben feltárt régészeti jelenségek (drónfelvétel: Lescsinszki Zoltán, 2018; a képet tervezte: Kertész Róbert; készítette: Horváth Sándor)
Jelkulcs: 1. az ispánsági várat nyugat felől övező sáncárok teljes rétegsorát feltáró régészeti szonda; 2. az észak–déli irányú vizesárok ásatáson azonosított keleti széle; 3. a sáncárok szélének rekonstruált nyomvonala; 4. talajmechanikai fúráspon, amely szerint a vizesárok nyugati széle ettől keletre húzódik; 5. 16. századi kaszárnya alagsora; 6. 16–17. századi oszmán palotaépület részlete; 7. a palotát északról övező cölöpsor; 8. 18. századi pince részlete
6. kép: Az észak–déli irányú nyugati sáncárok meredeken lejtő keleti szélének azonosítása a 3. szelvény déli részén (ásatási felvétel: Kozma Károly fotóművész, 2018)
7. kép: Az ispánsági várat nyugat felől övező sáncárok teljes rétegsorát feltáró régészeti szonda északi metszetsfala a különböző korú rétegekkel (3. szelvény). Az Árpád-korba az S-484. és az S-411. számú rétegek tartoznak (ásatási felvétel: Kozma Károly fotóművész, 2018)
8. kép: A vársziget öskörnyezeti viszonyai, valamint az ispánsági sáncvár és a kora újkori palánkerősség alaprajzi rekonstrukciója – a 2017–2019-ben feltárt 3. szelvény kiemelésével (a képet tervezte: Kertész Róbert; készítette: Mali Péter és Horváth Sándor)
Színkód: 1. piros: 11. századi sáncvár; 2. bordó: az 1550–1552-ben épített palánkerősség
9. kép: A Szolnok ispán által alapított Tisza-parti megyeközpont: az ispánsági vár és a váralja madártávlatból, 11. század (a képet tervezte: Kertész Róbert és Szőke Balázs; 3D modell: Szőke Balázs; látványterv: Nagy Gábor)
- 10–11. kép: A 11. századi szolnoki ispánsági sáncvár elméleti rekonstrukciója (a képet tervezte: Kertész Róbert és Szőke Balázs; 3D modell: Szőke Balázs; látványterv: Nagy Gábor)
12. kép: Az ispánsági vár normál nézőpontból, 11. század (a képet tervezte: Kertész Róbert és Szőke Balázs; 3D modell: Szőke Balázs; látványterv: Nagy Gábor)

13. kép: Az ispánsági várbelső épületeinek elméleti rekonstrukciója, 11. század (a képet tervezte: Kertész Róbert és Szőke Balázs; 3D modell: Szőke Balázs; látványterv: Nagy Gábor)
14. kép: A háromeres palmettákkal díszített oszlopfőtöredék saroknézete, 11. század, Szolnok-Vár (fotó: Mudrák Attila fotóművész)
- 15–17. kép: A 11. századi oszlopféjezet rekonstrukciója, Szolnok-Vár (grafika: Rékassy Eszter)
18. kép: Szolnok ispán bronzszobra a Tisza-parti megyeszékhelyen – Pogány Gábor Benő szobrászművész alkotása (fotó: Danka István)
19. kép: A Szolnok ispán szobor részlete (fotó: Nagy Tibor)
20. kép: Szent György lovagok és érdeklődők Szolnok ispán szobrának első koszorúzásakor, 2025. augusztus 30. (fotó: Major Angéla)

J. ÚJVÁRY Zsuzsanna

Királynéi és püspöki székhelyből végvár

Absztrakt

1526. augusztus 29-én a Magyar Királyság Mohács mezején, minden erőfeszítése ellenére súlyos, évszázadokra kiható vereséget szenvedett el a nálánál mind területileg, mind katonailag, mind gazdaságilag és demográfiai tekintetben sokkal nagyobb, s mindig új katonai hódításokra berendezkedő Oszmán Birodalomtól.

Az 1523-ban kinevezett veszprémi püspök, Szalaházy Tamás még összeíratta birtokait, a várható jövedelmeket és terheket, de a Mohács után bekövetkezett polgárháborús viszonyok közepette Veszprém is hol az egyik, hol a másik uralkodó kezébe került. Az 1540-es években a király megkezdte az oszmán-ellenes belső végvárrendszer kiépítését, amelybe az egykori királynéi székhely, Veszprém is betagozódott. A veszprémi püspök Sümegre szorult. Az oszmán-török hódítás a Dunántúlon olyannyira előrehaladt, hogy 1552-ben a vár is az ellenség kezére került. Az ostrom során a város és a székesegyház majdnem teljesen elpusztult. A várat 1566-ban sikerült visszafoglalni, de a tizenöt éves háború során, 1593-ban ismét elesett. 1598-tól újra keresztény zászló lengedett a vár falain, és bár 1630-ban a püspök visszakapta jogait, a királynék városa csupán a 18. században vált újra ténylegesen püspöki székhellyé.

Az egykori közép-európai vezető hatalom, a Magyar Királyság Mohács mezején végleg alulmaradt mind területileg, mind demográfiai értelemben, mind haderőben és anyagi erőforrások tekintetében az öt többszörösen felülmúló Oszmán Birodalommal szemben. Míg az ellenfél az elmúlt másfél évszázadban, hódításai nyomán egyre hatalmasabb és erősebb lett, addig a Magyar Királyság az aktív, majd passzív küzdelemben forrásait felemészelve egyre gyengült. Nem is lehetett kétséges, hogy előbb vagy utóbb kivérzik az aránytalan harcban; az azonban az elkövetkező évtizedekben dőlt el, hogy osztozni fog-e a balkáni népek sorsában, vagyis a félelmetes Portának sikerül-e elfoglalnia az ország teljes területét, és az beépül-e az Oszmán Birodalomba, vagy nem. A katonai félig foglalás, az önálló lét fel nem adása, az ország közepén kialakított harmadik végvári vonal, a makacs és szüntelen állandó küzdelem a megszállók ellen megakadályozta a balkáni sors beteljesülését, amelyet gyökerében megtámogatott a több évszázados nyugati típusú fejlett központi államapparátus, az erős magyar rendiség struktúrája, a helyi közigazgatás és bíraskodás megmaradása és az ebből kibontakozó speciális megszállás, a kondomínium rendszere. Mindezt nagyban segítette a megmaradt keresztény egyházszerkezet és a latin kereszténységhez tartozás tudata még a reformáció térnyerése évtizedeiben is.

A katolikus egyházi szervezetet Mohács mezején kivédhetetlen, hatalmas csapás érte: a harctéren maradt Szalkay László esztergomi és Tomori Pál kalocsai érsek és öt főpap: Móré Fülöp pécsi, Paksi Balázs győri, Csáholi Ferenc csanádi, Palina György boszniai, Perényi Ferenc váradi püspök.¹ II. Lajos király (1516–1526) Szalaházy Tamás veszprémi püspököt² mint a magyar királynék hagyományos kancellárját Thurzó Elek kincstartóval és a pápai legátussal együtt a felesége mellé rendelte. Így azok a veszített csata hírére Mária királynéval együtt Pozsonyba menekültek, bár ekkor még senki sem tudhatta biztosan, hogy a király is elesett.³ A veszprémi püspök végig a királyné mellett maradt, és amikor 1527 januárjában az özvegyet helytartóvá nevezték ki, a mellé állított öttagú tanácsnak egyik tagja lett.⁴ Szalaházy tehát az 1526 és 1535 közötti időszak egyik meghatározó személyisége volt, és nagy szerepet játszott Habsburg Ferdinánd uralmának előkészítésében.⁵

1. kép: Szent István és felesége, Gizella királyné szobra, Ispánky József szobra, 1938, Veszprém. Fotó: Thaler Tamás

¹ SZENTPÉTERY Imre (kiad.): *Brodarics históriája a mohácsi vérszről*. Lampel Róbert, Budapest, é. n. (utánnnyomás: BRODARICS 1976, 65.)

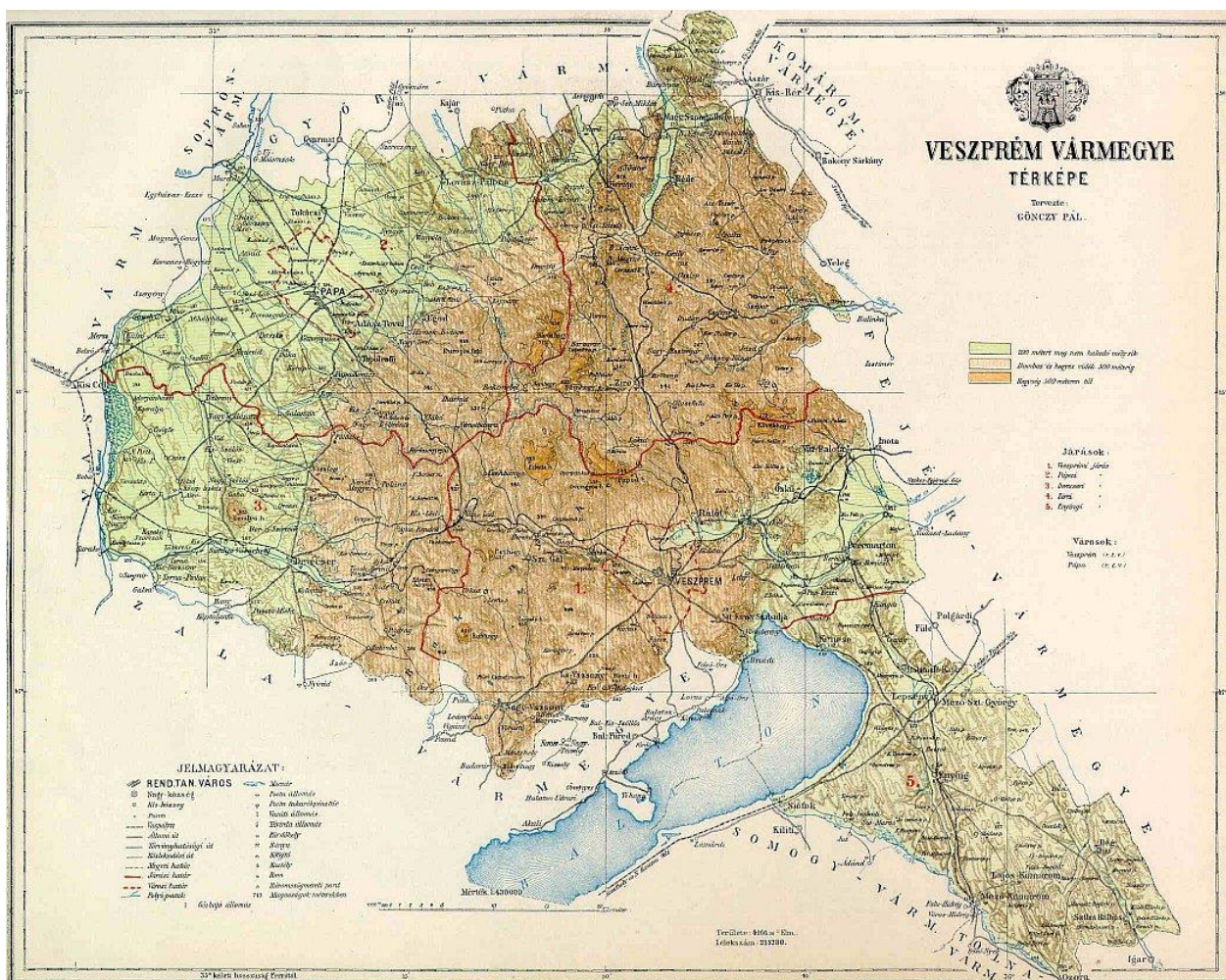
² Szalaházy Tamás (?–1537): Szalkay László esztergomi érsek hű embere lehetett, de Candalei Anna királyné mellett is forgolódhatott, erre utal francia nyelvtudása. 1526 körül a királyi kancelláriát is vezette, igaz, titulus nélkül. A püspök életéről bővebben: FAZEKAS István: *Szalaházy Tamás, egy Habsburg-hű főpap portréja*. = *Történelmi Szemle*, XLIX (2007/1), 19–34., 20.

³ BRODARICS 1976, 65.

⁴ FAZEKAS 2007, 21.

⁵ FAZEKAS 2007, 19, 22.

I. Szulejmán (1520–1566) – néhány napos pihenő után – seregével elindult a Duna jobb partján, és mindent felégetett, amit elért; „... a Duna és a Balaton közt fekvő területet tűzzel-vassal pusztította, Esztergom várát azonban [...] Nagy András megvédte, valamint a parasztek és a szerzetesek megvédték Visegrádot is, a királyi korona őrizőhelyét” – írta Brodarics.⁶

2. kép: Veszprém vármegye térképe

A kettős királyválasztás az országban polgárháborút generált: 1526. november 10-én Szapolyai Jánost (I. János néven) megválasztották királlyá (1526–1540), majd másnap megkoronázták, míg I. Ferdinándot (1526–1564) 1526. december 19-én Pozsonyban, de csupán a következő évben koronázták meg.

A polgárháború nem volt ismeretlen az országban már Mohács előtt sem; ugyanis a Habsburg Albert király (1437–1439) halála után bekövetkezett kettős királyválasztás idején Gathalóczy veszprémi püspök I. Ulászló (1440–1444) mellé állt, és mindkét vára, Veszprém és Sümeg visszaverte az Erzsébet királyné pártjának támadásait.⁷ A polgárháború végén, 1443-ban a püspök és helyettese szerződést kötött, hogy a vár tornyait, a kiskaput és az

⁶ BRODARICS 1976, 66.

⁷ VERESS D. Csaba: *Várak a Bakonyban*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1983, 22.

erődítményeket fele-fele arányban kötelesek őriztetni fegyveresekkel, amelyhez I. Ulászló pénzverési jogot is adott. Ekkorra épültek meg a déli nagy kaputorony részét képező hengeres alakú Vigyázótorony, a mai Tűztorony alsó része, valamint a külső vár keleti, nyugati és déli falai. A vár déli, „öreg” kapuja elé árkot ástak, melyen felvonóhíddal lehetett bejutni.⁸ Hunyadi Mátyás király (1458–1490) uralma alatt a veszprémi püspök a törvényesen megválasztott király híve maradt, de halála után I. (Habsburg) Miksa (1486-tól római király) római pártját támogatta. 1490. október végén Miksa hadai bevonultak a Dunántúlra, sőt a püspök parancsára várai, Sümeg, Tihany és Veszprém is megnyitották kapuikat – az utóbbiba Miksa november 8-án személyesen be is vonult.⁹ A belharcok és a török veszély közepette ismételten újra és újra erősíteni kellett a várakat – ekkor, a 16. század elején épült a nyugati oldalon a két félköríves ágyúronde.

Az 1524-ben az újonnan kinevezett püspök,¹⁰ Szalaházy Tamás összeíratta várható bevételeit és terheit. Az urbárium szerint a birtokok a következők: Veszprém vára a veszprémi püspök és megyés ispán¹¹ székhelye, illetve a veszprémi vártartomány központja, a másik tartomány, a sümegi és az Ősi faluban levő majorság, valamint a Somogy és Tolna vármegyék határában fekvő peremartoni udvarház.¹² Ez hét vármegyében két várat tett ki, Veszprém egy részét (Szentmiklósutcát és Szenttamásfalvát), három mezővárost (Sümeg, Zalaegerszeg, Nova), 71 falut vagy falurészt – ez nagyjából a sümegi uradalomhoz tartozott –, öt pusztát, valamint a budai Várban – a mai Uri utcában – egy püspöki kúriát. Viszonyításképpen: az egri püspökség birtoka ekkor ennél kisebb volt, az esztergomi érseké viszont nagyobb: az esztergomi városrészen túl 13 mezővárost és 98 falut tudhatott magáénak.¹³ Tehát a veszprémi birtok települései a következők: Szenttamásfalva (24 jobbágycsalád), Szentmiklós-szeg/Szentmiklósutca (6 család), Ság (5 család), Urhida (14 család), Berhida (42 család), Fűred (9 család), Kék (2 család), Csopak (4 család), Kövesd (1 család), Vámos (8 család), Fajs (2 család), (Király)Szentistván (17 család), Papvására (7 család), Hajmáskér (25 család), Ősi (53 család) és Kajár (19 család).¹⁴ A veszprémi püspök bírta még a németvölgyi (8 falu 82 családdal), az igen népes kálvölgyi (5 falu 68 családdal), a Somogy és Tolna vármegyék határában fekvő peremartoni (21 falu, illetve falurész, kaszáló és a peremartoni kúria a majorsággal, összesen 207 családdal), az egerszegi uradalmat a mezővárossal (129 családdal) és a novai uradalmat (15 falu, illetve mezőváros 101 családdal), továbbá Gyermelyt (20 jobbágycsalád és 17 zsellér). Sümeg mezővárosban 43 jobbágycsalád, további 8 faluban

⁸ VERESS D. 1983, 22.

⁹ VERESS D. 1983, 23–24.

¹⁰ Várdai Pál veszprémi püspököt az uralkodó az egri székbe nevezte ki 1523-ban, helyébe Szalaházy Tamást tette. KREDICS László – SOLYMOSI László: *A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. Urbarium Epsicopatium Vespremiensis Anno MCXXIV.* (Új Történelmi Tár, Fontes Minores), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 7.

Várdai Pál (1483–1549): 1521-től veszprémi, 1523-tól egri püspök. Mohács után I. János király esztergomi érsekké nevezte ki, majd I. Ferdinánd királyhoz átvállván, tőle is megerősítést nyert az esztergomi érseki székben. 1542-től királyi helytartó volt.

¹¹ I. Károly Róbert király (1308–1341) a csepeli tized átengedése fejében a püspöknek örökös főispáni méltóságot ajándékozott, amely azonban csupán később, 1392-től fog meggyökeresedni. HAJNIK Imre: *Az örökös főispánság.* MTA, Budapest, 1888, 5.

¹² KREDICS – SOLYMOSI 1993, 9. A peremartoni birtok nem azonos a Veszprém megyei Peremartonnal. A falu elpusztult, és a ma is élő Somogyacsa község területén lehetett. Uo. 11.

¹³ KREDICS – SOLYMOSI 1993, 9.

¹⁴ KREDICS – SOLYMOSI 1993, 21–40.

feltételezhetően valamivel több mint 220 családfő¹⁵ adózott a sümegiekkal együtt a püspöknek. Ez összesen 1097 családot, illetve adóegységet jelentett, és évi cenzusuk 795 forintot tett ki, ezenfelül a földesúri kilenced, továbbá a bérletek és malmok haszna, valamint a püspöki tizedek még esztendőnként több ezer forintot jelentettek.¹⁶ Ez igen szép jövedelemnek minősült a püspök számára, de ezen birtokok egy része lassan kettős adóztatás alá került, és az 1541-től 1566-ig tartó várháborúk idején igen erősen elpusztult; nagyrészt a törökök égették, sarcolták a környéket, de az idegen és magyar zsoldosok is nyomorgatták az alattvalókat, ha nem kapták meg zsoldjukat. Továbbá a várak építéséhez, erősítéséhez igénybe vett ingyenrobot is igen fogyasztotta a jobbágyok munka- és igaerejét. A veszprémi püspöknek pedig az 1550–70-es években évi 100 lovas katonát vagy 3000 forintot kellett kiállítania az ország védelmére,¹⁷ nem beszélve Sümeg várának ellátásáról – mivel az a püspök tulajdona maradt –, annak védelméről és a katonák fizetéséről.

Visszatérve a Mohács utáni eseményekhez, mivel Szalaházy Tamás I. Ferdinánd híve lett, Veszprém és környéke, valamint a sümegi vár várnagya, devecseri Choron András¹⁸ is a Habsburg-pártot erősítette. Ám ezt János király hívei nem hagyhatták annyiban. 1527 júniusában Tahy János¹⁹ kapitány elfoglalta a várat, azonban Szalaházy katonái hamarosan visszafoglalták.²⁰ A káptalan és maga a város I. János király mellé állt, aki elrendelte: a zirci,²¹ a bakonybéli²² és a kapornaki apátság²³ 100 gyalogost állítson ki a vár és város védelmére.

¹⁵ Cholta (Csóta) falu 15 jobbágyának felsorolása után az összeírás megszakad. Az urbáriumot kiadó Kredics László és Solymosi László a pénzösszeg alapján feltételezte, hogy néhány jobbágy neve maradt el. Összesítésük szerint: 1097 adózó háztartás volt.

¹⁶ KREDICS – SOLYMOSSI 1993, 21–110.

¹⁷ VERESS D. 1983, 72.

¹⁸ A devecseri Choron család első írásos említése egy 1274. évi oklevélben fordul elő. A család egyik tagja, Choron Gergely Kinizsi Pál familiárisa volt. Choron András Várday Pál veszprémi püspök pártfogoltjaként 1520-tól a veszprémi alispáni széket töltötte be, egyúttal sümegi várnagy is volt. A család 1526 után, amikor András, miként püspöke, I. Ferdinándhoz csatlakozott, óriási karriert futott be, hatalmas birtokokra tett szert. Ebben nagy szerepet játszott, miként több dunántúli nagybirtokos esetében is, a Mohács utáni zűrzavaros időszak, az egyházi javak elbitorlása, sőt a kolostorok javainak eltulajdonítása is, és a fellendülő marhakereskedelemben való bekapcsolódás. Choron András a püspökség katonai és anyagi erejét is felhasználta saját céljainak szolgálatába, és ezáltal 1531-re a vármegye leggazdagabb földesura lett. [VARGA Szabolcs: *A devecseri Choronok*. = *Fons VIII.* (2001), 3. sz. 259–310, 259, 262–263.] A Choronok eredetéről és ténykedésükről lásd részletesen: VARGA Szabolcs: *Egy Mohács után felemelkedett nemesi család karrierjének kezdetei 1526–1541 között*. = *Sic itur ad Astra*, 12. (2001), 1–2. sz., 17–33.

¹⁹ Tahvári és Tarkói Tahy János: szlavóniai főúr, aki a mohácsi csatában is részt vett. 1527–1535 között I. János király híve volt.

²⁰ ERDÉLYI Gyula: *Veszprém város története a török idők alatt*. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, 1913, 6.

²¹ Zirci apátság: III. Béla király (1172–1196) 1182-ben alapította, a champagne-i Clairvaux-i ciszterci apátság filiájaként, és az első szerzetesek is onnan érkeztek. Eleinte csak bakonyi apátságnak nevezték. A szerzetesek 1538 körül elhagyták a kolostort, amelyet Veszprém 1552. évi elfoglalása után a törökök feldúltak. A szerzetesek csupán 1660 után telepsznek meg újra, de Pápán, mert ekkor még itt nem volt lakható épület.

²² Bakonybéli apátság: 1018-ban Szent István király (1000–1038) alapította. (Szent Maurícusz Monostor – a mai épület 18. századi). Bakonybél első apátja: Gizella királyné rokona, Szent Günter volt, majd Szent Gellért, Imre herceg nevelője ide vonult vissza hét évre.

²³ Kapornaki apátság: Nagypapornaki Isteni Üdvözítő Bencés Apátság. II. Géza király (1141–1162) uralkodása alatt alapították, első ismert kegyura: Kadar nembeli György. Magtalanul elhalván, a kegyúri jog III. Béla királyra szállt, aki azt a Kőszegiek egyik ősnének adományozta. Kapornak nem tartozott a veszprémi püspökséghez, de a püspöknek felügyeleti joga volt rá. Mindenféle birtokviszály tört ki közöttük, amely sokáig elhúzódott. 1532-ben Szulejmán csapataival elfoglalta; ugyan nem szállta meg tartósan, de felégette. 1537-ben, I. Ferdinánd vezére, Wilhelm von Puchheim elfoglalta és megerősítette az apátságot. Így Kapornakból is végvár lett. 1547-ben Zala vármegye katonai központjaként említik. 1571-ig még élt falai között öt szerzetes. A zalavári és a kapornaki konvent iratait Vasvárra

3. kép: Devecseri Choron András címere, 1523. MNL OL

szállították, az ottani káptalanhoz. Kanizsa eleste (1600) után megnőtt szerepe a Dunántúl védelmében.
<https://varlexikon.hu/nagykapornak>. Letöltés: 2022. június 26.

Azonban devecseri Choron András sümegi várnagy visszafoglalta a várat, amelyet Tahy János cseh zsoldosaival hiába próbált ismételtén megszállni.²⁴

1527 nyarán Szalaházy Ferdinándtól megkapta az esztergomi érseki székre való kinevezését, ám Várday Pál érsek – a legjobb pillanatban – a győztes Habsburg uralkodó mellé állt, így megtarthatta pozícióját.²⁵ Szalaházy kénytelen volt megelégedni az így megüresedett egri püspökséggel (1527. november 11.) és a kancellári poszttal, de egyelőre mindkét javadalmat kezében tarthatta.²⁶ A veszprémi püspökséget majd unokaöccse, Kecseti (Kecsety) Márton fogja átvenni, aki a kinevezéskor még kiskorú volt.²⁷ A két püspökség javadalmi – optimális esetben – elérték a 32–34 ezer aranyforintot²⁸ is, ám a végigpusztított területek adóképtelensége, a polgárháborús viszonyok és a János-párti hívek ellencselekedetei miatt a jövedelemnek csupán egy részét tudták beszedni.

I. János király 1529-ben, török segítséggel visszatért az országba, és a Ferdinánd által felállított Helytartóság²⁹ intézménye sem tudott hathatósan működni sem a kormányzásban, sem a jövedelmek behajtásában. Az új püspök a veszprémi vár őrségét is csupán úgy tudta fizetni, hogy Choronhoz többször is kölcsönért folyamodott. Jövedelmét növelendő, 1530. április 11-én I. Ferdinánd király a tihanyi apátságot – ahol az utolsó apát János-párti volt – a veszprémi püspökséghez csatolta, noha Kecsetit kötelezte, hogy a korábbi birtokost, Bark Bálintot az egri vagy a veszprémi püspökségben létező más javadalommal kárpótolja.³⁰ Szalaházy ekkor már Pozsonyban tartózkodott meglehetősen szűkös anyagi körülmények között, hiszen I. Ferdinánd uralmának bázisa, Jánoséval ellentétben, ekkor romokban hevert.³¹

1531 májusában Veszprém más izgalmaknak is ki lett téve; ugyanis a nagyurak, élükön Perényi Péterrel,³² országgyűlést hirdettek ide,³³ hogy új királyt válasszanak – a tervek szerint szultáni kezdeményezésből magát Perényit.³⁴

²⁴ BUNYITAY Vince, RAPAICS Rajmund, KARÁCSONYI János (szerk.): *Egyháztörténeti Emlékek a magyarországi hitújítás korából. 1530–1534. II. köt.*, Szent István Társulat, Budapest, 1904, 15.

²⁵ FAZEKAS 2007, 22.

²⁶ FAZEKAS 2007, 22. Szalaházy egyéb kisebb javadalmakat is szerzett: 1527-ben a budai Szentháromság prépostságot, 1530-ban a somogyvári apátságot, sőt a szatmárnémeti és a fogarasi uradalomra is kapott donációt. Lásd: FAZEKAS 2007, 28.

²⁷ Kecseti Márton 1536-ban, nagybátyja halála után hazatért páduai tanulmányaiból, a püspökséget átvette, de szívesebben hadakozott, portyázott. 1548-ban lemondott veszprémi méltóságáról, megházasodott. FAZEKAS 2007, 33.

²⁸ FAZEKAS 2007, 22.

²⁹ Az 1528 tavaszán az országból távozó I. Ferdinánd maga helyett egy kormányzóságot állított fel, amelyet a történeti szakirodalom – az 1723. évi Helytartótanáctól megkülönböztetve – Helytartóságnak szokott nevezni. [Vö. EMBER Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* (Magyar Országos Levéltár Kiadványai). Budapest, „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, 1946.] Fazekas István, a Magyar Kancellária kitűnő szakértője azonban ezt az intézményt is helytartótanácsnak nevezi. Vö. FAZEKAS 2007, 22.

³⁰ BUNYITAY, RAPAICS, KARÁCSONYI 1904, 26. Idézi még: ERDÉLYI 1913, 7.

³¹ FAZEKAS 2007, 24.

³² Perényi Péter (1502 körül–1548): Perényi Imre nádor fia. A mohácsi csatában a balszárnyat vezette. Megmenekülése után többször váltott pártot, gyakori hatalmaskodásával újabb hatalmas birtokokat szerzett. Erdélyi vajda, koronaőr. 1529 után több király nélküli országgyűlést is tartottak, ahol, valamint a török szemében is többször aspirált királyi címre. Budának 1542. évi sikertelen visszavívásánál a királyi sereg oldalán vett részt, de gyanús viselkedése miatt I. Ferdinánd elfogatta, és Bécsben tartotta fogva évekig.

³³ BESSENYEI József (kiad.): *Enyingi Török Bálint okmánytára.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1994, 48, 65. irat.

³⁴ 1531–1532-ben sorra tartottak király nélküli országgyűléseket: 1531. március – Bélavár, 1532. január – Kenese, 1532. március – Berenhida.

1532-ben az oszmán sereg – I. János király támogatásának ürügyén – ismét útnak indult Bécs elfoglalására a Dráva és a Balaton közötti úton. A hadak Zalavár kivételével a környéket felégették, sőt Choron András októberi jelentése szerint Sümeg és Devecser várát hétszer támadták meg, de Veszprémet elkerülték.³⁵ Nem úgy 1533 novemberében, amikor a törökök elfoglalták Veszprémet, Sümegyet és Tihanyt a püspöktől.³⁶ A János-pártiak 1537-ig tudták kézben tartani a veszprémi püspöki várat, Sümegyet és Pápát, amikor azok ismét I. Ferdinánd kezére kerültek. 1536-ban ugyanis Enyingi Török Bálint³⁷ átpártolt I. János királyhoz, aki ezért megkapta Pápa várát, és Veszprémet is az őrizetére bízta. Ám 1537. október 14-én a nagyúr veszprémi kapitánya átadta a várat a Habsburg-párti ostromlóknak, majd Sümeg is a kezükre került.³⁸ Így Kecseti Márton Ferdinánd királytól kérte, hogy a veszprémi püspökségről és a tihanyi apátságról állítson ki számára adománylevelet, valamint engedje meg, hogy a vármegyei adót a vár megerősítésére és fenntartására fordíthassa.³⁹ Azonban a püspök nemcsak a megyei adót fordította a vár fenntartására vagy éppen saját maga javára, hanem a győri káptalan és a veszprémi apácák javait is elfoglalta, legalábbis a királynak ez ügyben is intézkednie kellett.⁴⁰ Ferdinánd most már jelentősen megerősítette Veszprémet; 600 spanyol zsoldost küldött a várba, amelyre a káptalan emberei a következőképpen reagáltak; „[...] Veszprém faluhoz hasonlít, amelyben a mostanában lerombolt káptalani épületeken kívül alig van harmincnyszáz ház, ha ugyan ezeket a sárból készült és szalmafedelű helyiségeket háznak lehet nevezni. S a spanyol hadak erre a szűk, szoros és nyomorúságos helyre jöttek. Vagy ezeknek kell elmenniük, vagy a káptalan lesz kénytelen jobbágyostul megszökni.”⁴¹ A katonákat a veszprémi apácák birtokaiba is beszállásolták, amelyről a királynak ismét tiltó parancsot kellett küldenie a püspökhöz, megírván, hogy azokat inkább védelmezni kell, nem pedig bántalmazni.⁴² Ám Ferdinánd híveit és zsoldosait sem faragták más fából, mint János király embereit: 1538 januárjában Kecseti sümegi várának katonáival foglaltatta el a másik király pártján álló Pethő Antal várát, Tátikát, és az abban őrzött környékbeli – a szentléleki (pálos), keszthelyi (ferences), segesdi (ferences) és örményesi (örvényesi, pálos) – kolostorok kincseit, mintegy 100 ezer forint értékben elvitték.⁴³

³⁵ VERESS D. 1983, 32.

³⁶ 1533. november 11-én került sor a végső ostromra. Vö.: SZILÁGYI Sándor (kiad.): *Kechety (Kecseti) Márton veszprémi püspök diáriuma*. = *Történelmi Tár*, VI. köt., MTA, Pest, 1859, 83.

³⁷ Enyingi Török Bálint (1502/1503–1550): pályáját a Hunyadiak hűbéreseként kezdte, majd Nándorfehérvár vesztekor ő volt a vár bánja. Mohács után János király pártjára állt, majd elpártolt tőle. A Dunántúlon ő lett a legnagyobb birtokos részben átpártolásával, részben rablással, hatalmaskodással. 1540-ben, János király halálakor a János-párt legfőbb vezetője volt. Buda megszállásakor beteljesült a sorsa: I. Szulejmán (1520–1560) Isztambulba hurcolta, és a Héttoronyban halt meg. Életéről lásd részletesen: BESSENYEI 1994.

³⁸ VERESS D. 1983, 34–35.

³⁹ Kecseti Márton levele az uralkodóhoz, kelet nélkül, [1537]. In BUNYITAY Vince – RAPAICS Rajmund – KARÁCSONYI János: *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás történetéből 1535–1541*. III. köt., Szent István Társulat, Budapest, 1906, 222. sz., 218.

⁴⁰ Ferdinánd király levele a veszprémi püspökhöz, Linz, 1538. július 14. In BUNYITAY – RAPAICS – KARÁCSONYI 1906, 287. sz., 274.

⁴¹ A veszprémi káptalan levele I. Ferdinándhoz. É. n. [1538]. In BUNYITAY – RAPAICS – KARÁCSONYI 2006, 334. sz., 317–318. Idézi még: VERESS D. 1983, 36.

⁴² I. Ferdinánd király levele a veszprémi püspökhöz, Steier, 1538. aug. 21. In BUNYITAY – RAPAICS – KARÁCSONYI 2006, 305. sz., 288.

⁴³ Kechety diáriuma, 84. Idézi még: Veress 1983. 35.

A Bakonyban lévő Ferdinánd-párti és Szapolyai-párti várak között a harcok továbbra sem szűntek meg⁴⁴ és mindaddig tartottak, amíg a törökök Buda várát meg nem szállták. Ekkor a János-pártiak nagy része felocsúdott – Török Bálint az isztambuli Héttorony foglya lett –, és a Duna és a Balaton közti várakat mind a Habsburg uralkodó kezébe adták, hogy azok majd egységes védelmi rendszerbe fonódjanak Nyugat-Magyarország és az osztrák örökös tartományok védelmére.

Az 1543–44. évi oszmán hadjáratban a Dél-Dunántúl gyakorlatilag elesett, sőt a Budát körülölelő várak is erre a sorsra jutottak. Kecseti Márton királyi parancsot kapott a vár védelmére; ekkor 50 márka súlyú (12,275 kg)⁴⁵ kincset, nemkülönben a veszprémi káptalan ugyanennyit zálogosított el az ellenállás megszervezéséhez.⁴⁶ Azonban a Pápa ostroma alól elvonuló török-tatár hadak a Győrben gyülekező magyar lovasságtól súlyos vereséget szenvedtek, így Veszprémet messze elkerülték.⁴⁷

A királyi hatalom az 1540-es évek végén megkezdte a végvárak állandó, fizetett zsoldosokkal való feltöltését, amelyhez a jobbágyokat külön megadóztatták. Azonban ez a katonaság csupán csekély létszámú volt: Veszprémben 100 gyalogos és 32 lovas állomásozott, hiszen a Győrből oda kiutalt 150 huszár és 100 puskás gyalog sosem érkezett meg.⁴⁸ Ezért a várak nem nélkülözhatték a környék nemességéből és a telekkatonaságból rekrutálódott őrséget, hiszen a török erők állandóan portyáztak, támadtak.

Mivel 1552 tavaszán a veszprémi hajdúk a Székesfehérvár felé tartó Hamza székesfehérvári szandzsákbég csapatát súlyosan megverték, Khádím Ali budai pasa⁴⁹ bosszúból a súlyosan megsebesült és fogva tartott barátjáért – még az oszmán birodalmi sereg megérkezése előtt – megkezdte Veszprém ostromát.⁵⁰ Mind Istvánffy Miklós, mind Pecsevi Ibrahim indítékként ezt nevezte meg, de nyilvánvaló, hogy ténylegesen az 1549-ben megkötött nyírbátori szerződés nyomán 1551-ben Fráter György és I. Ferdinánd által életbe lépett országegyesítést kellett megakadályoznia a szultánnak.⁵¹ A Porta ura „*Szultán Szulimán találmányát*”, Erdélyt nem hagyhatta legfőbb ellenfele, a Habsburg uralkodó kezén, és bosszúhadjáratként már 1551 őszén elindított egy hadműveletet, amely beletorkollott az 1552. évi hadjáratba. Ez a hadjárat harapta ki a legnagyobb részt a Magyar Királyság testéből. Természetesen Khádím Ali harckészségét fokozhatta a bosszúvágy is, miként a dicsőséges hadjárat megkezdéséért járó elismerés elnyerése is. Veszprém megszállása pedig egyet jelentett azzal, hogy az oszmán hódoltság már a Balaton fölé került: egyre közelebb jutott Komáromhoz, sőt a birodalom fővárosához.

⁴⁴ Veszprém, Sümeg és Tihany Ferdinánd kezén, ám Pápa, Bakonyújvár és Palota várai ekkor a János-pártiak birtokában voltak.

⁴⁵ Márka: német eredetű súlymérték, 0,2455 kg. BOGDÁN István: *Magyarországi űr- súly- térfogat- súly- és darabmértékek 1874-ig.* (Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltár- és történeti forrástudományok 7.). MOL Kiadványai IV., Budapest, 1991, 50.

⁴⁶ A kincsek zálogként Devecseri Choron András sümegi várnagyhoz kerültek. VERESS D. 1983, 44.

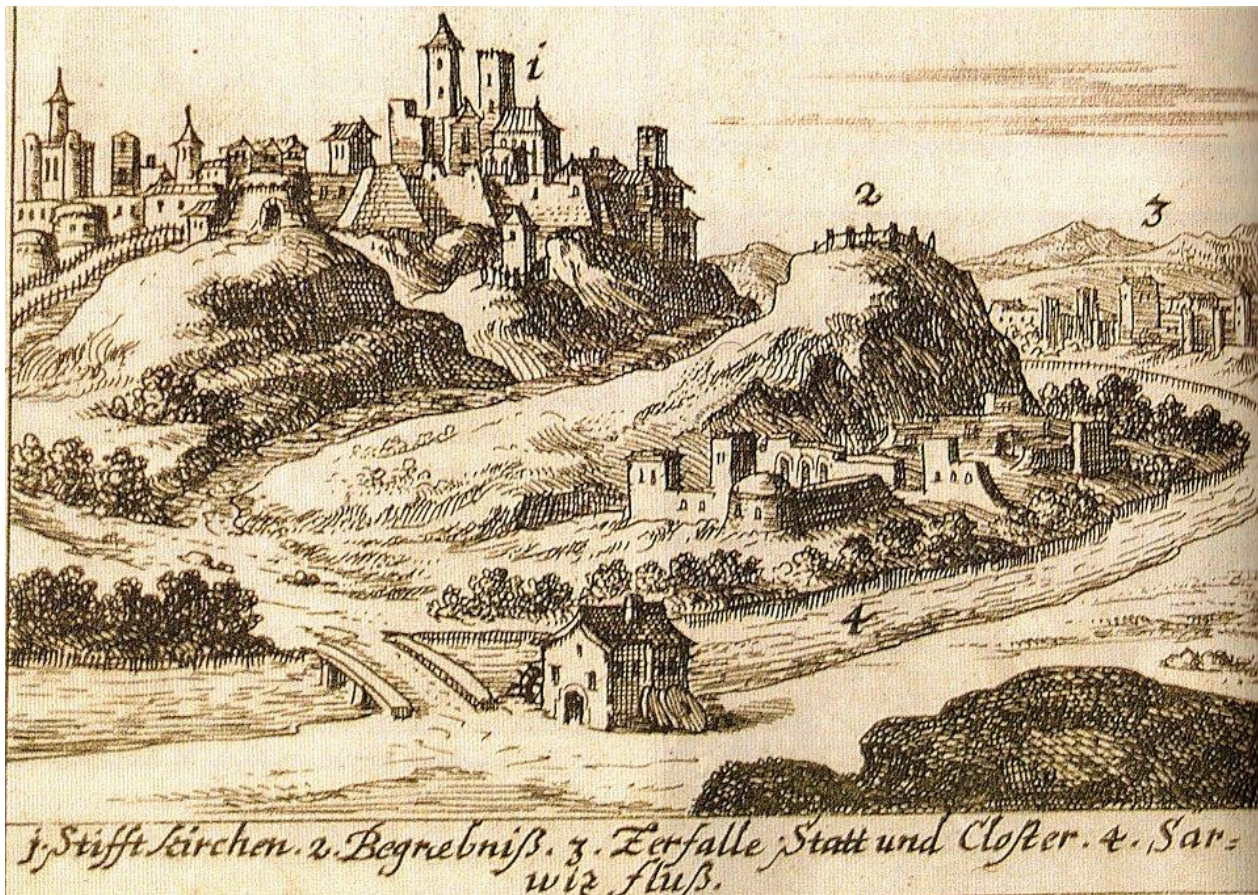
⁴⁷ VERESS D. 1983, 46.

⁴⁸ VERESS D. 1983, 54, 56.; Erdélyi Gyula szerint Veszprémben ekkor nem 100, hanem 200 gyalogos állomásozott. Vö. ERDÉLYI 1913, 24.

⁴⁹ Khádím (Chadim) Ali budai pasa posztját 1551–1553, majd 1556–1557 között viselte. GÉVAY Antal: *A budai pasák.* Strauss Antal özvegye, Bécsben, 1841, 7–8.

⁵⁰ Az ostrom 1552. május 26-án kezdődött meg. (ERDÉLYI 1913, 25.) Veress szerint a török erők a várat május 20-án zárták körül. VERESS D. 1983, 59.

⁵¹ Erről lásd még újabban: BAGI Zoltán Péter: *Veszprém eleste és visszafoglalása (1552–1566).* = *Veszprémi Szemle* 2023, 2., 5–30.

4. kép: A veszprémi vár a XVII. században (Georg Krewitz, 1685)

Khádim Ali szándékáról sokféle, egymásnak ellentmondó hírek is keringtek, de május utolsó napjaiban már Bécsben is tisztában voltak azzal, hogy a pasa nem Hont és Nógrád vármegyék váraira, hanem a Dunántúlon fog támadni. A király öccse, Miksa főherceg május 27-én Erasmus von Teufel⁵² fővezért, majd Sforza Pallavicini⁵³ is tájékoztatta Veszprém megtámadásának szándékáról, ekkor azonban már késő volt, a pasa körüljárta Veszprémet.⁵⁴ A főherceg utasította a győri parancsnokot, Königsberget,⁵⁵ hogy az ott állomásozó királyi sereggel mentse fel a várat, mert „a Magyar Királyságnak és nekik is Veszprémen múlik minden”.⁵⁶

Forgách Ferenc váradi püspök, a korszak krónikása ekként írta le a körülményeket: „Paksi János veszprémi kapitány Ferdinándhoz távozott, hogy segítséget és pénzbeli támogatást kérjen,

⁵² Erasmus von Teufel (Teuffel) (?–1552, Konstantinápoly): I. Ferdinánd király és császár hadvezére. Részt vett Bécs első ostromának védelmében, majd az 1552. évi hadjáratban. 1552 augusztusában, az Eger ostroma előtt lezajlott palásti csatában súlyos vereséget szenvedett, elfogták, Konstantinápolyba hurcolták, majd kivégezték.

⁵³ Sforza Pallavicini (?–1585): híres lombardiai család sarja, olasz condottiere. Giambattista Castaldo hadvezérrel 1551-ben részt vett Erdély Habsburg megszállásában, valamint Castaldo utasítására Fráter György kormányzó, bíboros-érsek meggyilkolásában. 1552-ben ő is harcolt a palásti ütközetben, őt is elfogták, Konstantinápolyba hurcolták, de hat év múlva kiszabadult a Héttoronyból.

⁵⁴ SZÁNTÓ Imre: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, 97.; BAGI 2023, 11.

⁵⁵ Ehrenreich von Königsberg (1503–1560): osztrák főnemes, császári hadvezér.

⁵⁶ BAGI 2023, 12.

és közben őrsegül csak néhány gyalogost és rendezetlen paraszttömeget hagyott hátra.⁵⁷ Istvánffy Miklós Forgách kéziratához a következő megjegyzést fűzte: „nem a királyhoz, hanem a feleségéhez ment el, (amiért)... kötelet érdemelt volna.”⁵⁸ Mindenesetre a katonák között állandó verekedés, nagyfokú fegyelmetlenség és fizetlenség uralkodott, és Paksi helyettese, Vas Mihály – Istvánffy szerint „aljas ember” – be sem engedte az új parancsnokot, Pethő Pétert.⁵⁹ Ilyen körülmények között a fontos végvárrá vált püspöki székhelynek esélye sem volt a török haderőnek ellenállni, csupán akkor, ha a várat a királyi sereg ténylegesen felmentette volna – erről azonban csak levelezés folyt. A Győr mellett állomásozó királyi hadhoz nem csatlakozott elég erő, a hadszerben is hiány volt, sőt hatásköri civódások is hátráltatták a fellépést, így a sereg csupán Bécs és Alsó-Ausztria védelmét tartotta szem előtt.⁶⁰ Annyi történt, hogy a lövöldi (városlódi) kolostorba 50 huszárt és 100 darabontot küldtek, majd később újabb 200 katonát.⁶¹

Tinódi Lantos Sebestyén ekként örökítette meg a vár megszállását:

„...Ez Beszperin vára szép püspekség vala,
Az Balatom mellett merő kövön vala,
Az jó Paksi János ott főhadnagy vala,
De az megszálláskor királ felé ment vala.
Ezen Ali basa nagy örömbe vala,”⁶²

Az ostromlott veszprémi várban a hajdúk fellázadtak, és elkezdtek kiszökdösni a törökökhöz, akik viszont nem dezertőrökként fogadták őket, hanem kínzások közepette megölték. Az őrseg maradáka végül június 2-án vagy 3-án⁶³ szabad elvonulás feltétele mellett feladta a várat, ám nagy részüket a török lovasság lekasabolta, másokat fogságba ejtett. Így esett el dicstelenül az egykori magyar királynék városa. Ezt követte Devecser is, miközben a környéken tizenöt falut pusztított el az ellenség.⁶⁴

⁵⁷ FORGÁCH Ferenc: *Emlékirat Magyarország állapotáról*. Ford.: BORZSÁK István. In KULCSÁR Péter (kiad.): *Humanista történetírók*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1977, 567–1039, 608–609.

⁵⁸ Istvánffy Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2., 13–24. könyv. Sajtó alá rend.: BENITS Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 2023, 181–182.

⁵⁹ SZÁNTÓ 1985, 98.

⁶⁰ BAGI 2023, 15.

⁶¹ VERESS D. 1983, 62.

⁶² TINÓDI Sebestyén: *Budai Ali Basa históriája*. In *Krónika, 1554*. Sajtó alá rend.: SUGÁR István, bev.: SZAKÁLY Ferenc. (Bibliotheca Historica), Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984, 199.

⁶³ Szántó Imre 1552. június 1-jére teszi Veszprém elestét. SZÁNTÓ 1985, 99.

⁶⁴ Veszprém megszállása után a törökök számos pusztítást hajtottak végre a környéken. Erről lásd részletesen: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *A magyar királynék városában, Veszprémben a török az úr...* In *Regina Gisela: Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Sajtó alá rend.: PROKOPP Mária. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 131–141, különösen: 134–140.

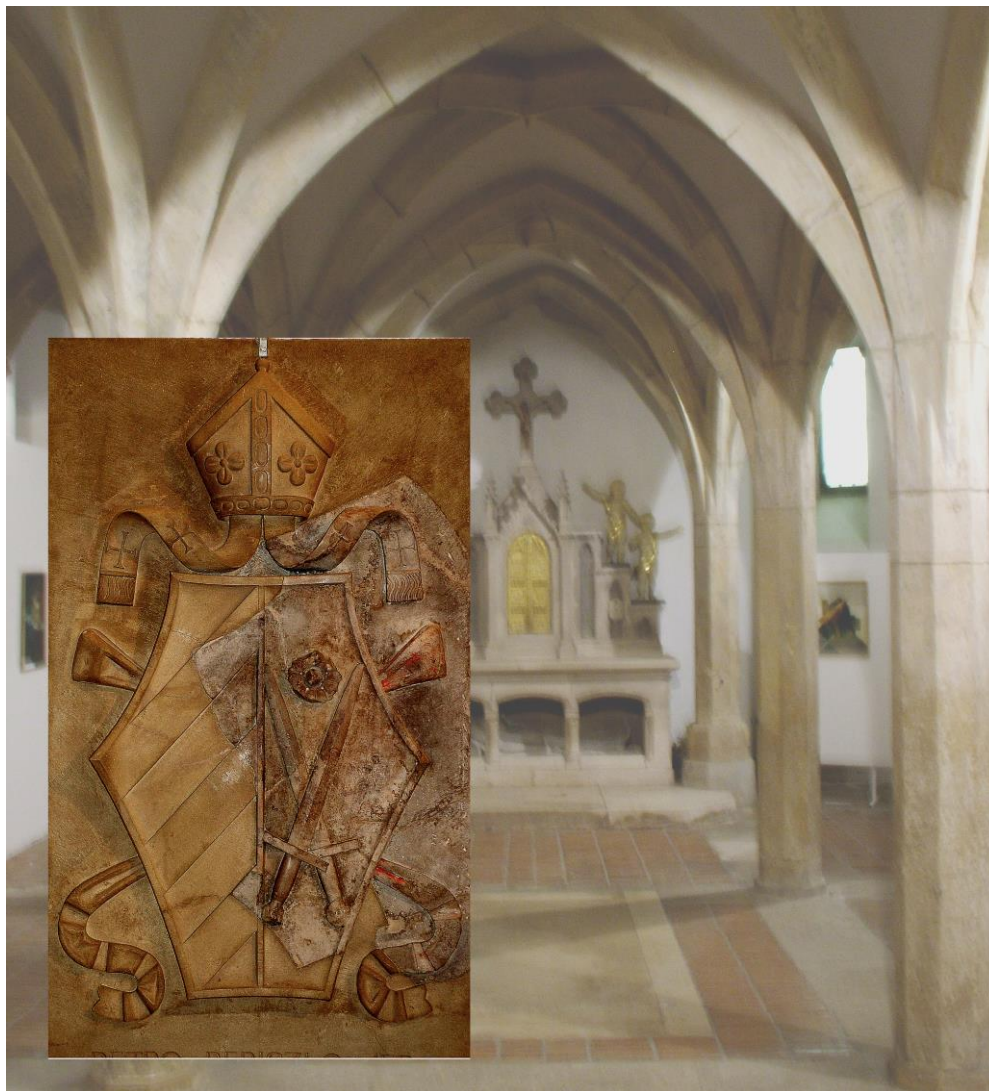

5. kép: Niklas Stör: Török portyázók rabszíjra fűzött foglyokat visznek, 1530

A veszprémi püspök néhány nappal a vár eleste után kétségbeesett levelet írt a királynak, hogy mivel a törökök tűzzel-vassal pusztítják Sümeg környékét, küldjön 100 lovat és 100 gyalogot, mert ha elesik a vár, az ellenség nem áll meg Stájerországig.⁶⁵

⁶⁵ VERESS D. 1983, 62.

Veszprém városa az ostrom során majdnem teljesen elpusztult, csupán a székesegyház szentélye, az altemplom és a püspökház mellett lévő kápolnácska maradt épségben.⁶⁶ A vitéz Beriszló Péter⁶⁷ püspök sírhelyét is kifosztották.⁶⁸

6. kép: Beriszló Péter veszprémi püspök sírköve a székesegyház altemplomában

⁶⁶ ERDÉLYI 1913, 42.; J. ÚJVÁRY 2023, 135.

⁶⁷ Graborjai Beriszló Péter (1475–1520): a dalmáciai Trau városában született horvát eredetű patríciuscsaládban. Váradai Péter kalocsai érsek híres humanista udvarában nevelkedett. A ranglétrán gyorsan emelkedett, a Magyar Királyi Tanács tagja lett, titkáráként többször járt követ gyanánt külföldön. 1512-től veszprémi megyéspüspök, 1513-tól horvát-szlavón bán és királyi kincstartó. Auránai perjel, Zengg várának kapitánya. A törökök ellen vitézül harcolt, ellenük többször nyert csatát, miként Dubicánál is, míg 1520. május 20-án, a Korenica-pataknál az ellenség törbe csalta, és csapatát bekerítve hősi halált halt. KUBINYI András: *Beriszló Péter és budai szereplése*. In GEREVICH László (szerk.): *Budapest Régiségei 20*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 125–136.; DIÓS István, VICZIÁN János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon* (MKL). Szent István Társulat, Budapest, 1993.

<https://lexikon.katolikus.hu/B/Beriszl%C3%B3.html>. Beriszló haláláról lásd még: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *A Pálffyak hősi halottjai a 16. századi törökellenes harcokban*. In KORDÉ Zoltán – TÓTH Hajnalka, (szerk.): „...*ugy irhassak mint volt*”. *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Sándor László tiszteletére*. (Fontes et libri tanulmányok / Studies, SZTE BTK). Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék, Szeged, 2024, 125–141.

⁶⁸ ERDÉLYI 1913. 2.; <https://lexikon.katolikus.hu/B/Beriszl%C3%B3.html>. Letöltés: 2026. jan. 8.

Nagyon súlyos veszteség érte a magyar végvárrendszert azzal, hogy a törökök a Balaton fölé kerültek. Nem véletlenül igyekezett a keresztény vezetés azt visszaszerezni, amely 1566-ban sikerült is. Majd a tizenöt éves háború (1591–1606) magyarországi nyitányaként, 1593-ban ismét az ellenség kezére kerül, sőt a következő évben Győr is elesik, de 1598-ban mindkét fővár megszabadul a félholdas zászló uralmától.

Veszprém tehát a törökök szemében is kiemelt határvár lett. Nem telepítettek ide túl sok katonát, hiszen Székesfehérvár biztos támasz volt a hátukban, de a csapatnemek arányát ennek megfelelően alakították; a portyák és a királyságbeli adóztatás főszereplői, a lovasok 60 százalékos arányt képviseltek.⁶⁹ Az első zsoldlistán 113 műsztahfiz (elit várvédő gyalogos), 29 topcsi (tüzér) és 202 fárisz (lovas) szerepel. Nincsenek jegyzékbe véve, de feltehetőleg voltak a várban műszellemek (adómentes katonaparasztkok), továbbá napi zsoldért vagy adóelengedésért harcoló rác lovasok, ún. martalócok – miként a század végéről van is róluk adat.⁷⁰

Veszprém eleste után a keresztények a környék várait megerősítették és hadiszerekkel látták el: a lövöldi (városlódi) kolostort⁷¹ – miként már fentebb utaltam rá –, majd Nagyvázsont⁷² és Cseszneket is, és természetesen Győrt és Komáromot.⁷³ Erre szükség is volt, mert a veszprémi török bég megüzente a pápai kapitánynak, hogy a várban akar telelni.⁷⁴

1553–55-ben a törökök számos várfoglalási kísérletet hajtottak végre: Palotát, Tihanyt és Csobáncot, majd Pápát ugyan sikerült megvédeni, de Vázsony elesett.⁷⁵ Palotára és Tihanyra különösen fáj a foguk, mivel a két magyar végvár miatt nehéz volt az összeköttetés Veszprém és Fehérvár között.

A várháborúk korszaka folytatódott 1566-ban is, hiszen I. Szulejmán mindenképpen meg akarta tartani Erdélyt és „királyát”, János Zsigmondot (1540–1571) vazallításában, aki már majdnem megegyezett I. Miksa magyar királlyal (1564–1576) – ezt semmiképpen nem engedhette meg. Egyébként is, a Magyar Királyságban még két, az oszmán hódoltságban messzire benyúló, keresztény kézen lévő nagy vár és vártartomány állt: Szigetvár és Gyula, amiket el kellett foglalni. Arszlán budai pasa⁷⁶ még a szultáni hadak megérkezése előtt el

⁶⁹ HEGYI Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. (História), MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2007. II., 1023.

⁷⁰ HEGYI 2007. II., 1023–1029.

⁷¹ Lövöldi karthauzi kolostor: Városlőd mellett Nagy Lajos király (1342–1382) alapította, hatalmas birtokaik voltak. A török időkben megerősítették, 1554-ben azonban az ellenség elpusztította.

⁷² I. Ferdinánd király levele Matthias Fuchsnek, Bécs, 1552. július 5. (A király utasítja a magyarországi hadi fizetőmestert, hogy mustrálja meg Horváth Péter és Gáspár, valamint Gyulaffy László 50 gyalogját és 20 lovasát a vázsontyói várban és egy havi zsoldot fizessen ki nekik.) In SARUSI KISS Béla: *A bécsi Udvari Kamarai Levéltár Gedenkbücher Österreich magyar vonatkozású iratainak regesztái*. = *Fons* (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok), XVI. (2009), 1. sz., 65–144, 85.

⁷³ Az Udvari Kamara utasítása Hans Ungnadnak és Max Leissernek, Bécs, 1552. augusztus 20. (Utasítás Bécsből, hogy Passbrief és minden hadifelszerelés menjen Magyaróvra, majd onnan hajóval Komáromba, és minden vámmentes legyen.); Az Udvari Kamara utasítása: hadiszereket kell Győrben és Komáromban hagyni. Ebersdorf, 1552. október 3. stb. In SARUSI KISS 2009, 91, 102.

⁷⁴ A levelet idézi: VERESS D. 1983, 62.

⁷⁵ A Vázsonytól nem messze fekvő Hegyesd várát a törökök 1561 áprilisában foglalták el, azonban egy évvel később ismételen keresztény kézbe került.

⁷⁶ Arszlán budai pasa hivatalát 1565–1566 között viselte, míg meg nem fojtották. GÉVAY 1841, 10.

akarta foglalni Várpalotát.⁷⁷ Az ostrom közepette azonban Thury György⁷⁸ palotai várkapitány sürgető levelére a győri császári-királyi táborból megindult a felmentő sereg.⁷⁹ Mire odaértek, a pasa, megrettenve a közelgő hadtól, gyorsan elvonult. Ekkor Eck von Salm⁸⁰ generális haditanácsot tartott: Thury György, Gyulaffy László⁸¹ és Enyingi Török Ferenc⁸² pápai kapitány javaslatára a közeli Veszprém visszafoglalása mellett döntöttek. Ezt a döntést erősítette meg az a kémjelentés is, miszerint a veszprémi törökök egy része, 200 katona éppen portyázik, és alig maradt őrség a várban.⁸³

7. kép: I. Miksa, Schwendi Lázár és Gyulaffy László. Korabeli metszet

1566. június 30-án megindult az ostrom. A vár déli végén lévő főkapun át, miután berobbantották, elsőként a Gyulaffy László parancsnoksága alatt álló tihanyi hajdúk rohamoztak: megkezdődött a gyilkos harc, amely a korabeli jelentések szerint tizenhárom órán át tartott. A beözönlő magyar gyalogság olyan erővel taszította meg az egyébként vitézül védekező törököket, hogy azok nem tudtak bemenedekülni a belső várba. A fontos eseményről

⁷⁷ A török erők 1566. június 5-én zárták körül a várat. Vö.: *Istvánffy Miklós* 2003, 392.

⁷⁸ Thury György (kb. 1519–1571): híres végvári vitéz, várkapitány. 1556-ban Léva kapitánya, majd Bars vármegye főispánja. Híres bajvívóként és várpalotai várkapitányként nevét rettegték a törökök. 1567-től Kanizsa várának kapitánya lett. 1571-ben, Orosztonynál 150 fős csapatával a törökök törbe csalták és megölték.

⁷⁹ *Istvánffy Miklós* 2003, 391–394.; FORGÁCH 1977, 844–845.; VERESS D. 1983, 96.

⁸⁰ Eck (Egido) von Salm, gróf: osztrák császári hadvezér. 1563-ban a magyar országgyűlés honfiúsította.

⁸¹ Gyulaffy László (1520 kb.–1579): dunántúli birtokos nemesi család sarja, híres vitéz. Szigetvárott, Devecserben, Győrben, Tihanyban, Csobáncon szolgált lovas hadnagyként, illetve várkapitányként. 1568-ban Erdélybe költözött és János Zsigmondot szolgált.

⁸² Enyingi Török Ferenc (?– 1570 előtt): a hatalmas enyingi Török Bálint fia, dunántúli nagybirtokos. Híres törökverő vitéz, várkapitány.

⁸³ *Istvánffy*, 2003, 394.; Vö.: VERESS D. 1983, 97.

a kortárs krónikások, mind Forgách Ferenc, mind Istvánffy részletesen beszámolt: „[...] *elsőnek Gyulaffy László rontott be embereivel a kapun, és tüzes csóvákat vetett a tetőkre; rövidesen behatoltak a németek is; ugyanakkor véletlenül felrobbant a lőpor is. Gyilkolás és tűzvész keveredik mindenhol; rengeteg törököt levágnak. De a katonák fosztogatni kezdenek; miközben a németek el akarják ragadni a zsákmányt, az ellenszegülő magyarok közül sokan ott vesznek. Az a vár, amely méltó volt a nagy és gazdag püspökséghez, egyetlen nap leforgása alatt a tűzvész örvényében a földig pusztult.*⁸⁴ Istvánffy is részletezte a szörnyű pusztulást: „[...] *A kiváló művű templom, mely cseréppel volt fedve, s a földalatti kripta, melyet Szent István, az első király építtetett, továbbá a nagyon magas harangtorony, melyeket pedig a törökök kijavítva és újra fedve, sok éven át épésben megőriztek, szinte pillanatok alatt leégett.*”⁸⁵

Ez alatt Szülejmán szultán Szigetvár felé menetelt seregével, melyet augusztus legelején körbezárt – a védők sorsa 1566. szeptember 7-én teljesedett be...

Vitány, Tata és Gesztes, de leginkább Veszprém várak elvesztésébe a törökök semmiképpen nem akartak belenyugodni. Veszprémet 1567-ben, majd 1568-ban is megkísérelték visszaszerezni, eredménytelenül. A falvak egy része felszabadult a török adózás alól. A budai pasának egyik, 1574-ben írt levele értelmében, mióta Veszprém keresztény kézre került, a fehérvári szandzsákhoz tartozó százötven falu nem akarja az adót megfizetni.⁸⁶ De mivel 1568-ban, Drinápolyban a felek békét kötöttek, nagyobb várostromra nem került sor, azonban sok-sok portyára, csetepatéra igen.

1575-ben Szokollu Musztafa budai pasa azzal a hallatlan javaslattal állt elő a császár és magyar király felé, hogy Veszprémet, Palotát és Tatát – mivel „*semmi hasznára Fölségednek nincsenek*” – romboltassa le.⁸⁷ Forgách históriája szerint a török kérés nem is volt olyan légből kapott. Ugyanis a bécsi udvarban valóban szóba került az erősség lerombolása, melyhez a következőkkel érveltek: a vár a hegy tetején helyezkedik el, és nincsen árka, amely az ellenség rohamait fel tudná tartóztatni. Végül a várat mégis inkább megerősítették.⁸⁸

1593-ban az oszmán hadüzenet igen későn érkezett meg Bécsbe. A török főerők szokatlanul későn indultak útnak: csupán szeptember 27-én keltek át az eszéki hídon, ám ez nem akadályozta meg őket abban, hogy tervük szerint a Bécs felé felvezető várakat, Veszprémet és Palotát megvegyék. Az 50 ezer fős török haderő 30 ágyúval október 3-án körülvárta Veszprémet.⁸⁹ Ferdinand von Hardegg⁹⁰ erősítésképpen 400 német gyalogot és tekintélyes mennyiségű élelmiszert küldött a várba. „*A törökök két kecskeméti polgárt küldtek a*

⁸⁴ FORGÁCH, 1977, 845. Idézi még: VERESS D. 1983, 98.

⁸⁵ Istvánffy, 2003, 394.

⁸⁶ Musztafa basa (pasa) levele Miksa császárhoz. Buda, 1574. szept. 7. In TAKÁTS Sándor – ECKHART Ferenc – SZEKFŰ Gyula: *A budai pasák magyar nyelvű levelezése. I. k. 1553–1589.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1915, 65. sz., 68–70. A levélre hivatkozik még: VERESS D. 1983, 111.

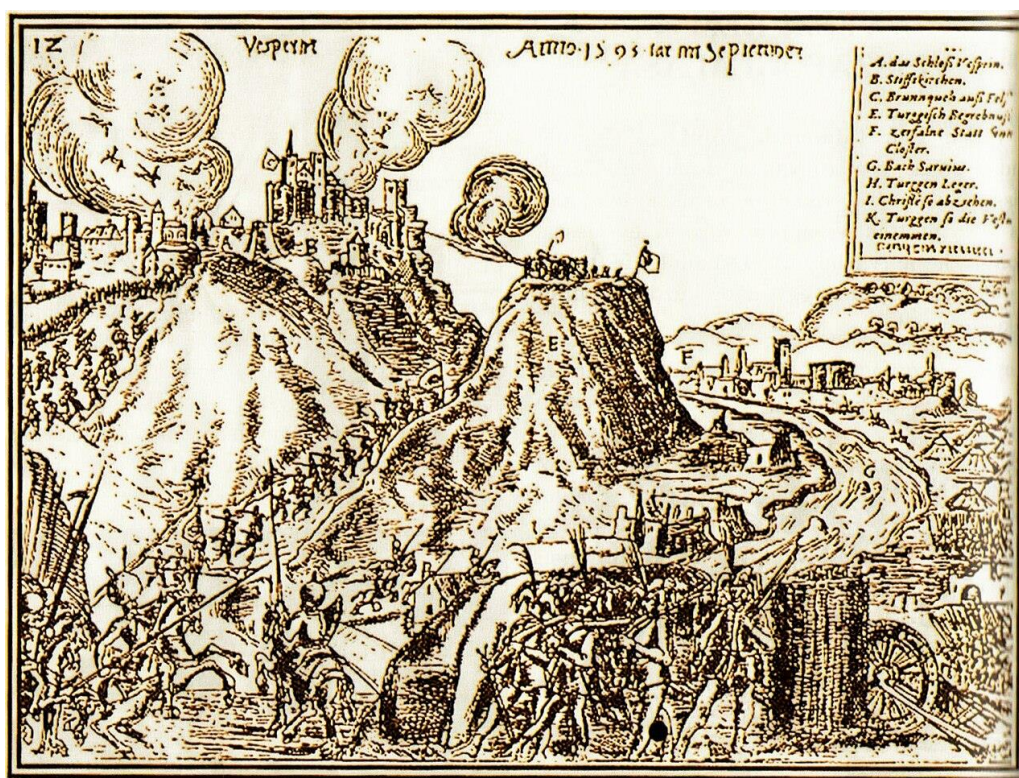
⁸⁷ Musztafa budai basa (pasa) levele Miksa császárhoz, Buda, 1575. jan. 15. In TAKÁTS – ECKHART – SZEKFŰ 2015, 67. sz., 71–72.

⁸⁸ Forgách históriáját idézi: VERESS D. 1983, 112.

⁸⁹ VERESS D. 1983, 137–140.

⁹⁰ Ferdinand von Hardegg: Győr várának kapitánya. A király az oszmán fősereg érkezésének hírére 1593 októberében főparancsnokká nevezte ki. 1593 novemberében Pákozdnál vereséget mért Haszan budai pasára, ennek ellenére a királyi csapatok nem folytatták Székesfehérvár ostromát. 1594-ben Hardegg gróf két és fél hónapig védte Győr várát, de mivel a császári-királyi csapatok nem mentették fel az ostrom alól, feladta az erődítményt. Tettéért a bécsi Hadbíróóság elítélte, és lefejezték.

várkapuhoz, akik [...] szóval biztatták az ostromlottakat megadásra. Ha ezt megteszik, mielőtt ágyúkkal lőnék a várat, sértetlenül elvonulhatnak övéikhez. A kapitány utasítására azt válaszolták, hogy inkább áldozzák életüket, mintsem hogy gyalázatosan megszegjék Istennek és császáruknak adott hitüket.”⁹¹ Ezután a Székesfehérvárról megérkezett két hatalmas ágyú szünet nélkül lőtte a várfalakat. Ennek következtében az épületek és a kaputorony október 6-án már lángokban állt. Az éj leple alatt a 600 magyar és 400 német katona Fernando Samaria de Specie Casa kapitánnyal az élen sikeresen kitört, ám a törökök rájuk csaptak, és csak kevesen menekültek meg közülük.⁹² Veszprém után Palota is elesett, és ennek hírére Devecser, Vázsony és Tihany váraiból megszökött a csekély őrség – az észak-dunántúli magyar védelmi vonal összeomlott, és nyitva állt az út Pápa, Tata, Szentmárton és a fővár, Győr felé.⁹³ Az oszmánok ismét diadalmaskodtak, a várak ormain félholdas zászlók lengedeztek.

8. kép: Veszprém török ostroma 1593-ban. Zimmermann metszete

1598-ban bekövetkezett a fordulat, a keresztény sereg óriási győzelmeket aratott: a már előző évben felszabadult Pápa után keresztény kézre került Győr, Tata, Gesztes, Csókakő, Vál, Palota, Veszprém és Nagyvázsony.⁹⁴ Veszprém török őrsége harc nélkül adta fel a várat.

⁹¹ *Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]*. Ford., kiad.: KULCSÁR Péter. (Bibliotheca Historica). Európa Könyvkiadó, Helikon Kiadó, Budapest, 1982, 103.; VERESS D. 1983, 140.

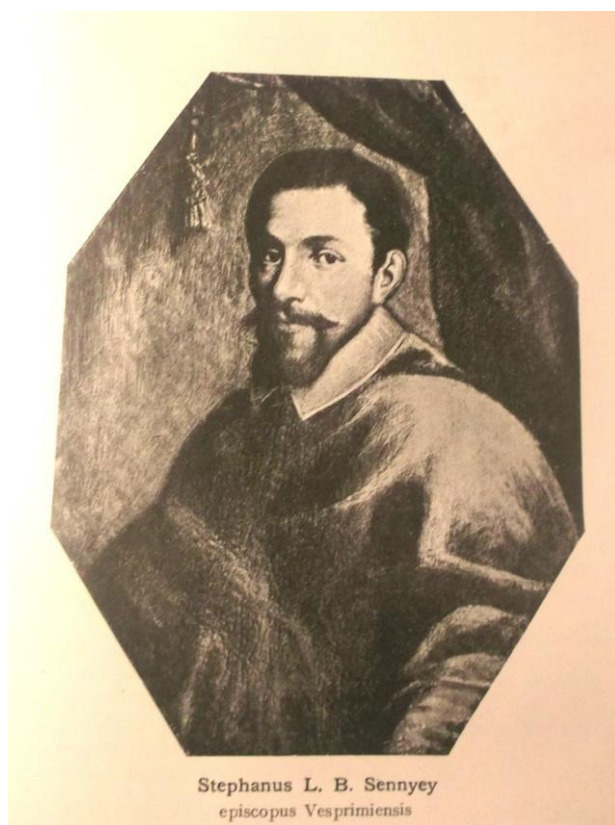
⁹² Veszprém és Palota elestéről részletesen ír Kjátib Cselebi Fezlikejében. Vö. *Kjátib Cselebi Fezlikejéből*. In *Török történetírók*. Kiad.: SZEKFÚ Gyula, ford. és jegyz.: KARÁCSON Imre. (Török-magyarkori Történeti Emlékek V., Török történetírók, III.), Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916, 200–388, 204–206.

⁹³ Tata, Szentmárton, Győr ostromáról török szemmel lásd: Kjátib Cselebi munkáját. *Kjátib Cselebi* 1916, 220–226.; Palota elfoglalásáról lásd: *Baranyai Decsi* 1982, 108–109.

⁹⁴ A keresztény győzelmekről, Győr visszafoglalásáról lásd: *Baranyai Decsi* 1982, 372–81.

Azonban a tizenöt éves háború még tovább húzódott, és mire befejeződött, az ország nagy része romokban hevert; az oszmán hadak a mezei csatákat – leszámítva a legfontosabbat, a mezőkeresztesit (1596) – ugyan elvesztették, ám mégis csupán erőegyensúly alakult ki a keresztény és a török fél között; elveszett Kanizsa és Eger hatalmas vártartományával, és az ország hadjárta területeire többnyire jellemző volt a Veszprém vármegyei adat; az egykoron 328 összeírt községből csupán 79 db (24%) volt lakott, illetve adóztatható.

A királynék egykori városa továbbra is végvárként funkcionált, de legalább keresztény kézen maradt. Régi földesúri, azaz a püspöki jog visszaállítása Sennyei István püspök⁹⁵ jelenlétében a székesegyházban, ünnepélyes keretek között megtörtént 1630. január 5-én. A püspöknek 10 000 forintért vissza kellett váltania a birtokokat, de az egykori püspöki palotában továbbra is a várkapitány lakott. A püspök csupán a székesegyház épületét kapta vissza, ám az romos állapotban volt, csak az altemplomot lehetett használni. Ő kezdte el a templom restaurálását és visszaállította a káptalant. Mivel a házakban a vár tisztjei laktak, a visszatérő néhány kanonok kénytelen volt házat vásárolni magának.⁹⁶

9. Kép: Sennyei István püspök arcképe

⁹⁵ Zsennyei, kissennyei Sennyei István báró (1580–1635: erdélyi származású, apja, Sennyei Pongrác a székelyek kapitánya, majd Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem (1588–1602) kancellárja. A bécsi jezsuitáknál, majd Rómában tanult, Pázmány Péter pártfogolta. 1623-tól váci megyéspüspök és kancellár. Diplomáciai küldetéseket is teljesített. 1626-tól veszprémi, 1630-tól győri megyéspüspök.

MKL, <https://lexikon.katolikus.hu/S/Sennyei.html>. Letöltés: 2026. jan. 10.

⁹⁶ VERESS D. 1983, 169.

Veszprém végvár jellege csak a török alóli felszabadító háborúk végén szűnt meg; 1701-ben – szinte elsőként – megkezdték a vár déli nagy („öreg”) kaputornyának lebontását, majd a székesegyház mögötti kiskapu tornyát és erődítményeit robbantották fel, hasonlóképpen a nyugati félköríves rondellát. A rombolást csupán a délnyugati sarokbástya, a déli hengeres alakú Vigyázótorny és egy-egy szakaszon a középkori várfal kerülte el. (Ezeket később bontották el.)⁹⁷ 1719-ben a középkori püspöki palotát is lerombolták.

Források és szakirodalom

BAGI 2023.

BAGI Zoltán Péter: *Veszprém eleste és visszafoglalása (1552–1566)*. = *Veszprémi Szemle* 2023, 2., 5–30.

Baranyai Decsi 1982.

Baranyai Decsi János *magyar históriája [1592–1598]*. Ford., kiad.: KULCSÁR Péter. (Bibliotheca Historica). Európa Könyvkiadó, Helikon Kiadó, Budapest, 1982.

BESSENYEI 1994.

BESSENYEI József (kiad.): *Enyingi Török Bálint okmánytára*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1994.

BOGDÁN 1991.

BOGDÁN István: *Magyarországi űr- súly- térfogat- súly- és darabmértékek 1874-ig*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltartan és történelmi forrástudományok 7.). MOL Kiadványai IV., Budapest, 1991.

BUNYITAY – RAPAICS – KARÁCSONYI 1904.

BUNYITAY Vince, RAPAICS Rajmund, KARÁCSONYI János (szerk., kiad.): *Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából. 1530–1534. II. köt.* Szent István Társulat, Budapest, 1904.

BUNYITAY – RAPAICS – KARÁCSONYI 1906.

BUNYITAY Vince – RAPAICS Rajmund – KARÁCSONYI János (szerk., kiad.): *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás történetéből 1535–1541. III. köt.* Szent István Társulat, Budapest, 1906.

DIÓS – VICZIÁN 1993.

DIÓS István, VICZIÁN János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon (MKL)*. Szent István Társulat, Budapest, 1993. (<https://lexikon.katolikus.hu/>)

EMBER 1946.

EMBER Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai). Budapest, „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, 1946.

⁹⁷ VERESS D. 1983, 231–232.

ERDÉLYI 1913.

ERDÉLYI Gyula: *Veszprém város története a török idők alatt*. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, 1913.

FAZEKAS 2007.

FAZEKAS István: *Szalaházy Tamás, egy Habsburg-hű főpap portréja*. = *Történelmi Szemle*, XLIX. (2007/1.), 19–34.

FORGÁCH 1997.

FORGÁCH Ferenc: *Emlékirat Magyarország állapotáról*. Ford.: BORZSÁK István. In KULCSÁR Péter (kiad.): *Humanista történetírók*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1977, 567–1039.

GÉVAY 1841.

GÉVAY Antal: *A budai pasák*. Strauss Antal özvegye, Bécsben, 1841.

HAJNIK 1888.

HAJNIK Imre: *Az örökös főispánság*. MTA, Budapest, 1888.

HEGYI 2007.

HEGYI Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. (História) MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2007. II. köt.

Istvánffy 2023.

Istvánffy Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2., 13–24. könyv. Sajtó alá rend.: BENITS Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 2023.

J. ÚJVÁRY 2023.

J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *A magyar királynék városában, Veszprémben a török az úr....* In *Regina Gisela: Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Sajtó alá rend.: PROKOPP Mária. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 131–141.

J. ÚJVÁRY 2024.

J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: *A Pálffyak hősi halottjai a 16. századi törökellenes harcokban*. In KORDÉ Zoltán – TÓTH Hajnalka, (szerk.): *„...ugy irhassak mint volt”. Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Sándor László tiszteletére*. (Fontes et libri tanulmányok / Studies, SZTE BTK). Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék, Szeged, 2024, 125–141.

Kjátib Cselebi 1916.

Kjátib Cselebi Fezlikejéből. In *Török történetírók*. Kiad.: SZEKFŰ Gyula, ford. és jegyz.: KARÁCSON Imre. (Török-magyarokori Történelmi Emlékek V., Török történetírók, III.), Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916, 200–388.

KREDICS – SOLYMOSI 1993.

KREDICS László – SOLYMOSI László: *A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. Urbarium Epsicopatium Vespremiensis Anno MCXXIV.* (Új Történelmi Tár, Fontes Minores), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.

KUBINYI 1963.

KUBINYI András: *Beriszló Péter és budai szereplése.* In GEREVICH László (szerk.): *Budapest Régiségei* 20. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 125–136.

SARUSSI KISS 2009.

SARUSSI KISS Béla: *A bécsi Udvari Kamarai Levéltár Gedenkbücher Österreich magyar vonatkozású iratainak regesztái.* = *Fons* (Forráskutatás és Történelmi Segédtudományok), XVI. (2009), 1. sz., 65–144.

SZÁNTÓ 1985.

SZÁNTÓ Imre: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.

BORDARICS 1976.

SZENTPÉTERY Imre (kiad.): *Brodarics históriája a mohácsi vésztől.* Lampel Róbert, Budapest, é. n. (utánnnyomás: 1976.)

Kechety 1859.

SZILÁGYI Sándor (kiad.): *Kechety (Kecseti) Márton veszprémi püspök diáriuma.* = *Történelmi Tár*, VI. köt., MTA, Pest, 1859.

TAKÁTS – SZEKFŰ – ECKHART 1915.

TAKÁTS Sándor – ECKHART Ferenc – SZEKFŰ Gyula (kiad.): *A budai pasák magyar nyelvű levelezése. I. k. 1553–1589.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1915.

TINÓDY 1984.

TINÓDI Sebestyén: *Budai Ali Basa históriája.* In *Krónika, 1554.* Sajtó alá rend.: SUGÁR István, bev.: SZAKÁLY Ferenc. (Bibliotheca Historica), Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.

VARGA 2001.a

VARGA Szabolcs: *A devecseri Choronok.* = *Fons* VIII. (2001), 3. sz. 259–310.

VARGA 2001.b.

VARGA Szabolcs: *Egy Mohács után felemelkedett nemesi család karrierjének kezdetei 1526–1541 között.* = *Sic itur ad Astra*, 12. (2001), 1–2. sz., 17–33.

VERESS D. Csaba: *Váarak a Bakonyban.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 1983.

Internetes hivatkozás

MKL <https://lexikon.katolikus.hu/>

Nagykapornak. <https://varlexikon.hu/nagykapornak>. Letöltés: 2022. június 26.

Képjegyzék

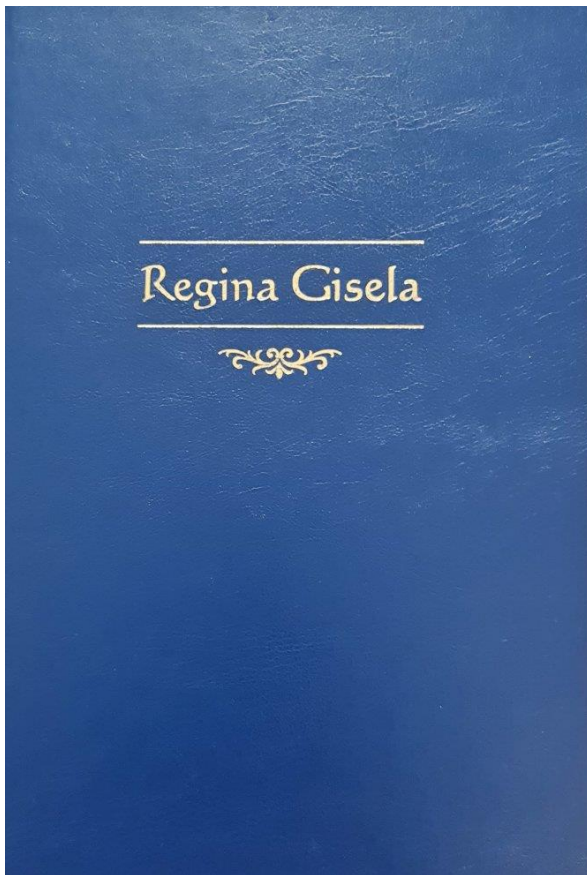
1. kép: Ispánky István szobra: Szent István és felesége, Gizella királyné, 1938. Veszprém.
Fotó: Thaler Tamás.
2. kép: Veszprém vármegye. Gönczy Pál térképe. Forrás: Wikimédia.
3. kép: Devecseri Choron András címerképe, 1523. MNL OL (forrás: Címerhatározó, Beriszló Péter sírköve a veszprémi Szent Mihály-székesegyház altemplomában. Forrás: https://hu.wikibooks.org/wiki/C%C3%ADmerhat%C3%A1roz%C3%B3/Csoron_c%C3%ADmer#/media/F%C3%A1jl:Choron_c%C3%ADmer,_1523.png)
4. kép: Veszprém várának ábrázolása Georg Krekwitz 1685-ben megjelent könyvéből.
Forrás: Wikimédia
5. kép: Niklas Stör: Török portyázók rabszíjra fűzött foglyokat visznek, fametszet, 1530.
Forrás: Wikimédia.
(https://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%B6r%C3%B6k_h%C3%B3dols%C3%A1g#/media/F%C3%A1jl:360Niklas_St%C3%B6r_Entf%C3%BChrung_in_die_Sklaverei.jpg)
6. kép: Beriszló Péter veszprémi püspök sírköve a székesegyház altemplomában. Forrás: Wikimédia.
7. kép: I.Miksa, Schwendi Lázár és Thury György, metszet. Forrás: MNMKK OSZK Régi Nyomtatványok Tára, App. M. 35. <https://regiritka.oszk.hu/magyar-vonatkozasu-metszetek-az-apponyi-gyujtemenyben/>
8. kép: Veszprém várának török ostroma 1593-ben. Zimmermman rézmetszete. Forrás: Wikimédia.
9. kép: Sennyey István veszprémi püspök arcképe. Forrás: Wikimédia.

Szemle

[DOI: 10.55344/andfh.2502215](https://doi.org/10.55344/andfh.2502215)

BRAUN László

Regina Gisela – Boldog Gizella nyomában című tanulmánykötet ismertetése

Regina Gisela Boldog Gizella nyomában Tanulmányok első királynénk tiszteletére

Sajtó alá rendezte: Prokopp Mária

Kortárs Női Reflexiók Fóruma
Budapest, 2023
242 oldal

Történelmi nagyjaink életéről írni többet jelent, mint beszámolni cselekedeteik folyamáról. Az érdeklődés, amely tetteik kiválóságának ábrázolása mellett irányukba fordítja a történészek figyelmét, az életük vitelének a jelen számára érzékeltethető üzenete. A kutatók tisztában vannak azzal, hogy a múlt eseményeinek bemutatott példázatain keresztül kilépnek közvetítői szerepkörükből, s ha nem is a jövő megalapozásának szándékával,¹ de a jelenben

¹ NORA, Pierre, *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája.* = *Aetas* 14(1999) 147. pp. 142–157. p. http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm. Letöltés: 2024. 12. 20.

zajló szellemi áramlatok gyakorlati megvalósulásától tartó aggodalommal, illetve az általuk helyesnek tartott minták feltárásának szándékával tekintenek előre.

A Kortárs Női Reflexiók Fóruma Prof. Dr. Prokopp Mária Széchenyi-díjas művészettörténész vezetésével 2021-ben indította útjára a Regina Gisela projektet. Az erőszakosan terjesztett szellemi deformitásokkal szemben – mint a nemzeti és nemi identitás tudatos lebontása, ezen belül a gender és woke ideológia, valamint a torz irányba fordult feminizmus – olyan tudományos módszertannal megalapozott minták felmutatásának céljával, amelyek a kor szellemi erőterében megfelelő bázisát képezhetik egy egészséges, életképes nemzeti és nemi identitásnak, hozzájárulnak a társadalmi lét harmóniájának megteremtéséhez, és autentikus országimázst jelenítenek meg a külföld felé.

Gizella királynéről a középkori történetírás nem feltétlenül pozitív képet hagyott hátra. Valószínűsíthető, hogy egyes negatív formában feltüntetett cselekedetek szándékos torzításnak tudhatók be. Tényleges szerepének feltárása közelebb viheti a kutatókat és a történelem iránt érdeklődőket a keresztény magyar államiség kialakulásához és korai évtizedeinek a megértéséhez. A tanulmányok nem egy – számunkra nagyon fontos – történelmi időszak újraértelmezésével próbálkoznak, hanem inkább hozzáadni, kibővíteni igyekeznek az ismereteket, Gizella királynét középpontba állítva tekintenek a kor Magyarországra. A Kortárs Női Reflexiók Fóruma történelemszemléletének irányvonala is erre irányul – a női szerep megjelenítésére a történelemben. A nő ábrázolása saját, egyedi szerepkörében, amikor kiegészíti a férfi élettevékenységét, amit csak ő tud betölteni, mert férfi és nő együtt válhatnak egésszé. Együtt és egységben a kereszténység terjesztésében, az országépítésben, a hatalomban, az uralkodásban, a családban, a mindennapi élet örömeiben és bánatában. Más női szerepkör jelenik meg Gizella életének példáján, mint amit a modern feminizmus takar a nők áldozatszerepének kihangsúlyozásával,² amit a nők csak a férfiak saját módszereikkel megvalósított legyőzésével egyenlíthetnek ki. A férfi és nő közötti viszony megfogalmazása egy már létező gondolat történelmi szemléltetésére utal, amelyet Máté evangéliuma fejez ki: „És ezt mondja Isten: »Ezért a férfi elhagyja apját és anyját, ragaszkodik a feleségéhez, és ketten egy testté válnak.« Ezután tehát már nem kettő, hanem egy.” (Máté 19:5-6.) A könyv nem a testi, hanem a női szerep egyedülálló feladatköre során megvalósuló, a nő és a férfi lelki-szellemi egységére hívja fel a figyelmet.

A könyv elején neves személyiségek köszöntői kaptak helyet, akik támogatásukról biztosították a tanulmánykötet megjelenését. Egyetértettek gondolatiságával, mondanivalójával, szakmaiságával, és a keresztény értékek mentén szabják meg életük útját, ahogy írásaik jellegéből adóan különböző módon, de egyértelműen kifejtik a szerzők is. A Veszprémi Főegyházmegye érsekének választott jelmondata „Őseink hite a jövő reménye” a könyv vezérmondata is lehetne, annyira lefedi a kutatások tartalmi üzenetét, s az egyik tanulmány szó szerint is közvetíti a jeligét. Dr. Udvardy György veszprémi érsek, Dr. Navracsics Tibor területfejlesztési miniszter, Porga Gyula Veszprém polgármestere és Dr. Sebestyén József, a Veszprémi Érseki Főiskola rektora gondolatai vezetik fel a kötetet.

A *Regina Gisela* című könyv öt fejezetből áll, amelyek mondanivalója szorososan összefonódik, egymásra épül, lépésről lépésre kiegészíti a Gizella királynéről alkotott képet:

- I. *Gizella királyné társuralkodása.*
- II. *Gizella királyné tisztelete és kanonizációja.*

² WILLIAMS, Joanna, *Nők vs. feminizmus*. Budapest, MCC Press. 2022, 18.

III. *Gizella királyné emlékhelyei.*IV. *Gizella királyné a művészeti ábrázolásokban.*V. *Gizella-templomok és iskolák.*

Az első fejezet, *Gizella királyné társuralkodása, Veszprémy László Gizella, a német királynéi hagyományok örököse* című tanulmányával kezdődik. A királynéi szerepkört a német hagyományokon keresztül tárja elénk, amelyeket Gizella látott és ismert. A Német-római Birodalom uralkodóinak feleségei fontos szerepet töltöttek be az állam életében. A szerző írásában megjegyzi, hogy: „A X. század nemcsak az Ottók császárságát hozta el, hanem a királynék évszázadának is tekinthető, amikor Mathildát követően Theophanut és Adelhaidet egyenesen császári úrhölgyként (»dominea imperiales«) emlegették.”³ Politikai szerepvállalás, egyházak támogatása, adományozás, kolostorok alapítása kísérte végig életüket. A 984 körül született Gizella a látott és tanult mintákat minden bizonnyal Magyarországon is alkalmazta. A kevés megmaradt forrásból a bakonybéli apátság iratai utalnak oklevéladására. A kutatások szerint Szent István mellett társalapítóként Gizellához köthető az apátság létrejötte. Két liturgikus textíliával, a magyar koronázási és a metzi paláttal kapcsolatosan jelenik meg Gizella királyné személye, amelyek kifejezik „jelentőségét, előkelőségét”.⁴ Nagy szerepe volt még az élet minden területére kiterjedő német hatások közvetítésében. Veszprémy László véleménye szerint Gizella királyné szerepe sokkal karakteresebb és meghatározóbb lehetett, mint korábban feltételeztük.

Prokopp Mária művészettörténész *Gizella királyné jelentősége a XXI. században* című tanulmányának bevezetésében első királynénk kultuszának fellendülésével foglalkozik. A passauai egyházmegyében Gizellát szentnek tartják, tiszteletére szentmisét tartanak, ami a Szentszék engedélyével történik.⁵ A királyné életének bemutatása nagyon szépen párhuzamban halad, egy-egy eseménynél szorosan összekapcsolódik az előző tanulmánnyal, ami egyébként a könyv összes tanulmányának az egységét végig jellemzi. Gizella neveltetése meghatározta küldetésstudatát, amivel Magyarországra érkezett, „nemcsak házastársa volt férjének, hanem uralkodótársa is.”⁶ A legfontosabb feladatának a kereszténység megerősítését, az eredeti, az apostoli kor hitének feltámasztását tartotta. Odo clunyi apát, aki a pápa után a keresztény világ legfőbb tekintélyének számított, személyes kapcsolatban állt Szent Istvánnal, így a kolostoralapítások és templomépítések hazánkban a reformmozgalom szellemében zajlottak le. Prokopp Mária úgy tartja, hogy Gizellának tulajdonítható Esztergomban, a Duna szigetén megépített és az 1970-es években feltárt bencés apácakolostor. Az István által alapított püspökségeknek és kolostoroknak liturgikus öltözékekkel való méltó ellátására és művészi színvonalára utal az 1031-ben készült miseruha (koronázási palást), amelyről a szerző rövid művészettörténeti elemzést nyújt. Prokopp Mária kiemeli Gizella anyai szerepét, a családalapítás után gyermekei gondozásával és neveltetésével foglalkozó nőt. A mai világ mindent megkérdőjelező nézeteivel szemben rendkívül fontos a magyar történelem megismerése, nagyjaink életének példája és Jézus

³ VESZPRÉMY László, *Gizella, a német királynéi hagyományok örököse.* = *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére.* Kortárs Női Reflexiók Fóruma, 2023, 19–20.

⁴ VESZPRÉMY 2023, 23.

⁵ PROKOPP Mária, *Gizella királyné jelentősége a XXI. században.* = *Regina Gisela.* 2023, 31.

⁶ PROKOPP 2023, 34.

tanítása: „*imádkozzál és dolgozzál!*”, ami egyben a kereszténység legtömörebb összefoglalása – írja a szerző.⁷

A *Gizella királyné tisztelete és kanonizációja* elnevezésű II. fejezet első munkájában Ivancsó István „*Mint bátor hadvezérnek győzelmi éneket...*”. Az *Istenszülő mint királynő és hadvezér a bizánci egyház liturgikus szövegeiben* című tanulmányában a bizánci egyház Istenszülő Szűz Mária különleges tiszteletét tárja elénk. Egy mennyei-lelki kapcsolattal von párhuzamot Mária és Gizella között, mint „*népük lelki védelmezői és oltalmazói*”.⁸ A szerző e párhuzam megvonásánál felhívja az olvasók figyelmét Mária különlegességére és kiválasztottságára, amely minden szent fölé helyezi őt. Ahogy az összegzésben kifejti, a bizánci egyház gazdag liturgikus szövegegyütteséből négy szertartás leírásán keresztül mutatta be Mária tiszteletét, ezáltal megjelenítve a kapcsolatát Gizellával. „*Az Istenszülő mennyei királynőként segíti az őt (és az ő Fiát) szeretőket az üdvösség útján. Gizella királyné is bizonyára az üdvösség állapotában van és a mennyek országából segíti földi zarándokútjukat járó embereket a célba jutásban.*”⁹

Szuromi Szabolcs Anzelm O.Praem. „*Sancta Gisela*” – *Kánonjogi megjegyzések Boldog Gizella liturgikus tiszteletének engedélyezéséhez* című írásában első királynénk boldogként való liturgikus tisztelete kapcsán a szentté avatási eljárás kánonjogi fejlődésének történetét ismerteti. A Karoling-reformtól kezdődően fokozatosan szigorodó ügymenet a XII. századra központosítottá vált, majd a XIII. század végére a szentté avatás rendje is letisztult, valamint rögzítették a vizsgálat lefolyásának pontos rendjét. A XVI. század végétől a Congregatio Rituum folytatta le a szentté avatási eljárást. A XX. században az eljárás szabályozása, bizonyos értelemben annak szigorítása, alaposabb vizsgálatának meghatározása tovább folytatódott. Az 1917-ben kihirdetett Codex iuris canonici szabályozta Isten szolgáinak boldoggá és szentté avatását. 1969-től a Sacra Congregatio de Causis Sanctorum végzi a szentté avatási eljárásokat. A tanulmány részletezi, milyen eseményeket és körülményeket vizsgálnak meg az ügymenet során. A szerző írásának második részében Boldog Gizella liturgikus tiszteletének elismerését foglalja össze. Aláhúzza, hogy az első magyar szentek esetén a szentté avatási eljárás megindítása nem ismeretes, így Gizella királynénk viszonylatában sem. A XVIII. században kezdeményeztek eljárást, ami akkor nem járt sikerrel. A szakirodalom Gizella kanonizációs eljárásával kapcsolatban megjegyzi, hogy a „*Szentszék által megfontolás alatt áll*”.¹⁰ Boldog Gizella liturgikus tisztelete Magyarországon 1991-ben kapott az Apostoli Szentszék által elismert jogi keretet.

Nagy Brigitta *Gizella királyné tisztelete Mindszenty József beszédeiben* című tanulmányában a főpásztor felszólalásainak, körleveleinek, prédikációinak első királynénk példát mutató életére utaló megnyilatkozásait emeli ki. A szerző Veszprém püspökének 1944 márciusában történt kinevezésétől élete alkonyáig, 1974 őszéig kíséri figyelemmel a beszédeit, hivatkozásait Gizellára. Már az első püspöki körlevelében említette a magyar szenteket, s köztük Boldog Gizellát. Nagy Brigitta kiemeli, hogy királynénkat legtöbbször férjével és fiával, Szent Istvánnal és Szent Imrével emlegette a bíboros. „*Szűz Mária, Szent József és a Kisjézus alkotta názáreti Szent Családdal párhuzamba állítva őket, több alkalommal a magyar szent*

⁷ PROKOPP 2023, 43.

⁸ IVANCSÓ István, „*Mint bátor hadvezérnek győzelmi éneket...*”. Az *Istenszülő mint királynő és hadvezér a bizánci egyház liturgikus szövegeiben* = *Regina Gisela*. 2023, 50.

⁹ IVANCSÓ 2023, 57.

¹⁰ SZUROMI Szabolcs Anzelm O.Praem. „*Sancta Gisela*” – *Kánonjogi megjegyzések Boldog Gizella liturgikus tiszteletének engedélyezéséhez*. = *Regina Gisela*. 2023, 66. A szerző az 1967. évre hivatkozik.

*családként beszélt róluk, ezzel is erősítve az ideális keresztény család példáját...*¹¹ Mindszenty bíboros Gizella anyai és egyházat támogató szerepét emelte ki a beszédeiben. Ezek a minták már korábban feltűntek *Az édesanya* című művében, amelyben az otthon átértzett édesanyai szeretet és vallási neveltetés öltött írásos formát. A názáreti Szent Család példája szerint a magyar szent család létezésében isteni küldetést látott, ahogy azt egyik Esztergomban elhangzott beszédében kifejezte: „*A magyar történelem hajnalán Isten által az újszövetség Názáretje mintájára beültetett első magyar szent családba [Gizellát], amely örök időkre a magyar és az esztergomi apának, anyának, gyermeknek mintáját adja meg...*”¹² Mindszenty bíboros többször kiemelte Gizella népeket – a bajor és a magyar – összekötő szerepét, a nehéz időkben megjelenő, a magyarokról szeretettel gondoskodó királyné személyét.

Vukov Konstantin a III. fejezet elindítójaként, *Gizella királyné emlékhelyeiről* írva, az olvasók előtt feltárja az esztergomi királyi székhely XI. századi építészeti formáját *Gizella királyné és Esztergom: A Szent István-kori esztergomi vár arculata* című tanulmányában. A Várhegy régészeti adatait, történeti vonatkozásainak az ismeretét veti egybe a kor építészetével, példák bemutatásán keresztül. Az építészet egykori hatásai, valamint Gizella királyné kapcsolatai révén német mintákra hívja fel a figyelmet. Aachen kápolnája és uralkodói rezidenciája mintaképző szolgált, hatására a templomépítészetben önálló motívumként kialakult a *Westwerk*, amely a székesfehérvári királyi bazilika építészetében is megfigyelhető. A szerző megjegyzi: „*Nagy Károly szent birodalmi példáját István király is – méghozzá szervesen, nem utánozva (!) – meg tudta mutatni.*”¹³ A bazilika aulája a trieri dóméhoz mérhető. A mainzi dóm – amelyhez Gizella több szállal kötődött – szentélyének a kialakítása egyezik az esztergomi bazilika szentélymegoldásával. A szerző az esztergomi fejedelmi rezidencia Gizella és István korában létező épületeinek valószínűsítése során a német birodalom korabeli rezidenciális helyeinek és palotajellegű épületeinek – a kutatás által *Pfalz*nak meghatározott – analógiáit mutatja be. Az esztergomi bazilika, Gizella ájtatosságának helye, Vukov Konstantin megállapítása szerint 1001 és 1011 között épült, követve a német császári, fejedelmi, főpapi mintákat, amelyeket királynénk és környezete révén megismertek. A tanulmány az épületek alaprajzaival, rekonstrukcióival gazdagon illusztrált.

Szabó Barbara *Gizella királyné sírja* című tanulmánya a passauai nyughely 1908-ban zajlott feltárásának és vizsgálatának a leírásával kezdődik. A kezdeti kételkedés után egyre több kutató tartotta a sírt első királynénk valódi temetkezési helyének. A bizonytalanság abból eredt, hogy a XV. századtól a nyughely hollétének helyszínét tekintve három elképzelés is létezett: a veszprémi székesegyház, a passaui Niedernburg kolostor és a székesfehérvári bazilika. Napjainkra bebizonyosodott, hogy a passaui Niedernburg kolostor templomában található sírban valóban Gizella nyugszik, aki 1055–1065 között hunyt el. A sír két részből áll, mivel az eredeti, XI. századi sírkamrát 1420 körül felnyitották, majd miután meggyőződtek annak eredetiségéről, új síremléket készítettek, beleépítve abba a korábbi sírkövet. A szerző részletesen elemzi a két sírkő feliratait, azok olvasatának problematikáját, lehetséges értelmezésüket. Szabó Barbara összefoglalja Gizella kultuszának a kezdetektől fogva, évszázadokon át napjainkig tartó folyamatát, valamint leírja az első királynénk földi maradványainak hazahozatalára tett kísérleteket.

¹¹ NAGY Brigitta, *Gizella királyné tisztelete Mindszenty József beszédeiben = Regina Gisela*. 2023, 70.

¹² NAGY 2023, 73.

¹³ VUKOV Konstantin, *Gizella királyné és Esztergom: A Szent István-kori esztergomi vár arculata*. = *Regina Gisela*. 2023, 88.

Czékli Béla *A veszprémi Gizella-kápolna* című írásában részletes áttekintést nyújt a kegyhely alapításáról, építéséről, korszakonkénti átalakításairól, történelmi hanyattatásairól, helyreállításairól. A kápolnát a hagyomány Gizella királyné alapításának tulajdonította az egyháznak nyújtott bőkezű adományai miatt. Ezt egy 1772-ben elhelyezett kőtábla is jelzi. A kápolna építetőjének a szerző Róbert püspököt tartja, aki a korszak egyik legkimagaslóbb egyházi személyisége volt, különböző magas pozíciókat töltött be, 1209–1226 között volt veszprémi püspök, majd esztergomi érsek. A XIII. század előtről nem maradtak fenn nyomok egy lehetséges építkezésről. A kápolna építői talán azonosak lehetnek azokkal a mesterekkel, akik 1260-ig a budavári Nagyboldogasszony-templomon dolgoztak, de a kegyhely alaprajza, ornamentikája még számos más egyházi épülettel hozható kapcsolatba. A gazdagon díszített kápolna XIII. századi kora gótikus építmény, amelyet a két szomszédos palotából lehetett megközelíteni. Mára csak a földszinti rész maradt meg az eredetileg kétszintes épületből. A Gizella-kápolna freskói a legrégebbiek közé tartoznak Magyarországon, az építés korából származnak, és bizánci stílusúak. A barokk korban a kápolnát rekonstruálták. A törökök terjeszkedése sem Veszprémet, sem a kápolnát nem kímélte. Kiűzésük után, a XVIII. században restaurálták a püspöki székesegyházat és a kápolnát, ami számos változtatással járt együtt, különösen Koller Ignác püspök (1762–1773) időszakában. A püspök halála után a kápolnát elhanyagolták, s csak 1845-ben restaurálták újra. 1934-ben kisebb helyreállítási munkákat végeztek, viszont a Szent István-év alkalmából, 1938–1939 folyamán végzett restaurálás eredményeként a Gizella-kápolna elnyerte a mai alakját. Az 1990-es évek elején, majd a millenniumi rekonstrukciós program keretében a 2000-es évek kezdetén újabb helyreállítási munkákat folytattak. Az Európa Kulturális Fővárosa program keretében az utóbbi években ismét megújult a Várhegy és a Gizella-kápolna.

J. Újváry Zsuzsanna *A magyar királynék városában, Veszprémben a török az úr...* című tanulmányában a város legnehezebb, legsötétebb időszakáról nyújt történelmi áttekintést. A város a XVI–XVII. században a korábbi fenséges, egyházi vagy a királynők városához méltó szerepét a török terjeszkedése miatt nem tudta betölteni. A kutatás a mohácsi vésztől kezdően vizsgálja, milyen veszteség érte a katolikus egyház vezetését a vereség következtében, illetve Veszprémnek és a környező térségnek a helyzetét a csatát követően. A város többször gazdát cserélt, végvárrá változott, s ez a helyzete a török kiűzéséig megmaradt – akár a császár, akár a törökök kezén volt Veszprém. Állapota leromlott, a pusztítások megviselték. 1538-ban a káptalan emberei egy levélben faluhoz hasonlították, ahol alig van ház, és sok épület le van rombolva. Az 1552. évi török hadjáratban elesett, és a város „*majdnem teljesen megsemmisült*”.¹⁴ A törökök a környéket is feldúlták, a plébániák és a kolostorok elpusztultak. A közigazgatás megszervezése után az adókat megemelték, a lakosságot megsarcolták, s a nem hozzájuk tartozó falvakat is fosztogatták. 1566-ban sikerült a várat visszafoglalni, de nagy árat kellett fizetni érte: „*Az a vár, amely méltó volt a nagy és gazdag püspökséghez, egyetlen nap leforgása alatt a tűzvész örvényében a földig pusztult.*”¹⁵ A város 1593-ban újra elesett, majd 1598-ban a keresztények visszafoglalták. A védműveket csak a török kiűzése után kezdték el lebontani. Veszprém története és török kori sorsa különös párhuzamban áll Gizella királyné életével, akinek Szent István oldalán része volt a felemelkedésben, majd férje halála után a mellözöttségben és a számkivetettségben, hogy

¹⁴ J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *A magyar királynék városában, Veszprémben a török az úr... = Regina Gisela*. 2023, 135.

¹⁵ J. ÚJVÁRY 2023, 140.

aztán az egyház oltalmában és érdekében munkálkodva találja meg élete békéjét. A város is ekképpen lett Magyarország egyik legjelentősebb városából peremterület, majd a hadakozások során tűzvész következtében elhamvadt, hogy mint a hamvaiból feltámadó főnixmadár, a XXI. századra magas egyházi és kulturális küldetést töltsön be, és váljon – ha csak egy időre is – Európa kulturális fővárosává.

A *Gizella királyné a művészeti ábrázolásokban* című IV. fejezet első kutatásában N. Tóth Ágnes *A királyné fátyla. Gizella királyné a Szent István és a Szent Imre legenda narratív ábrázolásain* című tanulmánya a középkor néhány gyönyörű, képi elbeszélését mutatja be. A cím arra a fátyolra utal, amely a királyné arcát övezte a legkorábbi ábrázolásain, mint amilyen az ún. Gizella-keresztben látható. A keresztet a királyné adományozta édesanyja, Burgundiai Gizella regensburg-niedermünsteri sírjára. Ezt a fátylat lebbenti fel átvitt értelemben a szerző Szent István és Szent Imre legendáinak képi ábrázolásaiban, Gizellát állítva a középpontba. A szerző a tanulmány elején röviden ismerteti a passau-niedernburgi síremlék 1420 körül elkészített festett homokkő szobrát. A későbbiekben Vásári Miklós esztergomi prépost (későbbi érsek) Decretales-kódexének 1343 körül készült címlapján, valamint a XV. század derekán készült, a mateóci Szent István plébániatemplom főoltárán látható képeket elemzi. A kódex címlapján Szent István legendájának négy jelenete közül a tömeges megkeresztelkedés ábrázolásánál megörökítették Gizellát. Szent István kézmozdulatait, ahogyan bal kezével Gizellára, jobbával a keresztelő felé mutat, arra utal, hogy a társuralkodónak köszönhető a magyarok tömeges megtérése.¹⁶ A mateóci főoltár képei részletesebb analízis alá esnek. Szó esik az oltár stílusáról, ikonográfiájáról, színvilágáról, kötődéseiről. A főoltár középképének *sacra conversazione* jelenetével párhuzamosan megjelenik Szent István és Szent Imre ábrázolásáról a bécsi magyar diákok anyakönyvének C iniciáléja 1453-ból. Az oltárképek megalkotója jól ismerte a legendák szövegét, és a kép nyelvén jelenítette meg az események mély mondanivalóját. Szent István és Szent Imre temetését, mennyei születésnapját ábrázoló képeken jelenik meg Gizella ékköves koronával, mint odaadó feleség és édesanyja, akinek „*imára emelt karjai az elfogadást, az Isten akarataiban való megnyugvást sugallják.*”¹⁷

Józsa Judit a királynénk ruházatának megjelenítéséről nyújt színes csokrot *Gizella öltözetei az ábrázolásokon az évszázadok távlatában* című írásában. A koronázási palástartalattal kezdődően, évszázadokon átívelve, egészen a kortárs műalkotásokig jutva mutatja be a szerző a sík- és térbeli illusztrációkon keresztül, hogyan képzeltek el az idők folyamán a művészek Gizellát és öltözetét. A koronázási palástot elemezve mutat rá Váralljai Csollány Jenő művészettörténész-professzor, görögkatolikus pap kutatására, miszerint a palást a leendő király, Szent Imre koronázási palástjának készült. A továbbiakban bemutatásra kerülnek olyan ábrázolások, mint a Képes Krónikában fellelhető képek Gizelláról, a mateóci Szent István plébániatemplom szárnyasoltárának jelenetei; a celldömölki Nagyboldogasszony-kegytemplom *Szent István és Gizella eljegyzése*; a Veszprémi Főegyházmegyei Gyűjtemény *Gizella és Szent Imre ismeretlen donátorral* festménye; a budapesti Piarista Múzeum *Gizella magyar királyné* című rézmetszete; a tornyiszentmiklósi Szent Miklós-plébániatemplom Szent István-mellékoltára; Székely Bertalan alkotásai: *Gizella királyné a gyermek Imre herceggel*, valamint a pécsi székesegyház Mária-kápolnájának keleti falán *Szent István Király felajánlja*

¹⁶ N. TÓTH Ágnes, *A királyné fátyla. Gizella királyné a Szent István és a Szent Imre legenda narratív ábrázolásain*. = *Regina Gisela*. 2023, 147.

¹⁷ N. TÓTH 2023, 155, 157.

Szűz Máriának Magyarország koronáját; Zichy Mihály művei: *Szent Imre születése és Szent Imre a ravatalon*, illetve a Mátyás-templom Szent Imre-kápolnájának jelenetei; Roskovics Ignác Gizella a „koronázási leplet” varrja és *Szent István a kereszténységet hirdeti*; Kisecset község *Szent Imre szüzességi fogadalma* című oltárképe; Aba Novák Vilmos történelmi pannója a székesfehérvári Nemzeti Emlékhelyen; Somogyi Győző magyar szenteket ábrázoló sorozata. A térbeli alkotások közül, szintén a teljesség igénye nélkül figyelmet szentelt Stróbl Alajos Szent Imre lovasszobrának Budapesten, a Szentháromság téren; Kiss Sándor *Boldog Gizella* domborművének a római Szent Péter-bazilika Magyarok Nagyasszonya-kápolnájában; egyéni műalkotásai közül a *Magyar Nagyasszonyok* sorozatból *Boldog Gizella királyné* kisplasztikájának; Rieger Tibor bronz domborművének a koronázási palástról; Lukács István *Szent István Király és Boldog Gizella* szobrának Nagymaroson; Nagy Benedek *Boldog Gizella királyné* bronzszobrának; Ispánky József *Szent István és Gizella* szobrának Veszprémben. A színes üvegablakok közül a szerző kiemelte Róth Miksa *Boldog Gizellát* ábrázoló művét; Árkayné Sztehlo Lili *Boldog Gizella* üvegablak tervét; a veszprémi Szent Mihály-székesegyház Árpád-házi szenteket ábrázoló üvegablakain Gizella királyné alakját. A szerző megjegyzi, Gizella ruházata „nemes magyar királynéhoz méltóak”. Találunk olyan ábrázolásokat is, amelyek a bencés nővérek öltözkéiben ábrázolja. A művészek nem mindig adták vissza történeti hűséggel a királyné életében hordott öltözetet, hanem a saját koruk öltözkéiben mutatták be őt. Gizella alakját legtöbbször Szent István királyunkkal együtt ábrázolták, de az utóbbi évszázadokban egyre többször jelenik meg egyedül is. Józsa Judit véleménye szerint ez szoros összefüggésben áll a Gizella-kultusz terjedésével.¹⁸

Hegedűs Enikő a magyar nemzet szellemi-lelki összetartozását nyilvánítja ki *Gizella ábrázolásai az Erdélyi Főegyházmegyében* című tanulmányában. Bevezetőjében megjegyzi, hogy a királyné alakja a középkori falfestményeken, illetve a barokk kori oltárképeken nem ismeretes. Az közelmúltban épült templomokban és kápolnáknak jelennek meg Gizella királyné ábrázolásai. Az udvarhelyszéki Szentkeresztbánya településhez tartozó Bányatelepen az 1990-es években épült fel a *Boldog Gizella* kápolna, ahol két festményen is megjelenik a királyné. Az egyik Bodó Levente, helyi festőművész alkotása, a másik Szabó Béla Leo műve, amely a XX. század első évtizedeiben készült art deco stílusban, és a kápolnának adományozták. A maroszéki Marosludashoz tartozó Andrásy-telep 2000-es évek második felében épült templomában szintén két alkotás látható. Vetró András szobrászművész domborművén Gizellát apátnóként ábrázolta. A Fejér vármegyei Úrhida község által ajándékozott olajkép magába rejti Gizella életének jellemző helyszíneit, összesűrítve földi létének fontosabb állomásait. A háromszéki Papolc 2007-ben felépült kápolnájában található Nagy Olivér *Magyar Szent Család-oltárképe*. Krepp Frigyes 1870-ben alkotott műve alapján készült, amely a bakonybéli Szent Mauricius-plébániatemplomban látható. 2017-ben a magyar szentek és boldogok tiszteletére kápolna épült Csíkszentkirály Poklondfalva részében. Csató Béla plébános gondolatait Barabás Márton budapesti képzőművész festette meg, s a magyar szentek és boldogok alakjai között Gizella királyné is fellelhető. Tanulmánya végén Hegedűs Enikő reményét fejezi ki, hogy „*Gizella ábrázolásai segítik tiszteletének erdélyi terjedését*”.¹⁹

¹⁸ JÓZSA Judit, *Gizella öltözetei az ábrázolásokon az évszázadok távlatában*. = *Regina Gisela*. 2023, 173.

¹⁹ HEGEDŰS Enikő, *Gizella ábrázolásai az Erdélyi Főegyházmegyében*. = *Regina Gisela*. 2023, 185.

A *Gizella-templomok és iskolák* című V. fejezetben első királynénk erdélyi tiszteletének bemutatása tovább folytatódik Bernád Rita-Magdolna tanulmányában: *Gizella-templomok a Gyulafehérvári Főegyházmegyében*. Az előző kutatással szorosan összefüggő írás a templomok és kápolnák építésének előzményeivel és történetével foglalkozik. A munkából kitűnik a hívő emberek életereje, reményük és bizalmuk Istenben, az a vitalitás, amely képes a települést közös otthonná formálni és sorsfordító változásokat előidézni. A tanulmányból érződik, mennyi küzdelemmel és akarattal hozták létre saját munkájuk erejéből Bányatelep lakosai a kápolnájukat. 1993-ban tartották az első szentmisét, és 2004-ben vásárolták a harangokat, s úgy vált teljessé a szentkeresztbányai bányatelep kápolnája. Ahogyan a föld mélyéről a felszínre törekedtek, úgy vágyakoztak még magasabbra, az isteni szférába, mert a földi dolgoktól magasabbra emelkedni az embernek létszükséglet. Azért választották Gizellát pártfogójuknak, hogy maguk mellett érezhessék és példának tekintsék a magyar szent családot. Papolcon a hívek kis közössége számára épült fel 2007-ben a templom, akiket több mint fél évszázaddal korábban az Úr irgalmára bíztak – és Ő vigyázott rájuk. Vajda István plébános hirtelen halála miatt az általa kezdeményezett kápolnát Balázs Imre fejezte be. A fakápolna Szent István, Boldog Gizella és Szent Imre patrocíniumát együttesen viseli. Nagy szorgalom és összefogás jellemezte az Andrásytelepen található Gizella-templom építését is. A templomépítési engedélyt 2003-ban kapták meg, 2004-re elkészült az alapzat. A templom tervét Esztány Győző csíkszeredai műépítész tervezte. A bástyavár alakzatú épület a hit és az anyanyelv utolsó bástyája. A templom munkálatainak, amelyek 2009-re fejeződtek be, svájci és bajorországi támogatói is akadtak. Még abban az évben Passauból egy másodlagos Gizella-erekye is a közösség birtokába jutott. „Az utóbbi évtizedek folyamán... Boldog Gizella emléke egyre közelebb és mélyebb helyre került az erdélyiek köztudatába” – gondolattal fejezi be a szerző munkáját.²⁰

Mózessy Gergely *Egy befejezetlen szentély. A Székesfehérvár-vízivárosi Boldog Gizella-templom terve* című tanulmányában visszatükröződik Székesfehérvár közösségeinek igénye Isten házána a megépítésére, illetve az egyház gondjai és küzdelmei, amelyek a XX. század egyes időszakaiban túlságosan erőteljesek voltak. Az egyre bővülő Víziváros kápolnájának 1911-ben történt felszentelése után bő két és fél évtizeddel, 1938-ban fogalmazódott meg Berzsényi Jenő helyi plébánosban egy új plébánia, majd egy templom építése. Az új istentiszteleti helyre egyrészt az 1938-ban megnyílt központi elemi iskola tanulóinak, másrészt a környékbeli gyárak egyre növekvő munkásságának a lelkipásztori ellátása miatt volt szükség. A templom titulusának a kiválasztását motiválhatták a jubileumi évek (Szent Imre-év 1930/1931, Szent István-év 1938), és a Szent István-évet meghirdető püspöki körlevél, amelyben megjelenik a „magyar szent család” mintájának a gondolata. 1942 végén kaptak püspöki jóváhagyást a Boldog Gizella-templom tervei, amelyeket Molnár Tibor készített. Még abban az évben elkezdődtek a munkálatok, és 1943-ban az alapkövet is letették. Az építkezés elkezdődött, de a háborús helyzet miatt egy év múlva, 1944 áprilisában ideiglenesen felfüggesztették. 1947-ben nyílt lehetőség az építkezés folytatására, de az év őszén Berzsényi plébános elhunyt. A torzóban maradt épület idővel életveszélyessé vált, végül a plébánia az ötvenes évek közepén lebontatta. A szerző tanulmányának végén foglalkozik az építkezés kudarcának az okaival, de valójában a templom tervezésekor senki sem gondolta, hogy hamarosan háborús évek jönnek, majd pedig egy ateista hatalom váltja

²⁰ BERNÁD Rita-Magdolna, *Gizella-templomok a Gyulafehérvári Főegyházmegyében*. = Regina Gisela. 2023, 196.

azokat. A múlt nem változtatható, de a jövő mindig reményre ad okot. Talán arra is, hogy a magyar szent család minden tagjának istentiszteleti helye lesz Székesfehérvárott.

Bíró Aurél kutatásának eredményeként *A Budapesti IV. Kerületi Községi Gizella Királyné Leánygimnázium* története elevenedik meg. A tanulmány elején Budapest közigazgatási elrendezéséről kaphatunk rövid ismertetőt, elsősorban annak magyarázatára, hogy az 1873-ban IV. kerületnek nevezett városrész Nagy-Budapest 1950-es létrejöttékor V. kerületté vált. Az említett területen emeltek 1884-ben háromszintes épületet a leánypolgári részére. Az oktatási intézmény fokozatosan kibővült, s a századfordulótól kezdődően már gimnáziumi oktatás biztosítottak a lányok részére. 1906-ban a leányiskolát nyolcosztályos főgimnáziummá emelték. Az első világháború utáni évek a leánygimnáziumra is hatással voltak, ez úgy politikai, mint oktatási szinten megnyilvánult. Az intézményben különböző felekezetek képviselői tanultak, a szerző elsősorban a római katolikus vallás képviselőinek valláserkölcsei nevelését, közösségi alkalmait, ünnepeit elemzi, de megemlíti a református, evangélikus és izraelita tanulók részvételét is az eseményeken. Az intézményt 1922-ben nevezték el Gizella királynéről, s attól kezdve minden évben Gizella-napi ünnepséget rendeztek. Az iskola egyesületi élete nagyon élénk volt. 1923-ban jött létre a Széchenyi Önképzőkör, 1924-ben a Gizella Ifjúsági Sportkör, 1925-ben az Ifjúsági Vöröskereszt Egyesület. A cserkészek 1935-ben felvették a 134. sz. Gizella királyné cserkészcsapat nevet. 1940-ben megtörtént az iskola mérnöki felmérése, mivel újabb termekkel szeretnék volna kibővíteni. 1941-ben átköltöztették a leánygimnáziumot. Az iskolának hivatalosan 1941 júniusától a II. kerületi Jurányi utca 1. alatt (Budapest Székesfőváros II. Kerületi Jurányi utcai Községi Árpád-házi Boldog Margit Kereskedelmi Leányközepiskola) található épületébe kellett volna beköltöznie, azonban a kijelölt iskolaépületet a kormány hadikórház céljaira használta, s így máshol kaptak helyet. A tanárok és tanulók csak 1945 tavaszán költöztek a korábban kijelölt helyszínre. A Jurányi utcai iskola épületén a Községi Szent Margit Kereskedelmi Leányközepiskolával is osztozniuk kellett. Az intézmény neve 1945. május 9-től Budapest Székesfőváros Községi Gizella Királyné Leánygimnázium lett. Az egyházüldözés 1946-ban elérte az iskolát, a meghurcoltatások következtében 1949-ben az intézményt átvette a kultuszminisztérium, neve II. kerületi Állami Gizella Leánygimnázium lett. 1950-ben az oktatási intézetet Koltói Anna Leánygimnáziummá nevezték át.

A tanulmányok után kapott helyet Józsa Judit felsorolása *Gizella királyné és a „magyar szent család” ábrázolásai a képzőművészetben* címmel, ami a kerámiaszobrász-művésznő könyvben található tanulmányának egyrészt kiegészítése, másrészt továbbgondolása. A munkájában számos művészeti alkotás rövid elemzése található, de az egy nagyobb terjedelmű, önálló könyv számára is elegendő témát szolgáltatna. Remélhetőleg, a listába foglalt alkotások művészettörténeti bemutatása is megtörténik majd egy önálló kötetben.

A könyvet Dr. Major Gyöngyi, a Kortárs Női Reflexiók Fóruma elnökének gondolatai zárják. Gizella királynét történelmi szempontból, az emberi nagyság és női mivolta alapján közelíti meg. Megjegyzi, hogy a hiányos adatok miatt a tudásunk is csak részleges lehet Gizelláról, de tudható, hogy „...a korabeli Európa vezető hatalmából egy olyan országba érkezett, amely európai integrálódása végett éppen paradigmát váltani kényszerült.” Az akkori helyzet bizonyos tekintetben párhuzamba hozható a jelennel. „A nemzet, az ember túlélése szempontjából ma sincs kevesebb bátorságra, hűségre, egyenességre, tehetségre szükség”. Ebben nyújt számunkra követendő példát Gizella királyné.

J. ÚJVÁRY Zsuzsanna

A „magyar szent család”

Boldog Gizella-napi ünnepi köszöntő előadás
Belvárosi Templom
2025. május 7.

A magyar történelem és keresztény hagyomány talán legfontosabb fejezete a 11. század elején formálódott, amikor Szent István király, felesége Boldog Gizella és fiuk, Szent Imre herceg életpéldájukkal, döntéseikkel és áldozatukkal megvetették a keresztény magyar államiság alapjait. Akadémikus történészünk, Zsoldos Attila szerint Szent István tette egyedülálló, aki következetesen és tudatosan helyezte el az általa alapított keresztény országot Európában.¹ A „szent király” megnevezés félreérthetetlenül utal arra, hogy István tiszteletében a „szent” és a „király” kultusza elválaszthatatlanul összefonódott, hiszen az államférfi elsősorban uralkodói tetteivel vívta ki magának ezt a tiszteletet.²

Első királyunk – Gizella királyné révén is – a német berendezkedési alapot, I. Ottó német-római császár mintáját követte, noha attól függetlenül, és nem lemásolva annak intézményrendszerét, struktúráját.³ A királyt a Hartvik Legenda is Nagy Károllyal⁴ és I. Ottóval⁵ helyezi egy szintre.⁶ Szent István a Magyar Királyságot a Német Birodalomhoz kötődő, de önálló keresztény országok sorába iktatta, így a német minta nem a szolgálai utánpótlást jelentette, hiszen a Géza nagyfejedelem által lefektetett alapokra épített, és önállóan alakította ki az egyházi és a világi kormányzatot.⁷

Szent István király a Bizánci Birodalommal is igyekezett szorosabb kapcsolatot tartani; ekkor még a nyugati és a keleti egyház szakadása nem következett be. Erre kitűnő példa a veszprémi apácakolostor alapítása (1002 előtt vagy 1015–1016 körül), ahol a hagyomány

¹ Molnár Antal idézte előadásában Zsoldos Attilát, miként István király tette egyedülálló. Elhangzott: MOLNÁR Antal: *Szent István és a Római Magyar Zarándokház*. SZITA, akadémiai székfoglaló előadás, 2025. március 3.

² ZSOLDOS Attila: *Szent király = Korunk*, 27. évf. 8. szám, (2016. augusztus), 14–20, 15.

³ Gondoljunk csak a sokat vitatott vármegyerendszer kialakítására; átvétel volt-e vagy saját, speciálisan magyar eredetű vagy az ispánok intézményére. Erről sok vita folyt a szakmában, de az újabb kutatások is azt bizonyítják, hogy magyar eredetű. Lásd erről: GYÖRFFY György: *István király és műve*. Gondolat, Budapest, 1977, főként: 191–232.; ZSOLDOS Attila: *Szent István vármegyéi*. In VESZPRÉMY László, szerk.: *Szent István és az államalapítás*. (Nemzet és emlékezet), Osiris, Budapest, 2002, 420–430.

⁴ Nagy Károly frank uralkodó: 748–814.

⁵ I. (Nagy) Ottó, a Német-római Birodalom megszervezője: 936-tól német-római király, 962-től longobárd király és német-római császár egészen haláláig, 973-ig.

⁶ Molnár Antal SZITA akadémiai székfoglaló előadása.

⁷ Lásd Szent István veszprémi oklevelét, amely négy korai megyét, illetve egy ötödiket is sejtet. A király Ajtony egykori hatalmas uralmi területéből a király megszervezte Csanád megyét, majd ennek felbomlása után jött létre a jóval kisebb területű Csanád mellett az önálló Arad, Keve, Krassó és Temes megye. Nyitra vármegye létéről is tudunk és még többről is. ZSOLDOS 2016, 421–422.

szerint az a miseruha is készült, amelyet később koronázópalásttá alakítottak. Szent István azonban a Birodalomhoz kapcsolódó országokat sokkal kevésbé tartotta önállóknak. Ezt bizonyítja az élete végén tett felajánlás Szűz Máriának; ha az utód híján maradt országát Bizáncnak ajánlja fel, akkor az bekebelezi a fiatal királyságot. Azonban a Német-római Birodalomban is csatlakozott, hiszen Imre hercegnek kellett 1030-ban legyőznie az ellenséggé vált német hatalmasságot, II. Konrád császárt.⁸ Az egykori uralkodó, II. Henrik (1002–1024) Szent István király sógora volt, de halála után az új német király, majd császár országunkat is besorolta azon királyságok közé, amelyeknek el kellett (volna) ismerni hűbéruruknak a császárt. Ezt akadályozta meg győzelmével Imre herceg. A haldokló királynak a lehető legtudatosabb választása volt az, hogy országát egyedüli és addig példátlan módon az Égi Királynőnek, Szűz Máriának ajánlotta fel – tette évszázadokig követés nélkül maradt. Ebben a felajánlásban nyilván része volt a nagyon mélyen vallásos Gizellának is, és annak a szomorú ténynek, hogy Imre herceg ekkor már halott volt.

Ők hárman – Szent István, Boldog Gizella és Szent Imre herceg – együtt a „magyar szent családként” élnek a nemzeti emlékezetben, és azóta is a hit, a haza iránti elkötelezettség és a keresztény erkölcs mintaképei.

Prohászka Ottokár⁹ püspök használta először írásaiban és beszédeiben ezt a jelzőt, majd gyakran emelte ki a magyar szent család tagjainak példamutató életét, amelyet a keresztény hit, az önfeláldozás és a nemzeti elkötelezettség jellemezett. Prohászka a magyar szent családra úgy tekintett, mint a nemzet lelki megújulásának forrására. *„Népem, ha élni akarsz, tiszta ifjúságod legyen! [...] Szent Imre hivatása más; ő eszményt hirdet; példája kihat századokra s nemzetének nagyobb szolgálatot tesz, ha az erény uralmát benne biztosítja, mintha az országot a maga arasznyi uralmával boldogítja”* – vallotta a püspök Szent Imre hercegről.¹⁰

„Add, Urunk, hogy Szent István, Boldog Gizella és Szent Imre, az első szent magyar család eszmény legyen a magyar családok előtt.” – Ez az imádság hűen tükrözi a magyar szent családhoz Prohászka szellemiségét.

A székesfehérvári püspököt e kifejezés használatában Mindszenty József¹¹ bíboros-hercegprímás, esztergomi érsek követte. 1944. március 5-én nevezte ki XII. Piusz pápa Mindszenty Józsefet veszprémi püspökké. Március 29-én a következő szavakkal intézett szózatot egyházmegyéje papjaihoz és híveihez: *„Meghatott zarándokká váltam ezen az ősi tájon, ahol Szent István, Boldog Gizella, Szent Imre, Szent László és Szent Margit lábnyomát látom és járom. Virágos kert vala híres Pannónia. Ha valaha és valahol szépnek, szentnek és igézetesnek mutatkozik a magyar múlt, hát itt, ezen a területen az volt az Árpádok korában. Szent István király alapvető kemény határozottsága, alamizsnás szívósága és atyasága, Boldog Gizella gyermeknevelése és templomöltöztetése, liliomos Szent Imre herceg örök fogadalma, Szent Margit királyleány nemzetéért vezeklő imája, élete, Szent László király kemény lovagiassága: mind-mind Pannónia virága. [...] Veszprémből kisugároznak mind a négy égtáj felé az Árpád-ház szentjeinek*

⁸ II. Konrád német-római császár, a Száli-házból való uralkodó. 1024-től német királyként, majd 1027–1039 között császárként uralkodott.

⁹ Prohászka Ottokár (1858–1927) római katolikus pap, teológus író, filozófus, egyetemi tanár, MTA r. tagja, politikus, haláláig székesfehérvári püspök.

¹⁰ PROHÁSZKA Ottokár: *Elmélkedések*. In BRISITS Frigyes: *Prohászka breviarium*. PPEK, Esztergom, 1927, 29. (A kötet elektronikus változata: http://www.ppek.hu/konyvek/Brisits_Frigyes_Prohaszka_breviarium_1.pdf)

¹¹ Mindszenty József, eredeti neve: Pehm József (1892–1975). Római katolikus pap, veszprémi püspök, majd Serédi Jusztinián utódként 1945-től 1973-ig esztergomi érsek, hercegprímás és bíboros.

erényei.”¹² És *Az édesanya* c. munkájában az isteni Szent Család eszményképéhez hasonlította Szent István családját: „A másik szent család ott él a magyar történelem homlokán. Az Úr az ezeréves magyar élet elindulásához állította – és nem ok nélkül – az első magyar szent családot. Szent István családja és népe atyja, apostola; a boldogként tisztelt anya, Gizella, aki gondosan neveli, ruhazza a gyermekeket és ugyanakkor gondozza, öltözteti az első magyar templomokat. Az első gyermekek bimbókorukban angyalok; Szent Imre, mint dalia is angyal maradt.”¹³

Majd legnagyobb örömünkre, a 2025 húsvéthétfőjén megboldogult Ferenc pápa – amikor ismételen hazánkba látogatott 2023-ban – is élt ezzel a gyönyörű megjelöléssel.

Szent István születésének pontos idejét nem ismerjük, valószínűleg 969 és 975 között látta meg a napvilágot Géza fejedelem és Sarolt gyermekeként. Már ekkor olyan jelentős és elismert volt a magyar állam, hogy Géza fejedelem fiának feleségül megkaphatta a 984 körül született Gizella hercegnőt,¹⁴ Ottó német-római császár rokonát. A leánykérés előkészítésében Szent Adalbert prágai püspöknek is jelentékeny szerep jutott, aki ebben az időben nem kevés időt töltött Géza fejedelem udvarában. Gizella édesanyja, Burgundi Gizella III. Konrád burgund király leánya, III. Ottó császár másod-unokatestvére, édesapja, II. (Civakodó) Henrik bajor herceg.¹⁵ Gizella testvére a Liudolfi házból való II. (Szent) Henrik 1002 és 1014 között német király, majd 1014-től 1024-ig német-római császár. Gizella nemcsak a német rokonságot, hanem a német támogatást is jelentette a fiatal magyar állam számára. *Szent Henrik legendája* – nyilván nem kevés részrehajlással – egyenesen azt hangsúlyozza, hogy ő térítette meg a magyarokat, hozzáadva nővérét, Gizellát Istvánhoz. A német legenda szerint az apostoli királyok – tehát Henrik és István – által vált Pannónia a katolikus egyház részévé.¹⁶

A hercegnőt a regensburgi bencés kolostorban, Szent Wolfgang regensburgi püspök irányítása alatt nevelték.¹⁷ A kolostorban nagy hagyománya volt a műveltségnek és mindenféle tudománynak, ahol a leánygyermek nemcsak széles körű tudást, hanem elmélyült vallásosságot is szerzett. Ugyan Gizella apáca szeretett volna lenni, de amikor eljegyezték Istvánnal, alázatosan engedelmeskedett. A családban már megszokott és tekintélyes volt a király hitvesének, a királynénak a feladata. A reimsi érseknek 882-ben megszületett írása, a *De ordine palatii (A palota rendje)* meghatározta a mindenkori királyné feladatát; a királyi udvarban élt, a királyhoz kapcsolódó bizalmi emberekhez neki is bizalmi kapcsolata volt, az udvar tagjait évente ő ajándékozta meg. Ha a király hadjáratban vett részt, a birodalmat a királyné kormányozta.¹⁸ Ez a gyakorlat, illetőleg a német birodalmi kormányzás nyilvánvalóan hatott Szent István király berendezkedésére is.

¹² *Főpásztor szózata híveihez*, 1944. március 29. Idézi: NAGY Brigitta: *Gizella királyné tisztelete Mindszenty József beszédeiben*. In *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Sajtó alá rend.: PROKOPP Mária, Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 69–78. 69–70.

¹³ NAGY 2023, 71.

¹⁴ VESZPRÉMY László: *Gizella, a német királynéi hagyományok örököse*. In *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Sajtó alá rend., PROKOPP Mária. Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 19–28, 19.

¹⁵ VESZPRÉMY 2023, 20.

¹⁶ HALMÁGYI Miklós: *István király és Henrik német-római császár = Vigilia*, 2024. aug., 684–692, 687.

¹⁷ PROKOPP Mária: *Gizella királyné jelentősége a XXI. században*. In: *Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Sajtó alá rend.: PROKOPP Mária, Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 31–44., 31.

¹⁸ VESZPRÉMI 2023, 25.

István herceg ifjú feleségét a dukátus nyitrai központjába, a nyitrai várba vitte, az ott kiépített hercegi udvarházba. Ennek emléke a mellé épített kápolna, amelyet Gizella regensburgi főegyházának patrónusáról, Szent Emmerámról neveztek el.¹⁹ Gizella papjai Regensburgból hozhattak Szent Emmerám-erekljét, amivel megalapíthatták a hercegi kápolnát. A királyné hatását mutatja az is, hogy a Nyitra melletti zabori monostort Szent Ipolynak (Szent Hippolitnak) ajánlották fel, hiszen a szent nagy tiszteletnek örvendett a bajor egyházban, így Passau egyházmegyéjében a Sankt Pölteni-i monostort is neki szentelték.²⁰

Istvánt az ezredik évfordulón Esztergomban, a Várhegy Szent István Vértanújának szentelt templomában nagy ünnepélyességgel királlyá koronázták, majd a koronázási ordo szerint Gizellát is felkenték, vállaláshoz érintették a magyar Szent Koronát Veszprémben, abban a székesegyházban, amelyet a megboldogult após, Géza nagyfejedelem alapított. Már 997-ben, a házasságkötésük évében, illetőleg István fejedelemségének első három évében tudta a fiatal pár, hogy óriási feladat hárul rájuk: folytatni Géza nagyfejedelem művét – megszervezni, majd megerősíteni a Kárpát-medencei keresztény államot, hogy az az európai államok között méltó és stabil helyet foglalhasson el. Gizellának a koronázáskor nem kisebb szerep jutott, mint hogy társa, egyúttal uralkodótársa és segítője legyen a királynak.²¹

István királynak az országos közigazgatási intézkedéseiben – amint már említettük – a német minta is segítségként szolgált. Azonban arra, hogy királyunk mennyire önállóan alakította ki a közigazgatási rendszerünket, kitűnő példa a sokat vitatott várispánságok és a vármegyerendszer. Ez utóbbi kialakítását – írott forrásokkal is alátámaszthatóan – Szent Istvánhoz köthetjük. Első királyunk egy olyan területi egységeken alapuló kormányzati modellt hozott létre, amelynek középszintű közigazgatási eleme a királyi vármegye lett. Ez a Magyar Királyság területi szerveként szolgált a 13. századig, a nemesi vármegyék létrejöttéig. Egyes kutatók a más népektől – avar, bolgár, frank-bajor, morva, pannon-szláv – való átvételt vallották, mások szerint István király helyi előzmények nélkül hozta létre közigazgatási rendszerét. Kialakulásukban Györffy György kutatásai alapján a nemzetségek, Kristó Gyula szerint a törzsek játszottak szerepet. A mai nézet szerint a korai királyi vármegyék is körülhatárolt egységek voltak. A királyi vármegyéket, illetve a királyi várispánságokat – a kettő nem volt azonos – szoros szálak fűzték egymáshoz, területük sokszor egybeesett.²²

Szent István király megteremtette az udvart és az udvari szervezetet, a jogi írásbeliséget, az oklevéladást, a törvényhozást és a törvénykezést. Amint említettem, mindehhez nagy segítség lehetett ifjú feleségének német udvari és uralkodói mintája és a vele érkező egyháziak és lovagok. A kutatások a pannonhalmi oklevéllel²³ kapcsolatban az oklevél íróját, Heribert C-t azonosítják a német kancellárral és kölni érsekkel, Heriberttel, akit a III. Ottó halála (1002. január) után megkoronázott új király, II. Henrik, személyes konfliktusa során leváltott, s így jött hazánkba.²⁴ Heriberttel együtt több egyházi személy és magyarrá váló

¹⁹ Korábban úgy tartották, hogy a nyitrai egyház Szent Emmerám patrocíniuma még a morva időkből származik, de az ásatások során kiderült, hogy a vártemplom elődje Árpád-kori építmény, míg a morva uralom idején épített egyház nem a hegyen, hanem a síkon feküdt. GYÖRFFY 1977, 115.

²⁰ GYÖRFFY 1977, 115.

²¹ PROKOPP 2023, 34.

²² SZIMA Viktória: *A hazai vármegyerendszer születése.*

https://mnl.gov.hu/mnl/fml/hirek/a_hazai_varmegyerendszer_szuletestortenete

²³ Pannonhalmi oklevél: Domonkos érsek mint vicekancellár készítette 1002-ben.

²⁴ GYÖRFFY 1977, 178–179.

nemzetség is érkezett – pl. Hont, Pázmány, Orci –, ők családi hagyományaikban megőrizték, hogy első királynékkal érkeztek hazánkba.²⁵

Mind István király, mind Gizella jól ismerte a *Cluny* bencés monostorból kiindult mozgalmat, amely a keresztény egyház megújulását szolgálta, és a szerint építették fel a keresztény magyar egyházat. Mindketten e szellemben intézkedtek. Pannonhalmát – eredeti nevén: Szent Márton hegyét –, amelyet még Géza fejedelem alapított, már a királyi pár fejlesztette tovább. A cél az volt, hogy az országban egy olyan monostor jöjjön létre, ahol térítő papokat és szerzeteseket nevelnek. Az oklevélben az áll, hogy Anasztáz lengyel apát úr, pápai megbízott közbenjárására és tanácsából a Szent Márton-monostornak olyan szabadsága lesz, mint amilyen a Monte Cassinó-i apátság rendelkezik.²⁶ Vagyis: ne legyen alávetve a megyés püspöknek, csupán az uralkodó mellett álló egyházfőnek.

Közismert, hogy Szent István király, mint apostoli király, tíz püspökséget alapított, szinte a semmiből. A veszprémi püspökség alapítását a *Nagyobbik legenda* egyenesen Gizella királynénak tulajdonítja. A király nemcsak az egyházi tizedfizetést foglalta törvénybe, hanem hogy a vasárnapokat tartsák meg, az emberek járjanak szentmisére és minden tíz falu – az újabb kutatások ezt nem falunak, hanem családnak értelmezik – építsen egy templomot. Ehhez megfelelő teleknagyság, rabszolga, ló, ökör, tehén és aprómarha is járuljon. Ruhákról és oltártakarókról maga a király gondoskodik²⁷ – ez azt jelentette, hogy minden templom plébániájához oltárterítő és egyéb oltárfelszerelés, valamint minimum öt rend miseruha szükségeltetett. Ezt a nagy mennyiségű egyházi felszerelést, továbbá a ruhákat minden bizonnyal és legalábbis részben a királyné és az általa fenntartott hímzőműhely készítette. A hagyomány szerint a 12. században koronázópalásttá alakított és a metzi miseruhát maga Gizella hímezte. Papokról és misekönyvekről a király által alapított tíz püspökség püspökeinek kellett gondoskodni.

De maga a királyné is tevékenyen részt vett az egyházak alapításában; a koronázópaláston kezében templommal van ábrázolva, miként a *Képes Krónikában* is a királlyal térden állva, kezükben az óbudai templommal láthatók – Gizella legfőbb attribútuma a templom, míg Szent Istváné a királyi hatalom jelképe, a lándzsa és az országalma. Gizella Esztergomban, a Duna-szigeten, Veszprémben és Somlóvásárhelyen is alapított bencés apácakolostort.

Szent István király törvényei a rend és a keresztény erkölcs megszilárdítását szolgálták. Külön figyelmet szentelt az özvegyek, árvák, a szegények és zarándokok védelmére, ami szentként való tiszteletének is egyik alapja lett. Egyházi alapításaival túllépte a Kárpát-medencét; az egyetemes egyházzal közösséget vállalva zarándokközpontokat és zarándokházakat alapított egészen kivételezett helyen, közvetlenül Szent Péter sírja mellett Rómában – ezzel mindegy mutatva, hogy milyen erős és hatalmas az ő országa –, de Bizáncban, Ravennában, az ősi központban, Jeruzsálemben, Compostelában, Szent Jakab sírja mellett és a katolikus megújulást kiárasztó Clunyben is.²⁸ 1026-ban II. Szilveszter pápa²⁹ Szent Istvánnak ajándékozta a Szent Péter-bazilika mellett épült régi templomot, a *Santo*

²⁵ VESZPRÉMY 2023, 27.

²⁶ GYÖRFFY 1977, 180.

²⁷ Szt. István II. tv.: 1. In: LEDERER Emma, szerk.: *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához, I. rész 1000-tól 1526-ig*. Tankönyvkiadó, 1964, 24.

²⁸ PROKOPP 1923, 39.

²⁹ II. Szilveszter pápa uralma: 999–1003.

Stefano Minore-t. A király helyreállította és kibővítette az épületet. Káptalant alapított 12 kanonok részére, valamint zarándokszállást a magyar utazóknak. A káptalanépület és a zarándokszállás körül – amely egyfajta scholát is jelentett – különféle kiszolgálóépületek, malmok, raktárak, földek voltak, ezt fal vette körül.³⁰ Ez a központ egészen kiváltságos helyen épült, jelezvén a Magyar Királyság rangját. A meglévő longobárd scholához csak a magyar intézmény csatlakozott – más, kisebb közép-európai országoké nem.³¹

A tömeges zarándoklás egyébként a „legkeresztényibb”-nek nevezett István király alatt indult meg, Rodulfus Glaber dijoni, majd cluny szerzetes tudósítása alapján (az 1044 körül írt frank történetében): *„ebben az időben kezdte szinte mindenki, aki Itáliából és Galliából az Úr sírhelyéhez, Jeruzsálembe igyekezett, a szokott utat, mely a tengeren át vezetett, elhagyni, és ennek a királynak a hazáján át menni. Ő ugyanis mindennél biztosabb utat hozott létre, és amikor [zarándok] szerzetest látott, fogadta, és mérhetetlen ajándékokkal halmozta el. Ettől a kedvezéstől indítva nemesek és köznépbbe tartozók megszámlálhatatlan sokasága ment Jeruzsálembe.”*³²

Szent Gellért is így jött hazánkba, hogy segítse az egyházszervezést, majd a „magyar szent család” harmadik tagjának, Imre hercegnek legyen a nevelője. A szent életű herceg azonban Szent István király és Gizella királyné legnagyobb bánatára 1031-ben meghalt, és ettől kezdve mindkettőjük életét erősen megnyomta a trónutódlás kérdése. Szent István halála 1038-ban zárta le az első keresztény évszázadot a Kárpát-medencében, ám öröksége évszázadokra meghatározta a magyar nemzet útját.

Gizella királynénak a trónküzdelmek során sokat kellett szenvednie, míg 1045-ben sikerült elmenekülnie. Testvére, II. (Szent) Henrik császár által alapított passauai Niedernburg bencés kolostorában lelt testi-lelki nyugalomra, ahol 1060. vagy 1065. május 7-én halt meg tiszteletre méltó apátnőként. Sírja ma zarándokhely.

Boldoggá avatási liturgikus tisztelete nem a kánon szentté avatási eljárás által rögzített keretek között lett elfogadott, hanem azt a Szent Istentiszteleti Kongregáció (*Sacra Congregatio de Cultu Divino*) 1975. június 18-i határozata engedélyezte a Passauai Püspökség kérelmére. A dokumentumot nem publikálták az *Acta Apostolicae Sedis*ben, de a II. Vatikáni Zsinat által megújított és 1971. április 11-én kihirdetett *Liturgia Horarum* magyar nyelvű változatába beillesztették Boldog Gizella emléknapját. Ezt 1991-ben jóváhagyták és megerősítették a magyarországi egyházmegyék részére, amely által Boldog Gizella tisztelete elismert jogi keretet kapott.³³

A Kortárs Női Reflexiók Fóruma 2021-ben alakította meg a Gizella Munkacsoportot, hogy kutatásaival, tevékenységével is elősegítse első királynénk tiszteletét, a mai ember számára is választandó példaképpé válását és nem utolsósorban – ez a végső cél – szentté avatását.

³⁰ <https://pannonpilgrim.hu/2019/08/19/szent-istvan-es-a-zarandokok/>. Letöltés: 2025. május 5.

³¹ MOLNÁR 2025.

³² GYÖRFFY 1977. 294–295.

³³ SZUROMI Szabolcs Anzelm O. Praem.: „*Sancta Gisela*” – Kánonjogi megjegyzések Boldog Gizella liturgikus tiszteletének engedélyezéséhez. In: *Regina Gisela, Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Sajtó alá rend.: PROKOPP Mária, Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 61–66, 65–66.

Szakirodalom

GYÖRFFY György: *István király és műve*. Gondolat, Budapest, 1977.

HALMÁGYI Miklós: *István király és Henrik német-római császár = Vigilia*, 89. évf., 2024. aug., 684–692.

LEDERER Emma, szerk.: *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához, I. rész 1000-tól 1526-ig*. Tankönyvkiadó, 1964.

MOLNÁR Antal: *Szent István és a Római Magyar Zarándokház*, SZITA, akadémiai székfoglaló előadás, 2025. március 3.

NAGY Brigitta: *Gizella királyné tisztelete Mindszenty József beszédeiben*. In: *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Sajtó alá rend.: PROKOPP Mária, Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 69–78.

PROHÁSZKA Ottokár: *Elmélkedések*. In: Brisits Frigyes: *Prohászka breviarium*. PPEK, Esztergom, 1927. (http://www.ppek.hu/konyvek/Brisits_Frigyes_Prohaszka_breviarium_1.pdf)

PROKOPP Mária: *Gizella királyné jelentősége a XXI. században*. In: *Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Sajtó alá rend.: PROKOPP Mária, Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 31–44.

SZUROMI Szabolcs Anzelm O. Praem.: *„Sancta Gisela” – Kánonjogi megjegyzések Boldog Gizella liturgikus tiszteletének engedélyezéséhez*. In: *Regina Gisela, Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Sajtó alá rend.: PROKOPP Mária, Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 61–66.

VESZPRÉMY László: *Gizella, a német királynéi hagyományok örököse*. In: *Regina Gisela. Boldog Gizella nyomában. Tanulmányok első királynénk tiszteletére*. Sajtó alá rend.: PROKOPP Mária, Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Budapest, 2023, 19–28.

ZSOLDOS Attila: *Szent István vármegyéi*. In: VESZPRÉMY László, szerk.: *Szent István és az államalapítás*. (Nemzet és emlékezet) Osiris, Budapest, 2002, 420–430.

ZSOLDOS Attila: *Szent király = Korunk*, 27. évf. 8. szám (2016. augusztus), 14–20.

Gizella Királynéra emlékezünk 2025. május 7-én

A Kortárs Női Reflexiók Fórumának Gizella-napi ünnepe 2025. május 7-én a Budapest-Belvárosi Nagybaldogasszony Főplébánia templomban.

Az ünnepségen közreműködött Mészáros Zsolt Máté Junior Prima-díjas orgonaművész.

[Gizella-napi ünnepség – Gizella királynéra emlékezünk \(videó link\)](#)

MEGHÍVÓ

REGINA GISELA

A Kortárs Női Reflexiók Fóruma szeretettel meghívja Önt
Gizella-napi ünnepségére

Időpont: 2025. május 7. 17:00 – 20:00

Helyszínek: Belvárosi Nagyboldogasszony Főplébánia, 1056 Budapest, Március 15. tér 2.

Gallerie Femme Harmone, 1052 Budapest, Bárczy István utca 2-4.

Belvárosi Nagyboldogasszony Főplébánia

17:00 Szentmisét celebrál Dr. Osztie Zoltán atya

18:00 Gizella királynéra emlékezünk

18:00 Dr. Major Gyöngyi: Boldog Gizella nyomában

18:10 Dr. Prokopp Mária: Gizella királyné jelentősége a 21. században

18:30 Dr. J. Újváry Zsuzsanna: A „magyar szent család”

Közreműködik: Mészáros Zsolt Máté Junior Prima-díjas orgonaművész

Gallerie Femme Harmone

19:00 Máger Ágnes színKÉP c. kiállítása – tárlatvezetés az alkotóval

19:30 Fogadás

In Memoriam

KRÁNITZ Mihály¹

Emlékezzünk Ferenc pápára (1936–2025)

Jorge Mario Bergoglio argentin érseket, Buenos Aires főpásztorát 2013. március 13-án választották pápává, akit nagy várakozással fogadott a világegyház. Ferenc pápa jelmondata – *miserando atque eligendo* = 'megkönyörült és kiválasztotta' (Venerabilis Beda) – kijelölte egész papi, püspöki és pápai tevékenységét. Egyéniségének jellemzői: derű, mosoly, bátorság, megértés, emberség, szeretet, jóság, tenni vágyás – s ha valakire, akkor rá valóban illik a **reformátor** megnevezés. Átalakította a Kúriát, a vatikáni rendtartást, tanácskozásokat, szinódusokat hívott össze, melyek fontos témákat (a család, az ifjúság, az egyház) tárgyaltak akár éveken keresztül. Odafigyelt a szegényekre, a peremen élőkre. Lemondott előkelő lakosztályáról, egy szállodai szobában hajtotta nyugovóra fejét. Egy egyszerű Fiat 500-assal szállították. Ezt Magyarországon is láthattuk 2023-ban, apostoli látogatása során. Az egyházban új szellemiséget akart megvalósítani – a **szinodalitást** –, melynek keretében bárki kérdezhet, bátran elmondhatja véleményét, gondolataival hozzájárulhat a közösség, az egyház építéséhez, amelynek a keresztség által teljes jogú tagja.

Ferenc pápa új stílust adott a katolikus egyháznak, amelyet folyamatosan tanulnunk kell. Ez éppen abba az irányba vezet, hogy mindenki testvérként tekintsen a másikra, főként a másik keresztényre, akiket egy *szentség* köt össze: a **keresztség**. A Ferenc pápa magatartásából, tanításából származó meghatározó szavak, kifejezések alapvetően megjelölték tizenkét éves pápaságát.

Az **első**, amelyben Ferenc pápának minden későbbi gondolata már benne van, *Az evangélium öröme* kezdetű írásában található: „*Legyünk kilépő egyház*” (*Evangeli gaudium*, 20–33.). Szokták mondani, hogy sok minden a fejben dől el, és valóban, ha a tudatosítás életünk része, emberi magatartásunk egyik eleme, akkor nem felejtethetjük el azt az alapvető keresztény magatartást, amely odalép a másik emberhez. A mi meghívásunk – amint Ferenc pápa megfogalmazta –, nem a *fotelkereszténység*, hanem az, hogy „*Induljunk el együtt, és fedezzük fel akár a periférián lévőköt, mert onnan többet látunk, mint a központból*”. Ferenc pápa esetében gyakran olyan érzésünk volt, hogy nem így szoktak viselkedni a pápák. „Más lett a protokoll?” – kérdezték kezdetben sokan, látva megnyilvánulásában spontaneitását, közvetlenségét. Ferenc pápa egyéniségét mindenki figyelte, ezért úgy tapasztalhatták, hogy „kilóg a sorból”. Odaállt a migránsok mellé, bátran felszólította az olaszokat is, hogy vállaljanak több gyermeket, megválasztása után kimondta, hogy „ez a gazdaság öl”, rendületlenül elítélte a háborút, kapcsolatot keresett az egyházakkal, de a vallásokkal is. Idős kora ellenére járta a

¹ Dr. Kránitz Mihály: római katolikus áldozópap, teológus, tanszékvezető egyetemi tanár, PPKE HTK.

világot, és igyekezett eljutni a földre oda, ahol még egyáltalán nem járt pápa, de a gazdag nyugati országokat látványosan kerülte.

Másik alapvető szava és vágya az **igehirdetés megújítása** volt, amely kapcsolódik az elsőhöz, mert ha teljesítjük Jézus parancsát („*menjete el az egész világra*”, Mk 16,15) – hirdette Ferenc pápa –, akkor megfelelő módon kell megközelítenünk a keresőket, a tudatlanokat, az érdeklődőket, az egyszerűeket vagy az értelmiséget. Legfőképpen nekünk magunknak kell evangéliummá válnunk. Ezen a ponton van egybeesés Ferenc és Leó pápa között, mert ez a szókapcsolat, hogy „*missziós/misszionárius tanítványok vagyunk*”, mindkettőjüknél megtalálható, s ez új módon kapcsol be minket az evangélium továbbadásának sürgető feladatába (*Evangelii gaudium*, 119.).

Ezt a munkát már nem lehet külön-külön végezni, ezért Ferenc pápa **harmadik kulcsszavára** is figyelniünk kell, ez pedig a már említett **szinodalitás**. 2021 és 2024 között dolgozta fel a katolikus egyház a *szinodalitás* fogalmát (egyházközségekben, országosan, földrészenként, majd globálisan), amely egy régi, de mégis újszerű gyakorlata az egyháznak. Egy hosszabb szinódus keretében (2023–2024) behatóan foglalkoztak püspökök és világiak az egyház életével. Megfogalmazták, hogy itt nincs férfi vagy nő, zsidó vagy pogány, protestáns vagy katolikus, hanem csak Krisztus van, mert Krisztusban élünk mindannyian. Ez a mi nevünk: *krisztoszok* vagyunk, felkentek, krisztusiak, vagyis keresztények. Egy egyetemes felhívás, megszólítás mindannyiunknak. Magyarul is olvasható Ferenc pápa programja: *Egy szinodális egyházért: közösség, részvétel, küldetés. Záródokumentum*.

A következő, **negyedik** Ferenc pápai meghatározó kijelentése: „**Ne engedjétek, hogy elvegyék tőletek a reményt**”. Ez is mintegy állandó, visszatérő gondolata a szentatyának. Ezt az esztendőt is még ő jelölte ki a **remény szentévének**, jubileumi esztendőnek. Ez a szokás tulajdonképpen az ószövetségi választott nép életéből ered, amely nagyon határozottan beosztotta az ünnepeket és a szent időket. Akkor nagyon világos volt az a közösségi és életkeret, amelyben a hívő élete kibontakozott. Nekünk Krisztus az alfa és ő az ómega, ő a kezdet és ő a vég, és övé az örökkévalóság. Egyúttal ő az örök remény is, aki soha nem csal meg. Épp ezzel a mottóval indította el Ferenc pápa élete utolsó napjaiban a 25 évenként visszatérő jubileumi szentévet: „*Spes non confundit*” – „*a remény nem csal meg*” (Róm 5,5), és ugyanilyen címmel adott ki bullát. A tudatos természetfölötti gondolkodás mellett ez a szívnek a hangja, vagy, ahogy Ferenc pápa fogalmaz, „*a remény balzsama az emberiség sebeire*”.

Az **ötödik** egy érdekes, többször megjelenő gondolata a pápának, hogy **kerüljük el a „spirituális világiasságot**”, vagyis azt a hamis konformizmust, amely bármelyik egyházban körbevehet minket, és megfélemezünk arról az erőteljes krisztusi felszólításról, hogy „*aki utánam akar jönni, vegye fel keresztjét, és úgy kövessen*” (Mt 16,24). Valójában ennek van igazán hite az egyházi közösségekben befelé és kifelé egyaránt. Ne a hatalom és a nagyság vezessen minket, hanem Jézus szava zengjen a fülünkben: „*Köztetek ne így legyen*” (Mk 10,43). Nagy Szent Gergely (Gregorius Magnus) óta (†604) a mindenkori pápa egyik elnevezése: „Isten szolgáinak a szolgálója” (*servus servorum Dei*).

Ferenc pápa prófétai személyiségnek bizonyult, és már névválasztásával bizonyossá tette csöndes, de határozott programját, amely az egyház belső megújulásában és a világgal, az emberekkel, kifejezetten a rászorulókkal való közvetlen párbeszédben áll.

Amilyen meglepetésszerű volt Ferenc pápa színre lépése, ugyanolyan volt távozása is, bár sejteni lehetett, hogy a húsvét előtti hetekben súlyosabban beteg, de senki nem gondolta húsvétvasárnap, amikor pápamobilján még tett egy kört a Szent Péter téren a hívek között, hogy másnap, 2025. április 21-e reggelén, 7 óra 35 perckor *„visszatér az atyai házba”*.

Minden pápa élete és tevékenysége meghatározó a keresztények számára, de Ferenc pápa lelkipásztori nyitottsága és emberközelsége maradandó az egyház életében. Minden korosztályt meg tudott szólítani, és apostoli útjain igyekezett távoli országokat felkeresni (Mongólia, Óceánia, Kelet-Timor, Szingapúr). Írásait újra kézbe vehetjük, és így még inkább megtapasztalhatjuk és megvalósíthatjuk az egyház életének megújításával összefüggő gondolatait. Mivel Argentínában kapcsolata volt magyar szerzetesnővérekkel, és tudott is néhány szót magyarul („Isten éltesse!”, „Egészségedre!”), derűs egyénisége tovább él a szívünkben.

Ferenc pápa levele a Regina Gisela kutatócsoportnak

A Kortárs Női Reflexiók Fóruma 2021-ben indította el a Regina Gisela kutatását Dr. Prokopp Mária vezetésével. Számos konferenciát, előadást szerveztünk Gizella királyné életéről.

Kutatási eredményeinkből 2023-ban jelentettük meg a *Regina Gisela – Boldog Gizella nyomában* című tanulmánykötetünket, melyet Őszentsége Ferenc pápa 2023. április 28-i magyarországi látogatása emlékének szenteltük. A kötetet eljuttattuk a Vatikánba és Ferenc pápa az alábbi levélben küldte áldását munkánkra.

